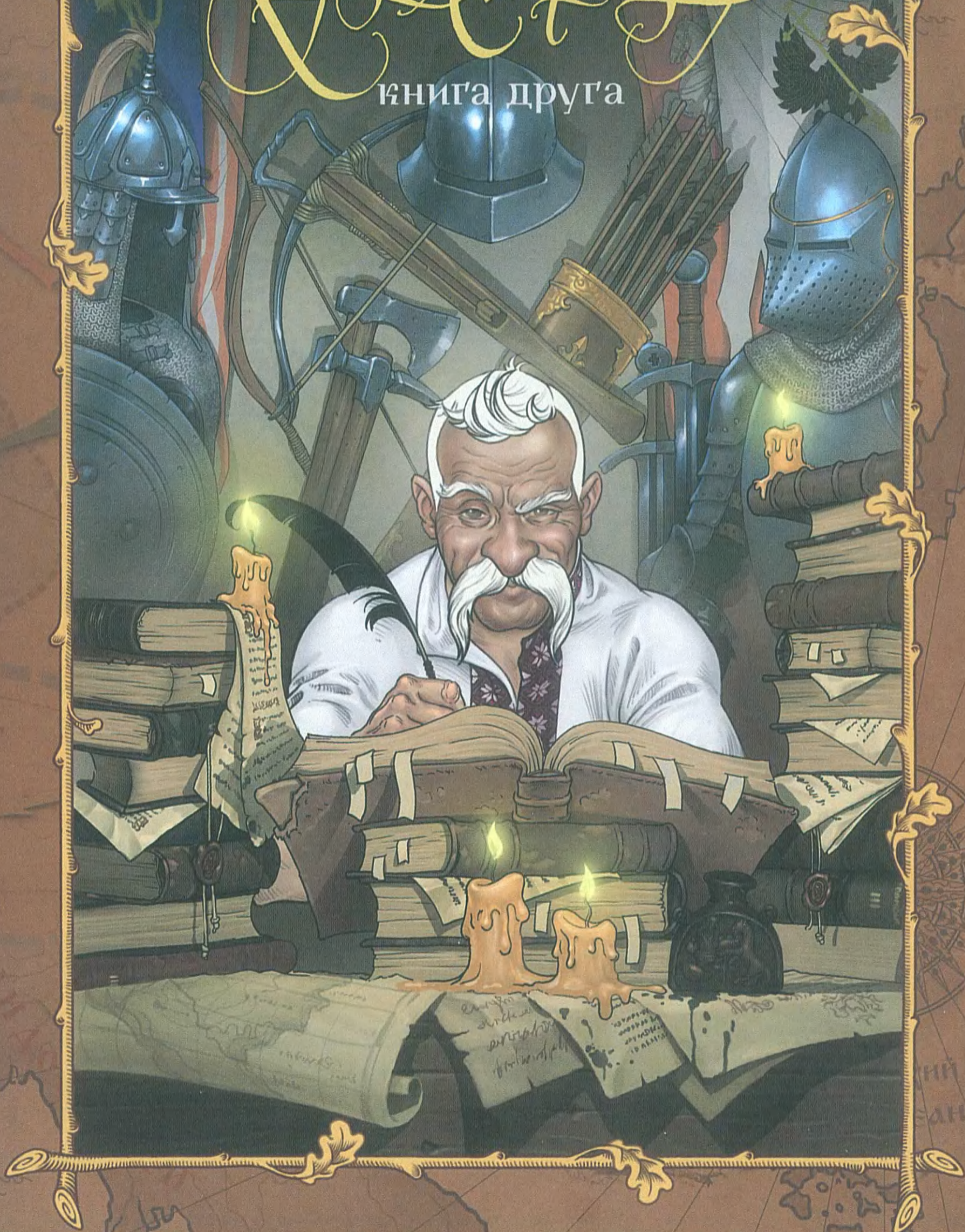

Територія України

виз

Гіда Сиріада

книга друга

Історія України від діда Євирнда

Книга друга

Київ • 2017

УДК 94(477)(02.062)

I-90

Ілюстрації
Олексія Бондаренка

Каліграфія
Наталії Ком'яхової

I-90 **Історія України від діда Свирида / Ілюстрації О. Бондаренка, каліграфія Н. Ком'яхової. У п'яти книгах. Книга друга. — К.: Сілаєва О. В., 2017. — 384 с.**

ISBN 978-966-97667-0-0

ISBN 978-966-97667-1-7

Друга книга серії «Історія України від діда Свирида» українського блогера, відомого в соціальній мережі Фейсбук під ім'ям «Свирид Опанасович», охоплює період від середини XI до кінця XIV століття. Написана у дотепній і легкій манері, однак, з увагою до історичних деталей та з глибоким аналізом причинно-наслідкових зв'язків. Тому може використовуватися як достовірний варіант історичного матеріалу не тільки для всіх, хто цікавиться історією, а й для учнів і студентів. Особливістю авторського жанру є оживлення історичних героїв в форматі діалогів та залучення читачів до аналізу історичних подій. У другій книзі автор продовжує свою розповідь про події, які відбувалися на території сучасної України й далеко за її межами від часів Ярослава Мудрого до битви на Синіх Водах включно. Перша книга була видана на початку 2016 р. видавництвом «Юстініан» та отримала з боку широкої читацької аудиторії масу схвальних оцінок.

Для широкого кола читачів.

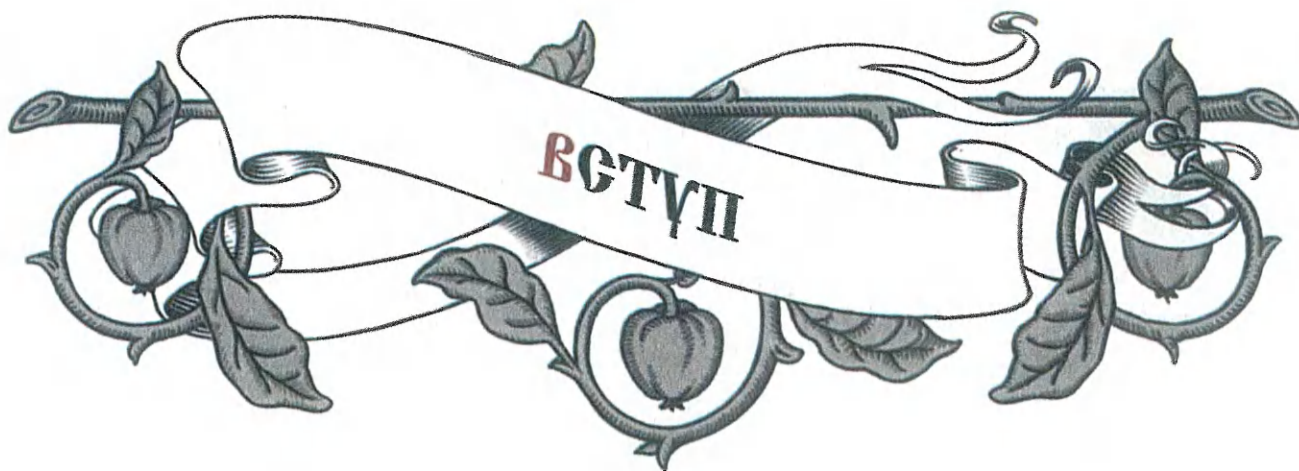
УДК 94(477)(02.062)

ISBN 978-966-97667-0-0

ISBN 978-966-97667-1-7

© Дід Свирид, 2017

© Сілаєва О. (оригінал-макет), 2017

онад рік уже минув із часу виходу в світ першої книги дідової «Історії», яка несподівано для мене самого отримала більший успіх у читачів, ніж я очікував. Навіть значно більший. До дідуся досі надходять схвальні, а часто й захоплені відгуки, які, чесно кажучи, мене водночас і тішать, і бентежать.

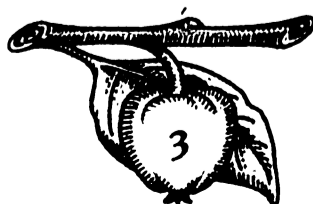
Бо несподівано виявилось, що книгу читають усі: діти, дорослі й літні люди. Читають і жінки, і чоловіки, дівчатка та хлопчики, учні та вчителі, студенти й викладачі. Виявилось, що вона цікава і тим, хто добре знає історію, і тим, кому шкільні уроки історії згадуються, як поганий сон. Повірте, дідусь таким інтересом широкої читацької аудиторії зовсім не хвалиться. Навпаки — дід дещо спантеличений, як буває спантеличеною людиною, яка відкриває якісь скромні двері, думаючи, що за ними — невеличка затишна кімнатка. А натомість опиняється на залитій світлом величезній сцені, у центрі уваги вщерть заповненого глядацького залу.

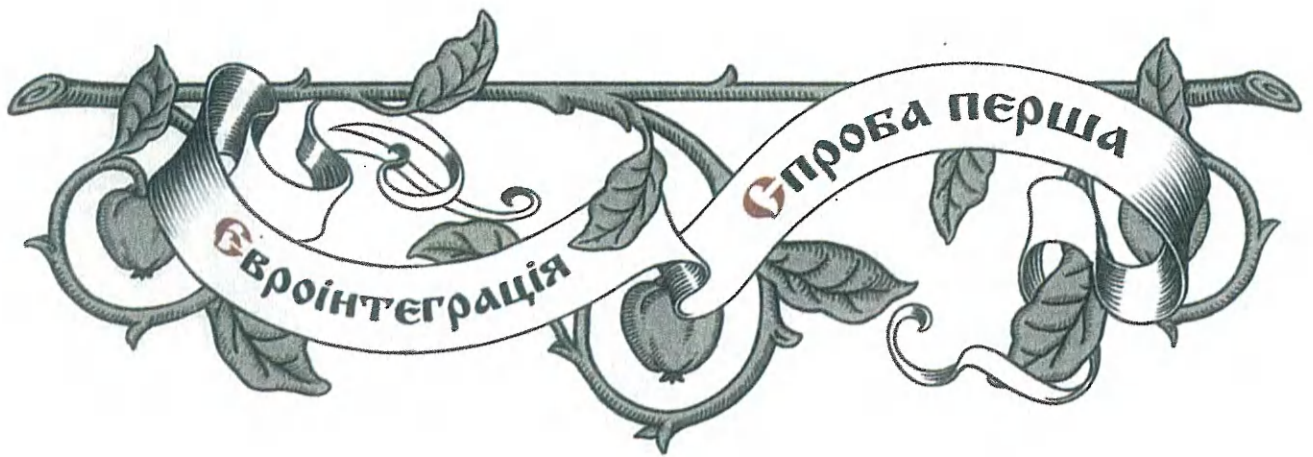
Добили ж діда науковці. Професійні історики та археологи, виявляється, також почитали перший том «Історії України». Передчуваючи це, я одразу попереджав, що не пишу наукового трактату й можу собі дозволити дуже глибоко не копати. Але вчене співтовариство солідно прокашлялося і... міцно потисло мені руку: «Добра робота. Пиши, діду, далі».

То й пишу, бо що мушу робити? Пишу в тому самому стилі, пишу, щоб було і цікаво, і весело, і водночас повчально. Лишень прохання до студентів, які читатимуть дідову «Історію», — не переписуйте текст із неї слово в слово у свої реферати, як це зробила одна студентка. Добре, хоч викладач у неї виявився людиною з гумором і не сердитий.

Але зі вступом уже час закінчувати, бо, на відміну від першого тому, ця книга густо населена історичними персонажами — усі вони в ній живі й непосидючі та нетерпляче чекають, коли ж ви вже про них почитаете.

Тож приємного читання.

ідчепись від мене, тату, я сказала — ні!

— Не переч батькові! От я щас ремня візьму, будеш знати, як батька шанувати!

— Як він тобі так подобається, то сам на ньому й женися!

— От чим він тобі не такий?

— Старий і негарний!

— Ну, і ти вже давно не юна! — бовкнув зопалу Ярослав і, помітивши, як спалахнули очі в Анни, швидко додав: — Зате він король!

— Він бридкий і бородатий!

— Але ж і я бородатий!

— Він неграмотний!

— Та де ж я вам усім грамотних женихів знайду? У вікно глянь — середньовіччя надворі! Зате Анрі серйозний чоловік, Францію розбудовує. Планує перетворити її на культурну європейську країну.

— От коли перетворить, тоді й поговоримо!

— Не ганьби мене перед Європою, не ганьби! — Ярослав шкутильгаючи рушив до доньки, але дев'ятнадцятилітня Анна прожогом чкурнула у свою світлицю й грюкнула дверима.

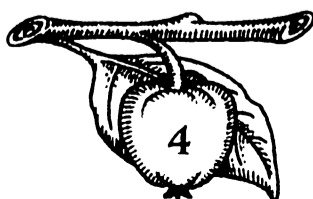
Ярослав постояв хвильку в нерішучості, а потім, крекчучи, опустився навколішки і, приклавши рота до шпарини, продовжив:

— Ну ти сама подумай, будеш королевою, житимеш у Парижі!

— Де?!!

— У Парижі...

— А-а-а-а! — з-за дверей почувся такий гіркий плач, що в Ярослава від жалю до дитини стислося серце. — Донечко, ну не накручуй себе. Бути французькою королевою не так уже й погано. Принесеш у Францію культуру й освіту, усі тебе шануватимуть, нащадки пишатимуться, а в шкільних підручниках писатимуть...

— Там школи хоч є? — прочинила Анна двері й шморгнула почервонілим від плачу носом.

— Ще нема, але ти ж їх відкриєш. Візьмеш із собою наших священників, займатимешся просвітництвом. Знаєш, як тяжко було Анні Візантійській, коли вона в Київ приїхала?

— Ага... у дідуся Володимира й крім неї жінок було чимало... А отой твій Анрі теж жонатий?

— Холостяк! — упевнено заявив Ярослав. — Правда, була в нього жінка, Матильда. Але вона вже померла.

— Точно померла?

— Точно, — твердо заявив князь. — Розвіддані в мене надійні.

— Ну, добре... — сумно промовила Анна й знову шморгнула носом.

Поцілувавши доньку в чоло, Ярослав стомлено почовгав до свого кабінету.

— Поки тих дівок заміж повидаєш, інфаркт заробиш, — бурмотів про себе князь, масажуючи груди.

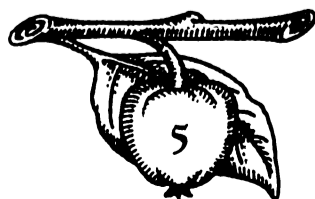
У великокняжій приймальні вже не перший рік нудьгували свати від короля Франції Анрі. Забачивши Ярослава, франки рвучко підхопилися й заходилися церемоніально вклонятися. Але князь роздратовано зупинив їх жестом і запросив до кабінету.

Королю з роду Капетингів **Генріху I** (або, як його називали на французький манер, Анрі) уже давно кортіло породичатися з князем могутньої Русі. Справи в нього йшли кепсько, постійні війни зі Священною Римською імперією та з власними баронами забирали купу сил і часу, а зиску давали небагато. Статус же зятя самого короля Ореслава (*Oreslavus*) дав би Генріхові змогу значно посилити свої позиції й надалі дивитися на ворогів іронічно.

Такий розрахунок мав під собою підстави — перед очима в короля були яскраві приклади його колег з інших країн, справи яких після одруження з доньками Ярослава стрімко пішли вгору.

Наприклад, норвезький принц **Гаральд**, син того самого Олафа, який колись не без успіху підбивав клинці до дружини Ярослава Інгігерди, а потім, за порадою київського князя, став Святим, узяв і посватався до найстаршої доньки Ярослава **Єлисавети**.

Прагматичний Ярослав, щоправда, не палав бажанням віддавати доньку за якогось волоцюгу. Адже Гаральд, як і належало представнику норвезької знаті, був біженцем, жив у злиднях, мав безліч ворогів і жодної перспективи посісти норвезький трон. І Ярослав

вирішив здихатися небажаного женишка, загадавши йому якесь карколомне й нездійсненне випробування.

— Значиться так, Гаральде Олафовичу, — зміряв Ярослав задумливим поглядом рослого норвежця, котрий ніяковів перед могутнім князем і сором'язливо прикривав драним плащем латки на колінах. — Трону в тебе нема, кар'єрні перспективи мізерні. Але женитися ти хочеш саме на моїй доньці... Що ж мені з тобою робити?.

Гаральд похнюплено розглядав червоні, шиті з доброї шкіри чоботи Ярослава, чекаючи на його рішення.

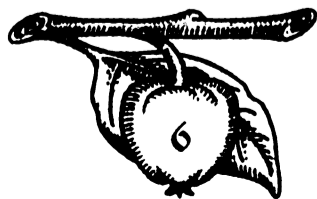
— Ну, що ж, може, і будеш мені зятем, — Гаральд радісно закліпав очима. — Але мусиш виконати одне завдання, — жених одразу виструнчився, виявляючи готовність виконати будь-яку поставлену Ярославом задачу. — Ти хлоп нівроку, однак подвигів за тобою я щось не пригадаю. — Гаральд знову знітився. — От якщо доведеш ділом, що ти геройський хлопець, якщо заслужиш славу знаменитого воїна, то так тому й будь — віддам за тебе Єлисавету.

Гаральд хвацько козирнув Ярославу і, карбуючи крок, пішов виконувати великокняжу волю. Спостерігаючи, як норман всідається на коня, Ярослав задоволено потер руки: «Кажись, здихався». Аж тут побачив, як Гаральд на льоту спіймав білу хустину, кинуту йому з вікна заплаканою Єлисаветою. «Гм-м-м...», — мугикнув, здогадуючись про дещо, князь, але нічого не сказав.

Гаральд же рушив у Візантію, найнявся там у військо імператора й почав витворяти таке, що тогочасні хроністи натерли на пальцях чимало мозолів, описуючи подвиги цього жениха. Вражений його військовою доблестю імператор скоро зарахував Гаральда в елітний підрозділ — у Варязьку гвардію. Яку, до речі, правильніше було б називати Варязько-Руською гвардією, оскільки близько половини його особового складу становили русичі.

Дуже швидко Гаральд вибився в командири гвардії, на чолі якої навів жах на всю Північну Африку, а заодно й на Близький Схід — хроністи скрипіли перами, не встигаючи описувати всі подвиги гвардійців Гаральда. Ярослав же дивом дивувався, читаючи про його перемоги в Сирії й на Сицилії. І задумливо розглядав карту тогочасного світу.

У перервах між боями Гаральд писав ліричні вірші, адресуючи їх своїй далекій київській коханій — словом, робив усе, що належить робити ідеальному герою популярних серед тогочасних читачів лицарських романів. Єлисавета читала листи закоханого в неї лицаря, червоніла від задоволення й давала почитати ті вірші своїм сестрам. Менші Ярославни лише заздрісно зітхали, нетерпляче

гадаючи, де ж тиняються їхні лицарі. І всі гуртом чекали, коли ж той Гаральд приїде нарешті в Київ знову просити руки Єлисавети, фантазуючи, у що він буде вдягнений і які подарунки привезе з далеких країв.

Ярослав тим часом зрозумів, що явно недооцінив норвежця. І послав йому мотивуючого батьківського листа, у якому вітав із заслуженою славою звияжнього воїна. Але прозоро натякав, що цього недостатньо. От якби Гаральд ще й королем Норвегії став... Гаральд був парубком кмітливим, натяк зрозумів правильно, скомандував своїй гвардії: «По конях!» — і навіпростець через усю Європу рвонув у Норвегію.

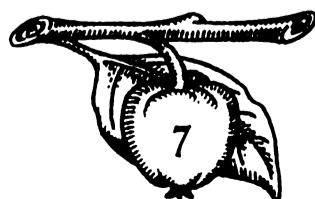
У Норвегії на той час правив король **Магнус I Добрий**, який також був чоловіком розумним. Швидко зметикувавши, що одержимого ідеєю одруження хлопця не спинити, добрий Магнус запропонував Гаральду половину Норвегії й посаду свого співправителя. Гаральд, звісно, погодився, а Магнус виявився настільки добрим, що скоро впав із коня й благополучно скрутив собі в'язи. Та великодушно залишив Гаральда одноосібним правителем Норвегії.

Тут уже Ярославу відступати не було куди, довелося погоджуватися на шлюб Єлисавети з новоспеченим королем Норвегії **Гаральдом Сміливим**. Тогочасні європейські таблоїди зарясніли описами весілля Гаральда і Єлисавети, а глядачі відзначили київський серіал сезону **1045 року** найвищими оцінками. Почитавши захоплені відгуки преси, режисер-постановник Ярослав задоволено всміхнувся й заштрихував Норвегію у свої династичні синьо-жовті кольори.

Сезон наступного, **1046 року** почався вже з новими героями, бо саме підросла **Анастасія**, середульша донька Ярослава. У кастингу на роль її жениха переміг угорський герцог **Ендре** з королівського дому **Арпадів**. Який, відповідно до законів жанру середньовічних мильних опер, також був у першій серії босяком, біженцем і сіромахою.

Ендре разом із братами Левенте й Бейлою ще наприкінці 1030-х років прибився в Київ, утікаючи від грізного короля, хрестителя й засновника угорської держави **Іштвана Святого** (Стефана I), який посідає в історії Угорщини приблизно таке саме місце, яке в історії України обіймає князь Володимир. Тобто ворог був крутий і серйозний — недаремно зараз його портрет прикрашає банкноту в 10 000 форинтів.

Прогнавши братів, король Іштван гукнув їм навздогін щось образливе й з почуттям виконаного обов'язку помер. Після його смерті в Угорщині почалася звична в таких випадках колотнеча, деталі якої історії України не надто стосуються, отож, кому цікаво, почи-

тайте про них самі. Але зрештою короною Іштвана заволодів **Петер Орсеоло** (або ж Петер Венеціанець), котрий нахабно розсівся на угорському престолі і, безтурботно бовтаючи ногами, порадив трьом братам сидіти собі нишком у Києві, а про повернення на батьківщину навіть і не думати. Угорським герцогам не залишалося нічого, крім як похнюплено почовгати до найближчої київської корчми.

По київських шинках таких біженців сиділо в часи Ярослава чимало, бо в Києві тої пори тих нещасних європейських принців і герцогів товклося до біса. Вулицями Подолу тинялися юрби бомжуватого виду графів і баронів, на яких сердито покрикували перекупки, щоб оті голодранці не плуталися під ногами й не заважали торгівлі.

— Так і зиркає, як би щось поцупити, — бідкалися перекупки одна до одної, підозріло поглядаючи на неголених і худих, як хорти, родоначальників майбутньої європейської аристократії.

За шість-сім років сидіння в Києві угорські біженці справно отримували від Ярослава соціальну допомогу, яку так само справно пропивали, бо жодних перспектив для себе вже не бачили. Аж якось до шинка неподалік Золотих воріт ввалилися княжі дружинники, командир яких поклав Ендре на плече свою важку долоню:

— Ходімо.

— Куди? — покірно спитав Ендре.

— Тут недалечко.

Проминувши вже повністю споруджений на той час величний Софійський собор, Ендре під конвоем дружинників наблизився до **Великого Ярославового двору**. І хоча дружинники всю дорогу зберігали мовчанку, угорець уже здогадався, що його ведуть до Ярослава. Але не міг второпати, для чого.

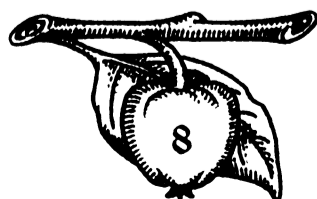
— Ну, як діла? — князь задоволено милувався старанністю, з якою Ендре відвішував йому церемоніальні поклони. Віднедавна Ярослав запровадив при своєму дворі візантійські ритуали й ревно стежив, щоб усі дотримувалися їх до найменших деталей.

— Та нормально, дякую, — проказав Ендре, витираючи рукавом губи від пилюки, якої нализався цілуючи килим.

— Як брати? Чи здорові? — поцікавився Ярослав, хоча й так добре знав, у якому шинку вони любляють сидіти, скільки меду випивають і які ведуть проміж себе розмови.

— Дякую, здорові.

— Це добре. А тепер до діла. Ти королем Угорщини бути хочеш?

— Igen! — просяв Ендре. — Тобто так!

— От і чудово. Збирайся в дорогу, пойдеш в Угорщину, станеш там королем, про ісполненіє доложиш.

— Йой... — знітився Ендре. — В узурпатора Петера сильна армія. Я туди без війська не поїду.

— Військо тобі не нужне. З тобою поїде моя донька Анастасія. Її буде достатньо.

Очі в Ендре вилізли з орбіт, а Ярослав, насолоджуючись справленим враженнєм, продовжив:

— Завтра зашлеш сватів, попросиш руки Анастасії. На, візьми трохи грошей — одягнися пристойно. Не хватало, щоб і ти свататися в лахмітті прийшов.

Ендре миттю сховав за пазуху отримані гривні й хотів було йти, але владний голос Ярослава його зупинив.

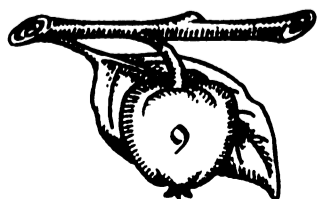
— Куди?! Руку батькові цілуй! — розгублений Ендре старанно обцілував коштовні персні на княжій руці, аж Ярослав раптом згадав ще про одну річ:

— А кстаті, ти хоч хрещений?

Виявилось, що Ендре язичник, але не має нічого проти, щоб заради шлюбу з Анастасією Ярославною вихреститися. Тому напередодні весілля його покропив святою водою якийсь київський батюшка, і неофіт відправився правити Угорщиною під християнським іменем Андрій, яке отримав на честь шанованого в Києві Андрія Первозванного. А угорці згодом перекрутили це ім'я по-своєму й досі називають його Андрашем.

Чому вибір Ярослава впав саме на Ендре (Андраша) — сказати зараз складно. Існують версії, що київський князь вирішив втрутитися у внутрішні угорські чвари, бо йому було небайдуже, хто сидітиме на троні сусідньої держави. Інші ж історики стверджують, що Ярослав планував використати Угорщину як противагу молодій польській державі, з котрою, як передбачали в Києві, у Русі в майбутньому можуть виникати ускладнення. І, щоб перестрахуватися, Ярослав трохи раніше оженив свого сина Ізяслава на доньці польського короля Мешка II, Гертруді. Як виявилось згодом, зробив він це даремно, але про Ізяслава мова піде в наступному параграфі, тож не будемо зараз на це відволікатися.

Проте є ще одне можливе пояснення, яким історики зазвичай нехтують. Вибрати Андраша в ролі жениха міг не Ярослав, а сама Анастасія. Яка, безперечно, не раз бачила стрункого вусаня при

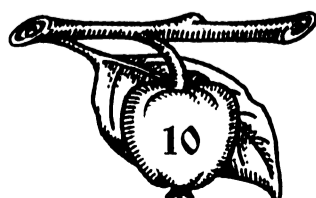
дворі свого батька, коли він чемно стояв у черзі за соціальною допомогою, виділяючись у юрбі інших вигнанців чорними циганськими очима.

Так чи інакше, але у **1046 році** в Києві знову відгуляли бучне весілля, на яке європейська преса відгукнулася яскравими замальовками з життя київського двору. Автори публікацій привертали увагу читачів до того, що Київ давно обігнав решту європейських столиць і стрімко перетворюється на другий Константинополь. Траплялися й замовні статті на зразок «Шлюбна експансія Русі!», «Ярослав — тесть Європи?» і «Куди дивиться папа?», проте більшість солідних видань акцентували увагу європейського бізнесу на ліберальних порядках і привабливому інвестиційному кліматі Русі. Подейкували, щоправда, що й ці статті були замовні й інспіровані безпосередньо київським двором. У будь-якому разі, вартість київських акцій на міжнародних біржах невпинно йшла вгору, Ярослав задоволено потирав руки.

Король Угорщини Петер Орсеоло виявився політиком далекоглядним і, як лише дізнався, що отой пройдисвіт Ендре одружився із донькою самого Ярослава, усе миттєво зрозумів. Спочатку довго гасав по королівському палацу, лементуючи й шукаючи, де би сховатися. Оговтавшись, зрозумів, що виходу нема, тихенько поклав корону на трон, після чого кудись дременув і більше на сторінках історії не з'являвся. Тому Андраш, як Ярослав і передбачав, без особливих ускладнень прибрав королівську владу в Угорщині до своїх рук і разом з молодого дружиною урочисто коронувався в Сейкешфегерварі.

Після коронування на Андраша чекала купа радісних турбот, бо в Угорщині саме палала громадянська війна — не на життя, а на смерть билися християни та язичники. Тож Андраш, який надто довго нудьгував без справжнього діла, захоплено включився в ту війну, спочатку на боці одних, потім інших, аж поки Анастасії те все не набридло.

Молода королева, яка народилася й виросла у затишному Вишгороді та звикла до комфортних умов життя, вжахнулася, побачивши, куди привіз її чоловік. Угорщина в ті часи була зовсім не така доглянута й охайна, як зараз. Навколо панували бруд і сморід, а по спальні молодят нахабно сновигали щурі, позбавляючи Угорщину будь-яких сподівань на продовження королівського роду. Тож Анастасія поставила питання руба — або вона, або щурі. Андрашу не залишалось нічого, крім як тимчасово припинити бойові дії й узятися за облаштування нормальних житлових умов для жінки. Молодій королеві особливо припав до душі **Вішеград** —

розташована на березі Дунаю фортеця за 40 км від Буди — там вона й почала енергійно вити сімейне гніздечко.

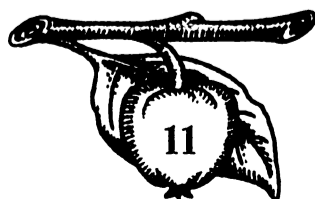
Загалом, усі Ярославни явно успадкували від своєї пра-прабабусі княгині Ольги підвищену хазяйновитість, і Анастасія також виявила себе в Угорщині справною господинею: Вішеград скоро перетворився на комфортабельну королівську резиденцію, куди не соромно було привезти іноземних гостей. Крім того, угорський Вішеград був дуже схожий на київський Вишгород і так само відігравав роль північного форпосту столиці. Тому зранку, снідаючи на терасі й поглядаючи на Дунай, Анастасія часто згадувала милий її серцю Вишгород і рідний Дніпро.

Згодом Вішеград ще не раз відіграє важливу роль в історії Угорщини, оскільки саме там протягом століть більш-менш надійно зберігатиметься корона Іштвана Святого, та й уся скарбниця угорських королів. Зараз у Вішеградську фортецю возять туристів, яким розповідають різні яскраві, хоч і не завжди достовірні байки, а от про Анастасію чомусь не дуже згадують. У Вішеграді ж проводяться різні міжнародні форуми й навіть саміти Вішеградської четвірки, на яких лідери Угорщини, Польщі, Чехії та Словаччини думають-гадають, як би краще євроінтегруватися. Однак про сусідню Україну ті лідери також чомусь не дуже часто згадують. Поки що.

Забезпечивши дружину пристойними житловими умовами, король Андраш I майстерно стрибнув у сідло й знову подався воювати, а Анастасія взялася за серйозніші справи. Вона почала терпляче прищеплювати в Угорщині християнські й загальнолюдські цінності шляхом облаштування шкільної справи та заснування церков і монастирів. Один із таких монастирів — **Тиханське абатство** — існує й донині, і туди також дуже люблять приїжджати прочани та туристи з усієї Європи. Абатство те розташоване на мальовничому півострові Тихань, з якого відкривається казкова панорама озера Балатон.

Назву «Тихань» тому півострову, на переконання багатьох слов'яномовних туристів, дала саме Анастасія, яка буцімто вигукнула: «Як тут тихо...». Угорські ж краєзнавці, які не володіють слов'янськими мовами, ставляться до такої версії з сердитим сарказмом. Адже їм достовірно відомо, що назва «Tihany» походить від... вони самі не знають від чого, але не від Анастасії, бо хіба годиться угорській святині носити іншомовну назву, неподобство якесь!

Не дочекавшись пояснень щодо назви півострову від своїх екскурсоводів, туристи залюбки фотографуються на тлі панорами озера Балатон, стараючись, щоб у кадр потрапив і пам'ятник Андрашу

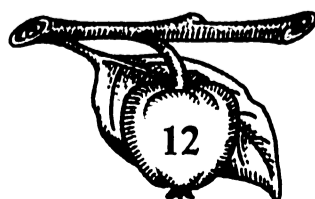
й Анастасії. А сфотографувавшись, читають підпис: «Король Андраш I і королева Анастасія, українська княгиня». Прочитавши слово «українська», багато російських туристів обурюються, а їхній розпачливий вигляд дуже тішить відвідувачів з України, неабияк покращуючи нашим туристам настрій. Як матимете нагоду побувати на півострові Тихань, дідусь просить не забути покласти до підніжжя пам'ятника королівському подружжю букетик квітів. Бажано в синьо-жовтих барвах.

Пам'ятник Анастасії та Андрашу. Його поява стала можливою завдяки зусиллям відносно невеличкої, але потужної духом української громади Угорщини

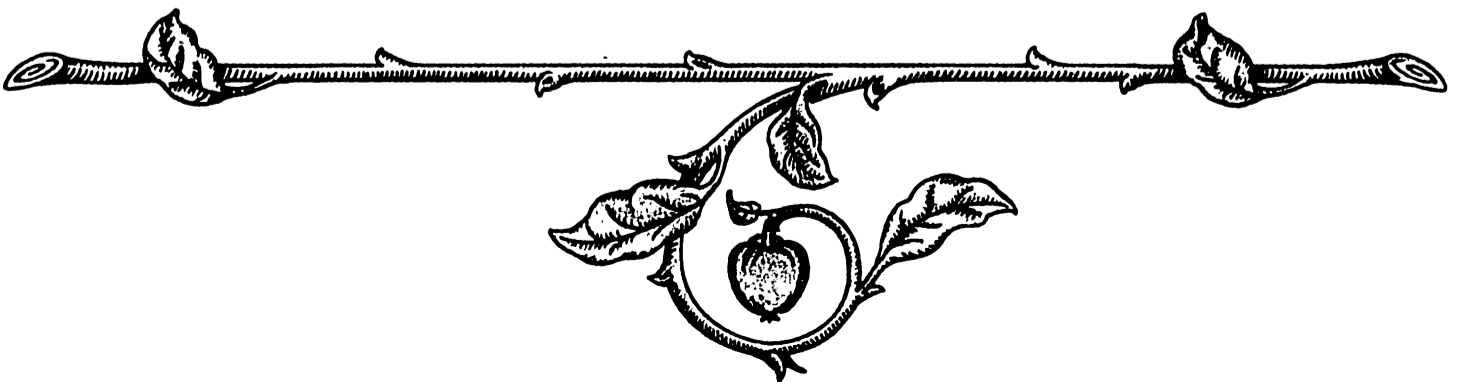
Ярослав тим часом, переконавшись, що Андраш і Анастасія щасливо дісталися Угорщини й добре себе там почувають, вправно заштрихував сусідню країну у свої династичні синьо-жовті барви та глянув на мапу Європи. Порахувавши подумки, скільки країн залишається незаштрихованими, князь гірко пошкодував, що Інгігерда народила йому аж сімох хлопців і лише чотирьох дівчат. Стратегічний запас незаміжніх дочок невблаганно скорочувався, і наявним залишком треба було розумно розпорядитися. Тож Ярослав уважніше придивився до **Англії**.

На британських островах в XI столітті все було, як і належить, — тобто панував суцільний безлад, кров, війни та безчинства. Більша частина Англії ще в 1016 році була захоплена данськими вікінгами на чолі з **Канутом Могутнім**, який особливо жорстоко переслідував правлячу верхівку свіжозавойованої країни, намагаючись унемож-

Шлюбна експансія великого князя Ярослава

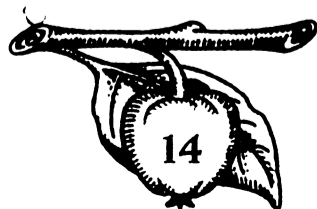
ливити появу в англосаксів вождів спротиву. Тому син переможеного Канутом англійського короля **Едмунда Залізнобокого** (Edmund Ironside) **Едуард** став біженцем одразу після народження. І змалку отримав промовисте прізвисько **Вигнанець**.

Бо патріотично налаштовані англосакси завбачливо викрали в Канута полонене немовлятко й таємно вивезли хлопчика в найбезпечніше місце тогочасної Європи. Яким, звісно ж, була Русь. Чуйна Інгігерда потурбувалася, щоб дитинку добре доглядали й правильно годували, а чадолюбивий Ярослав, відпочиваючи після чергової битви зі Святополком, колихав майбутнього короля Англії на колінах і казав йому «сюсі-пусі». І далекоглядно чекав, поки він підросте.

Позбавлений спадку й долі англійський принц подружився з колегою по еміграції угорцем Ендре, після весілля якого супроводжував молодят в Угорщину. Де й був зарахований у придворний штат. Аж тут провідати заміжню сестру в Угорщину подалася одна з її молодших сестер, **Агата**.

Одного ранку, снідаючи на терасі Вішеградського замку й мастячи на хліб привезене з Вишгорода яблучне варення, Агата нагледіла серед придворних стрункого красеня з печальними очима. Анастасія змовницьки підморгнула меншій сестрі, підтверджуючи правильність її здогаду, — то був Едуард Вигнанець. Як далі розвивалися події, документально не засвідчено, бо про Агату взагалі дуже мало де згадується. Відомо лише, що вона стала дружиною того Едуарда, який, однак, не міг одразу перевезти жінку в Лондон. Бо не все так просто складалося тоді в Англії, питання про повернення Вигнанця на престол залежало від дуже багатьох чинників. Зрештою, Едуард разом із сім'єю прибув до Англії лише у 1056 році, через два роки після смерті Ярослава. Тож Ярослав, на жаль, не встиг заштрихувати в синьо-жовті кольори ще й Англію.

Насолодитися після сорокалітнього вигнання посадою короля Англії Едуард також не встиг, бо помер одразу після того, як ступив на англійський берег. Європейська преса негайно вдарилася в конспірологію, однак доказів вбивства англійського монарха знайдено не було, тож причини наглої смерті Вигнанця й досі залишаються історичною загадкою. Щоправда, Агата ще в Угорщині встигла народити трьох діток, нащадки яких відіграли помітну роль в історії не лише Англії, а й Вельсу та Шотландії. Однак доля дітей Агати та Едуарда склалася не надто щасливо, бо у **1066 році** сталося те, чого навіть Ярослав передбачити не міг, — відбулося норманське завоювання Британії під проводом **Вільгельма Завойовника**. Після чого взагалі все в британській історії полетіло шкереберть.

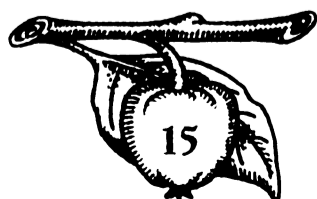
Все це відбудеться в майбутньому, а поки повернімося в **1050 рік**, у Київ. Тихенько заходимо в кабінет Ярослава, де, нетерпляче переминаючись з ноги на ногу, стоять спітнілі від хвилювання свати короля Франції Генріха I.

Це було вже друге посольство від французького короля, бо перше повернулося в Париж із великими стиглими гарбузами. Анрі, однак, виявився женихом без комплексів, гарбузи із задоволенням з'їв і заслав сватів до Києва вдруге. Це дуже сподобалося Ярославу, бо він у жениховських справах також відзначався неабиякою впертістю. Залишалось лише вмовити Анну, а от це була справа непроста.

Анна змалку була батьковою мазункою, росла в атмосфері любові, і їй багато що дозволялося. Батько потурбувався, щоб вона, як і решта дітей, отримала гарну освіту, вивчила іноземні мови. Крім того, князь дозволяв дітям вільно користуватися своєю знаменитою бібліотекою, яка регулярно поповнювалася. Отримані з Візантії та Європи книги в Києві переписувалися, і участь у переписуванні брали й діти Ярослава. Тому всі вони, крім розмовної давньоукраїнської, церковнослов'янської та скандинавських мов, вільно володіли грецькою й латиною. Переписані юними княжатами копії розсилалися до бібліотек інших монастирів Русі, де охочі могли ознайомитися з літературними новинками. А княжі діти дуже старалися не наробити при переписуванні помилок, щоб не осоромитися перед вимогливими давньоукраїнськими читачами.

Великий Ярославів двір поблизу Софійського собору був своєрідним літературно-мистецьким центром, де збиралася творча інтелігенція тогочасного Києва. Анна Ярославна з юних літ спілкувалася там зі столичною богемою, плекаючи в собі витончені художні й музичні смаки. І зрозуміло, що розвинена й культурна княжна мріяла про такого ж культурного й освіченого жениха. Хоча б такого, як чоловік старшої сестри Гаральд Сміливий, який прославився не лише хоробрістю на полі бою, а й тонким ліризмом написаних ним поезій. А тут батько пропонує їй вийти заміж за грубого й неосвіченого, ще й старезного сорокатрирічного французького короля. Не дивно, що Анна щоранку виходила на сніданок із червоними очима й розпухлим від постійного плачу носом.

Зрештою, як ми бачили на початку цього параграфу, Ярославові вдалося умовити Анну, і, зайшовши до свого кабінету, він стомлено кивнув сватові від короля Анрі **Готьє Савояру**: «Согласна». Готьє, який прибув у Київ ще в 1048 році, мало не зомлів від щастя. Він чекав цього дня майже два роки, постійно оббиваючи великокняжі пороги й нагадуючи Ярославу про обіцянку віддати Анну за його короля. Але Анна впиралася, і Ярослав не міг нічого з нею

вдіяти. Тому французьким сватам не залишалося нічого, крім як сумно проводити час у компанії київських бояр на полюваннях і бучних бенкетах, під час яких кожен київський боярин вважав своїм святим обов'язком нагодувати й напоїти французів так, щоб ті вже й ходити не могли. Під кінець перебування в Києві свати так погладшали, що ледве поміщалися в сідлах, і їхні коні щоразу розпачливо фиркали й дивилися на розгодованих франків з неприхованим осудом.

Аж ось нарешті, як усе було готово, Ярослав востаннє обняв і поцілував Анну, побажав їй успіхів у справі просвітництва середньовічних країн, не забувши нагадати про відповідальність перед Історією: «Науковий колектив Інституту історії НАН України дуже на тебе розраховує...», — схвильовано промовив великий князь. «Особливо молодші наукові співробітники», — додав він і гірко заплакав.

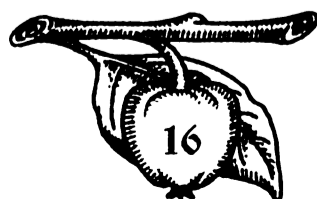
Відчувши на своїх тендітних плечах такий тягар історичної відповідальності, залилася слізьми й Анна, а дивлячись на зворушливу картину прощання батька з дочкою, уголос заревіли всі бояри, тіуни й посадські люди. Навіть вартові варяги сором'язливо повідверталися, розмазуючи кулацюррами сльози по неголених мармизах.

Як усі добряче наплакалися, весільний кортеж, навантажений багатим посагом і зарюмсаною княжною, рушив нарешті у бон вояж. І за якийсь рік, проминувши Краків, Прагу й Регенсбург, дістався Франції.

Анрі нетерпляче чекав на наречену за 40 км від Парижа, у своїй резиденції в Санлісі. Король вирішив одразу вразити наречену своєю неперевершеною привабливістю, тому одяг на шию всі золоті ланцюги й медальйони, які знайшов у своїй скарбниці, а на пальці нанизав десятка півтора коштовних перснів. Після деяких вагань король наказав підстригти собі й нігті. І, нарешті, задоволений собою, узяв великий оберемок квітів та поїхав назустріч своїй київській нареченій.

Урочисте вінчання з Анрі й одночасне коронування Анни відбулося в Реймсі **19 травня 1051 року**. Настрій у молодій королеви був поганющий, усі найгірші її очікування справдилися — король виявився малокультурним і пихатим, поговорити з чоловіком їй було ні про що. Короля оточувала приблизно така сама публіка з неосвічених васалів, тож родинного щастя київська княжна з Анрі не зазнала.

Проте з професійними обов'язками королеви впоралася на «відмінно» й народила Франції чотирьох чудових діточок: з-поміж них

майбутнього короля **Філіпа I**, а також одного з вождів Першого хрестового походу, звитяжного **Гуго** (графа Вермандуа). А загалом стала прапрапрабабусею 30 французьких монархів.

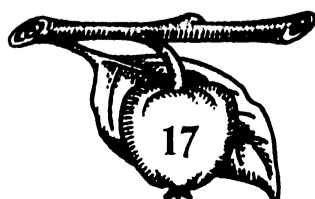
Шлюб молодої з нелюбим дідуганом не завжди безрадінний, особливо якщо чоловік здогадається вчасно померти. Анні в цьому сенсі пощастило, бо Анрі не надто довго зволікав і через якихось дев'ять років після весілля слухняно ліг у труну. Анна поховала чоловіка з усіма належними главі держави почестями, для годиться поплакала, після чого глянула на себе в дзеркало й із задоволенням побачила там вродливу тридцятилітню королеву в повному розквіті духовних і тілесних сил.

Роззирнувшись довкола, молода удовиця зауважила, що серед французьких аристократів таки трапляються інтересні й галантні чоловіки, тож за якийсь час європейську пресу облетіла сенсаційна плітка: королева Анна накинула оком на одного з наймогутніших феодалів північної Франції, графа **Рауля де Крепі**. Який був давнім і запеклим ворогом її чоловіка й багато років очолював баронську опозицію.

Ця обставина лише підіграла інтерес давньофранцузької громадськості до любовної інтриги, що розгорталася на її очах. Резонанс якої був таким, що й зараз, через майже тисячу років, головні редактори глянцевого журналу згадують про ту давню історію, особливо коли необхідно поправити фінансові справи свого видання й привернути до журналу увагу читачів та рекламодавців.

Тож і ми поглянемо на обранця Анни уважніше: Рауль де Крепі, поза всяким сумнівом, був взірцем середньовічного західноєвропейського лицаря: вродливий і сильний чоловік, багатий магнат, хоробрий воїн і галантний кавалер. Була в нього, щоправда, невеличка вада — він був жонатим. Але заради Анни Рауль публічно звинуватив законну дружину **Алієнору** (Елеонору) в невірності, широко прочинив перед нею ворота свого замку й рішуче виставив жінчині валізи в поле, за рів. Після чого гучно оголосив себе холостяком, весело скочив на коня й подався зі своїми васалами на полювання.

Якось так сталося, що, полюючи, граф де Крепі забрів аж у королівські угіддя, де в заміській резиденції журилася овдовіла королева. Бувають же такі дивовижні збіги обставин, що й Анна саме вийшла розвіятися, прогулятися на самоті та нарвати лісових квітів. Аж тут із-за кущів на неї несподівано напав негідник де Крепі й схопив беззахисну Анну в обійми. Жінка відчайдушно пручалася й навіть дряпалася. Але граф міцно тримав полонянку за талію і, приємно

картавлячи вишуканою старофранцузькою, запропонував їй руку й серце. Анна несамовито гупала кулачками по широким грудях підступного феодала, проте зрештою тихо промовила: «Oui». І нове подружжя зажило весело та щасливо.

Європейська публіка верещала від захвату, а бідолашна Алієнора даремно апелювала до громадської думки. Ніхто їй особливо не співчував, усі захоплено стежили за розвитком любовного блокбастеру, сперечаючись, хто був справжнім автором його сценарію: Рауль чи Анна? Більшість схилилася до думки, що таки Анна — це було цілком у стилі не позбавленої художнього смаку романтичної та вольової королеви.

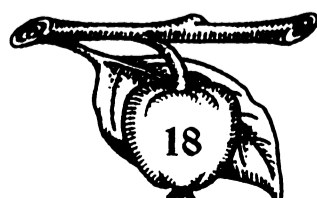
Тоді покинута Алієнора вдалася до крайнього і відчайдушного кроку: написала скаргу самому **римському папі Олександрю II**. У скарзі вона чесно визнавала, що її суперниця Анна справді вродлива й розумна жінка, але ж має бути якийсь порядок і суспільна мораль! А головне — що їй, нещасній, тепер робити?

У папи на той час своїх справ було по горло: він саме вовтузився з антипапою Гонорієм II, котрого якраз, вправно орудуючи важким пастирським жезлом, загнав на шафу. Але зрошену гіркими сльозами покинутої Алієнори скаргу прочитав, а прочитавши, зітхнув: «О, падре міо!». І доручив архієпископу Реймса й Руану розібратися та доповісти. А сам узявся духопелити антипапу з подвоєним натхненням.

Архієпископ Реймський не довго думаючи анулював шлюб Рауля й Анни та суворо наказав їм жити окремо одне від одного. Рауль на це куртуазно вклонився й галантно скрутив архієпископу велику дулю. І, весело сміючись, запросив Анну на запальний танок. Ошелешений таким нахабством архієпископ безсило хапав ротом повітря, а потім і сам вшкварив папі довжелезний, сповнений дошкульних латинських дієприкметників донос на де Крепі.

Роздратований папа, невдоволений, що його вічно сіпають через усілякі дурниці, взяв і відлучив Рауля від церкви. Рауль і Анна, не припиняючи танцювати, одночасно скрутили папі дві красномовні дулі й продовжили спільно жити-поживати та добра наживати. Папа лише знизав плечима і махнув на них рукою. Відлучення згодом скасував **папа Григорій VII**, який заодно визнав шлюб Анни з Раулем де Крепі законним. Проте це сталося лише після смерті нещасної Алієнори.

Дідусь розповідає всю цю історію не через пристрасть до середньовічних пліток чи через бажання розказати про Анну щось пікантне. А тому, що постать Анни Ярославни в трудах дуже бага-

тьох авторитетних популяризаторів нашої історії виходить настільки лакованою й відполірованою, що аж нецікаво. А проте ж, далеко не все в її житті було простим і однозначним.

Так, Анна володіла сімома мовами і, як на той час, була освіченою й культурно розвиненою особою. Але цим вона лише налаштувала проти себе темну й зарозумілу французьку знать. Французькі аристократи Анну відверто не любили, а, можливо, й побоювалися. Тому зробили все, щоб не допустити після смерті короля сходження на престол його дружини. Їх, напевно, лякало, що Анна приїхала з країни, де жінка-правитель — цілком нормальне явище, бо ім'я княгині Ольги було відоме й у Франції. Французи ж у ту пору, обтяжені вимогами Салічної правди, жінку при владі й уявити не могли.

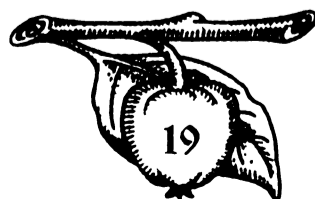
Та що вже казати про XI століття, якщо й до наших днів на чолі Франції жінка не стояла жодного разу. Якщо не рахувати кількох королев-консорт, першою з яких і була Анна Ярославна. Лише в XX столітті з'явилася нарешті Едіт Крессон, яка досі залишається єдиною жінкою прем'єр-міністром Франції, але й вона очолювала французький уряд менше року.

Анна, щоправда, будучи мамою семилітнього короля Філіпа I, мала певний вплив і на державні справи. Але за нею пильно стежили, не давали зосередити управління країною в своїх руках. Ще й представили офіційного наглядача-регента, **графа фландрського Болдуїна I**, як лише з'явилася нагода, Анну від влади відтіснили, усіляко натякаючи, що вдовій королеві годиться жити не в палаці, а в монастирі.

Така перспектива Анну не влаштовувала категорично, бо в першу чергу вона була живою людиною. Сильною та пристрасною, яка підкорилася колись волі батька й вийшла заміж за нелюбого чоловіка. Проте коритися якимось зачуханим французьким бароном горда донька могутнього Ярослава не збиралася. І зрештою переконливо довела, що українську жінку, котра твердо вирішила стати щасливою, ніщо не спинить. Навіть титул королеви.

Про останні роки життя Анни Київської відомостей у хроніках небагато, бо для тогочасних хронікерів її життя було нецікавим. А значить, швидше за все, воно було спокійним і щасливим. Анна пережила й другого чоловіка, після чого, найімовірніше, жила в своєму замку одна, час від часу навідуючись до сина-короля.

Анна Ярославна була не лише хорошою мамою, а й мудрою порадицею, бо за її життя король **Філіп I** великих дурниць не робив. Навіть навпаки, перша половина його понад сорокарічного правління була доволі успішною. А от у другій половині, уже після маминої смерті, Філіпа як підмінили. І до сьогодні французькі

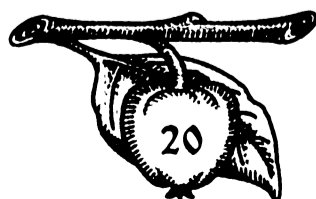
історики неприємно кривляться, згадуючи його в основному в контексті шлюбних і любовних скандалів, які навіть призвели до відлучення Філіпа I від церкви. Але історії України та катавасія не стосується, тож і вдаватися в делікатні подробиці життя коронового сина Анни Ярославни дідусь не буде.

З іменем Анни Ярославни тісно пов'язана історія з **Реймським Євангелієм**, на якому, за твердженням низки авторитетних науковців, присягали всі французькі королі аж до революції 1793 року. Однак щодо цього в історичній науці досі точаться дискусії, бо історики, як відомо, обожнюють полемізувати з усіх без винятку питань. А найулюбленіше заняття кожного нового покоління істориків — спростовувати твердження попередників. Віднайденню історичної правди це не завжди сприяє, зате весело.

Наприклад, зараз дехто з науковців категорично заперечує все, що стосується того Євангелія: і що потрапило воно у Францію з Києва, і що привезла його туди Анна Ярославна, і що ритуал коронації французьких монархів узагалі передбачав яку-небудь присягу.

У будь-якому разі, у міській бібліотеці Реймса зберігаються 32 сторінки (16 двосторонніх листів) оригіналу того рукописного Євангелія, написаного церковнослов'янською кирилицею. Особливості рукопису й інші деталі дозволяють з високою долею ймовірності стверджувати, що написані ті сторінки були в Києві в першій половині XI століття (найімовірніше — близько 1030 року). Отже, Реймське Євангеліє цілком могло потрапити до Франції з Анною Ярославною. Воно також цілком могло використовуватися під час богослужінь з нагоди коронацій — нічого дивного в цьому не було б. Єдине, що можна стверджувати абсолютно достовірно, — після Анни жоден з французьких монархів того Євангелія не читав. Бо багато хто з них так і помер неписьменним, а решта просто не володіла церковнослов'янською.

Читачам старших поколінь, безперечно, відома легенда, як російський цар Петро I, перебуваючи в 1717 році у Франції, буцімто здивував французьку знать, зумівши прочитати кириличну частину того Євангелія. Чи було таке, а чи ні — не має значення. В принципі, у XVIII столітті вміння читати вже не було чимось неймовірним навіть для московських царів. Тож і Петро I цілком міг упізнати знайомі літери й скласти їх до купи. Прикметним є інше — з яким зворушливим розчуленням подається цей епізод у писаннях російських істориків. Які в такий спосіб намагалися сором'язливо обійти той факт, що царя Петра всюди в Європі сприймали звичайним азіатським дикуном. Ким він, власне, і був.

Щодо останніх років Анни існує пізніша гіпотеза, що в старості королева повернулася до рідного Києва, однак найімовірніше, що це чергова історична вигадка. Оскільки точно відомо, де знаходиться могила королеви Анни, — у церкві Вільєрського абатства поблизу міста Етамп під Парижем.

А в Санлісі, де вона прожила більшу частину французького періоду свого життя, щороку в день її смерті — 5 вересня — відправляється присвячена пам'яті Анни Ярославни літургія. У 2005 році там було встановлено пам'ятник королеві Анні, створений талантом покійного нині українського скульптора Валентина Зноби. Як будете при нагоді в Парижі, знайдіть час і завітайте в Санліс та покладіть до пам'ятника нашої землячки квіти. Вона їх любила.

Загалом укладені Ярославом династичні союзи з близькими й далекими європейськими дворами встановленню сталих і міцних зв'язків Русі з рештою Європи, як ми побачимо в наступних параграфах, допомогли мало. Вони дали лише тимчасовий ефект, який поширювався щонайбільше на одне-два покоління, після чого європейські монархи й думати забували про свої київські корені. А згодом і взагалі перестали сприймати територію колишньої Русі

Пам'ятник королеві Анні в Санлісі

як органічну частину Європи. Ми ж із вами робимо практичний висновок, що покладатися в такій серйозній справі, як євроінтеграція, лише на державне керівництво недалекоглядно. У цьому процесі мають брати участь широкі верстви небайдужих громадян, студенти, бізнесмени, діячі культури й науки. Якщо ж у ході такої народної євроінтеграції справа дійде до шлюбів, то це просто прекрасно. Але лише в тому випадку, якщо йдеться про справжнє кохання. Бо шлюб без кохання, як нас учить історія, ні до чого хорошого не призводить.

Розібравшись із Ярославнами, зараз варто уважніше придивитися до Ярославичів. Які відіграли в історії України значно більшу роль, ніж їхні сестри. Бо Ярославни видавалися заміж за кордон, після чого нервів нашим предкам більше не псували. Чого не можна сказати про синів Ярослава. А щоб дізнатися, як саме вони наслідили в історії України, достатньо просто перегорнути сторінку. Хоча ні... Спочатку дідусь розповість про поширення грамотності в давньоукраїнській державі Русь. Бо інакше може здатися, що освіченими в нас були лише великокняжі діти.

Дружина Ірина та доньки Ярослава Мудрого. Фреска на стіні Софійського собору у Києві за малюнком Абрагама ван Вестерфельда (1651 р.)

 Популярні коментарі

Нестор літописець Діду, а звідки ти знаєш про дочок Ярослава? Я про них у Повісті минулих літ нічого не писав. Звідки, так сказати, свіденія?

Дід Свирид Так, справді, у руських літописах жодних згадок про доньок Ярослава немає. Але це не означає, що їх не було. Відомості про них історики знаходять здебільшого в письмових джерелах тих країн, куди вони виходили заміж. Проблема їхньої ідентифікації стоїть перед наукою не перше століття — достеменно невідомо навіть те, як їх звали, бо коли вони виходили заміж, їхні імена або спотворювалися, або вони отримували нові. Однак реконструкція імен здійснюється, і в українській історіографії їх прийнято називати Єлисаветою, Анастасією, Анною й Агатою.

Нестор літописець Що за Агата?

Дід Свирид Щодо Агати — її постать досі залишається історичною загадкою. Поки що не доведено, що дружина Едуарда Вигнанця була донькою Ярослава, бо на неї претендують і німці, і болгарини, і угорці. Щоправда, версія її київського походження, як на мене, виглядає найбільш обґрунтованою.

Князь Ярослав Несторе, не мороч читачам голову. Це все мої доньки, іди подивися розписи Софійського собору — там ми всі намальовані. Ти, діду, усе правильно написав, продовжуй у тому ж дусі.

Дід Свирид Продовжую. Але тобі, княже, краще того не читати.

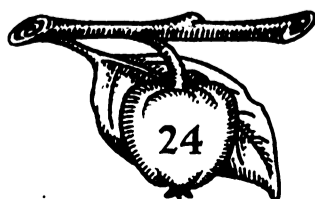
попередньому параграфі ми бачили, як доньки Ярослава, виїжджаючи за кордон, неприємно дивували європейську знать умінням читати й писати. Це навряд чи додавало їм авторитету, бо в тогочасній Європі аристократія такими дурницями, як книги, не переймалася — читання було справою церковників, і порядний феодал дивився на грамотних людей у кращому разі з благодушною зверхністю.

Коли ж, наприклад, виявилось, що Анна Ярославна не лише сама читає, а й власноручно пише свої листи, то вишукані придворні дами напевне іронічно копилили губи. І перешіптувалися між собою: «Навіщо це їй? Хіба в Києві король такий бідний, що в нього немає грошей на придворних писарів? Може, київські принцеси ще й самі перуть і прасують собі плаття? Фі, яка дикість».

Отже, в очах передової Європи середини XI століття Русь виглядала доволі екзотичною країною, серед аборигенів якої читати й писати вміли не лише священики, а й аристократи. Що для тогочасної Західної Європи було нехарактерно й досить дивно.

І вже зовсім непритаманною для середньовічної Європи була масова грамотність простого люду. Між тим, саме такою була Русь — прості люди активно переписувалися між собою, ведучи листування і з далекими родичами, і з партнерами по бізнесу, та й просто з друзями-приятелями. Нічого подібного в тогочасній Європі не зафіксовано, і принаймні за масштабами поширення писемності Русь XI—XIII століть була, мабуть, найосвіченішою країною континенту, навряд чи сильно поступаючись навіть Візантії.

Зараз ця обставина вселяє в душу кожного українця справедливу гордість за наших предків, а в науковій і популярній літературі багаторазово повторюється, що саме Ярослав сприяв поширенню писемності на Русі. І так часто про це згадується, що в декого може скластися хибне уявлення про те, що якби не князь, то були б наші предки темними й неграмотними.

Подібні погляди дуже характерні для, наприклад, російської історіографії, яка, виконуючи державне замовлення, уже не перше століття намагається довести, що рушійною силою всіх історичних подій є особа царя-батюшки, без якого й хліб не вродить, і сонце не зійде. Такі підходи російські історики поширюють і на історію Русі, яку безпідставно вважають частиною історії РФ. Тому в їхніх працях фігура руського князя нагадує ідеалізованого московського царя, який, суворо насунувши на брови шапку Мономаха, одноосібно вирішує, що людям робити.

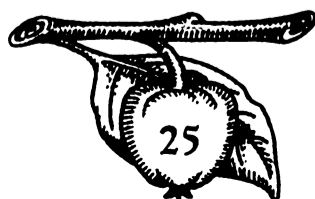
І якщо цар у доброті своїй велить людям учитися грамоті, то він же й визначає, які книги їм читати і що писати. Коли ж хтось виявляє неслухняність, то цар, користуючись невід'ємним правом самодержця, забороняє йому писати чи малювати. Або просто страчує. У Росії цьому ніхто не дивується, бо так мусить бути, така природа держави, а як же інакше?

Але Русь — то держава давньоукраїнська. Тобто така держава, котра мала на життя людей мінімальний вплив. Наші предки з давніх-давен самі звикли вирішувати, що їм добре, а що ні, не питаючи дозволу в князів, єпископів чи гетьманів. Тож і поширення масової грамотності, наскільки можна судити з історичних джерел, відбувалося, принаймні спочатку, майже без втручання в цю справу не лише держави, а й церкви.

Чому дідусь каже, що навіть церква не мала вирішального впливу на поширення на Русі писемності? Тому, що церква могла поширювати хіба що церковнослов'янську мову. Яка для переважної більшості населення Русі звучала малозрозуміло, а отже, практичного значення в повсякденному житті мати не могла. Бо второпати церковнослов'янську прості люди могли приблизно так, як Микита Уласович Забрюха розумів свого сотенного писаря Прокопа Ригоровича Пістряка в безсмертній «Конотопській відьмі» пера славетного Квітки-Основ'яненка. І коли отой писар починав говорити кумедною церковнослов'янщиною, сотенний Забрюха лише перелякано кліпав очима: «Чи не погнав Ригорович вп'ять химер, як було після перепою на великодніх святках».

Церковнослов'янська все ж таки відіграла свою роль у поширенні писемності серед наших предків, але зовсім не тому, що всі раптом кинулися читати Біблію та релігійні тексти. Такі теж були, але основна маса населення підійшла до цієї справи із суто українською практичністю. Бо високо оцінила зручність кирилиці.

Є чимало гіпотез про те, що наші предки мали власне письмо ще задовго до хрещення Русі й поширення кириличної абетки.

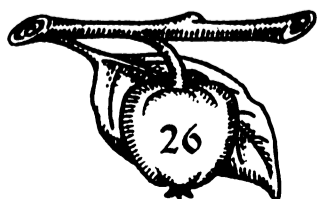
Популярною літературою гуляють версії про слов'янські руни, є багато адептів, наприклад, **Велесової книги** й інших нібито доказів дохристиянського письма слов'ян. Залишмо ентузіастів тих версій буцатися з науковцями, а самі погодьмося, що якийсь вид докириличного письма на території Русі цілком міг бути — нічого фантастичного в цьому нема.

Ба більше, раптовий вибух масової грамотності серед населення Русі цілком може бути пояснений тією обставиною, що кириличне письмо потрапило на землі, де вже існували традиції й практика графічного фіксування господарських операцій, а можливо, навіть і листування між учасниками тих операцій у різних куточках Русі.

Щоправда, матеріальних доказів широкого розповсюдження докириличного письма археологи так і не знайшли, і не тому, що погано шукали. Пояснення може бути одне з двох: або докириличне письмо не мало широкого розповсюдження, або пам'ятки цього письма стали жертвами ненажерливих бактерій, які розплодившись у родючому українському ґрунті знищили чимало цінних історичних пам'яток. У будь-якому разі, поки матеріальних доказів широкого використання докириличного письма не знайдено, ніхто із солідних учених не візьметься доводити, що давні українці зранку й до ночі писали один одному рунічні листи, а вночі за допомогою «чертів і резів» практикувалися в інтимній ліриці.

Матеріальні свідчення появи масової грамотності на Русі збігаються в часі саме з поширенням кирилиці, але цілком очевидно, що не князь і не церква насильно примусили людей відмовитися від дорогих їхньому серцю слов'янських рун. Найімовірніше, люди самі оцінили зручність кириличних літер і добровільно їх прийняли. Більше того — творчо доопрацювали, спростили й виробили таку абетку, якою стало зручно користуватися в повсякденному житті.

Бо якби кирилиця виявилася незручною, то наші пращури твердо трималися б свого письма і ніякий князь нічого з людьми не вдіяв би. Он ефіопи, грузини, вірмени й ще чимало інших народів зберегли свої специфічні абетки навіть після прийняття християнства просто тому, що вони для їхніх мов зручніші. З думкою широких ефіопських, грузинських і вірменських народних мас змушене було погодитися й духовенство, яке слухняно переписало Святе письмо тими літерами, які більше до вподоби людям. І якби й на території дохристиянської України було своє добре розвинене самобутнє й зручне письмо, то ми би досі ним із задоволенням користувалися. І ця книга, яку ви тримаєте у своїх руках, також була б надрукована сучасними «чертами і резами», «новоукраїнськими рунами» або якоюсь удосконаленою «глаголицею».

Але книга ця написана кирилицею, а це означає, що в ході історичної конкуренції докириличні види письма вийшли з ужитку просто тому, що були менш зручними. А не тому, що хтось там силою щось нав'язав нашим предкам. На цьому ставимо крапку й переходимо до значно цікавішого питання про масштаби поширення грамотності серед населення Русі та до того, що саме наші предки писали й читали.

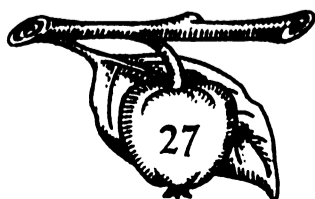
Наші предки були людьми практичними й швидко зметикували, що вміння писати й читати спрощує їм шлях до заможності й добробуту, а головне — відкриває перед їхніми дітьми широкі перспективи до кращого життя. Коли вони це второпали, то почухали потилиці й перевели замислені погляди на своїх замурзаних діток. Над щасливим дитинством яких нависла чорна хмара шкільних уроків і домашніх завдань.

Загальновідомо ж, що українця хлібом не годуй, а дай потурбуватися про щасливе майбутнє своїх дітей. І ця турбота серед українців історично проявляється в забезпеченні своїм чадам якнайкращої освіти. Інші народи також турбуються, щоб їхні дітки росли освіченими, але мусимо визнати, що українці віддаються справі навчання своїх дітей з особливим азартом. Віддати дитину «в науку» в Україні завжди було заповітною мрією навіть для найбіднішої вдовиці з найглухішого села, у нас це своєрідний національний спорт, і наші предки захоплено віддалися йому ще тисячу років тому.

Тогочасних школярів можемо щиро пожаліти, бо, говорячи про грамотність у XI столітті, треба чітко розділяти принаймні кілька її рівнів. Кожен з яких учні мусили опанувати.

Фахівці-філологи, які глибоко вивчають це питання, старанно й винахідливо заплутують допитливого читача надзвичайно складною класифікацією літературних і діалектних мов, які були характерні для Русі тієї доби і якими послуговувалися наші предки за різних обставин. Дідусь не буде тут занадто детально зупинятися на філологічних тонкощах, бо раптом ця книга потрапить на очі науковим працівникам Інституту української мови НАН України. І вони, озброївшись дошкульними дієсловами й лункими прикметниками, ганятимуться за дідом, щоб не топтався своїми дилетантськими ногами по їхній ниві.

Але для решти читачів спробую пояснити все простими словами. А простими словами виходить так, що діткам у тогочасних школах фактично доводилося вивчати три види грамотності для трьох мов: а) рідної діалектної, або ж **розмовної побутової** мови зі спрощеною абеткою й зручним письмом (*для спілкування в рідній місцевості*); б) **наддіалектної руської (давньоукраїнської)** — яка зародилася, імо-

вірно, на Київщині як мова ділового спілкування між купцями в різних землях Русі, а згодом розвинулася до рівня літературної мови. Наддіалектною давньоукраїнською послуговувався Нестор літописець, нею ж написані й інші руські літописи, а також перші на Русі художні й публіцистичні твори; в) **церковнослов'янської** — малозрозумілої для народу книжної мови зі складною граматиною, якою вільно володів досить незначний прошарок населення, пов'язаний із церковними справами.

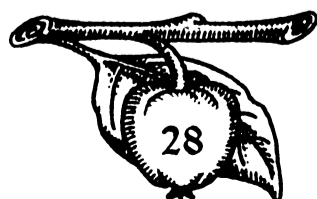
Втім, у сучасній Російській Федерації є діячі, які вважають себе істориками і які свято переконані, що церковнослов'янська тотожна російській, що вона була розмовною мовою населення Русі, яке легко розуміло релігійні тексти, тому росіяни досі такі високодуховні. Подібні твердження викликають у науковому середовищі веселий сміх, а притомні російські історики, слухаючи таких «теж істориків», відчують за своїх співвітчизників пекучий сором. Але вдіяти нічого зараз не можуть, бо російська держава твердо стала на захист нестримної фальсифікації історії, щороку продукуючи величезну кількість свіжих нісенітниць. Викривати які, щоправда, легко, весело й приємно. Але повернімося до мовного питання в Русі.

Церковнослов'янська, звичайно ж, не була мовою побутового спілкування, це штучна книжна мова, вироблена на основі південноболгарського (солунського) діалекту й принесена на Русь духовенством. На відміну від поширеної в католицьких країнах латини, церковнослов'янська була частково зрозуміла населенню, але не настільки, щоб стати розмовною.

З часом, однак, і ця книжна мова зазнала впливу живої народної мови, і цей процес не зупиняється до наших днів. Бо якби священник часів Ярослава Мудрого потрапив у наш час і почув церковнослов'янську літургію у виконанні сучасного батюшки, він навряд чи все б там уторопав. А можливо, і обурювався б через неправильну вимову сучасного батюшки й засмічення священних текстів підозрілими словечками.

Водночас церковнослов'янська на певних етапах відіграла свою роль і в процесі формування сучасної літературної української мови, але про це дідусь детальніше розповість, коли ми дійдемо до **Мелетія Смотрицького** та його «Граматики».

Ті з читачів, хто давно закінчив школу, погодяться, що наша пам'ять зберігає завчені в учнівські роки алгебраїчні формули дуже фрагментарно, а в практичному житті з усього курсу математичних наук ми користуємося в найкращому випадку знанням таблиці множення. Щось приблизно таке саме спостерігалось і в часи Русі,

коли знання церковнослов'янської чи наддіалектної давньоукраїнської зберігали в пам'яті лише ті учні, яким у дорослому житті довелося ними послуговуватися. Решта ж, тобто переважна більшість грамотних людей Русі, добре засвоювали лише один рівень грамотності. І їм для повсякденних потреб цього було цілком достатньо. Поширення саме цієї, побутової писемності і є свідченням та доказом масової грамотності населення Русі, за якою наші предки випереджали всі тодішні європейські країни.

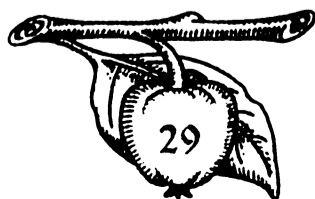
Бо, наприклад, за кількістю релігійної літератури Русь Європу навряд чи сильно випереджала — католицькі монахи також трудилися в поті чола, щороку відправляючи на забій довжелезні череди корів, на вироблених до пергаменту шкірах яких писалися латинські тексти релігійного змісту.

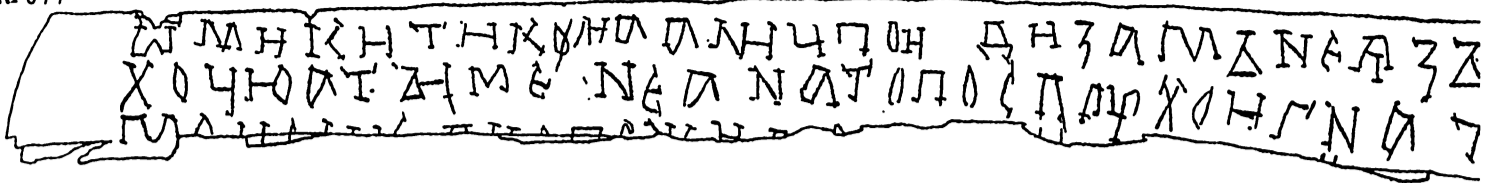
Знамениті ж руські літописи, за появу яких також заплатило своїм життям не одне давньоукраїнське теля, свідченням масової грамотності населення теж бути не можуть, бо ними користувався відносно невеликий прошарок священників і знаті. Крім того, у решті європейських держав також велися свої хроніки, і все ж таки населення тих держав у переважній своїй більшості залишалося неписьменним. То чому історики все-таки впевнено твердять про феномен саме масової грамотності, яким славилася Русь?

Нам це стане зрозуміло, коли ми звернемо свою увагу на **берестяні грамоти**. Які з'являються в першій чверті XI століття (тобто в часи Ярослава Мудрого) і аж до XV століття залишаються звичним для простого люду засобом спілкування.

Про існування берестяних грамот наука довідалася відносно недавно — 26 липня 1951 року, коли археологи знайшли в Новгороді бересту № 1. У подальшому їх так і нумерували в порядку знаходження, і на сьогодні берестяних грамот віднайдено вже понад тисячу.

Берестяні грамоти — абсолютно унікальний шар історичних документів, який дозволяє дослідникам зазирнути в повсякденне життя звичайних людей. А коли уважно вчитатися, можна почути, як і про що говорили наші предки. Якщо хтось думає, що їх сильно турбували княжі чвари чи церковні справи, то прошу відмовитися від такого уявлення. Бо наші далекі предки були, як і ми з вами, нормальними собі людьми. Які фіксували свої щоденні видатки; кредитор нагадував боржнику про борг і погрожував судом; мами записували, скільки й чого треба придбати на свято; торговець не відправляв покупцеві краму, бо вимагав передоплату; сусідка цікавилася, де й кого посватали, чи в кого похорони і чого кума більше в гості не заходить, чи не образилася часом.

Давньоновогородська берестяна СМС-ка № 377 з пропозицією руки і серця:
«От Микити к Анні. Пойди за мене — я тебе хочу, а ти мене, а на то свідок Ігнат»

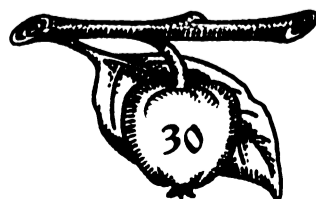
Коли читаєш оті берести, то ніяк не полишає відчуття, їхньої пронизливої реалістичності. Здається, що ті люди десь тут, поряд, лише кудись відійшли. Особливо коли жінка твердим і впевненим почерком пише чоловікові, що він має зробити чи що купити по дорозі з роботи додому. Одразу стає ясно, що в цьому сенсі за останні тисячу років у нас мало що змінилося.

А з яким смаком наші предки перераховують свої улюблені страви і продукти харчування. Тут тобі й масло, і свинина, і мед, і ягоди, і хліб, і молоко... До речі, про ковбасу вперше у слов'янському світі письмово згадується в бересті № 842. Археологи 1990-х років, у яких із ковбасою було сутужно, почитали щойно знайдену бересту й зробили заздрісний, але науково правильний висновок, що в XII столітті то вже була цілком звична для наших предків страва.

А листи закоханих... У бересті № 752 якась дівчина пише невідомому: *«Я посилала до тебе тричі. Що за зло ти проти мене маєш, що до мене не приходив? А я ж до тебе ставилася, як до брата! А тобі, я бачу, то не любо. Якби тобі було любо, то ти би вирвався з-під людських очей і прийшов. Може, я тебе по своєму нерозумінню образила, але якщо ти почнеш наді мною насміхатися, то суди тебе Бог, а я недостойна»*. Так і хочеться знайти того негідника й строго його спитати: *«Ти чого, вражий сину, ведеш себе з дівчиною по-свинськи? Ану, іди вибачайся!»*. Але того негідника, як і ображеної ним дівчини, уже тисяча років, як немає на білому світі.

Загалом берестяні грамоти були СМС-ками тієї доби, які здебільшого не писалися, а поспіхом видряпувалися на дешевому матеріалі. І одразу після прочитання розривалися навпіл та викидалися у сміття. Ось чому археологи, порпаючись на древніх сміттєзвалищах, так часто розчаровано зітхають. Бо здебільшого їм у руки потрапляє лише частина розірваної навпіл берести. А що написано на іншій половині — іди здогадайся.

Левову частку берестяних грамот розкопано в Новгороді, але зовсім не тому, що лише Новгород був грамотним містом Русі. Причина в іншому — давні новгородці здогадалися збудувати своє місто на болоті. Де нічого не перегниває. Тож викинута під ноги, у

новгородську багнюку берестяна СМС-ка надійно консервувалася й терпляче чекала, поки її знайдуть археологи.

Києву ж пощастило менше, бо нашу столицю необачно заснували на невблаганно родючих землях. У яких розкладається не лише тендітна кора берези, але й будь-яка деревина навіть дуже твердих порід. Ось чому на території нинішньої України залишків колись потужних дерев'яних укріплень, фортець і палаців практично не збереглося. Що вже тут казати про ніжну бересту.

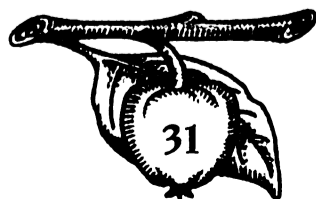
Однак новгородські берести доцільно розглядати не як локальний, притаманний лише Новгороду феномен, а як матеріальне свідчення загального рівня грамотності усієї Русі. Бо логічно припустити, що в значно розвиненішому Києві масова грамотність серед громадян мала бути ще яскравіше виражена, ніж у Новгороді. Просто київські берестяні СМС-ки давно перегнили й до наших днів, на превеликий жаль, не збереглися. А було б дуже цікаво їх почитати. Ех...

Та що вже казати про Київ, якщо письмо знали люди в найвіддаленіших землях давньоукраїнської держави. Про що переконливо свідчать, наприклад, три берести, знайдені на території села **Звенигород**, що в Пустомитівському районі на Львівщині. Яке було колись містом Звенигород Галицький і столицею славного Звенигородського князівства.

Допитливий читач хитро посміхнеться й питає діда: «Діду, а чи є в берестах лайливі слова?». І дід чесно скаже — так. На сьогодні знайдено чотири берести з дуже міцними лайками, наводити текст яких дідусь не може, бо книгу читають і діти. Давні новгородці вживають у них такі звороти, що сучасні науковці, розшифрувавши ті берести, густо почервоніли. І посоромилися викласти ті тексти в загальний доступ. Втім, навіть такі берести свідчать, що наші предки були нормальними людьми із живими емоціями. І такими вони видаються значно симпатичнішими, ніж ті ідеалізовані образи надлюдей, які нам намагаються нав'язати окремі популяризатори історії.

Поява в часи СРСР у науковому обігу берестяних грамот створила чимало проблем російським науковцям, бо їм стало значно складніше виконувати державне замовлення, а саме: доводити прямий зв'язок мови населення Русі із сучасною російською мовою. А значить, і питання спадкоємництва Росії до Київської Русі виглядає вже не так беззаперечно.

Бо до 1950-х років усе виглядало просто й красиво — історики показували людям завбачливо переписані у XVIII–XIX століттях, адаптовані до тодішньої російської мови літописи (притому

оригінали часто кудись безслідно зникали), і казали: «*Вот неопровержимые свидетельства прямой связи древнерусского и русского языков*». Показовою в цьому сенсі, до речі, є історія знаходження та інтерпретації «Слова про похід Ігорів», але про цей документ дідусь розповість докладніше в окремому параграфі. Тому, коли в руках істориків були лише літописи (часто сумнівної достовірності), доводити мовну спадкоємність Росії до Київської Русі можна було не особливо напружуючись.

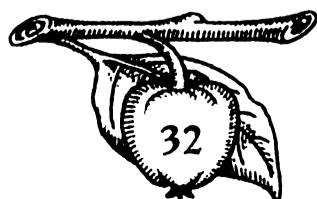
Аж тут з'являються берестяні грамоти. Які не підробиш, та й мети їх фальшувати ніхто не ставив. Бо спочатку ніхто не второпав, міну якої потужності знайшли археологи у Новгороді.

Їхні радісні реляції в Москву наштовхнулися, однак, на важкий погляд секретарів ЦК сталінської закваски. Які саме готувалися широко й урочисто відзначити 300-ліття возз'єднання України з Росією. Притому Росія виставлялася старшою мудрою сестрою, до якої в 1654 році прибилася нарешті десь загуляла молодша сестра, Україна. А тут археологи зі своїми дурними берестяними грамотами, які аж ніяк не свідчать, що їхні автори були прямими предками росіян. І в яких аж занадто багато доказів спорідненості давньоновгородського діалекту з руською (читай — давньоукраїнською) мовою.

Бо давні новгородці, відверто нехтуючи сподіваннями російських філологів, жваво використовували, наприклад, знаменитий **кличний відмінок**. Який у сучасній українській мові повністю зберігся, а в російській лише у формі втраченого історичного вокатива («*старче*», «*Боже*», «*княже*» та ін.).

Звісно, берестяні грамоти написані не сучасною українською мовою, але безсторонній філологічний аналіз однозначно доводить пряму спорідненість української мови з мовою навіть новгородських берестяних грамот. Принаймні, якби сучасний українець і сучасний росіянин разом потрапили машиною часу в давній Новгород, то порозумітися з місцевим населенням нашому співвітчизнику було б значно простіше.

Подальші дослідження берестяних грамот змусили російських науковців змістити акценти й дещо відійти від неприступних до того позицій про єдину «древнерусскую народность». Натомість заговорили про «*Киевскую Русь как колыбель трех братских народов*», маючи на увазі, що росіяни, українці й білоруси, хоч і завжди мали певні мовні відмінності, але вилізли з одних пелюшок і тому до скону мусять бути разом. Обидва міфи вже давно розгромлені об'єктивними істориками, і навіть у сучасній Росії їх по інерції пов-

торюють хіба що дуже темні й відсталі люди. Яких там, щоправда, поки що чимало.

А новгородські берести безпристрасно свідчать, що мова тамтешніх простих людей була досить близькою до мови населення Києва і аж ніяк не до мови пізнішого Московського царства. Яке, нагадаю, у другій половині XVI століття ущент вирізало населення древнього Новгороду й заселило його своїми опричниками, смердами й холопами. Які ні про новгородську писемність, ні про традиції демократії знати нічого не знали й знати не хотіли. Бо принесли туди свою мову та власні уявлення про справедливий суспільний лад, побудований на жорсткій вертикалі свавілля, на вершині якого бовваніє сакральна фігура царя-батюшки. Однак РФ і досі смішить науковий світ, претендуючи на роль історичного спадкоємця й правонаступника Новгороду Великого та всієї Русі.

Дідусь же послідовно дотримується тієї наукової позиції, за якою історія Новгороду є органічною часткою історії давньоукраїнської держави Русь, тому історію й цього міста логічно розглядати в контексті історії України. Що ми з вами, власне, і робимо.

Новгородські берестяні грамоти є, зокрема, матеріальним свідченням шкільної справи в Русі, де діток (як хлопчиків, так і дівчаток) починали вчити читанню й письму з 6–7 років.

— Ти чого ревеш, Онфиме? — заклопотана мама визирнула з хати, почувши плач свого 6-літнього сина.

— За-гу-бив... — розібрала мати крізь гіркий плач дитини.

— Що загубив?

— Усе загубив! — промовив малий і знову залився слізьми. І лише як наплакався, розповів матусі, що після уроків грався з друзякою Данилом, а потім забув, де залишив свої учнівські берести з виконаними домашніми завданнями.

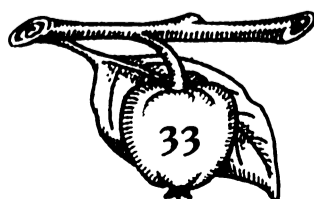
— Ми їх шукали-шукали, але так і не знайшли, — бідкався хлопчик, витираючи сльози.

— А що було на домашнє завдання?

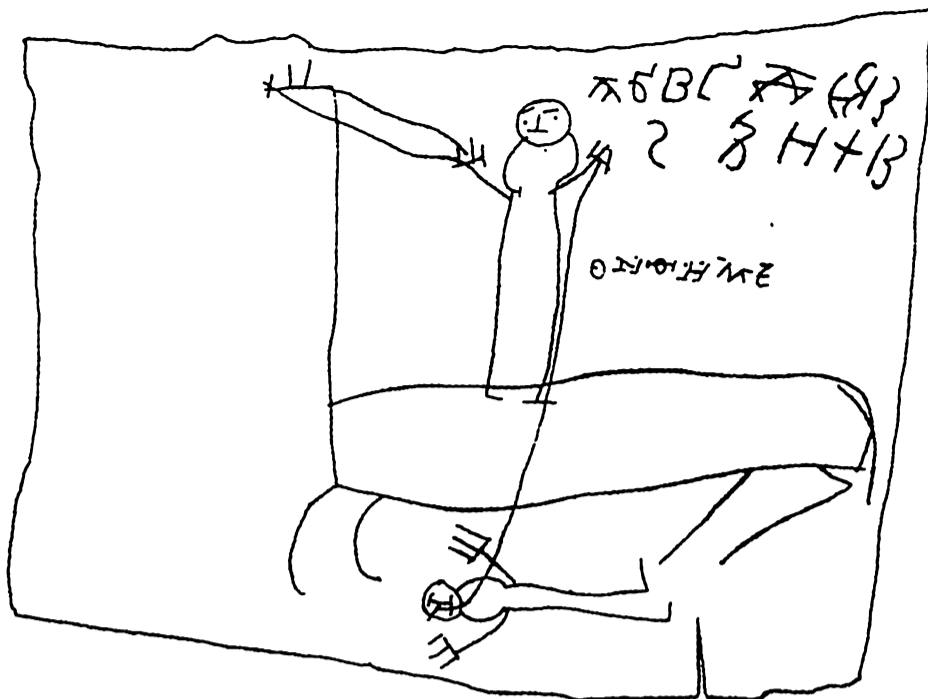
— Склади.

— Ну, не плач. Але домашню доведеться переписати, — і дбайлива мама надерла синові нової березової кори та з ніжністю стежила, як маленький старанно виводить писалом свої «ба ва га дажа за ка... бе веге де же зеке. би ви гидижизики».

Забуті ж у гаю під деревом новгородським хлопчиком Онфимом учнівські берести пролежали там понад 700 років і були знайдені

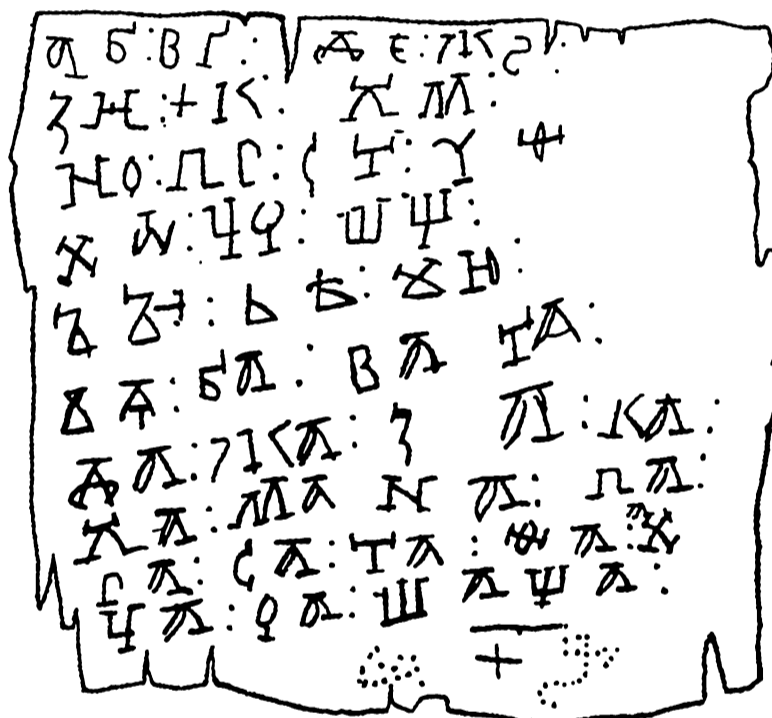

200

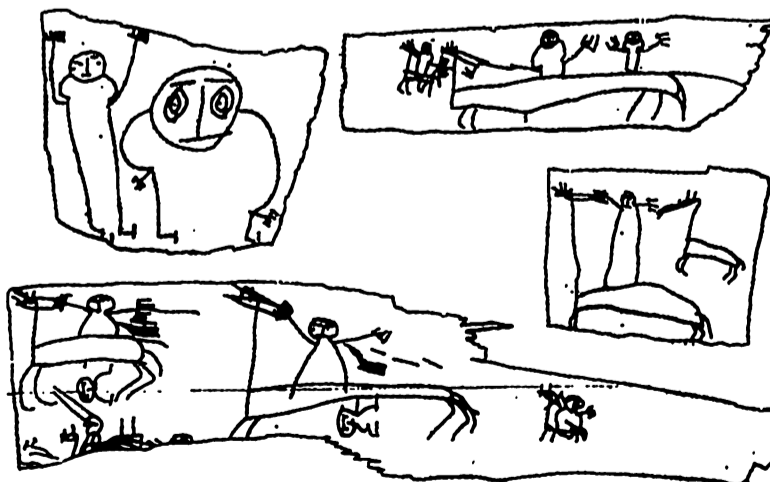

Як і кожен хлопчик, Онфим бачив себе непереможним воїном

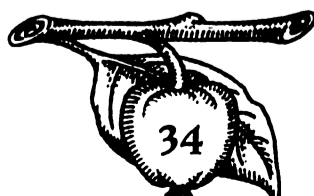
201

Абетка, написана рукою хлопчика Онфима

На перервах між уроками Онфим не нудгував

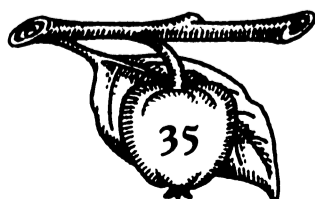

Шкільний «портфель» Онфима також із березової кори

археологами в цілковитому порядку лише влітку 1956 року. З них видно, як старанно Онфим виконував свої домашні завдання, а на перервах любив малювати й залишив нам прекрасні у своїй безпосередності дитячі малюнки. Так, завдяки неуважності школярика Онфима наука збагатилася цінними знахідками, які дають нам розуміння, як населення Русі вчилася грамоті.

Але питання про причини масового розповсюдження писемності на Русі залишається й досі відкритим. Однією з таких передумов може бути величезна територія Русі, за якої простіше написати листа, ніж самому їхати за тридев'ять земель, щоб дізнатися, які там ціни, на тамтешньому ярмарку. І той, хто вмів писати й читати, довідувався про цінову кон'юнктуру раніше, отримуючи в такий спосіб суттєву перевагу над неграмотними конкурентами.

Згодом, коли писемність поширилася, люди починають писати один одному листи з будь-якого приводу. Наприклад, згадує дядько, що кум із сусіднього села завинив йому гроші й чогось не поспішає їх вертати. То він сідає коло призьби й дряпає на бересті нагадування: «Вітаю, куме! Ти мені дві гривні должний, коли вернеш? Цілую, твій кум Славомир». І посилає сина збігати до хрещеного батька з тою берестою. Син повертається і вручає батькові відповідь: «Привіт, Славку! Твою бересту отримав, але про що ти там пишеш, не второпав, бо я ж неграмотний. Бувай. Кумі мої сердечні вітання. Твій кум Хитромудр». Отже, нерівномірність поши-

рення писемності на території Русі створювала певні ускладнення, потреба в поголовній грамотності відчувалася дедалі сильніше.

Ця потреба жодним чином не цікавила князів, бо в їхніх інтересах було формування лише дієвого та ефективного державно-адміністративного апарату, а прагнення до освіти широких народних мас їх особливо не хвилювало.

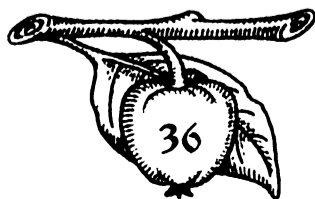
— Та й навіщо ото простим людям грамота? — міркував собі князь. — Усе, що народу потрібно знати, їм і так оголосять на ярмарках або в церквах.

Тому, коли ми бачимо в літописах згадки, що той чи інший князь заснував чергову школу, то маємо знати, що мова йде про підготовку майбутніх держслужбовців. Яких у ту пору було відносно небагато. Бо міністерств і відомств тоді не було, а існуючі держадміністрації штатів сильно не роздували. Тому тієї відносно невеликої кількості шкіл, які відкривалися князями в крупних містах Русі, для підготовки фахівців з державного управління цілком вистачало. А що ж було робити простим людям, які вже зрозуміли, що грамотними бути і приємно, і вигідно? І які вже відчули нестримний поклик до знань? Сподівань на державу вони не покладали й стали організовувати для своїх діток школи самостійно.

За підрахунками істориків, населення Русі тієї доби складало близько 7 млн осіб, з яких 1 мільйон жив у містах, а кількість відкритих князями шкіл аж ніяк не могла забезпечити населенню того рівня грамотності, про який свідчать берести. Тому інше пояснення, крім як самодіяльність населення на ниві організації народних шкіл, знайти складно. У країні просто-напросто не було би навіть такої кількості священників, щоб забезпечити всі існуючі тоді народні школи вчителями.

І почалося: хтось давав під школу свою хату й двір, вулиця наймала грамотну людину, на науку до якої батьки й посиляли своїх діток. Так виникали імпровізовані народні школи, у яких дітей учили здебільшого не священники, а досвідчені в торгових ділах або й просто грамотні люди. А вони вчили здебільшого тому, що дітям буде потрібно в дорослому житті.

Це згодом, коли церква повністю перебрала шкільну справу під свій контроль, уроки звелися до зазубрювання напам'ять і переписування малозрозумілих текстів зі святого письма. А до того батьки вимагали від учителів готувати їхніх дітей до реального життя, про що свідчить чимало учнівських берест. І, зокрема, береста № 202, на якій рукою того самого 6-літнього Онфима виведено: «**На Домитрѣ возити доложзикѣ**», тобто «Стягнути з Дмитра должки». Немає сум-

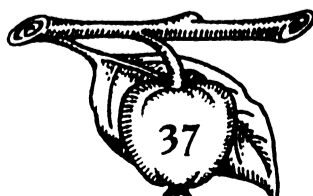
Онфим вчиться писати борговий позов.
З відповідним погрозливим малюнком

ніву, що будучи дорослим, Онфим був повністю готовий до ведення ділового листування, якщо вже з малих літ знав, як правильно оформити позов до свого боржника.

А таких же школяриків, як Онфим, бігало чимало не лише в Новгороді, але й у Києві, Переяславі, Чернігові, Володимирі-Волинському та і в решті міст, а можливо, і сіл Русі. Бо й села, які також були втягнуті в економічне життя країни й брали активну участь у торговельних операціях, навряд чи сильно відставали від міст за рівнем грамотності. Принаймні написати в сусіднє село бересту, нагадуючи боржнику про борг, давньоукраїнський селянин, напевно ж, умів.

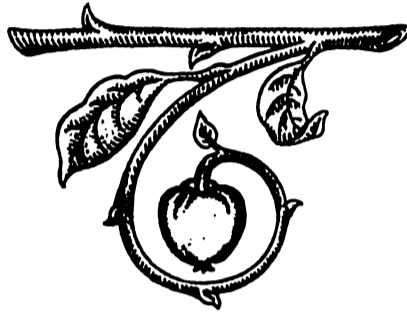
А можливо, таку бересту замість неписьменного батька писала його грамотна донечка. Яка разом з іншими дітками ходила вчитися до якогось сільського вчителя. А згодом і сама вже навчала менших братиків і сестричок письму, так поступово вся сім'я ставала письменною. Сусіди ж, оцінивши успіхи дівчини на педагогічній ниві, просили її вивчити грамоті і їхніх дітей. І віддячували їй за роботу хто чим міг: курочкою, яєчками й молочком. Так на нашій землі вперше з'являється тип української вчительки. Відповідальної, вимогливої і водночас терплячої та лагідної. Готової нести дітям знання, дуже часто за мізерну плату.

Якщо хтось подумав, що за таких умов отримати хорошу освіту було неможливо, то це не так. Шкільна освіта в Русі стояла на досить високому рівні, принаймні грамоті там вчили дуже якісно. Адже 90% всіх відомих нам сьогодні берестяних грамот написані без жодної граматичної помилки. І як їм це вдавалося без комп'ютерного редактора — велика історична загадка.

Дідусь тому так докладно зупинився на темі освіти й грамотності наших предків, щоб розвіяти антиісторичні уявлення, буцімто князі, знать і священники були єдиними освіченими людьми в країні й жили в оточенні затурканої багатомільйонної маси темних селян. Якраз навпаки — дуже часто нашим освіченим предкам, коли вони дивилися, які коники викидають їхні тодішні правителі, доводилося лише скрушно хитати головами: «І де вас, дурних, стільки набралось?».

Але перед тим, як перейти до захоплюючої теми, де їх, тих недолугих правителів, набралось і що вони накоїли, розглянемо таку цікаву тему, як зародження в Україні традицій правової держави.

 Популярні коментарі

Нестор Літописець Діду, а текст мого літопису ви розумієте?

Дід Свирид На жаль, ні. Мова за тисячу років сильно змінилася, і потрібна спеціальна підготовка. Тому твої літописи люди читають у перекладі. Та й оригінал твого літопису не зверігся — нині він відомий у чотирьох пізніших списках.

Нестор Літописець Тю! То чого я мучився?

Дід Свирид Ну, як чого? Знаєш, скільки вчених захистили дисертації, інтерпретуючи малозрозумілі у твоєму літописі слова?

Нестор Літописець Ех, от ви потрапити до них на захист. Я в посміявся.

Дід Свирид Недовго ти над ними сміявся в. Оті історики тобі швидко довели в, що історії ти не знаєш і написав купу дурниць.

Нестор Літописець Негідники.

Онфим Діду, а де мої учнівські верести були? Я їх так довго шукав.

Дід Свирид Ти їх під деревом забув, коли з хлопцями після школи грався. І ми тобі за це щиро вдячні.

Онфим Ох, там, мабуть, помилок...

Дід Євирід Немає там помилок. Але є до тебе запитання: чому ти іноді використовуєш літери «Ъ» та «Ь», а іноді ні, і пишеш замість них «О» та «Е»?

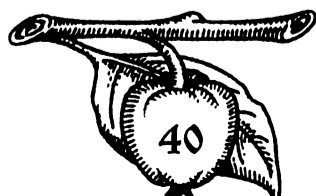
Онфим То дивлячись по-якому я пишу. Якщо по-нашому, по-простому, то користуюся спрощеним алфавітом. А якщо вчитель каже писати по-вченому, то тоді великий алфавіт з усіма літерами й титлами. А ви хіба зараз не так пишете?

Дід Євирід Ні, в нас зараз єдина абетка.

Онфим Щасливі люди...

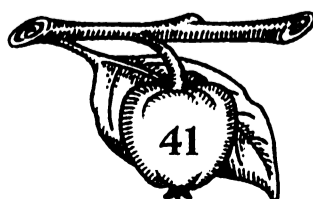
овернімося в першу половину XI століття, у Вишгород, де в тиші свого кабінету сидить Ярослав і щось пише, старанно водячи гусячим пером по добре виробленій телячій шкірі. Чорнило й пергамент йому положені за посадою, бо він же не якийсь босяк, щоб по бересті писалом шкрябати. Великий князь як-не-як.

Цікаво, що ж він пише? А пише він — закони. Ярослав начитався різних книжок, з яких довідався, що в передових державах його сучасності правитель керує своїми володіннями не гасаючи по країні й віддаючи особисті вказівки, а через професійних менеджерів, які у своїй щоденній роботі мусять керуватися писаними правилами. Єдиними для всієї держави. Інакше кожен діятиме на власний розсуд, а звідси — зловживання, самочинство, корупція і бунти. Тому Ярослав вирішив проявити законодавчу ініціативу і дати нашій країні перші писані закони. Хороша справа, нехай князь собі спокійно пише, не будемо йому заважати. А поки дідусь розкаже, у яких умовах жила собі Русь, щоб було зрозуміліше, у чому полягала **суть правової реформи Ярослава**.

До Ярослава Русь писаних законів не знала, але не можна казати, що наші предки жили в умовах суцільного правового нігілізму. Ні, вони спиралися на віковічні правові традиції своїх предків. Бо й у наших предків, як це не дивно, також були свої предки. А ті пра-предки були собі людьми простими й керувалися неписаним звичаєвим правом. За яким справедливість розумілася просто: «Око за око — зуб за зуб». На перший погляд, ніби логічно, але в результаті подібної юридичної практики по містах і селах Русі ходило багато беззубих і однооких.

Бо виглядало тодішне правосуддя приблизно так.

Уявімо собі сонячний літній ранок на світанку раннього середньовіччя десь на Поліссі. Мальовниче село потопає в садах, подекуди чути гавкіт собак і рохкання свиней. Молодиці насипають

курям просо й ліниво сваряться між собою через тини. Аж тут вулицею суне гурт парубків, в одного сорочка заляпана кров'ю. Хлопці рішуче чимчикують до сільського старійшини, заінтриговані молодіці, покинувши курей, рушили за ними. Подамося за селянами й ми та послухаємо, про що там буде мова.

— Здоровенькі були, діду! — хлопці поставали у дворі старійшини й чемно поскидали шапки.

— І вам не хворіти, — зиркає дід на парубків з-під сивих кошлатих брів. — Чого прийшли?

— Закон справить треба.

— Який закон?

— Зуб за зуб.

— А що случилось?

— Та оно Радигосту зуба вибили.

— Хто?

— Та хлопці із сусіднього села.

— А як так сталося?

— Ми прийшли до них дівчину вкрати, а вони давай битися. От Радигоста їхній коваль і гупнув.

— Дівчину хоч вкрали?

— Ну, як сказать... Вкрати не вкрали, вона сама з нами прибігла. Дуже Радигоста любить.

— Любиш Радигоста? — дід суворо зиркнув на дівча, яке сором'язливо ховалося за гуртом кремезних хлопців.

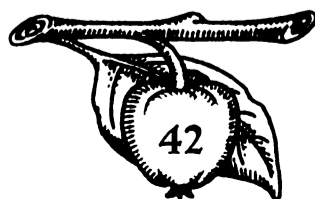
— Дуже...

— І беззубого? — всміхнувся дід.

— Ага... — зашарілася дівчина й міцніше притислася щокою до плеча свого жениха.

— Ясно. То ви хочете закон справить? Добре. Десь у мене тут береста була, треба їхньому старійшині позов написати. Бабо, де ти знов писало сховала?

Поки старійшина старанно видряпує на бересті літери, складаючи вимогу про відшкодування заподіяної мешканцю його села шкоди, ми чуємо тупіт кінських копит. То із сусіднього села приєднав хлопчина, який передав від свого старійшини зустрічний позов. У якому висловлюється невдоволення фактом викрадення

найпершої в селі красуні й міститься вимога адекватного відшкодування завданого громаді збитку.

Діватися нікуди, старійшини обох сіл ідуть на берег річки і, кречучи, всідаються під вербою. Де після тривалих переговорів і врегульовують конфлікт у повній відповідності зі звичаєвим правом. Домовившись і вдаривши по руках, кожен іде в своє село забезпечувати виконання своєї частини досягнутих домовленостей.

Одні знаходять в себе таку саму красуню й силоміць, не зважаючи на її репетування, відносять у сусіднє село. А інші тим часом уже зловили коваля й зв'язаного принесли для здійснення над ним правосуддя. Радигост широко всміхається, закачує рукави й вибиває тому ковалю зуб, бо закон є закон. Після чого обидва села накривають столи й весело гуляють, насолоджуючись смачними стравами, пінним медом і усвідомленням того, як прекрасно жити в умовах законності й правопорядку.

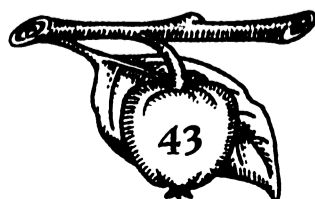
Якщо ж під час гулянки когось ненароком вбивали (бувало й таке), то тут же на місці вбивали і його кривдника, справедливість знову тріумфувала, усі радісно співали пісень, славили мудрих предків і водили навколо капищ веселі хороводи.

Чесно кажучи, ці самобутні традиції наших предків Ярослава не дуже хвилювали й не вони були головними причинами його законодавчої сверблячки. Значно більшого клопоту князю завдавали звістки, що то там, то сям волелюбні селяни вбили когось із його тіунів, огнищан чи інших представників центральної влади. Бо деякі села рішуче відхиляли необґрунтовані, на їхню думку, вимоги податківців і часто з летальними для державних службовців наслідками. І що мусив робити князь, коли йому у двір привозили тіло вбитого податківця? Іти на власне населення війною і вбивати платників податків?

До Ярослава так, імовірно, і робилося, але подібна практика аж ніяк не сприяла підтриманню між владою й населенням конструктивного діалогу. Часом розлючені села взагалі знімалися з насиджених місць і переселялися вглиб дикого лісу, куди не наважувався ступити жоден, навіть найсміливіший тіун. Ліси були великі, селяни сердиті, хоробрих тіунів було мало, князю треба було шукати якийсь вихід.

За розв'язання цієї задачі й узявся Ярослав, а в процесі вирішив законодавчо врегулювати й деякі дотичні питання. Такі, як господарські суперечки й норми компенсацій за заподіяну матеріальну шкоду.

Деякі історики стверджують, що першу законодавчу спробу Ярослав здійснив ще будучи молодим новгородським князем, а зго-

дом, посівши посаду Великого князя в Києві, лише переніс отриманий в Новгороді досвід на всю Русь. Інші ж кажуть, що закони Ярослав почав писати вже після перемоги над братами, коли в Русі запанували соціальний мир і злагода. І, щоб чимось себе зайняти, Ярослав надумав стати першим в Україні законодавцем.

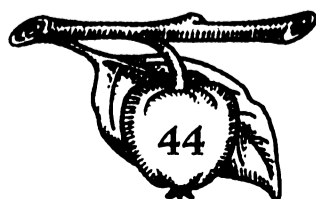
Хай там як, але титанічна праця Ярослава вилилася в 19 пунктів, це цілих два аркуші тексту, читати який у XXI столітті і цікаво, і смішно. Бо якщо ми візьмемо до рук «Правду Ярослава», то в нас може скластися думка, що наші з вами предки нічим іншим не займалися, як лише чубилися, виколювали одне одному очі й лаялися нехорошими словами. А темними ночами крали одне в одного коней.

Насправді все було не зовсім так. Коней вони, звісно, крали й очі одне одному видряпували, однак Ярослав вирішив покласти край патріархальним уявленням про покарання. Яке, на переконання людей доби язичництва, лише тоді справедливе, коли тотожне самому злочину. На практиці ж у результаті такого судочинства невпинно зростала хіба що кількість покалічених людей. А найголовніше — державі з вибитих зубів і виколотих очей не було жодного зиску.

Тому Ярослав підійшов до питань юриспруденції з кардинально інших позицій, перевівши їх на солідну фінансову основу. І якщо вас десь колись спитають, у чому полягало правове новаторство «Правди Ярослава», можете сміливо відповідати, що цим документом князь запроваджував у ролі покарання за скоєні злочини систему грошових штрафів. Норми яких були єдиними на всій території Русі, а це, серед іншого, сприяло об'єднанню все ще різношерстої країни. Смертної кари, до речі, не передбачалося, бо за вбивство також можна було відкупитися.

Юридичні нововведення, звичайно, супроводжувала широка пропагандистська кампанія про братолюбство й милосердя, спрямована на утвердження християнських цінностей. Тож і церковні ієрархи правовою реформою Ярослава були цілком задоволені. Тим паче, що частина штрафу йшла в церковну скарбницю. А загалом, для доби середньовіччя правові реформи Ярослава були революційними й означали величезний крок у напрямку гуманності й формування цивілізованої правової свідомості середньовічних громадян.

Крім того, «Правда Ярослава» заохочувала населення до активної участі в товарно-грошових відносинах, бо треба ж було десь ті гроші на штрафи брати. От не накопичив ти в себе достатньо гривень — і що? Без грошей не те що когось убити, навіть вуха нікому не

відірвеш. І як у таких нелюдських умовах жити — абсолютно незрозуміло. Доводилося частіше возити на базар вирощений у себе товар, бо в правовій державі без грошових заощаджень живеться сутожно.

Можливо, тому в часи Ярослава ярмарків на Русі стає більше, асортимент товарів ширшає, пропозиція починає переважати попит, ціни падають, споживачі задоволені, селяни ж, як завжди, чухають потилиці. А Ярослав, звісно, задоволено потирає руки, бо податків збирається дедалі більше і в княжій скарбниці з'являється надлишок обігових коштів.

Вільні капітали князь спрямовує на спорудження нових храмів і монастирів, духовенство знов задоволено погладжує бороди й дивиться на Ярослава закоханими очима.

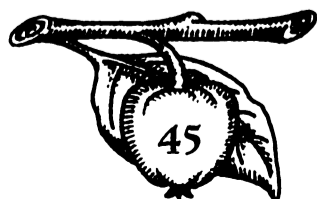
Саме в цих умовах з боку церкви потужно пролунало знамените «Слово про закон і благодать» — по суті, перша в Україні патріотична прокламація. Її автор, суворий священник-аскет **Іларіон**, який мешкав у ним же викопаній печері на березі Дніпра, твердо й рішуче схарактеризував Русь як передову державу сучасності — таку передову, що навіть Візантія може сховатися. Напуває Русь благодаттю правильна віра, підкреслював Іларіон, яка значно правильніша, ніж віри решти країн і народів. А на сторожі правильної віри Русі надійно стоять богодані правителі її — Володимир, який із того світу стежить, аби все було правильно, і син його Ярослав, хай буде здоровий, — урочисто підсумував Іларіон.

Не дивно, що після публікації «Слова...» Іларіон швидко зробив стрімку кар'єру й скоро перебрався із сирої печери в Київ. А місце в його печері зайняв **Антоній**, який і стане засновником знаменитої **Києво-Печерської Лаври**.

«Слово про закон і благодать» Іларіона з'явилося саме вчасно і вчасно потрапило на очі Ярославу, який, уважно його прочитавши, ляснув себе долонею по коліну й вигукнув: «О!».

Річ у тім, що могутній князь найосвіченішої й найпередовішої держави континенту трохи соромився, що митрополита йому весь час призначають з-за кордону, з Константинополя. А потім отой присланий до Києва грек-митрополит пихато розказує великому князю, як треба жити. Йому, Ярославу, якого чи не половина європейських королів шанобливо називає татком. Ну, що це таке?

І Ярослав, розважливо підібравши слушний політичний момент, дав добро своїм єпископам провести власний собор, не просячи в Константинополя дозволу. Єпископи в **1051 році** такий собор провели й самі обрали Київського митрополита. Дідусь думає, що найкмітливіші з читачів уже здогадалися, кого саме обрав собор.

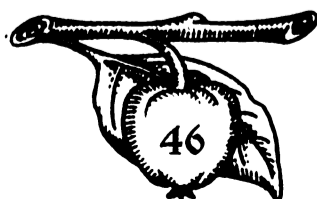
Так, першим з 988 року митрополитом-слов'янином у Києві став, звісно, Іларіон. От яким корисним буває вчасно сказане слово.

Висвячував Іларіона в митрополити, до речі, Антоній, і то був дуже символічний акт. У Візантії від такого нечуваного зухвальства лише роти пороззявляли. Але мусили врешті-решт собор визнати, а Константинопольський патріарх **Михайло Керуларій**, хоч і скривившись, але послав Іларіону своє благословення. А що було патріарху робити, коли ось-ось мав відбутися довгоочікуваний розкол між Західною та Східною гілками християнства і Керуларій був по горло зайнятий вигадкуванням на адресу Римунових барвистих і дошкульних прокльонів? Проклясти заодно ще й Ярослава разом з його митрополитом і тим одразу послабити світове православ'я? Тож Константинополь змушений був змиритися з отриманням Київською митрополією фактичної самостійності. Ярослав у Києві лише задоволено всміхнувся — його розрахунок і тут був точним.

Після цього авторитет Ярослава в очах вітчизняного духовенства піднявся до небувалих висот. Навіть сільські батюшки при всякій нагоді славили великого князя та його родину, доводячи до парафіян ту просту думку, що великий князь — рідний батько для простих людей, його треба всім любити, слухатися і його волі не противитися. «А хто спротивиться волі великого князя, той грішник і вічно горітиме в пеклі», — закінчували батюшки свої недільні проповіді, повчально піднявши догори вказівні пальці. І задоволено милувалися справленим на ошелешених прихожан враженням. Прихожани ж кліпали очима й кожен про себе думав, що якщо князь вестиме себе по-людськи, то його шануватимуть. А якщо ні — то горіти в пеклі самому князю. На цій думці небайдужі прихожани хрестилися й виходили з церкви.

Але повернімося до правової реформи Ярослава. Законодавча діяльність у XI столітті суттєво відрізнялася від нинішньої, передусім своєю процедурною простотою. Щоб з'явився новий закон, великому князю достатньо було сісти за стіл, подивитися на стелю, потім у вікно і, зітхнувши, написати текст закону. Ніяких тобі міжфракційних узгоджень чи парламентських читань. Написав, підписав, печатку приклав, і готово — закон чинний.

Написаний великим князем текст передавався ченцям, котрі в ті часи виконували функцію ксероксів — спеціально треновані переписувачі робили з отриманих рукописів потрібну кількість копій, а княжі дружинники сіддали коней і розвозили ті закони керівникам місцевих і регіональних державних адміністрацій. А ті, у свою чергу, голосно зачитували отримані з Києва закони на ярмарках, де збиралося чимало люду. Люди слухали й чудувалися новим поряд-

кам, жваво їх обговорювали і, звісно ж, лаялися. Бо це вже в нас така віковична народна традиція — будь-яку ініціативу влади одразу зустрічати лютими прокльонами.

Те, що нічого поганого в задумі Ярослава нема, просто князь встановлює єдині для всієї країни справедливі й передові, як на той час, порядки, люди почали розуміти не одразу. А лише після перших випадків практичної імплементації нових правових норм.

Ото їдуть княжі дружинники з новими законами, наприклад, у Переяслав. Бо там скоро ярмарок, треба людей із законами ознайомити. Аж гульк — якісь дядьки на затишній лісовій галявині з кимось сердито вовтузяться.

— Що тут проісходе? — суворо питає головний вершник, витягаючи меча.

— Микулу вбиваємо — заклопотано відповідають дядьки, не відволікаючись від своєї справи.

— Закон нарушаєм?

— Наоборот. Сповняєм закон предків. Микула мого кума сильно побив, бідолаха вчора помер... от тепер і ми Микулу... того...

— У державі нові вже закони. За вбитого можна й штраф заплатити. Грамотні єсть?

— Та всі ніби грамотні. Але про закон не чули. Що за закон?

— «Правда Ярослава». На, читай, якщо грамотний.

Дядько відкладає набік сокиру й бере до рук копію першого зводу законів нашої країни.

— Ага... ти диви... точно! Тут написано, що за вбивство можна штраф заплатити. Микуло! — гукає до зв'язаного. — У тебе гроші єсть?

— Єсть, — відповідає розпластаний на землі Микула. — Скільки треба?

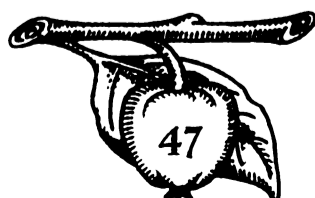
— Сорок гривень.

— Десь були, треба в кишенях подивитися. Ану, розв'яжіть мене, хлопці.

Микулу розв'язують, той знаходить гроші, розраховується — і всі задоволені.

— А дайте-но й мені почитати, — просить урятований Микула, — хороший же документ.

Дають почитати і йому, Микула читає й раптом сердито піднімає очі:

— Ану, давайте здачу!

— Яку здачу?

— Дванадцять гривень ви мені должни. Ви мене били? Били. А тут написано, що за завдані побої треба заплатити 12 гривень.

Дядьки зачудовано читають і знаходять відповідний пункт.

— Точно. Ну, тримай, раз таке діло.

Микулі з отриманих 40 відраховують 12 гривень, після чого він дивиться на вершника й каже:

— З тебе тоже 1 гривня.

— А чого це?! — вибалушує здивовано очі дружинник.

— Оно дивись, пункт 8: «А ще, хто вийме меч і не вдарить, той платить гривню». Давай гроші!

— То, може, тебе вдарити?

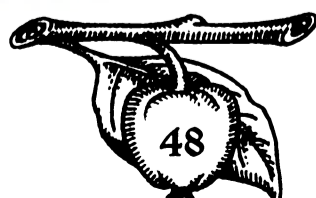
— Та не... не треба...

— Ну, то йди своєю дорогою, — і княжі дружинники пришпорюють коней і зникають у гущавині лісу.

Дядьки ще постоять якийсь час на галявині, сходячись на думці, що не встигли в країні з'явитися закони, як державні службовці уже їх не дотримуються так, як того вимагають від простих людей. Потім нерішуче подивляться один на одного, аж поки Микула нарешті не промовить: «Ну шо?». Після чого всі рушають до найближчої корчми, де під келих доброго меду розказуватимуть присутнім про запроваджені Ярославом нововведення. І кожен подумки прикине, яка цього року вродить пшениця, скільки за неї можна вторгувати і чи того вистачить на штрафи до нового врожаю.

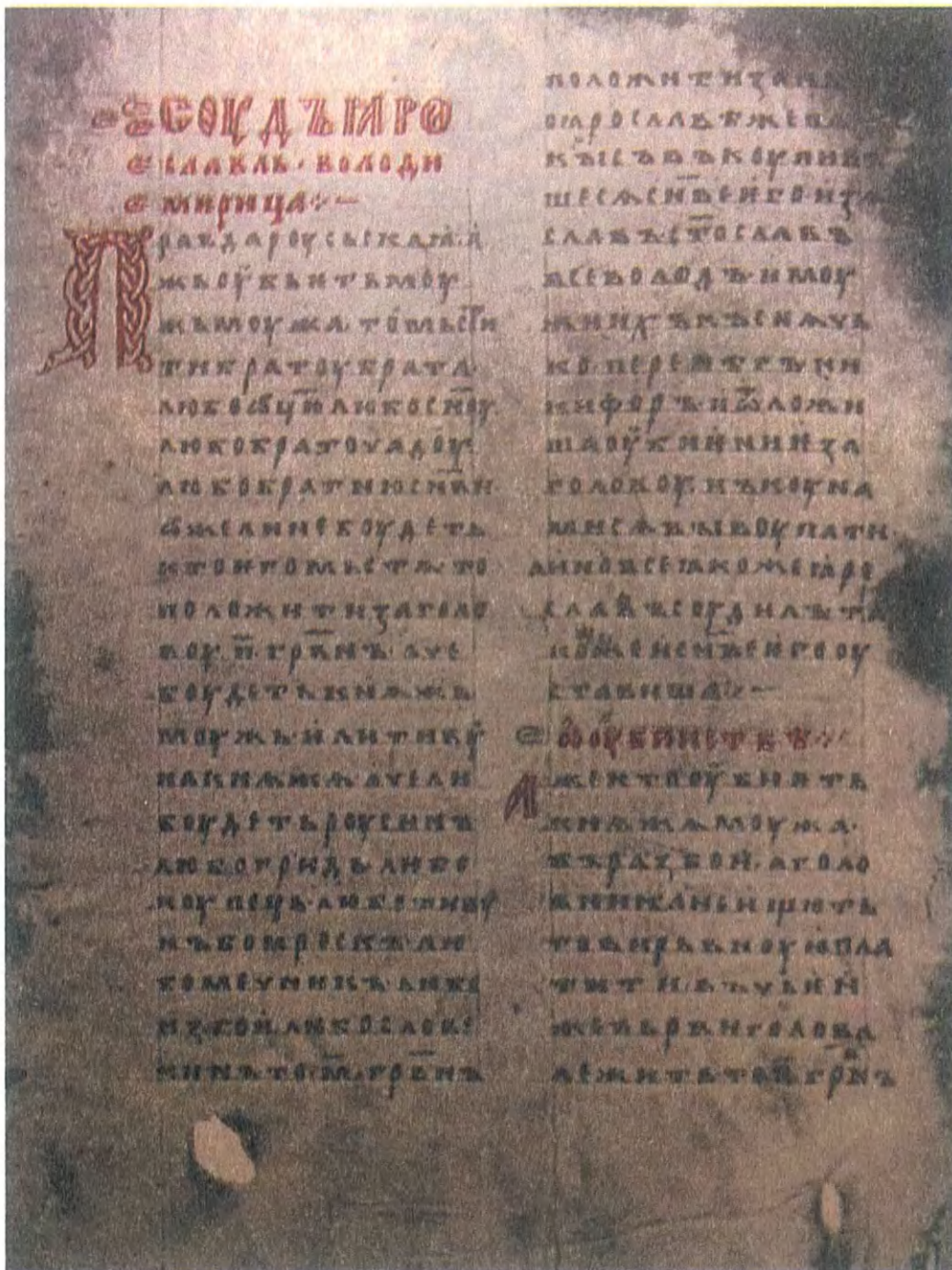

1. Київські гривні — 164 г.
2. Новгородська гривня — 205 г.
3. Чернігівська гривня — 197 г.

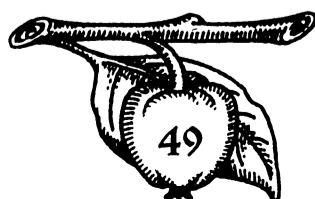

Заради історичної достовірності варто нагадати, що київська гривня часів Ярослава — то злиток срібла вагою приблизно 160 грам і сорок гривень при собі в кишенях ніхто носити не міг. Бо навряд чи були в людей кишені, у яких помістилося б з половиною кілограмів срібла. У перерахунку на сучасну вартість цього металу Ярослав оцінив життя вільної людини в 100 000 грн, а це (за курсом на січень 2017 року), приблизно 4 тис. доларів США. Не розгуляєшся.

Згодом, щоправда, ідучи назустріч побажанням соціальної верхівки Русі, Ярославичі вдосконалили батькову «Правду» й запровадили гнучку систему штрафів, де вартість життя людини була прямо пов'язана з її соціальним становищем і варіювалася від 5 до 80 гривень. Оцей доопрацьований синами Ярослава документ, з пізнішими додатками й доповненнями, отримав назву «Руська правда».

Сторінка «Руської правди» з Синодального списку, кінець XIII ст.

«Руська правда» відіграла суттєву роль у житті величезної кількості істориків та юристів, які через багато століть захищали із цієї теми свої кандидатські й докторські дисертації, отримували наукові ступені й учені звання. І дотепер вони дивляться на портрет Ярослава Мудрого зі щирою повагою та глибокою вдячністю.

Щодо практичного ж значення «Руської правди» в повсякденному житті наших предків, то тут відомостей у нас менше. Не викликає, однак, сумнівів, що того самого дня, коли «Правда Ярослава» набула чинності, негайно розпочалися й масові порушення вимог законодавства. Тож можемо констатувати, що започаткована тоді традиція маніпулювання нормами закону тягнеться з глибини століть аж до наших днів.

 Популярні коментарі

Ярослав Мудрий 100 тисяч гривень?! Діду, ти нічого не наплутав?

Дід Свирид Ні, не наплутав.

Ярослав Мудрий Ще й тисячі років не пройшло, а така інфляція. Ай-яй-яй... Може, крадуть?

Дід Свирид Може, і крадуть...

Ярослав Мудрий Що за люди...

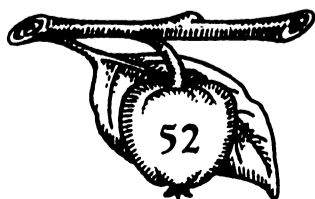

Вивдаючи дочок заміж і готуючи синів до керівних посад, Ярослав був упевнений, що дбає таким чином про всю Русь. І тут для нього не було жодних внутрішніх суперечностей, бо підвладну собі країну князь цілком щиро розглядав як власність своєї великої родини. Тому все, що добре для його сім'ї, добре й для Русі, — вважав Ярослав, керуючись передовими середньовічними уявленнями про природу держави.

Сім'я в нього була велика, турбот було чимало, але Ярослав перед труднощами ніколи не відступав. Благо держави, тобто своєї сім'ї, було для нього понад усе, тому великий князь огорнув своїх дітей особливо прискіпливою турботою.

Мудрий Ярослав знав, що справжню загрозу державі часто несуть не іноземні вороги, а її власні правителі, тому поставився до виховання своїх синів особливо відповідально. І вкладаючи синів спати, мабуть, оповідав їм вечірні казочки з давньої історії України, які для них не були такими вже й давніми. А в пам'яті самого Ярослава вони були зовсім свіжими, і можемо собі лише уявити, з якою мімікою не позбавлений акторських талантів Ярослав розказував дітям, наприклад, про Святополка. Який у його вустах мав виглядати особливо демонічно. І щоразу, піднявши догори вказівного пальця, виводив синам мораль: «Братів убивати не можна!». Після чого цілував кожного в чоло й гасив свічку. А Ярославичі цокотіли під ковдрами зубами й до ранку не могли стулити очей, гадаючи, у кого з них вселився дух Святополка й від кого варто чекати якоїсь каверзи.

І все ж таки Ярослав не був певен, що діти правильно розуміють його науку, тому, користуючись службовим становищем, підключив до педагогічного процесу й церковний апарат. Батюшки слухняно вдарили у дзвони й почали багатоголосо проклинати Святополка Окаянного та прославляти постаті невинно убієнних ним братів.

Прикладами із власного життя Ярослав не обмежився й копнув глибше. Керуючись тими самими педагогічними цілями, метою яких мало стати надійне втовкмачення в голови синів лункої тези про неприпустимість чвар між братами, Ярослав наказав перепоховати в Києві й свого дядька, Ярополка Святославича. Якого рівноапостольний князь Володимир Святий ще в 978 році залоскотав до смерті мечами «під пазухи». Тож у **1044 році** останки Ярополка були викопані з кургану поблизу мальовничого села Таганча, що в Канівському районі на Черкащині, і урочисто перепоховані в київській Десятинній церкві.

Сини Ярослава, напевне, були присутні на церемонії перепоховання та мусили слухати повчальну проповідь митрополита, суть якої зводилася до того, що не можна брату йти на брата. Відлуння того педагогічного процесу ми бачимо навіть сьогодні, бо й через тисячу років Борису і Глібу ставляться пам'ятники, як, наприклад, у Вишгороді в 2011 році.

Щоправда, якщо спитати теперішніх мешканців цього чудового міста, чим же Борис і Гліб так прославилися, що їм у центрі міста коло міськадміністрації пам'ятники ставлять, то навряд чи почуємо аргументовану відповідь. Бо Борис і Гліб, як ми знаємо, не прославилися нічим, окрім того, що їх підло вбили. А вони при цьому проявили смиренність і не пручалися. Тому як страсотерпці Борис і Гліб прекрасно підходили для виховних цілей і потрібні вони були Ярославу лише для того, щоб Ярославичі затирили раз і назавжди: «Братів убивати не можна!».

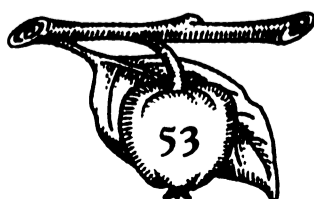
— Чи можна вбивати братів? — суворо питав Ярослав на уроці історії своїх синів, які стояли перед батьком поопускавши голови. — Чого мовчите? Ізяславе, так можна чи не можна?

— Не знаю... — бурмотів опецькуватий Ізяслав, мріючи, щоб батько від нього відчепився.

— Як це «не знаю»? — роздратовано кричав великий князь. — Ану, усі хором, за мною: «Братів убивати не можна», «Вбивати не можна братів», «Не можна братів убивати».

Сини слухняно бубоніли услід за батьком ці слова, і треба віддати педагогічним талантам Ярослава належне. Навіть не надто здібні до навчання Ярославичі принаймні цю батькову науку запам'ятали твердо. «Ну, хоча б, здається, не різатимуть один одного, і то добре», — сумно міркував про себе Ярослав, дедалі більше тривожачись за долю сімейного холдингу «Русь».

Бо примусити дітей вивчити всі уроки не такої ще й великої на той час історії України Ярослав так і не зумів. Оскільки, як ми

побачимо далі, Ярославичі хоч і не вбивали один одного, зате старанно наступили майже на всі ті граблі, якими порозбивали собі голови і їхні дядьки. Адже деяким людям уроки історії даються дуже важко. Навіть тоді, коли в них такий знаючий і кваліфікований учитель, як Ярослав Володимирович Мудрий.

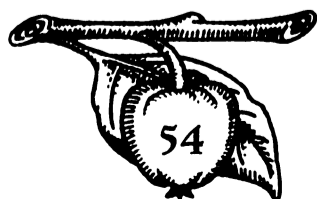
Але нам варто познайомитися із синами Ярослава ближче, бо саме їм уже в наступному параграфі доведеться вийти на давньоукраїнську сцену із груповими й сольними номерами. Як це не дивно, але хто був старшим сином Ярослава Мудрого, ніхто достеменно не знає. Історики, ретельно попорпавшись у древніх літописах, знайшли ім'я якогось Іллі. Який буцімто був найстаршим сином Ярослава і від його імені навіть правив Новгородом ще в 1019—1020 роках. Імовірно, то був син від першої жінки Ярослава — Анни. Тієї самої, яку недалекоглядно викрав і вивіз у Польщу король Болеслав, давши таким чином Ярославові змогу одружитися з Іриною (Інгігердою), посаг якої складався з добре навченої й дисциплінованої шведської армії. Яка й допомогла Ярославу повернути колесо історії на свою користь, віддухопелити всіх ворогів, а згодом і відбити в дружньої польської держави всі захоплені нею руські землі.

Інформації про Іллю Ярославича в літописах мало, тому історики з полегшенням домовилися вважати, що він рано помер і особливої ролі в історії не відіграв. То й ми того Іллю чіпати не будемо, мир праху його.

Старшим із Ярославичів, про кого є достовірні відомості, прийнято вважати **Володимира Ярославича** — первістка Ірини. Це був, можливо, найздібніший з усіх синів Ярослава, хоча бути в тій компанії найздібнішим, зважаючи якими вбогими посередностями були його менші брати, Володимирі було зовсім неважко.

Ярослав же Володимира цінував і, певно, дивився на нього, як на свого спадкоємця. Тому перебравшись у Київ, після деяких вагань він залишив підлітка Володимира в Новгороді правити від свого імені. Однак приставив до нього досвідченого воєводу **Вишату** й розумного єпископа **Луку Жидяту** з твердим наказом стежити, щоб Володимир не накоїв дурниць.

Бо Ярослав, який на словах завжди казав синам, що готує їх правити великою державою, на ділі ж постійно в усьому їх обмежував. Синам належало бути слухняними, безініціативними, і їм не можна було нічого робити самотійно, без батькового дозволу й нагляду. Чого тут було більше — батьківської турботи чи побоювань, що занадто самотійні сини можуть стати для нього небезпечними —

сказати зараз складно. Але факт залишається фактом — у Новгороді Володимир Ярославич був представником свого батька чисто номінально й участі у вирішенні міських проблем майже не брав. Тому й особливого воєнного чи адміністративного досвіду, потрібного майбутньому главі держави, так і не набув.

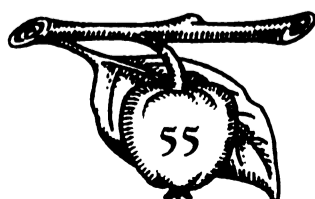
Позбавлений можливості проявити себе, молодий новгородський князь, вочевидь, постійно скиглив і просив батька відпустити його кудись повоювати, аж Ярослав не витримав. Батьківське серце ж не кам'яне. Спочатку, як на зло, ніде довкола Русі не було ніяких воєн, де Володимир міг би хоч трохи попрактикуватися. Аж нарешті в Константинополі, як на замовлення, убили якогось київського купця. До питань захисту вітчизняного бізнесу Ярослав завжди ставився дуже серйозно, тож, щоб розібратися з цим питанням, послав у Візантію повноважну делегацію зі 100 тисяч озброєних дружинників. На чолі якої і поставив Володимира.

Щоправда, двадцятитрирічний Володимир очолював ту делегацію знову ж таки номінально, бо обережний Ярослав доручив командувати нею воєводі Вишаті. Ображений Володимир трохи побурчав, але зрештою змирився. І радісно спакував свої пожитки на командирську лодію.

Київських делегатів, які, чемно наїжачившись списками, пливли собі в лодіях морем, на підступах до Константинополя гостинно зустрів чорноморський флот Візантії. Обмін люб'язностями відбувся в **1043 році**, коло маяка Іскресту, де візантійці щедро пригостили руські лодії «грецьким вогнем». Володимир від тої візантійської гостинності мало не втопився, а Вишата навіть потрапив у полон.

Довідавшись, що син вляпався у таку неприємну халепу, Ярослав звелів йому негайно повертатися і їхати прямо в Київ. Але Володимир ще не навоювався і по дорозі додому, у 1044 році, захопив Севастополь (тобто Херсонес Таврійський, як тоді називалося це українське місто). Навіщо він це зробив, ніхто так і не зрозумів, можливо, просто з розпачу. А можливо, щоб поглузувати з тези про буцімто неприступність Севастополя. Хай там як, але фактом захоплення Херсонесу майстерно скористався Ярослав, бо йому ж треба було з чогось починати мирні переговори. Велика війна із самою Візантією Ярославові потрібна не була.

І поки Володимир, повернувшись до Києва, пив із дбайливих маминих рук смачний узвар, Ярослав узявся до діла сам. Та почав плести хитромудрі дипломатичні інтриги й урешті-решт так забив тодішньому імператору **Костянтину Мономаху** памороки, що уклав

з ним вигідний Русі мир. Ще й засватав його доньку, Марію, за одного зі своїх молодших синів, Всеволода.

Таким чином, міжнародний престиж Русі після невдалої війни не лише не постраждав, а й навпаки — завдяки дипломатичному кульбіту в майстерному виконанні Ярослава піднявся ще вище. Європейські монархи, зачувши про вдале сватання, лише роти пороззявляли, а оговтавшись, почали засилати в Київ своїх сватів — породичатися з родичем Мономаха вважалось справою вигідною.

Володимир же Ярославич, повернувшись до Новгороду, продовжив нудне животіння великокняжого сина, сумно спостерігаючи, як іде спорудження новгородського Софійського собору. Який урочисто відкрили в 1052 році, де одразу й поховали раптово вмерлого 32-річного Володимира.

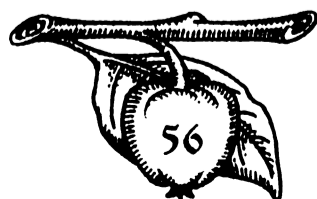
Причини ранньої смерті молодого князя нам невідомі, однак підстав підозрювати чийсь злий умисел нема. У житті всяке трапляється, а при тогочасному рівні медицини померти можна було й від звичайного нежитю. Батько Ярослав, для якого смерть улюбленого сина була важким ударом, дуже горював і вже серйозно замислився, якою буде доля сімейного бізнесу після його смерті. Яка, до речі, прийде до нього менш ніж за два роки.

Останні роки свого життя Ярослав провів у Вишгороді під Києвом, розробляючи різні схеми й схемочки, які дозволили б зберегти єдність родинного холдингу та забезпечити суворе підпорядкування удільних князівств центральному офісу в Києві. Це було непросто, зважаючи, що серед п'яťох живих синів не було жодного, кому Ярослав міг би передати владу й зі спокійною душею лягти в труну.

Після передчасної смерті Володимира Ярославича формальне старшинство серед братів перейшло до **Ізяслава Ярославича**. Який за своїми рисами, мабуть, найгірше підходив на роль політичного лідера. «Прост умом» був Ізяслав, як делікатно пише про нього світило середньовічної психіатрії Нестор. Дідусь не такий делікатний, як Нестор, тому скаже прямо, як є, — дурень був несусвітній отой Ізяслав. До того ж боягуз і панікер.

Цю дідову думку цілком поділяли й тогочасні небайдужі кияни, які згодом не раз хапалися в розпачі то за голови, то за мечі й мріяли добряче намилити «простому умом» Ізяславу його великокняжу шию.

Жінкою Ізяславу доводилася польська королівна **Гертруда** — надзвичайно розумна й освічена жінка, яка за звичаями тих часів змушена була піти заміж проти своєї волі. Ще в 1031 році, як Ярослав розгромив польське військо й повернув Русі Червенські

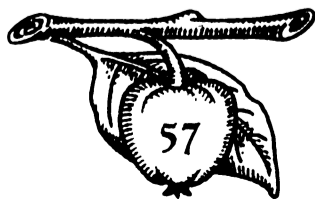

міста, тодішній польський король Мешко II прийшов від воєнної доблесті русичів у такий захват, що на знак своєї глибокої до Ярослава шани й поваги віддав за його сина, Ізяслава Ярославича, свою найкращу доньку. Це заміжжя не принесло Гертруді щастя, і вона мстиво народила Русі аж **трьох Ізяславичів**. На тлі яких навіть їхній татко Ізяслав виглядає досить пристойною людиною. Хоча кажуть, що Гертруда була мамою лише Ярополка, а двох бешкетників (Святополка та Мстислава) Ізяслав прижив десь на стороні. А загалом, шлюб Ізяслава з польською королівною вилізе Русі боком, але про це трошки згодом.

Наступний син, **Святослав Ярославич**, молодший від Ізяслава на три роки, був дещо розумніший і обачніший за старшого брата. Хоча і йому державницьких рис, необхідних для управління такою великою країною, як Русь, також явно не вистачало. Принаймні сам Ярослав великих сподівань на нього не покладав, хоча й відправив князувати й набиратися розуму в славне місто Володимир на Волині. Яке в ту пору мало важливе воєнно-стратегічне значення для оборони західних рубежів Русі. І не лише для оборони — Ярослав, коли треба, не соромився й нападати. Тому там несли службу боєздатні війська й висококваліфіковані воєводи. Яким одночасно надійшов наказ пильнувати, щоб Святослав не виходив на вулицю без шапки, а краще, щоб узагалі нікуди не виходив і ні в що не втручався.

Жінкою того Святослава була німецька принцеса **Ода Штаденська**, яка запам'яталася Русі хіба що тим, що після смерті чоловіка в 1078 році швиденько спакувалася й повернулася до Німеччини. Випадково прихопивши із собою київську скарбницю. Там вийшла собі вдруге заміж і почувалася прекрасно. Між тим устигла народити **Ярослава Святославича**, і краще би вона його з собою до Німеччини забрала, а скарбницю залишила в спокої. Згодом того князя Муромського, Рязанського, а незабаром і Чернігівського Ярослава не бив лише ледачий. Таке воно нещастя було, що нецікаво про нього й розповідати. Так згодом і помре, усіма зраджений, обманутий і нещасний. І якось дідові його зовсім не шкода.

Всеволод Ярославич, третій по старшинству із живих на момент смерті Ярослава синів, мабуть, найцікавіша особа з усієї трійці. Принаймні літопис стверджує, що Ярослав серед усіх своїх синів найбільше любив саме Всеволода. Видатних рис державного і військового діяча у Всеволода, як і годилося нормальному Ярославичу, також не було, але на тлі недалеких старших братів він, певно, виглядав просто вундеркіндом. Принаймні Ярослав, який у справах сім'ї та шлюбу був дуже прискіпливим, саме Всеволода оженив

на доньці візантійського імператора Костянтина IX Мономаха — **Марії**. Шлюб виявився плідним, діток вони вдвох народили цілу купу, але найзнаменитіший з них — **Володимир Мономах**. Мова про якого піде в наступних параграфах.

Оцих трьох **Ярославичів** — **Ізяслава**, **Святослава** та **Всеволода** — і треба знати, якщо вас хтось питає про синів **Ярослава Мудрого**. Бо саме вони після смерті батька утворили **тріумвірат**, який два десятки років керував Руссю, формуючи в наших предках стійку відразу до державної влади, дбайливо пронесену багатьма поколіннями українців аж до наших днів.

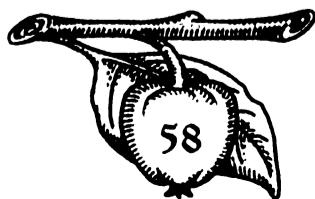
Якщо ж для загального розвитку вам цікаво дізнатися і про двох найменших синів — **Ігоря Ярославича** та **В'ячеслава Ярославича**, то можете про них почитати окремо. Хоча помітної ролі в давній історії України вони зіграти все одно не встигли, бо не набагато пережили свого батька. Зате встигли народити дітей, яким передали головні риси, притаманні всьому їхньому роду. З-поміж яких дріб'язкова жадібність і властолюбство були далеко не найгіршими.

Познайомившись таким чином із **Ярославичами**, можемо зрозуміти старенького **Ярослава**, який у 1052 році, прощаючись у новгородському Софійському соборі з померлим сином **Володимиром**, сумним поглядом оглядав простакуваті й недалеко піки своїх любих синочків.

А повернувшись у затишний **Вишгород**, великий князь зачинився в своєму кабінеті й почав вносити в порядок престолонаслідування нові поправки. Які мали би завадити усобиці між синами й зберегти Русь цілісною й централізованою. І як ми скоро пересвідчимося, у цьому питанні **Ярослав Мудрий** явно перемудрив.

Аби зрозуміти суть вигаданої **Ярославом** хитромудрої системи наслідування, уявіть, що ви власник багатоквартирного будинку. Квартири в тому будинку різні: на першому поверсі — невеличкі малосімейки, на другому — двокімнатні квартири, на третьому — трикімнатні і так далі. А на найвищому поверсі — ошатний пентхауз із зимовим садом і басейном на даху. У вас купа дітей, усіх ви однаково любите, але розділити між ними квартири так, щоб ніхто не образився, не можете. І ще вам дуже не хочеться, щоб діти ті квартири продавали, а в будинок вселилися чужі люди. Ще й чвар між дітьми за житлоплощу уникнути хочете.

Тому вирішуєте справу так: сини зі своїми родинами вселяються в квартири по старшинству: найбільші — найстаршим, середні — середнім, а молодшим синам — малосімейки. Однак не на правах цілковитої власності. А так, що коли помирає старший брат, то в

його квартиру вселяється родина другого по старшинству брата. І так до самого низу. Таким чином, в кожного є можливість, вселившись спочатку в однокімнатну квартиру, з часом покращити свої житлові умови, переселяючись вище й вище.

Дідусь думає, що не треба мати багато фантазії, щоб уявити, з яким нетерпінням молодші будуть чекати смерті своїх старших братів, щоб переселитися в їхні помешкання. І як вони дбатимуть про свої тимчасові квартири? Чи вкладатимуться в ремонт? Уже не кажучи про загальний санітарний стан і пануючу між мешканцями «доброзичливість».

Щось подібне вирішив запровадити у своїй державі і Ярослав Мудрий. Вирішив — і запровадив. Бо він же великий князь. І тим «лествичним правом» наслідування заклав під державу міну великої потужності, яка рано чи пізно мала здетонувати й рознести країну на друзки.

Чи усвідомлював князь цю небезпеку? Він не міг її не усвідомлювати, для цього він мав більше ніж достатньо розуму й життєвого досвіду. Але Ярослав безоглядно любив своїх дітей. І наївно розраховував, що прищеплена сином братерська любов стане надійним цементом, яка утримає Русь від розвалу.

Чадолюбивий князь ділив і переділював удільні князівства, змінював їхні межі, намагаючись розділити територію країни так, щоб кожному з його синів дісталось по справедливості. І зрештою, після багатьох безсонних ночей, князь намалював нову мапу Русі. Країну було поділено на гарненькі кавалки, які мали забезпечити кожному із синів Ярослава заможне й сите життя.

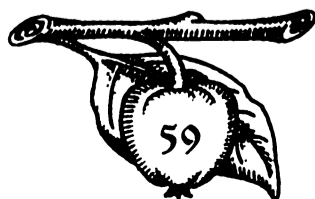
Завершивши цей епохальний труд та акуратно сховавши канцелярське приладдя в стіл, Ярослав дав наказ погукати до себе всіх п'яťох синів. Сини вже слухняно сиділи в батьковій приймальні, тож скоро вони постали перед очима великого князя.

Ярослав критично оглянув синів, хмикнув і, нарешті, сказав:

— Значиться так, хлопці. Тут таке діло — незабаром я помру, а ви лишитеся на хазяйстві. Ваша задача — любити одне одного, бо це запурука єдності Русі і так далі, і тому подібне. З преамбулою закінчую і перехожу до справи. Нажите непосильним трудом наших предків майно я вирішив поділити наступним чином...

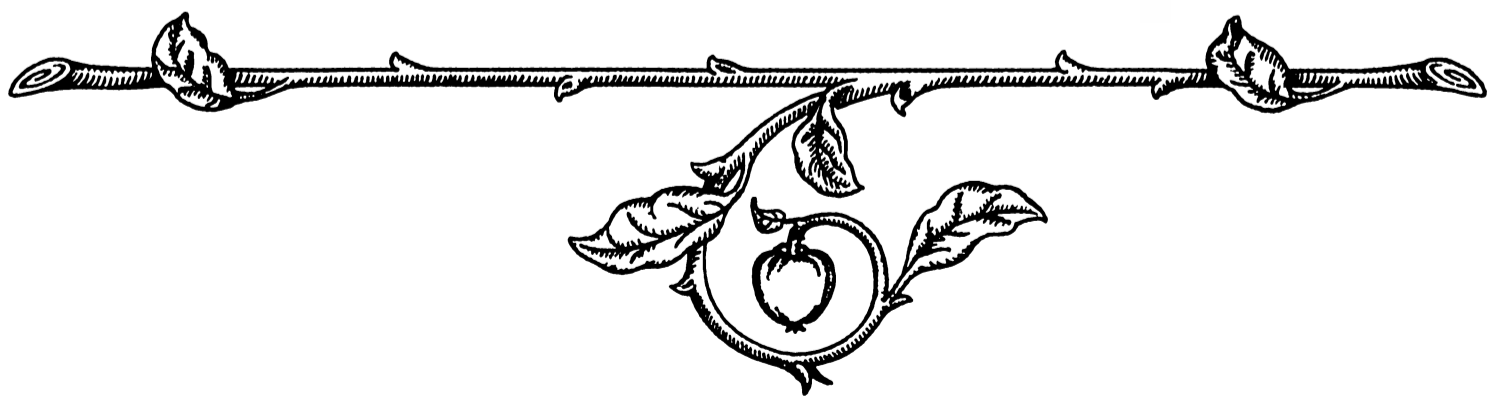
Ярославичі нетерпляче нашорошили вуха.

— Тобі, Ізяславе, залишаю **Київ** і призначаю по моїй смерті великим князем. Решта братів мають тебе слухатися, як мене. Як не слухатимуться — ремінь висить коло шафи з книжками.

Україна-Русь в часи Ярослава Мудрого

— А Новгород? — ображено спитав Ізяслав, якому вже сподобалася посада новгородського князя, на якій він змінив померлого Володимира.

— Не перебивай! — роздратовано трусонув бородою Ярослав. — І **Новгород**, і **Турів** залишаються також тобі. От ти мелочний який...

Ізяслав розплився в щасливій усмішці, решта братів захвилювалися. Але батько продовжив.

— Тобі, **Святославе**, даю **Чернігів**, **Муром** і... цей, як його... — Ярослав порився в паперах. — А! **Тмуторокань**, — серед Ярославців почулося здавлене хіхікання, а Святослав ображено насупився.

— Тобі, **Всеволоде** даю **Переяслав**, **Суздаль** і **Ростов**.

— Ну да, як Ростов, так мені, — жалібно скривився Всеволод. Тут його нишком штовхнув Святослав: — Давай міняться. Ти мені Ростов, а я тобі Тмуторокань.

— Нема дурних, — прошипів у відповідь Всеволод, але обидва осіклися під гострим поглядом батька.

— Думаю, не бідуватимете, — це багаті й сильні уділи. Питання, скарги, зауваження є?

— А нам? — почулися тремтячі голоси наймолодших Ігоря та В'ячеслава.

— Ага... — схаменувся Ярослав. — **Ігор** поїде на Волинь і князуватиме у **Володимирі**, а **В'ячеслав** у протилежний бік — у **Смоленськ**. А то знаю я вас, вічно між собою гризетесья. А так — далеко один від одного, може, і помиритеся.

— А чого в Смоленськ? — ображено вигукнув В'ячеслав. — Що я там забув, у тому Смоленську? Ігорю оно цілий Володимир, там цивілізація, а мене в дикі хащі, — заскиглив найменший Ярославич.

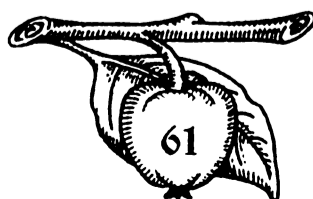
— Не плач, В'ячику, — голос батька став лагідним. — От як Ігор помре, то ти у Володимир переселишся.

В'ячеслав при цих словах просявав, а Ігор потер низьке чоло, намагаючись второпати, на що натякає батько. Ярослав між тим продовжив.

— Це правило стосується й решти уділів. Як помре Ізяслав, то великим князем буде Святослав, а як і Святослав помре, то в Київ переселиться Всеволод. І так далі. Але не забувайте головне правило. А яке в нас головне правило?

— Братів убивати не можна! — хором гаркнули Ярославичі.

— Молодці. А тепер — кругом, кроком руш! Мені відпочити треба.

Ярославичі заспішили на вихід, а старий князь безсило відкинувся на спинку крісла й заплющив очі. Результатами свого життя він міг бути цілком задоволений, бо залишав Русь на піку її могутності. То була квітуча держава з бурхливим економічним життям і справно функціонуючою податковою системою. Жодної небезпеки навколо Русі не було, усі вороги давно знищені, кордони надійно укріплені, на чатах постійно стояла велика й боездатна армія. Далекі країни Русь шанували, сусідні боялися, і навіть із Візантією вдалося замиритися. Хоча це було непросто.

У пам'яті Ярослава зринули спогади десятилітньої давності. Ох, як складно було тоді виторгувати мир з імператором, тугий вузол зав'язав тоді синок Володимир. «А коли мені було просто?» — міркував про себе Ярослав, і події його буремного життя одна за одною спливали перед очима: битви, втечі, інтриги, батько Володимир, Святополк, Болеслав, Мстислав... Скільки поразок пережив... Але з кожної поразки можна і треба виходити переможцем. Бо в кожній поразці зерно майбутньої перемоги. Треба лише вміти його розгледіти й виплекати...

Сили поступово залишали старого князя, і **19 лютого 1054 року**, у ніч з суботи на неділю, лежачи у своїй світлиці в затишному Вишгородському палаці, на сімдесят шостому році буремного життя Ярослав тихо помер.

Популярні коментарі

Ярослав Мудрий Ні!

Дід Свирид Так. Усі смертні, Ярославе. Але ти — один з найшанованіших у нашій історії діячів. І навіть переможець конкурсу «Великі Українці». Ще й на банкноті у 2 гривні твій портрет.

Ярослав Мудрий Пам'ятники хоч є?

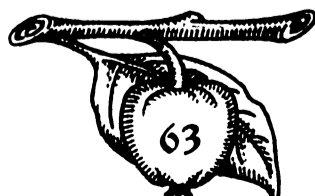
Дід Свирид Є і пам'ятники, і вулиці твого імені. Кому-кому, а тобі скаржитися на неповагу нащадків гріх.

Ярослав Мудрий Добре. Ну, розкажуй уже про моїх дітей. Що вони там накоїли?

Дід Свирид Розкажю.

оховавши Ярослава, п'ятеро його синів подивилися із сумом одне на одного й одночасно голосно заревли. Усі ці дорослі, вусаті й бородаті дядьки раптом гостро відчували себе круглими сиротами. Бо жоден з них не був готовий до самостійного дорослого життя. Увесь свій вік вони прожили за широкою спиною кульгавого, але могутнього батька і зараз, стоячи коло його саркофагу в Софійському соборі, почували себе геть безпорадними.

Так часто трапляється з дітьми, які ростуть у родинях надміру турботливих батьків. Які, огортаючи дітей дріб'язковою опікою, ростять їх морально кволими й інфантильними. Судячи з усього, Ярославичі росли саме в таких умовах, бо їхні батьки, давши синам блискучу освіту й забезпечивши їх матеріально, пустили їх у велике життя незагартованими й несамотійними.

— Братики мої милі, на кого ж ми залишилися! — витирає пухким кулачком сльози опецькуватий Ізяслав. — Як же ж ми самі жити будемо?

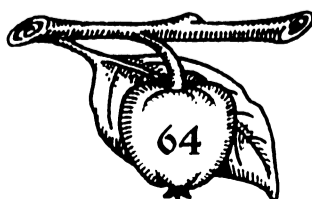
— Ти нам тепер за батька будеш, — ковтає сльози Всеволод, після слів якого Ізяслав реве ще дужче, а коло нього обливаються слізьми й решта братів.

— Я вас усіх так люблю, так люблю... — ридає Ізяслав.

— І ми тебе любим, — проказує заплаканий Ігор.

— А як дасть Бог, ви всі повмираєте, то я вас іще сильніше любитиму! — заливається слізьми В'ячеслав, і братів накриває нова хвиля розчулених ридань.

Удосталь наплакавшись і наголосившись, Ярославичі виходять із Софійського собору на морозне зимове повітря й бачать велику юрбу киян, дружинників, простолюдинів і знаті, які прийшли попрощатися з великим князем. У перших рядах стоять їхні родичі, двоюрідні й троюрідні брати, племінники й онучаті племінники.

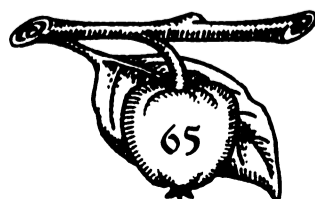
Фрагмент города Ярослава з унікального макету, створеного талантом подвижниці Дінори Мазюкевич. Повністю цей знаменитий макет можна оглянути в Софійському соборі

Стоять з дітьми й дружинами, і в їхніх сповнених слізьми очах читається палке: «Невже Ярослав нам нічого не заповів? Невже нам нічого не перепаде?».

Родичів у Ярослава, які за поняттями тих часів могли розраховувати на якесь, нехай і невеличке, удільне князівство, було вже чимало. А кількість вагітних княгинь не дозволяла сподіватися, що з часом їх стане менше. Навпаки — княгині на Русі справно народжували малят, щороку приводячи на світ нових і нових претендентів на частку власності в загальнодержавному пирозі. Коли читаєш літописи про всіх тих безкінечних «святославичів», «мстиславичів», «ростиславичів» та інших «славичів», часом закрадається підозра чи не розмножувалися бува ті рюриковичі брунькуванням.

Проте Русь мала колосальний запас міцності, небезпек нізвідкіля ще не передбачалося, тож цілих чотирнадцять років після смерті Ярослава країна розвивалася за інерцією й без особливих збоїв. Ізяслав, як великий князь, спільно з двома старшими братами азартно взявся за важку й невдячну роботу з управління Руссю. Яку, однак, отой **тріумвірат Ярославичів** розумів суто як поділ і перерозподіл володінь між своїми близькими й далекими родичами.

Першим ділом князі сіли в батьковому кабінеті, дістали мапи, олівці, лінійки й ножиці та стали краяти й перекроювати отримані

в спадок від батька землі. Якими наділяли численних родичів відповідно до наближеності до свого роду та по старшинству. Бо має ж бути справедливість.

Виявилося, що в кожного рюриковича своє особисте уявлення про справедливість, тому з кожним поділом кількість невдоволених і ображених лише зростала. Тоді брати знову краяли мапу, виділяли нові уділи, чим обов'язково зачіпали чийсь володіння, амбіції чи очікування.

— Пусти мене до Ізяслава, бо очі тобі видряпаю! — репетував у великокняжій приймальні чийсь жіночий голос.

Двері рвучко відчинилися і об підлогу перед Ізяславом гупнулася якась огрядна тітка.

— Княже, змилуйся і заступися! — повзла тітка за великим князем, який з несподіванки сів на робочий стіл і злякано підібгав ноги.

— А хто ви така? І чого ви хочете? — голос князя зірвався на тонкий зрадницький дискант.

— Хлопчик у мене росте. Синочок мій ненаглядний. Таке ж уже розумне хлопчєня... Читати вміє!

— Ну, а я при чому?!

— Уже на конику їздити навчився, — на цих словах тітка заповзлася обціловувати князю чоботи.

— Так а що ви від мене хочете? — Ізяслав сором'язливо прикрив чоботи полою плаща.

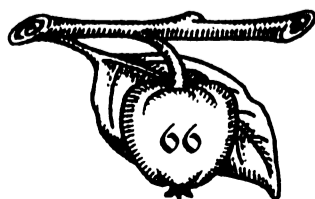
— У всіх сусідських дітей є свої уділи, а моя дитина росте сиротою. Дай моему сину княжество, добром прошу!

— Та не можу я сам виділити ніякого княжества. Ми з братами приймаємо такі рішення колегіально.

— А я в них уже була! — очі в прохачки радісно блиснули. — І вони кажуть, що не проти, якщо Ізяслав погодиться. Ну, будь ласка! — підступна тітка підбиралася до княжих чобіт все ближче й ближче.

Зрештою затурканий Ізяслав виділяв черговому сопливному рюриковичу його уділ, відрізаючи землю в якогось іншого родича. Який скоро з'являвся в Києві, також гупався Ізяславу в ноги, і все починалося спочатку.

Перерозподіл уділів відбувався навіть серед Ярославичів. В'ячеслав Ярославич, який так мріяв переселитися зі Смоленська у Володимир-Волинський, несподівано в 1057 році помер, після чого брати порішили переселити в Смоленськ Ігоря Ярославича.

А звільнене житло у Волинському князівстві віддали такому цікавому персонажу, як **Ростислав Володимирович**.

То був найстарший онук Ярослава, син Володимира Ярославича — того самого, який воював з Візантією, захопив Севастополь і помер молодим у Новгороді. Синочок його, Ростислав, чогось упав до діда Ярослава в немилість. У чому була причина — того ніхто не знає, можливо, Ростик маленьким мучив дідового kota. І тому мстивий Ярослав заповів онучкові замість удільного князівства велику дулю. Чим заронив у серце малого чорну злобу й заздрість.

З роками злоба й заздрість у Ростиславові росли й міцнішали, його вічно гризла думка, що от якби його батько, Володимир, прожив ще хоч два роки, то не дурний дядько Ізяслав сидів би зараз у Києві в кріслі великого князя, а його батько. І думка, що він, Ростислав, міг би бути спадкоємцем усієї Русі, пекла його день і ніч. Спонукаючи добиватися справедливості силою.

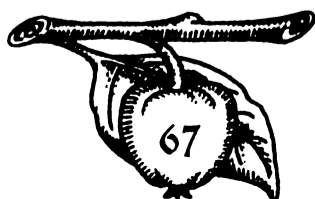
Власне, саме з Ростислава Володимировича почнеться згодом на Русі вакханалія самозахоплень князівств, на тлі якої навіть сучасний телесеріал «Ігри престолів» — просто наївна казочка для малят ясельної групи. Принаймні Ярославичі, якби мали можливість переглянути той серіал, позіхали би від нудьги й позасинали би на середині першої серії.

Спочатку Ростислав посилено оббивав Ярославичам пороги, виклянчуючи собі якесь князівство. І доти скиглив, доки остаточно їх не допік. І, щоб утихомирити настирного племінника, Святослав дав йому в уділ свій Ростов. Ростислав і після цього відчув себе ображеним і не припиняв набридати дядькам проханнями дати йому у володіння щось суттєвіше, ніж зачуханий Ростов. Тож після смерті В'ячеслава й переїзду Ігоря на постійне місце проживання в Смоленськ троє старших Ярославичів вирішили відчепитися від Ростислава, виділивши йому вакантне Волинське князівство. Той у 1057 році приїхав у Володимир і ніби вгамувався. Тимчасово, щоправда.

У перші роки після смерті Ярослава його сини виглядають загальом ніби пристойно, навіть людяно. І над шкодливим Ростиславом змилювалися, нікого з родичів не вбивали, а навпаки — намагалися допомогти, як могли. Навіть у 1059 році вони згадали нарешті про **Судислава Володимировича**.

— Хлопці, а про дядька Судислава ми й забули! — вигукнув Всеволод.

— А він хіба ще живий? — здивовано звів брови Ізяслав.

— Та хто його знає, востаннє його бачили років із двадцять тому, як його в поруб забивали. Я тоді ще малим пацаном був, — пригадав Святослав. — Треба би подивитися, що в тому порубі тепер, хоч кістки його поховаємо по-християнськи. Дядько наш, як не крути.

Виявилося, однак, що Судислав Володимирович, якого брат Ярослав заточив у поруб ще в далекому 1036 році, сидить там уже 23 роки й прекрасно себе почуває. Подивувавшись залізному здоров'ю дядька, Ярославичі раптом сполошилися — це ж законний претендент на великокняжий стіл! Що робити?

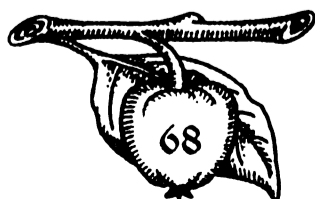
Але Судислав поблажливо всміхнувся й запевнив племінників, що такі дурниці, як державні посади, його ніколи не цікавили. Не в тому сенс життя, і щастя людське не у владі та не в грошах. Легко давши Ярославичам урочисту обіцянку не претендувати на владу, Судислав переселився з порубу в Георгіївський монастир у Києві, де ще багато років дивував ченців і прихожан душевним і тілесним здоров'ям, доброзичливим характером і відсутністю звички хвилюватися через всякі дурниці.

Ярославичі, влаштувавши дядька в монастир, зітхнули з полегшенням і знову сіли до столу ділити Русь. Аж раптом, у 1060 році, у Смоленську помирає Ігор Ярославич. Погорювавши за братом, троє старших Ярославичів мовчки розділили Смоленське князівство між собою, бо чого добру пропадати, а віддавати комусь жаль.

Аж тут на давньоукраїнську сцену вискочив **князь Полоцький Всеслав Брючиславич Чародій**, який завдав Ярославичам стільки мороки, що про нього дідусь мусить розповісти окремо.

То був цікавенний персонаж середньовічної історії, про якого ще за життя ходили різні найфантастичніші чутки, за якими Всеслав був і волхвом, і чародієм, і навіть вовкулакою. Бо при потребі міг буцімто перекидатися то на вовка, то на рись. Приблизно в такому образі він потрапив навіть до «Слова про похід Ігорів», де у вигляді богатиря-вовкулаки може розмовляти з дикими звірами.

Насправді Всеслав не був вовкулакою, але вирізнявся хитрістю й підступністю навіть на тлі далеко не безгрішних Ярославичів. Полоцький князь був неймовірно впертий у досягненні своїх цілей, а також прославився як доблесний воїн і вправний полководець. Загадковості його образу в очах сучасників додавав амулет, який Всеслав завжди мав при собі, — висушена частина власної плаценти, бо народився Чародій «у сорочці». Що додавало його персоні в очах сучасників додаткової містичності. А ми робимо висновок, що Всеслав був великим майстром самопіару й умів напустити навколо

себе загадкового туману. А набутий імідж чародія-вовкулаки потім вправно використовував для досягнення політичних цілей.

У принципі, його **Полоцьке князівство** завжди стояло дещо осторонь загальноруських справ, намагаючись тримати у відносинах з Києвом якомога більшу дистанцію. Полоцьким князям це непогано вдавалося, а Ярослав Мудрий навіть не розглядав Полоцьк як частину Русі. Така собі невеличка дружня держава. Полоцьких князів такий стан справ цілком влаштовував, і вони собі спокійно, неспішно, але вперто й невпинно займалися закладенням підвалин для виникнення в майбутньому білоруської держави.

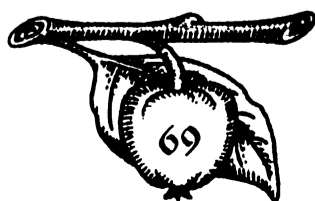
Власне, **білоруський етнос** почав формуватися значно раніше, ще з VIII століття, і відбувався цей процес на основі племен дреговичів, кривичів і радимичів. Участь в етногенезі білорусів охоче взяли й деякі східно-балтські племена, що додало фенотипу білорусів чимало прикметних симпатичних рис. А перший досвід державності предки білорусів набули саме в межах Полоцького князівства, недаремно полоцькі князі і, зокрема, Всеслав Чародій, досі користуються в Білорусі шаною й повагою.

Не таким отой Чародій виглядає в історії України, але про відповідний епізод його життя дідусь розповість у наступному параграфі. А зараз лише згадає, що Всеслав, імовірно, виношував якісь свої плани створення власної, протобілоруської імперії. Бо полоцькі князі завжди чомусь претендували на Псковське князівство, і головне, — на Новгород. Тож скориставшись тим, що після смерті Ярослава до влади в Києві прийшли недалекі Ярославичі, Всеслав Чародій вирішив: «Пора!». І в **1066** році рушив із військом на Псков.

Псков йому взяти, однак, не вдалося, зате наступного, 1067 року він відносно легко здобув Новгород. Перед тим розбивши військо сина великого князя київського **Мстислава Ізяславича**, якого батько посадив у Новгороді. Захопивши Новгород, Всеслав для чогось зняв з дзвіниці Софійського собору головний дзвін, і в такій позі, з дзвоном у руках, його й застукали розлючені Ярославичі.

Про ступінь обурення Ярославичів свідчить той факт, що в похід на Всеслава вони зібралися не злякавшись навіть зими. Чого раніше майже ніколи не траплялося. Битва із Всеславом відбулася на річці **Немига** після того, як війська тиждень простояли у глибокому снігу. У ніч на **3 березня 1067 року** Всеслав сильно змерз і, щоб остаточно не задубнути, вирішив нарешті атакувати об'єднану дружину Ізяслава, Святослава та Всеволода.

Дружина руських тріумвірів також не спала й намагалася зігрітися, тупаючи ногами й хукаючи на скоцюрблені пальці. Тож, як

військо Всеслава почало підтюпцем наближатися, воїни об'єднаної армії радісно похапали мечі й кинулися в битву, щоб хоч якось зігрітися. І так, гріючись, незчулися, як поступово над ранок перемогли.

Всеслав, зметикувавши, що справи кепські, перекинувся на зайця й дремену з поля бою, спинившись, захеканий, аж удома, у Полоцьку. Там знову прийняв подобу людини й став чекати, що буде далі.

А далі Ізяслав, Святослав і Всеволод стали всіляко його з Полоцька виманювати, присягаючи, що й пальцем його не зачеплять. Просто хочуть поговорити. Побачивши, як щиро князі цілують хрест, Всеслав повірив братам і поїхав з ними на переговори. Ті його, звісно, тут же й скрутили.

Убивати Всеслава, однак, не стали, але привезли в Київ і заточили в поруб з одним віконцем і поганими побутовими умовами. Ото нехай Всеслав поки посидить у київській темниці, він нам знадобиться лише в наступному параграфі.

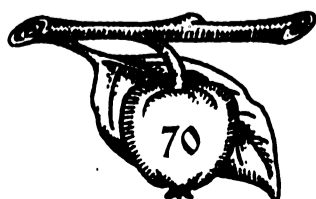
Власне, ось такими справами й займалися Ізяслав, Святослав і Всеволод, посилено імітуючи державну діяльність. Імовірно, самі вони щиро вважали, що ділячи між родичами землі та караючи неслухів, роблять щось напрочуд важливе й дуже для країни необхідне. Подібна імітація могла тривати ще якийсь час, але рано чи пізно це мусило скінчитися розповзанням країни по швах. Бо Русь поступово входила в період феодальної роздробленості.

Загалом у популярній історичній літературі централізовані держави заведено хвалити, а періоди роздробленості змальовуються здебільшого суцільними темними фарбами. Насправді такий підхід дещо суб'єктивний і не відображає реального стану речей.

В об'єднаних під рукою одного монарха державах є й свої серйозні вади. Одну з яких, найочевиднішу, можна висловити такою формулою: у централізованій державі ступінь величі й блиску столиці прямо пропорційний ступеню задрипаності провінції.

Тобто в централізованих державах основні багатства країни стікаються в центр, там крутяться серйозні гроші, іде масштабне будівництво, вирує економічне та культурне життя. Але варто хоч трохи від'їхати від столиці, як ми побачимо запустіння й злидні.

У Західній Європі централізовані середньовічні держави також входили в пору феодальної роздробленості, центральна влада скрізь слабшала, столиці втрачали свою колишню велич, але паралельно відбувався бурхливий ріст невеликих, до того мало кому відомих міст. Чому так відбувалося?

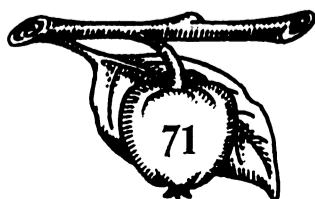
Тому, що в Західній Європі феодал, який мав хоч трохи клепки в голові, припинивши перераховувати королю податки, усі свої кошти спрямовував на розвиток власних володінь. Які разом з титулом і гербом планував передати в спадок своїм дітям, онукам і правнукам. Тому в західноєвропейських країнах під час феодалної роздробленості ми бачимо масову появу нових економічних центрів, бо кожен граф, герцог чи навіть барон намагався влаштувати у своїх володіннях ярмарок, який привабив би ремісників. Там, де ярмарка, скоро виростає торгове поселення, далі місто, у місті селяться ковалі, зброярі, гончарі, теслі й інші ремісники — і всі вони платять феодалу податки. У феодала з'являються зайві гроші, а його жінка хоче жити красиво. Виникає потреба в архітекторах, перукарях, модельєрах, художниках та акторах. Так, услід за економікою розвивається мистецтво, і тут уже осторонь не може стояти й церква. У місті зводиться собор, а феодал старається, щоб той собор був вищий, більший і красивіший, ніж у сусіднього феодала. І в ХХІ столітті екскурсоводи водять нас по тих європейських містах і містечках, показують нам старовинні палаци й замки та розказують різні правдиві й вигадані історії. А ми собі думаємо: «А де ж наше, українське Середньовіччя?».

Взагалі-то, це питання слід адресувати князю Ярославу. Бо той мудрий князь, запроваджуючи вигадану ним же хитромудру систему володіння й наслідування, по суті, запрограмував Русь на найгірший з усіх можливих варіантів роздробленості. За яким в удільного князя не було жодних мотивів дбати про процвітання свого уділу й будувати там величні палаци на віки.

Оскільки, на відміну від Західної Європи, руський князь не був повновладним власником свого уділу, то не був він там і господарем. Тому завданням удільного князя було пошвидше збагатитися й перебратися в інше, ще не дощенту обідране князівство.

Так, наприклад, коли ви вселяєтеся в службову квартиру, меблі й побутові прилади в якій прикрашають інвентарні номери, вам важко відчувати себе у ній господарем. І берегти житло, яке не зможете залишити своїм дітям, ви навряд чи будете. І капітального ремонту там не зробите, бо вас тут же звідти виселять — одразу знайдуться охочі вселитися в затишну й щойно відремонтовану квартиру.

Приблизно такою самою була ситуація і з удільними князівствами. Князі отримували уділи в тимчасове користування, про них не дбали, а більше цікавилися, як там поживає старший брат. І якщо довідувалися, що живий-здоровий, то дуже засмучувалися.

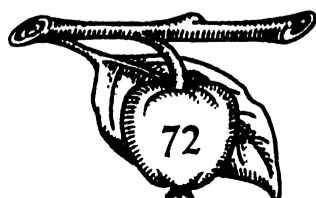
Якщо ж у князя уділ був не дуже, а перспективи отримати краще місце мізерні, то в голові неодмінно мусив народитися план рейдерського захоплення чужого уділу. І перше таке рейдерське захоплення чужих володінь здійснив уже згадуваний **Ростислав Володимирович**. Якому чомусь на Волині не сподобалося, і в 1064 році він віджав собі Тмуторокань. Вигнавши звідти **Гліба Святославича** — сина середнього з тріумвірів, Святослава Ярославича. Який колись так великодушно пустив того нещасного Ростислава князувати в Ростов.

Звісно, Гліб одразу побіг до татка в Чернігів скаржитися, татко розлютився й поспішив у Тмуторокань із сильним військом. Ростислав завбачливо втік, а як військо Святослава, накупавшись у морі й наївшись кавунів, повернулося в Чернігів, знову напав на Гліба й копанцями вигнав його з Тмуторокані. Заплаканий Гліб знову прибіг до батька, і знову повторилася історія з розлюченим Святославом: у похід із Чернігова знов виступає дружина, Ростислав з Тмуторокані тікає й терпляче вичікує зручного моменту для нової рейдерської атаки на те князівство. Яке, імовірно, розглядав як зручний плацдарм для подальшого захоплення всієї Русі. І бозна-скільки разів ця історія ще повторилася б, якби той Ростислав раптово не вмер у 1067 році, отруєний грецьким катепаном (мером) Херсонесу, котрий втерся до Ростислава в довіру й на якійсь пиятиці отруїв князю вино ядом з-під нігтя. За що і Гліб, і його батько Святослав були тому катепанові безмежно вдячні.

Подібні історії, які відбувалися в часи тріумвірату Ярославичів, можна було б розповідати безкінечно, але варто повторитися, що в цей період князі поводили себе ще досить пристойно й стримано. Країна була багата, земель вистачало, тому серйозних проблем не виникало. І небайдужі громадяни Русі дивилися на княжі ігри престолів крізь пальці. До певної пори.

Загалом настав час розповісти, якою була **Русь середини XI століття**. Бо якщо спиратися лише на повідомлення літописів, то може скластися хибне враження, боцімто вся історія нашого народу крутилася навколо постаті великого князя та ще кількох десятків наближених до нього осіб. А де ж була величезна 7-мільйонна країна? І чим займалися тодішні небайдужі громадяни?

А небайдужі громадяни спостерігали за діями князів з іронічним посміхом, хоча загалом невдоволення не виявляли. Бо вони й самі нічим особливо від князів не відрізнялися — так само народжували багато діточок і так само турбувалися про їхнє щасливе майбутнє. Тож засуджувати великого князя за роздачу ласих шматків держави членам своєї родини в них язик не повертався.

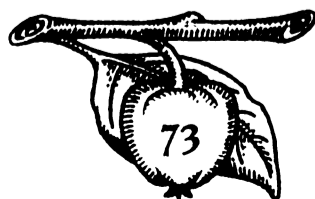
Сімейні цінності у середньовічній Україні-Русі стояли вже дуже високо, шлюб був освячений церквою, прав батька ніхто порушити не смів. Лише мати. Матері цим правом широко й творчо користувалися, вносячи в плани своїх чоловіків серйозні, а часом і вирішальні корективи. Тому не дивно, що як траплялася якась війна, чоловіки радісно хапали в руки зброю, сідали коней і поспішали з того гармидеру на війну, де було хоч і небезпечно, зате спокійно.

Воєн, щоправда, на ту пору траплялося небагато, тож чоловіки змушені були здебільшого залишатися вдома й брати посильну участь у вихованні дітей. Можливо саме тому дівчата на Русі, за загальним визнанням іноземних туристів, відзначалися не лише вродою, а й чудовими характерами. Бо коли батько в хаті, мати на свою доньку не сильно нагрімає, татко свою донечку завжди захистить. Тож дівчатка на Русі виростали як квіточки, гарні, спокійні, веселі й упевнені в завтрашньому дні. Ще й були освіченими, бо навчалися в школах нарівні із хлопчиками. І часто вчилися навіть краще, ніж хлопці. Власне, як і зараз.

Хлопчикам також жилося непогано, бо бажання батька повчити сина послуху батогоми натикалося на рішучий протест з боку мами. Син прожогом ховався за надійну мамину спідницю й спокійно перечікував, доки мине гроза. Батько махав на маминого мазунчика рукою і стомлено брів до коней чи поратися по хазяйству. Тож і хлопці виростали в атмосфері поваги до мам, сестер і взагалі до жінок.

А ще Русь невтомно працювала. У дідуся тут немає жодної можливості змоги перерахувати всі ті товари, які виготовлялися на Русі для внутрішнього споживання й на експорт. Але ясно, що не лише у військовому, а й в економічному відношенні Русь була передовою країною тієї доби. Саме в ту пору остаточно формується каста професійних вітчизняних бізнесменів — купців. Для яких торгівля вже стає основним видом діяльності, оскільки раніше люди возили товари на продаж здебільшого принагідно. Часто то були дружинники, які вирушали найматися до іноземного правителя; мандрівники або прочани, коли йшли в святі землі; чи навіть духовні особи, коли доводилося вирушати в Константинополь у церковних справах.

Професійні ж купці вже працювали масштабно, облаштовуючи торгові пункти, стежачи за світовою товарною кон'юнктурою та динамікою цін і підтримуючи ділові стосунки із закордонними партнерами. Купці були надзвичайно важливим елементом економічного життя країни, і держава всіляко сприяла їм у їхній діяльності. І боронила. Причому не лише всередині країни, а й за кор-

доном. Убивство в Константинополі київського купця навіть стало приводом до вже згадуваної русько-візантійської війни 1043 року.

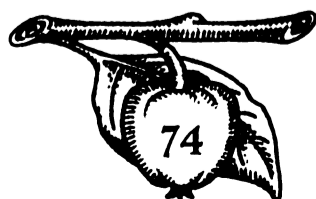
Дідусь уже згадував, що Русь вирізнялася доволі високим рівнем урбанізації: із 7 млн населення понад 1 млн жило в містах, що для Європи тієї доби — дуже високий показник. А це означає, що й рівень загальної економічної, соціальної, а коли треба, і політичної активності населення був досить високим. Звичайно, населення Русі не було ще єдиним народом у сучасному розумінні цього слова. Але відчуття єдності, приналежності до певної спільноти вже було притаманним і людям того часу. Об'єднували людей не лише спільна релігія чи взаємозрозуміла наддіалектна руська мова, яка вже почала формуватися. Сприяло відчуттю єдності й славне минуле країни. Бо на той час історія Русі вже була багата перемогами, а її стрімке піднесення на тлі сусідніх країн не могло не породжувати в душах наших предків гордості за рідну землю. І є чимало свідчень, що людей того часу вже турбують не лише щоденні справи, власний добробут і стосунки з родичами й сусідами. Вони жваво цікавляться міжнародними справами, міжцерковними стосунками, уболівають за престиж країни.

Варто додати, що варязька складова серед знаті чи в княжих дружинах у цей час уже несуттєва, особовий склад війська, зокрема командний, складається вже здебільшого з русичів. Імена тогочасних воєвод, таких як **Вишата** чи **Іван Творимирич** — яскраве тому свідчення.

То був золотий вік Русі, економічна й військова могутність якої трималася не лише на природних багатствах, вдалому розташуванні країни на перетині торговельних шляхів і працелюбному населенні. При Ярославичах усе ще безперебійно функціонувала налагоджена їхнім батьком державна машина, яка була особливо ефективною в питанні збору податків. Від податків була звільнена лише церква, а всі без винятку регіони мусили щороку платити в Київ дві третини своїх доходів. І поки що всі чемно платили, залишаючи собі на прожиття лише третину заробленого.

Звісно, в основі такої законослухняності лежала не стільки висока правова свідомість, скільки воєнна міць Києва. Звідки у випадку найменших ухилень від сплати податків у проблемну область вирушала закована в обладунки й озброєна мечами податкова міліція. На конях.

Система уділів, у свою чергу, відкривала шлюзи для зловживань з боку удільних князів, які не шкодували зусиль, аби здерти з населення побільше данини. Бо треба ж не лише великому князю в Київ

податок заплатити. Потрібно ж і собі щось на життя залишити, тож крайніми, як завжди, залишалися прості люди. Які й несли на собі головний тягар економічного й військового процвітання сімейної держави Ярославичів. У народних масах поступово визрівало невдоволення, для виявлення якого достатньо було одного зовнішнього поштовху.

І такий поштовх стався у **1068 році**, коли на Русь із гастролями прибув відомий у всій Азії та на Північному Кавказі ансамбль пісні й танцю «Половці».

 Популярні коментарі

Ростислав Володимирович Так це Святослав до мене
убивцю підіслав?!

Дід Свирид Точних доказів немає. Але чимало дослідників
вважають, що катепан Херсонесу діяв за вказівками із
Чернігова. Не треба було тобі пиячити з випадковими
людьми.

Свдислав Володимирович Не тільки з випадковими,
але і взагалі пиячити шкідливо. Он я ніколи не пив, вів
здоровий спосіб життя, від політики тримався подалі
й помер на дев'ятому десятку здоровою людиною.

Всеслав Чародій Дідү, а що там далі було? Мені ще
довго в тюрмі сидіти?

Дід Свирид Недовго. Потерпи ще трохи.

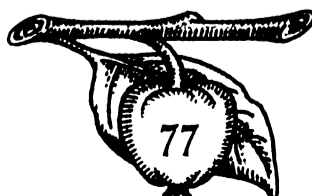
оловці (або ж кумани, чи кипчаки) — кочовий тюркомовний народ, який у першій половині XI століття вигулькнув у Заволжі й за кілька десятиліть потихеньку-помаленьку домандрував собі до кордонів сучасної України. На своєму шляху половці давали такі концерти, що місцеві глядачі щільно закривали вікна-двері або намагалися дременути від тих артистів подалі. Розчаровані таким прийомом у публіки, половецькі майстри естради зітхали, знов сідали на коней і їхали собі далі в пошуках вдячнішої аудиторії.

Загальну кількість половців історики оцінюють десь у півмільйона осіб, але вони не становили ще єдиної держави й склалися з десятка відносно самостійних орд. На чолі кожної з яких стояв свій хан. Коли ж половці вирішували дати спільну виставу, то хани збиралися на нараду, узгоджували репертуар і обирали з-поміж себе головного режисера — хана ханів, або ж кагана. Влада якого була тимчасовою, лише на час гастролей.

Як і належить тюркомовному кочовому племені, головні мистецькі таланти половців проявлялися у воєнній справі, передусім у кінній джигітовці й майстерній стрільбі з луків. Загалом половці були природженими воїнами: рядові вирізнялися мужністю й дисциплінованістю, а командири — розумом і неабиякою хитрістю.

Структурно половецьке військо складалося з **куренів** і **кошів**, на чолі яких стояли **курінні** й **кошові отамани**. Найкраще з половецького досвіду організації війська та воєнної тактики перейняла згодом Запорозька Січ і, як ми побачимо у третьому томі нашої «Історії», з великим успіхом застосовувала запозичене в половців у повсякденній бойовій практиці.

У кожного половецького воїна було по 10–12 коней, тому їхнє військо, в принципі, могло би здійснювати стрімкі гастролі на величезні відстані. Але половцям, на щастя, не можна було далеко від-

лучатися від повільних обозів. На яких поважно сиділи їхні жінки, діти й тещі.

Обози склалися з возів, на які половці вантажили отримані після концертів трофеї. А щоб ніхто нічого не поцупив, на ті вози прикріпляли стаціонарні далекобійні арбалети. У випадку ж небезпеки, половці негайно ставали табором, який оточували зусбіч возами, і ворогам краще було й не пробувати штурмувати таку пересувну фортецю — половецькі тещі стріляли з арбалетів неабияк влучно.

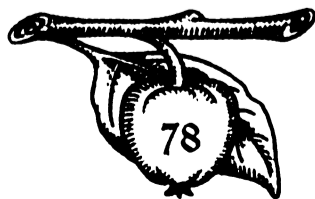
Зовні половці, усупереч вигадкам деяких сучасних художників, зовсім не були монголоїдами, а відрізнялися від європейців хіба що жовтішим кольором шкіри. Власне, слово «половий» і руською, і українською мовою означає відтінок жовтого — колір стиглого жита. Звідси й літописна назва куманів — половці.

Половецький воїн. Реконструкція
Г. Лебединської

Половців надзвичайно вабили Причорноморські степи, які з діда-прадіда облюбовували собі всі кочові племена, починаючи ще з кімерійців. Їх не лякала навіть неприємна звичка північних дикунів постійно нападати на мирних кочівників, не даючи їм осісти нарешті в Причорномор'ї й жити собі там тихим розміреним життям степових розбійників.

— Ну що там у Причорномор'ї? Як ситуація? — питали половці в перехожих, під'їхавши до кордонів України.

— Та ніби тихо, — відповідали перехожі.

— А хто там зараз живе?

— Та ніби нікого нема. Були печеніги, але їм чогось не сподобалося і вони перебралися кудись у Болгарію, а мо' ще кудись далі.

— То значить, Причорномор'я вільне? — радісно засяяли очі в половців.

— Кажись, да.

— Ну, то ми там поселимося.

— Селіться. Тільки тихенько, щоб Ярослав не почув.

— А хіба Ярослав ще живий? — стривожилися половці.

— Живий і ніби здоровий.

— Ой, ні... ми ще трохи почекаєм. Спасибі за підказку, — дякували половці й знову злазили з коней, чекаючи, поки помре Ярослав Мудрий. Зв'язуватися з яким їм не дуже хотілося.

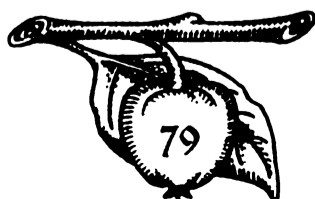
Після смерті Ярослава половці наважуються нарешті на свої перші гастрольні заїзди на територію Русі, але на перших порах лише обмеженим творчим складом. Вони, імовірно, вирішили спочатку вивчити смаки вибагливої давньоукраїнської публіки, щоб не зганьбитися, даючи перед ними великий концерт.

Перша така гастроль відбулася в **1055 році**, половці навідалися в Переяславську землю. Головою переяславського журі був Всеволод Ярославич, який попросив половців не галасувати, бо в країні ще жалоба по померлому Ярославу. Половці проявили делікатність, уклали з Всеволодом мир і тихенько навшпиньках повернулися в степ.

Удруге половці приїхали на ту саму Переяславщину в **1061 році** на чолі з **ханом Іскалом**. І тут уже Всеволод був змушений дозволити гастролерам продемонструвати свої бойові номери. Князь самовпевнено недооцінив артистизм половців на полі бою, бо вийшов до них з невеликою дружиною й негайно зазнав поразки.

Новина про цю поразку сповнила серця всіх руських князів великою радістю — ось нарешті з'явився достойний супротивник, з яким можна буде битися, проявляти геройства, а потім, скромно червоніючи, слухати про себе хвалебні оди у виконанні талановитих лірників і гусярів.

Ще більшу радість відчували половці: можна, виявляється, бити отих пихатих бороданів, котрі так смішно сидять на конях і хизуються червленими щитами. Половці збадьорилися, відчули неабиякий приплив натхнення й стали готуватися до великого гала-концерту.

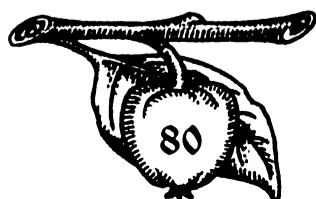
Місця багатьох історичних битв — річки Альта та Трубіж — на сучасній мапі

Ввічливо почекавши, поки тріумвірат розбереться зі Всеславом Чародієм і запроторить його до темниці, **половці у 1068 році рушили на Русь** усім ансамблем. За даними істориків, кагану **Шарукану** вдалося тоді зібрати до купи всі половецькі орди й виступити в похід із величезними силами. Тобто концерт планувався по вищому розряду.

Військо Шарукана рухалося на північ уздовж лівого берега Дніпра, аж нарешті на річці Альта натрапило на об'єднану дружину Ізяслава, Святослава і Всеволода. Молодші брати привели свої війська, а Ізяслав прийшов на чолі київського ополчення. Стояла спека, руська дружина ліниво шикувалася в тіньочку, князі розсілися в наметі, а Всеволод налив братам по чарці. Ще не здогадуючись, які наслідки цей концерт матиме особисто для нього.

Як саме проходила та **битва 1068 року з половцями на річці Альта**, руські літописці сором'язливо не повідомляють, а в половців літописи взагалі не велися, бо вони були, на жаль, неписьменними. Нам відомий лише результат битви — половці здобули цілковиту перемогу й зірвали бурхливу овацію свого обозу. Ізяслав зі Всеволодом не закусюючи чкурнули до Києва, а Святослав поспішив до себе в Чернігів. Услід їм ще довго лунав глузливий свист половецьких тещ.

Однак питання про причини поразки сильної руської дружини від степовиків продовжує залишатися відкритим. Подальші події в Києві дають змогу припустити, що такою причиною була або бездіяльність князів, або — найімовірніше — якусь особливу дурницю

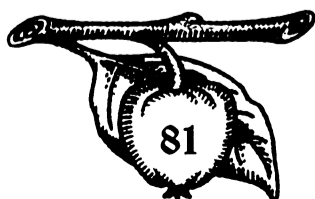
Торговище на Подолі — місце середньовічних вічових сходів (район сучасної Контрактової площі). Фрагмент діорами «Київ Х–ХІІІ століть», художника О. Казанського, наукові консультанти П. Толочко та Ю. Асєєв. Діорама експонується в Національному музеї історії України

встругнув особисто великий князь Ізяслав. Бо київське ополчення, повертаючись із поля бою, сердито плювалося й лаяло того Ізяслава на всі заставки. Кияни зберегли боєздатність і готові були знову битися з половцями, однак лише за умови, щоб ними командував не той придурок Ізяслав.

Звістка про поразку об'єднаної армії від якихось диких степовиків викликала в Києві справжній шок. Русь давно звикла до перемог, половців на той час серйозним противником ще ніхто не вважав, тож ніхто не міг зрозуміти — як так могло статися, що князі програли. Тому стурбовані кияни масово висипали на вулиці й подалися на Поділ, де на Торговищі завжди можна було дізнатися про останні новини й тут же їх обговорити.

Остаточну ясність у те, що насправді відбулося на Альті, принесло ополчення. Яке в повному порядку, походними колонами, при зброї, сердито промарширувало на Поділ і влилося в юрби мітингувальників. Ополченці яскраво, не соромлячись міцних слів, розповіли про хід битви й про справжні причини поразки. У народі почало наростати обурення, починався знаменитий **Майдан 1068 року**.

У класичних працях російських істориків київські події 1068 року зазвичай описуються як стихійний бунт темної маси київських низів, які чинили погроми й убивства, і все це врешті-решт зруйнувало велику державу, бо дало поштовх наступному занепаду Русі. Логіка

такої інтерпретації зрозуміла: цар завжди правий, навіть якщо він неправий, а будь-який народний протест — страшний злочин.

Насправді навіть у край необ'єктивні й упереджені дані літописів дають змогу доволі точно реконструювати реальний розвиток подій. І дійти висновку, що Майдан 1068 року розвивався за класичною схемою, яка дійсна не лише для XI, а й для XXI століття: влада робить якусь неймовірну дурницю — люди обурюються — влада висновків не робить і вдає, що нічого не сталося, — люди виходять з мирним протестом і висувують помірковані вимоги — влада їх ігнорує — вимоги народу стають радикальнішими — влада їх також ігнорує — люди нарешті вдаються до сили — влада накиває п'ятами і з-за кордону репетує, що країна в руках люмпенів і терористів.

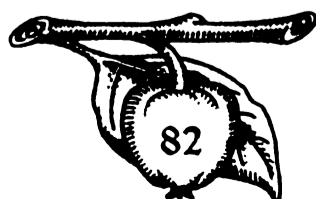
Ізяслава в Києві, м'яко кажучи, завжди недолюблювали, і про причини такого ставлення ми можемо лише здогадуватися, бо літописи цю тему обходять стороною. Поразка ж від половців стала лише поштовхом до відкритого протесту, проте навіть у цих умовах ніхто спочатку Ізяслава від влади усувати не збирався. Ізяслав з братом Всеволодом спокійно собі повернулися до Києва, у якому вже вирувало **Віче**, і безперешкодно проїхали собі в княжі палати. Де й припишкли, як миші за віником, удаючи, що нічого не трапилось.

Віче тим часом, відчуваючи відповідальність за долю країни, постановило сформуванню нове, ще сильніше ополчення й дати половцям такого духопелу, луна від якого відбилася б від гір Кавказу й докотилася аж до Великої Китайської Стіни.

Сформуванню боєздатне ополчення в Києві було нескладно, зважаючи, що в місті мешкало чимало колишніх дружинників, які мали багатий військовий досвід і були ще достатньо міцними, аби тримати в руках зброю. Вони були готові воювати і тут-таки, на Подільському торговищі, почали формувати свої сотні, куди масово записувалися і досвідчені бійці, і патріотична молодь. Значна частина мешканців Києва ще добре пам'ятала оборону міста від печенігів 1036 року — адже пройшло лише якихось 32 роки — тому проблем із самоорганізацією в наших предків і на цей раз не було.

Проблеми були зі зброєю, амуніцією та бойовими конями. Усе це було в руках великого князя, тому представницька делегація небайдужих киян пішла до Ізяслава, щоб від імені Віче попросити в нього для ополчення зброю і коней.

Був би на місці Ізяслава його батько Ярослав, він неодмінно прийняв би тих делегатів, разом з ними пішки пішов на Майдан, виліз на сцену, зняв перед людьми шапку і попросив би пробачення за ганебну поразку на Альті. Водночас подякував би людям за

патріотизм, відкрив арсенали, озброїв ополчення, на чолі якого сам рушив би бити половців. І швидше за все, таке ополчення швидко загнало б розслаблених перемогою й обтяжених трофеями половців у степ, надовго відбивши в них охоту до концертної самодіяльності.

Бо щось подібне в той самий час відбувалося і в **Чернігові**. Там звістка про поразку від половців також викликала шок, люди висипали на вулиці і не гаючи часу сформували своє тритисячне ополчення. Яке й стало під командування Святослава, як він лишень зліз із замиленого коня. Спочатку чернігівський князь планував залишатися в місті й оборонятися за його мурами. Але люди вимагали наступати, і Святослав змушений був підкоритися. І правильно вчинив.

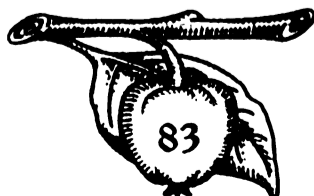
Половці тим часом радісно розпорошилися по землях південної Русі, грабуючи населення й відганяючи худобу й полонених до себе в степ. В районі ж Чернігова орудувала лише частина половецького війська у складі 12 тисяч вершників на чолі, однак із самим каганом Шаруканом.

1 листопада 1068 року загін Святослава зійшовся в битві з половцями **на річці Снов**. Літопис каже, що чернігівські воїни першими напали на військо противника, яке переважало вчетверо, і їхня атака була такою лютою, що половці вважали за краще втопитися у Снові, ніж потрапити під гарячу руку сердитих чернігівських хлопців. Які настільки розсердилися, що захопили в полон самого Шарукана.

Не таким був Ізяслав, у якого переляк відібрав рештки розуму. Прохання Віче видати ополченню зброю великого князя ще більше налякало, відкрити арсенали він категорично відмовився, делегація повернулася на Віче з порожніми руками.

Майдан дружно гаркнув: «Ганьба!», почулися заклики послати того Ізяслава куди подалі й княжі арсенали відкрити силою. У цю мить хтось згадав, що в Києві сидить нещодавно полонений полоцький князь **Всеслав Чародій**. Відомий, між іншим, полководчими талантами і воєнною доблестю.

Ідея народного імпічменту Ізяславу й обрання на його місце Всеслава сподобалася багатьом, однак не всім. Радикальна частина Віча була готова проголосити Всеслава великим князем, але більш помірковані закликали не поспішати й дати владі шанс. Та запропонували сходити до **київського воєводи Коснячка**, просити його відкрити склади зброї й особисто очолити ополчення. Зрештою, то службовий обов'язок воєводи, — пояснювали свою позицію помірковані городяни. І мітингувальники розділяються на дві частини: одні рушають до домівки Коснячка, інші — звільняти Всеслава.

Воєвода Коснячок був, очевидно, того ж поля ягодою, що й Ізяслав, бо, забачивши натовп, який рухався до нього додому, у паніці дременував з хати, переліз через паркан і манівцями дістався до княжого палацу. Де округливши від жаху очі розказав Ізяславу, як його йшли вбивати, але він урятувався, хоч і постраждав, — оно роздряпав собі всю мармизу, як героїчно продирався через чагарі.

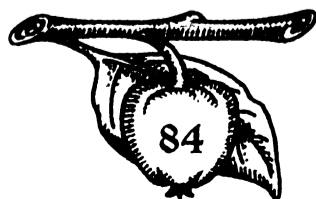
І без того нажаханий Ізяслав, наслухавшись Коснячка, здурів остаточно, бо думав лише про те, як би втекти з Києва живим. І в паніці почав пакувати у валізи золото, срібло й валюту.

Тим часом, не заставши Коснячка вдома, помірковані кияни розчаровано знизали плечима й пішли дивитися, як звільняють Всеслава Чародія. Літописну згадку, буцімто вони розгромили маєток Коснячка, можна спокійно зарахувати до вигадок, які очорнюють дії учасників повстання, бо то була мирна хода поміркованої частини Віча. Яка аж ніяк не була налаштована на погроми й безчинства.

Тим часом із порубу витягли полоцького князя, отетерілого, брудного і з соломою в розкуйовдженій бороді. Такого й потягли із собою на Майдан, показали людям і проголосили великим князем. Всеслав до подібного повороту був зовсім не готовий і явно не горів бажанням ставати на чолі держави. Чародій почав було віднікуватися, але тут же отримав добродушного стусана під бік, після чого силувано всміхнувся й погодився. Віче гукнуло: «Слава Всеславу!» — і рушило з ним до княжого палацу.

Зачувши про імпічмент, переляканий до смерті Ізяслав тікає з Києва й біжить точнісінько таким самим маршрутом, яким за півстоліття до того з Києва утікав і Святополк Окаянний. Уроки історії, які викладав синам Ярослав, двієчник Ізяслав слухав явно не уважно й не пам'ятав, чим такі втечі в Польщу закінчуються. Він, як і Святополк, був жонатий на польській принцесі, тож у момент небезпеки розраховував на сімейну взаємовиручку й допомогу польського війська. Тим паче, що **Болеслав II** доводився Ізяславу племінником. А Святославу взагалі був рідним зятем, бо Болеслав був одружений з донькою Святослава Ярославича — красунею **Вишеславою**.

У Польщі Ізяслава прийняли із саркастичним посміхом, але ідея йти на Київ Болеславу II надзвичайно сподобалася — у нього якраз були певні матеріальні ускладнення, а Русь славилася багатствами. То чому б не поправити бюджетний дефіцит за рахунок дружньої України-Русі? Болеслав II, імовірно, також був у школі двієчником, бо теж не знав, чим такі походи закінчуються. Тому, легковажно

пританцьовуючи з Ізяславом полонез, узявся готувати армію до походу на Київ.

У Києві тим часом номінально правив Всеслав Полоцький — так потім до літописів та шкільних підручників і записали. Насправді влада в столиці повністю була в руках Віча, а Всеслав сидів у палаці й ні в що не втручався. І вичікував слухної миті, аби дременути. Але його пильно стерегли, бо Всеслав був потрібен київському ополченню в ролі полководця.

Небайдужі кияни тим часом серйозно готувалися до реваншу над половцями, тренували військо, міські кузні день-ніч кували зброю й амуніцію, і скоро ополчення було належно озброєне й оснащене. Але йти на половців не довелося, бо прийшла звістка, що із заходу на Київ суне польська армія Болеслава II. Яка везе в обозі легітимного Ізяслава. Кияни вирішили, що розберуться з половцями згодом, а поки стали готуватися до належної зустрічі поляків.

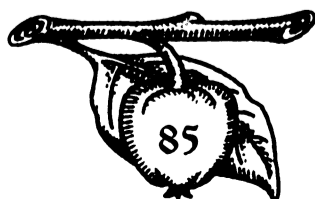
Ополчення вишикувалося в похідну колону, на вулиці висипало все місто, проводжаючи чоловіків, братів і синів у похід. Всеслава вивели з палацу, всадили на коня й наказали командувати. Чародій вдавав, що готовий очолити битву з поляками й повів військо за собою. Але, від'їхавши від Києва і скориставшись тим, що увага до нього вже не така пильна, Всеслав однієї темної ночі перекинувся на тхора і втік до себе в Полоцьк.

Виявивши на ранок, що військо залишилося без полководця, командири зібралися на раду й постановили за краще не зустрічати поляків у відкритому полі. А повертатися в Київ і боронити столицю з-за її потужних укріплень. Так і вчинили.

Болеслав тим часом, після семимісячного маршу, навесні **1069 року** впритул підійшов із військом до столиці Русі. Київ озброївся, найжачився списками й сердито вичікував: у розставлених уздовж міських мурів казанах гостинно булькала смола.

Побачивши, що справи зайшли аж надто далеко, у події вирішили втрутитися Святослав і Всеволод. Які почали вмовляти киян не противитися та впустити в місто легітимного правителя.

Кияни рішуче відповіли, що Ізяслава з поляками в столицю вони не пустять. Вони радше самі сплять своє рідне місто й подадуться з родинами в грецькі землі, ніж здадуться окупантам. Зрозумівши, що кияни не жартують, украй стурбовані Святослав і Всеволод поїхали до брата Ізяслава, умовляючи його не дуріти. І не дозволяти Болеславу штурмувати Київ.

Брати спільно виробили план, за яким Ізяслав буцімто прощає бунтівне місто, усі будуть помилувані й переслідувань за політичними мотивами не буде. Польська армія також повернеться додому за умови, що кияни без спротиву пустять у Київ Ізяслава з родиною і приймуть його як правителя. А Ізяслав, у свою чергу, зобов'язується відновити безпеку південних рубежів Русі від половців. Ізяслав легко дав такі обіцянки й направив у Київ свого сина Мстислава.

Віче, після довгих дебатів, погодилося з такою пропозицією, бо не бачило іншого виходу із ситуації. Мстислава з дружиною пустили до Києва, а той одразу ж показав, що є достойним сином свого батька. Бо наказав похапати керівників бунту. Похапали, як завжди, і тих, хто просто під руку потрапив, і 70 киян було страчено. І ще Мстислав, відчуваючи внутрішню ненависть до Майдану, наказав перенести міське торговище з ремісничо-торговельного Подолу у Верхнє місто, «на гору», де мешкали соціально близькі й лояльні Ізяславу бояри та різні олігархи. Після чого в столицю в'їхав і сам Ізяслав та, радісно гигочучи, усівся у своєму кабінеті. Але Київ уже був для нього навіки втрачений.

Утратив він і союзника Болеслава, бо не збирався платити пле-міннику за воєнну допомогу зі своєї скарбниці. Однак великодушно дозволив, щоб поляки самі взяли собі, що хочуть, у населення.

До Києва на цей раз поляки не потрапили, але розквартировані в інших містах польські гарнізони почали азартно грабувати людей, щоб мати з того походу хоч якийсь зиск. Але тривало це неподобство недовго. Бо повторилася історія 1018 року.

— Трясця вашій матері, п'яниці! — залетіла до шинку якась молодиця. — Хто обіцяв нас боронити? Як балакати, то всі герої, а як до діла, то ви за чарку! А воювати один дід буде?!

— Який дід? — не второпали дядьки.

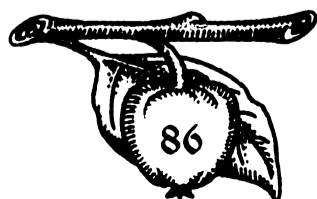
— Мій дід! Піду — каже — я воювати. Раз молодьож січас така ляклива!

Присутні повиходили з шинку й побачили старезного сивобородого діда, який повільно крокував вулицею, спираючись на списа. Ішов дід уже не сам, до нього по одному приєднувалися дядьки й хлопці, на ходу оперізуючись прихопленими з дому мечами. Як дід підійшов до шинку, коло нього було вже з два десятки озброєних чоловіків.

— Воєнні єсть? — спитав дід, порівнявшись із шинком.

— Ну, єсть, — промовив середніх літ чолов'яга.

— Де служив?

— Багато де. Двадцять літ при Ярославі службу ніс. Чого питаєш?

— Я вже старий, а нам потрібен командир. Окупант у місті. Треба бити.

— Діду, йшов би ти додому, до баби.

— Я тобі так скажу, синок... П'ятдесят років тому у такому ж шинку й ми сиділи, як поляк перший раз прийшов. І сидів із нами старий мудрий коваль. Так от він мені тоді чарівні слова сказав.

— Які?

— Стули писок і приймай командування! — відповів дід спокійним голосом, у якому вчулися металеві нотки старого командира.

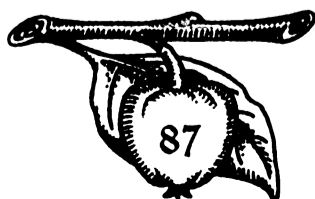
— Єсть! — машинально виструнчився дружинник. — Але зброї у вас малувато... Гайда до мене додому, у мене дещо є. Там і порадимося, що будемо робити. У колону шикуйсь! За мною!

Дуже скоро розпорошені польські війська зазнали від малочисельних, але мобільних і зухвалих загонів народної самооборони таких втрат, що Болеслав II постав перед ризиком повернутися додому взагалі без армії. І, скрипнувши від злості зубами, вирішив за краще накивати п'ятами. Поки не пізно.

Ізяслав же, опинившись у Києві, уже не був повновладним великим князем. Не захистивши Русь від половців, навівши в країну польських окупантів, порушивши обіцянку не карати учасників повстання, Ізяслав поставив себе в очах населення поза законом. Влада втратила авторитет в очах народу, і ніякі недільні проповіді в церквах покращити цю ситуацію вже не могли.

Стосунки з половцями брати спробували якось владнати, тим паче, що перемога Чернігова й узяття в полон Шарукана показали, що Русь не така легка здобич, як могло комусь у половецькому обозі здатися. Однак для закріплення миру потрібно було щось суттєвіше, тож принести себе в жертву заради Русі погодився Всеволод. Якому довелося взяти собі за жінку половчанку, благо його перша дружина, Марія Мономахиня незадовго до того померла. Половецькі тещі збадьорилися, а одна з них — мама **Анни Половчанки** — радісно наспівуючи, переселилася жити в маєток Всеволода разом зі своїми пожитками, котами й улюбленим арбалетом.

Між тим, стосунки Ізяслава з братами дали тріщину і з часом геть зіпсувалися. Ізяслав почав вести свою, незалежну від Святослава й Всеволода політику і навіть увійшов у таємну змову з Всеславом Чародієм. Якому не заважав захопити Новгород і вигнати звідти Святославого сина Гліба. Того самого, якого перед тим двічі виганяв з Тмуторокані ще Ростислав Володимирович. Отой нещасний

Гліб ніби був створений для того, щоб його звідусіль виганяли, і його свита, як переїжджала на нове місце служби, уже, мабуть, і речей не розпаковувала — усе одно скоро тікати доведеться.

Однак на цей раз це вже було занадто, і Святослав та Всеволод виступають проти старшого брата Ізяслава відкрито. Вони б його із задоволенням убили, але батько твердо втовкмачив у їхні голови: «Братів убивати не можна». Щоправда Ярослав ніде не казав, що братів не можна виганяти з посад. Тому в **1073 році** обидва молодші Ярославичі крізь зуби, але чемно порадили Ізяславу котитися під три чорти. Ізяслав, як завжди, злякався, і, переляканий, покотився знов у Польщу. Звично прихопивши із собою київську скарбницю.

Після цього великим князем у Києві стає **Святополк Ярославич**, а брат його Всеволод перебирається з Переяслава у Чернігів. У Переяслав же, відповідно до хитромудрої Ярославової системи наслідування, вселяється **Давид Ігорович Жорстокий** — син одного з молодших Ярославичів, який помер молодим і не встиг побачити, якою жорстокою виросте його дитина. Про того Давида мова піде в наступному параграфі, поки не будемо на нього відволікатися.

Ізяслав же дістається до Польщі й намагається обняти й розцілувати Болеслава II. Який, однак, зустрічає київського дядька коротким запитанням:

— Пеньонзи привіз?

— Які пеньонзи?

— Ну, ти ж хочеш, щоб я тобі знову допоміг повернути Київ?

— Хочу.

— Це послуга платна, а ти ще за перший раз не розрахувався.

Ізяслав, важко кречучи лізе у валізи, дістає мішечки із золотом і викладає їх на стіл перед Болеславом.

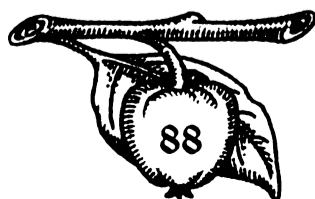
— Цього має вистачити, — витирає піт опецькуватий Ізяслав і благально дивиться на племінника.

— Так, цього буде достатньо. А тепер — геть звідсіля!

— Тобто як це? — не второпав тугодум Ізяслав

— А так. Ти відтепер у Польщі персона нон грата. Залиш межі країни, маєш на це 24 години. Усього доброго, — холодно закінчив Болеслав і випхав отетерілого Ізяслава за двері.

Подейкують, що так вчинити з дядьком Болеславу порадив його київський тесть Святослав, і не вірити цьому в нас підстав нема. Тим паче, що скоро Святослав і сам прибув у Польщу з київським

військом на допомогу зятю, коли в того виникли якісь непорозуміння з чехами.

В Ізяслава ж почалася довга пора поневірян європейськими країнами, сіромаха всюди жалівся на нещасну долю, на підступних братів і невдячних підданих. І всюди йому співчували, іноді навіть плескали по плечу. Допомогу Ізяславу надав лише імператор Священної Римської Імперії **Генріх IV** — отой самий, який трохи згодом потішить усю Європу безприкладним приниженням перед папою в Каноссі, а в майбутньому одружиться з **Євпраксією Всеволодівною**, буде дико її ревнувати, чим змусить стати першою в історії Європи феміністкою. Про цю повчальну історію дідусь також розповість трохи нижче, а поки що дивімося, що там відбувається між імператором Генріхом та емігрантом Ізяславом.

Генріх співчутливо вислухав біженця, поцокав язиком і похитав головою. Потім, узявши з Ізяслава величезні гроші, написав у Київ Святославу та Всеволоду довжелезного листа. Який зводився до слів: «Ай-яй-яй, як вам не соромно».

— Більше нічим допомогти не можу, — сказав імператор, укладаючи листа в конверт, — у самого проблем вистачає, пробач. — І, випхавши Ізяслава за двері, з головою поринув у планування нових каверз проти римського папи.

Образившись на Генріха, Ізяслав з розпуки пішов до його заклятого ворога, папи **Григорія VII**. Якому буцімто обіцяв у випадку повернення до влади навіть перейти з усією Руссю в католицизм.

Папа був затятим католиком, але наївним простачком він точно не був. І всерйоз слова Ізяслава не сприйняв. Проте видав про всяк випадок буллу, якою затверджував Русь у якості ленного володіння Ізяслава та визнавав його спадкоємцем сина, п'яничку Ярополка. Якому навіть вручив королівську корону. Великого значення та булла не мала, Ізяслав її сховав і нікому не показував, бо розумів, що на Русі йому за таке точно голову відірвуть.

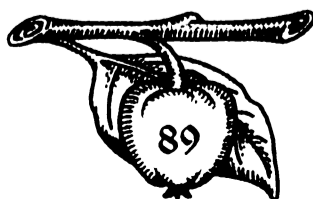
Проводжаючи Ізяслава до дверей, папа Григорій притримав його за лікоть.

— А скажіть, Анна Французька вам не родичка часом? Я недавно освятив її шлюб із графом де Крепі. Кажуть, та Анна родом із Києва.

— То моя сестра, — почервонів Ізяслав.

— І що, у короля Ярослава всі діти такі, як ви й Анна?

— Усі, — розплився в усмішці старший Ярославич.

— Бідна Русь... — похитав головою папа й зачинив за Ізяславом двері. Та, смиренно помолившись, сів вносити в проект листа імператору Генріху нові образливі прокльони.

До принижень, які переживав у цей час Ізяслав, додався ще й сімейний розлад, про що свідчить знаменита «Молитва Гертруди», написана її власною рукою. І з тої молитви зрозуміло, що в родинному житті Ізяслав став просто нестерпним.

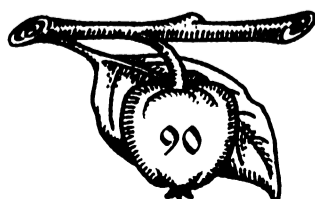
Принизливі європейські поневіряння Ізяслава скінчилися лише в **1078 році**, і допомогла тут медицина. Великий князь Святослав якось намацав на шиї болючі ущільнення, імовірно, то були жовна, і покликав лікарів. Київські хірурги запевнили пацієнта, що це дріб'язкова операція, й узяли до рук ножі. Поховали Святослава з великими почеснями, у Софійському соборі, поряд із саркофагами батьків, Ярослава й Ірини. Невтішна вдова Святослава, Ода Штадентська, дуже побивалася за померлим чоловіком, аж не пам'ятаючи себе від горя сіла у візок і поїхала в Німеччину. Випадково прихопивши із собою і київську скарбницю.

На київському столі всівся нарешті Всеволод Ярославич, але ненадовго. Бо, дізнавшись про смерть тестя Святослава, король Болеслав II відчув себе вільним від родинних зобов'язань. І на цей раз уже погодився допомогти Ізяславу повернутися в Київ. Небезкоштовно, звичайно.

На той час Болеслав з Ізяславом уже замирилися (спасибі папі), а Ізяслав з Гертрудою були навіть присутніми на церемонії коронації Болеслава та Вишеслави в Гнезно. Коронувавшись, Болеслав негайно починає збирати військо й готує похід на Русь. Київські ковалі презирнулися, поплювали на руки й разом гупнули молотами по наковадлах — із цими польськими походеньками на Київ пора було кінчати.

Всеволод Ярославич, відчуваючи, що ситуація знову виходить з-під контролю, спрацював на випередження. Він поїхав назустріч польському війську, зустрівся з Ізяславом і запевнив, що він, Всеволод, на посаду київського князя й не претендує. І визнає великим князем Ізяслава. Лише просить, щоб Болеслав на Київ не йшов, бо біда буде — кияни дуже вже сердиті. Так брати й домовилися між собою і, заплативши Болеславу за труди, попросили повертатися. А самі рушили в Київ.

Даремно Ізяслав топтався коло Золотих Воріт, хліба-солі від киян він так і не дочекався — столиця зустріла його порожніми вулицями й глузливими написами на парканах. Шкода, що ті паркани не збереглися, українська політична термінологія збагатилася

б у такому разі низкою соковитих висловів. Всеволод, між тим, завів брата у великокняжій палаті й чесно передав йому ключі від кабінету.

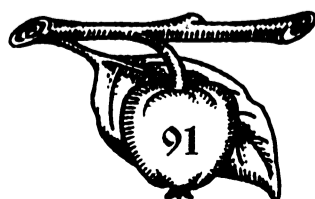
Так Ізяслав утретє став великим князем і в ході цього останнього короткого князювання блискуче довів, що в Європі він нічому не навчився, а став іще дурнішим, ніж був. Бо замість того, щоб думати про стратегічні завдання, про подальше укріплення Русі, її міжнародних позицій чи хоча б про отримання Київською митрополією остаточної автономії від Константинополя (а час для цього був дуже вдалий), Ізяслав азартно включається у внутрішні розборки між удільними князями, особисто займаючись кожним найдрібнішим питанням.

Ще в пору тріумвірату, ділячи й переділяючи уділи, брати свідомо не брали в розрахунок тих княжих синів, батьки яких помирали ще до їхнього повноліття. Їх просто викреслювали з черги на кварта... тобто на уділи, і в підсумку за якийсь час у Русі сформувалася своєрідна група князів-ізгоїв, або, як їх влучно назвав Михайло Грушевський, «сиріт». Ті княжата росли в бідності та розумінні того, що їх несправедливо образили й обділили. І єдиним способом відновити справедливість було — повернути собі батьківський уділ силою.

Була б центральна влада розумною або хоча б сильною, то знайти спосіб вирішення проблеми «сиріт» було б нескладно. Великий князь міг би взяти їх до себе на службу або спрямувати їхню молоду енергію в якесь інше продуктивне русло. Адже в Західній Європі також стояла подібна проблема, і стояла вона настільки гостро, що вирішувати її довелося римським папам. Котрі розібралися з подібними «сиротами» швидко й елегантно — організувавши хрестові походи. Які допомогли ефективно очистити Європу від десятків тисяч титулованих бандитів.

Русь також могла виробити якийсь проект, куди можна було би спровадити здорових і військово прекрасно підготовлених «сиріт» — хоча б на тих же половців. Але в Ізяслава клепки вистачало лише на те, щоб гасати по країні й особисто втихомирювати порушників Ярославового закону. За що він і поплатився, по дурному загинувши в сутичці із власними племінниками. А сталося це так.

Ображені дядьками Ізяславом і Всеволодом, **Олег Святославич** (який претендував на Чернігів) і **Борис В'ячеславич** (вважав своєю власністю Смоленськ) вирішили об'єднати зусилля й допомогти один одному відвоювати їм належне. Домовилися, вдарили по руках і поїхали у степ до половців.

Половці же дивилися на події, які розгорнулися на Русі, із захоплено відкритими ротами. Вони й не сподівалися, що їхній досить скромний аматорський концерт 1068 року викличе такий ажіотаж, аж усе на Русі полетить шкереберть. Тож, коли випхані зі своїх уділів Олег і Борис попросили в них допомоги, половці радо погодилися.

Взагалі, з другої половини XI століття й аж до самісінької монгольської навали половці замінили собою на Русі північних варягів. І якщо раніше руські князі за військовою допомогою подавалися на північ, у Швецію чи Норвегію, то зараз їхали на південь, у степ — послуги половців були недорогі й ефективні.

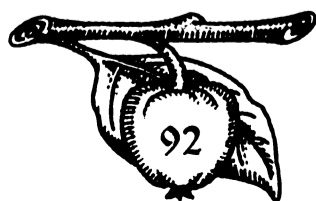
Спочатку хлопці вирішили відібрати в дядьків Чернігів, і **25 серпня 1078 року**, озброївшись молодечим запалом і войовничими половцями, Олег і Борис розбили на річці **Сожиця** дружину Всеволода, а місто захопили. Всеволод в розпачі прискакав до Києва і, не добираючи слів, повідомив брату, що їхні племінники нехороші люди. Ізяслав зібрав дружину, і обидва князі, разом із синами Ярополком і Володимиром (майбутнім Мономахом), рушили той Чернігів відбивати. І **3 жовтня 1078 року** між дядьками й племінниками відбулася **битва на Нежатиній Ниві**, у розпал якої якийсь вправний дружинник підскочив на коні до Ізяслава й нарешті проштрикнув його списом. Ізяслав помер, Русь полегшено сплюнула.

Всеволод привіз тіло старшого брата в Київ і поховав його в Софійському соборі за вже відпрацьованим і звичним церемоніалом. А сам удруге всівся на великокняжий стіл і нарешті звисив ноги — він залишився єдиним з усіх синів Ярослава, більше законних претендентів на головну посаду в державі не було.

Всеволод і справді був найрозумнішим серед усіх Ярославичів, але до стратегічних талантів батька Ярослава йому все одно було дуже далеко. Тому протягом 15 років його одноосібного правління країна стомлено спостерігала за локальними війнами великого князя то із «сиротами», то з половцями, то з тими й другими одночасно.

Поряд з батьком, однак, ріс і набирався досвіду найбільш видатний з його синів — **Володимир Мономах**, якому згодом судилося знову зібрати Русь на якийсь час до купи й відродити її колишню могутність. Але до Мономаха ми дійдемо своєю чергою, бо його час настане ще не так скоро.

Між тим, Всеволод намагався копіювати мудрого батька принаймні у зовнішніх проявах своєї діяльності: він продовжує будувати церкви й собори та сприяє поширенню освіти. Причому, якщо Володимир Хрестителю і Ярославу Мудрому доводилося привозити на Русь іноземних зодчих, то у Всеволода такої проблеми вже не

було. Вітчизняні будівельні корпорації у взаємодії з вітчизняними ж художниками й іконописцями навчилися зводити духовні споруди та будинки для знаті цілком на рівні тодішніх світових стандартів. Так, за час правління Всеволода лише в Києві було збудовано стару церкву Андрія Первозваного, Михайлівський і Видубецький монастирі, а також засновано школу для дівчат. Хоча ні... ту школу для дівчаток заснував не Всеволод, а його половецька дружина Анна.

Певно, саме Всеволоду мають дякувати професори й доценти за **«Правду Ярославичів»**, яку він, як найосвіченіший з Ярославичів, особисто доопрацював і розвинув. Статей там стало більше, штрафів також — правопорядок зміцнювався, рівень злочинності невпинно зростав.

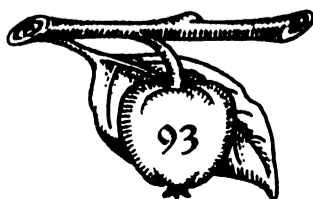
Всеволод вважається поліглотом, бо володів п'ятьма мовами, і серед них, імовірно, і половецькою. Яку вивчив на старості літ, щоб спілкуватися зі своєю половецькою тещею. Бо дружина — Анна Половчанка — швидко опанувала давньоукраїнську й загалом залишила після себе в наших предків лише найкращі враження.

У наступні 170 років шлюби між знатними руським і половецькими родинами стануть звичними, і руські князі з дитинства володітимуть половецькою. Мова ця, до речі, дуже виразна й милозвучна, найближчий її сучасний відповідник — кримськотатарська. А половецькі хани, відповідно, без акценту співали давньоукраїнських пісень, бо мову наших предків також опановували ще з пелюшок.

В останні роки життя стомлений Всеволод відійшов від справ, став відлюдкуватим і повністю передовірив державні справи сину Володимиру Мономаху. І поки на Русі встановилося відносне затишшя, дідусь розповість обіцяну історію про доньку князя Всеволода — **Євпраксію**.

Хто ту історію знає, може не читати, а решті порекомендую роман Павла Архиповича Загребельного, який так і називається — **«Євпраксія»**. Це велика літературна праця видатного українського письменника, переповідати яку немає жодного сенсу, тому дідусь стисло викладе лише історичні факти.

Татком Євпраксії Всеволодівни, як нескладно здогадатися, був князь Всеволод, а мамою — Анна Половчанка. І, як це часто буває в міжнаціональних шлюбах, народилася в них дівчинка неймовірної вроди. Княжа донька — то не звичайна дитина, а карта в політичній грі. Тому заміж Євпраксію видавали не питаючись і жениха їй знайшли аж у Німеччині. Ним став маркграф Саксонської Північної марки Генріх Штаден на прізвисько Довгий (родич невітної Святославової вдови Оди Штаденської).

Євпраксія прибула в Німеччину з багатим посагом, а німецьких хроністів особливо вразив караван верблюдів, що супроводжував весільний кортеж київської принцеси. Верблюди ті, імовірно, були подарунком Генріху від київської тещі — Анни Половчанки, адже половці активно використовували цих тварин у народному господарстві.

Двадцятилітній Генріх особисто виїхав подивитися на верблюдів, і коли до нього підвели Євпраксію, повагавшись, довготелесий німецький граф подарував їй замість квітів ляльку. Нареченій було 12 років. Весілля відклали на три роки, і вінчалися молодята, як Євпраксії виповнилося п'ятнадцять.

У 16 років вона вже овдовіла й почала вести звичний у таких випадках спосіб життя — у чорному платті й безнастанних молитвах. Але недовго. Бо якось ту юну вдову нагледів сам імператор Генріх IV і закохався в неї по вуха. Згоди Євпраксії знову ніхто не питав, заміжжя поневолі входило в коло її службових обов'язків.

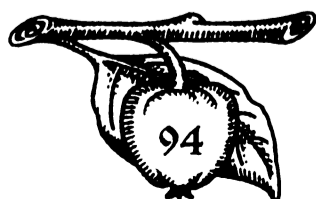
Після церемонії коронування, яка відбулася в Кельні, Євпраксія стає імператрицею Священної Римської Імперії під іменем Адельгейда (Adelheid). Їй вісімнадцять років, її врода лише розквітає — попереду довге щасливе життя. Але будь-яке найщасливіше родинне життя летить коту під хвіст, якщо чоловік ревнивий.

Сказати, що старий сорокалітній Генріх був ревнивий, це — нічого не сказати. Його ревності набували таких диких форм, що навіть у наш не надто цнотливий вік розповідати про них якось соромно.

Генріх постійно бив дружину, вимагаючи, щоб вона зізналася в невірності. А коли ні в чому не винна жінка плакала, знову бив, бо не зізнається. У ті часи, щоправда, побити власну дружину не вважалося чимось ненормальним. Але й ненормального з погляду тогочасних людей у поведінці Генріха вистачало.

Наприклад, якось Генріх вигадав хитрий план перевірки вірності Євпраксії і з цією метою наказав одному зі своїх баронів залицятися до молодої імператриці, аж поки не доб'ється її прихильності. Барон почав було віднікуватися, але погроза могутнього імператора відтяти йому за непослух голову подіяла. І барон, включивши галантність на повну потужність, почав залицятися до Євпраксії і так дістав її, що та погодилася на таємне побачення. Яке мало відбутися в саду, глупої ночі.

Добившись згоди на побачення, барон одразу доповів про це Генріху, і той остаточно осатанів. І з інфернальним криком: «Ага!» — сам пішов опівночі в сад, прикривши обличчя капюшоном. У кущах замість Адельгейди його зустрічають послані нею дужі

слуги, які відповідно до отриманих інструкцій довго лупцювали перевдягнутого імператора важкими й тупими предметами.

Побитий Генріх, весь у синцях і гематомах, насилу тікає й біжить у палац до дружини. Якщо ви подумали, що він, пересвідчившись у вірності жінки, спішить вибачитися, то ви помиляєтеся. Дах імператору зірвало остаточно, він хапає Євпраксію і... що він з нею далі робить, дідусь розповідати не буде, бо цю книжку можуть читати діти. Але значно гірше, ніж ви могли подумати. Стосовно барона — його Генріх, звичайно, стратив. А чого він до його дружини клинці підбивав?

Зрозуміло, що жити з таким чоловіком неможливо. І розлучитися неможливо, оскільки розлучення в тодішній Європі не практикувалися. Лише іноді, та й то виключно на ініціативу чоловіка. І то далеко не завжди, якщо згадаємо, що навіть граф Рауль де Крепі, надумавши розлучитися з Алієнорою, нарвався на відлучення від церкви. А розлучень на ініціативу жінки в християнській Європі на той час взагалі ще ніколи не бувало.

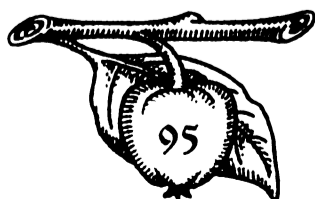
І все ж Євпраксія наважилася. У **1093 році** вона тікає від чоловіка й ховається в Матильди Тосканської — давнього й запеклого ворога Генріха IV. І поява в її володіннях його нещасної дружини була для Матильди просто подарунком — велика європейська політика й доля Євпраксії тісно переплелися.

Тим часом чутки про її нещастя облетіли всю Європу, і це був той рідкісний випадок, коли симпатії європейської громадськості, а також католицької церкви були цілковито на боці жінки. Папа Урбан II зустрівся з Євпраксією, порадився з Матильдою й вирішив дати справі максимальний розголос. Війна папи з імператором точилася вже не перший рік, на полі бою явного переможця не було, тож папа вирішив дати Генріху бій на полі інформаційному.

Із цією метою в 1094 році було проведено собор у Констанці, а в 1095 році — синод у П'яченці, за ходом яких європейська громадськість стежила з підвищеною увагою. Головною дієвою особою обох заходів була Євпраксія, яка свідчила проти свого чоловіка, розповідаючи про нього таке, що й через тисячу років переповідати незручно.

Але папі потрібно було не це. Аморальна поведінка Генріха в родині ще не давала підстав для його політичного знищення. Тому Євпраксія виступає зі свідченнями, що Генріх влаштовував сатанинські оргії.

«О! — вигукнув папа. — Те, що треба!». На підставі цих свідчень Євпраксії синод у П'яченці звинувачує Генріха в належності до

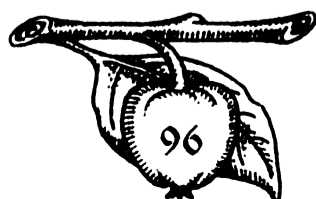
еретичної секти миколаїтів, які практикували так звані «чорні меси», і папа Урбан II з легким серцем пробиває імператору Священної Римської імперії потужне пенальті — анафема! Перемога папи чиста, Генріх може йти в роздягальню, йому вже нічого не світить.

Прохання Євпраксії про розлучення задовольняють — а це перше в історії християнської Європи розлучення на вимогу жінки. Папа особисто відпускає їй гріхи, і виправдана жінка через Угорщину повертається нарешті додому, у Київ. До мами. Бо батько її, Всеволод, помер ще в 1093 році, так і не довідавшись, через які страждання довелося пройти його дитині.

Боротьба Євпраксії за свою жіночу й людську гідність мала для Європи далекосяжні наслідки. Після її гучного розлучення та після анафема Генріху європейські феодали стали в сімейному житті значно обачнішими, галантнішими й куртуазнішими, а їхнє ставлення до жінок — підкреслено шанобливим. Образ шляхетної жінки отримує в тогочасній літературі нове прочитання, європейське лицарство змалку виховується в душі служіння прекрасній дамі. Бо хто їх, тих прекрасних дам, знає — щось не так, то зганьбить на всю Європу.

Перемога Євпраксії над чоловіком-імператором мала також серйозні геополітичні наслідки. Згадані події розгорталися в розпал війни за інвеституру — протистояння між німецькими імператорами та папами, хто крутіший. І після отриманої від Урбана II анафема Генріх уже не очунає, хоча його агонія триватиме ще досить довго. Власні сини імператора один за одним повставатимуть, і в результаті наймолодший, Генріх V, усуне свого тричі проклятого татуса з посади. Але найголовніше, що баланс сил у війні остаточно перейшов на користь пап, після чого німецькі імператори втратили історичний шанс створити велику централізовану державу. І Німеччина аж до другої половини XIX століття, тобто до часів Бісмарка, смішитиме великі європейські країни своєю кумедною клаптиковістю. Отакою вона буває, помста розлученої жінки.

Є, звичайно, дослідники, які кажуть, що Євпраксія була безвольним знаряддям у руках хитрого папи Урбана та підступної Матильди і свідчила вона лише те, що їй казали. Тобто папа просто використав її у своїх політичних цілях, намовивши дати вигадані свідчення про нібито участь Генріха в сатанинських ритуалах. На це дідусь скаже, що ще велике питання, хто кого використав. Так само можна казати, що Євпраксія блискуче використала існуючу політичну ситуацію й примусила головних політичних гравців тогочасної Європи діяти на свою користь. А щодо сатанинських ритуалів

лів... Знаєте, коли жінка сердита, то в її очах навіть випита з кумом пляшка пива — уже сатанинська оргія.

Розповідь про Євпраксію мало стосується історії України. Але дідусь вирішив про неї написати, щоб заступитися за її добру пам'ять. Бо ви не повірите, але й до сьогоднішнього дня про Євпраксію пишуть різні нісенітниці, а один з популярних російських письменників видав нещодавно збірку історичних оповідань. Де поширює про Адельгейду-Євпраксію вигадані ще мстивим Генріхом IV брудні середньовічні плітки, котрі паплюжать її честь та гідність. Залишати такий випад проти нашої землячки без відповіді дідусь не міг, тим більше, що напівполовчанка Євпраксія може вважатися дочкою і кримськотатарського народу. Зважаючи на ту роль, яку зіграли половці в етногенезі кримців.

А тепер повертаємося знов у Київ, у **1093 рік**. Володимир Мономах саме поховав у Софійському соборі свого батька, великого князя Всеволода Ярославича. І, за логікою речей, мав би стати великим князем. Для Русі це був би найкращий варіант, зважаючи, що за особистими рисами й за набутим воєнним та адміністративним досвідом Володимир готовий для ролі великого князя якнайкраще.

Однак на заваді цьому стоїть авторитет Ярослава Мудрого й вигадана ним заплутана «лествична» модель спадкоємництва. За якою великим князем має стати не Володимир Всеволодович, а найстарший син давно померлого Ізяслава — Святополк Ізяславич. Отой самий, про якого дідусь казав, що на тлі такого сина навіть його батько, Ізяслав, був досить пристойною людиною.

Познайомимося ж із цим унікалом поближче, а для цього перегортаємо сторінку.

 Популярні коментарі

Ярослав Мудрий От вісові діти...

Ізяслав Ярославич Батьку, я старався.

Святослав Ярославич Ага, особливо ти старався.

Ізяслав Ярославич То все кияни винуваті. От жеж народ протівний. Де це видано — легітимного правителя свергать?

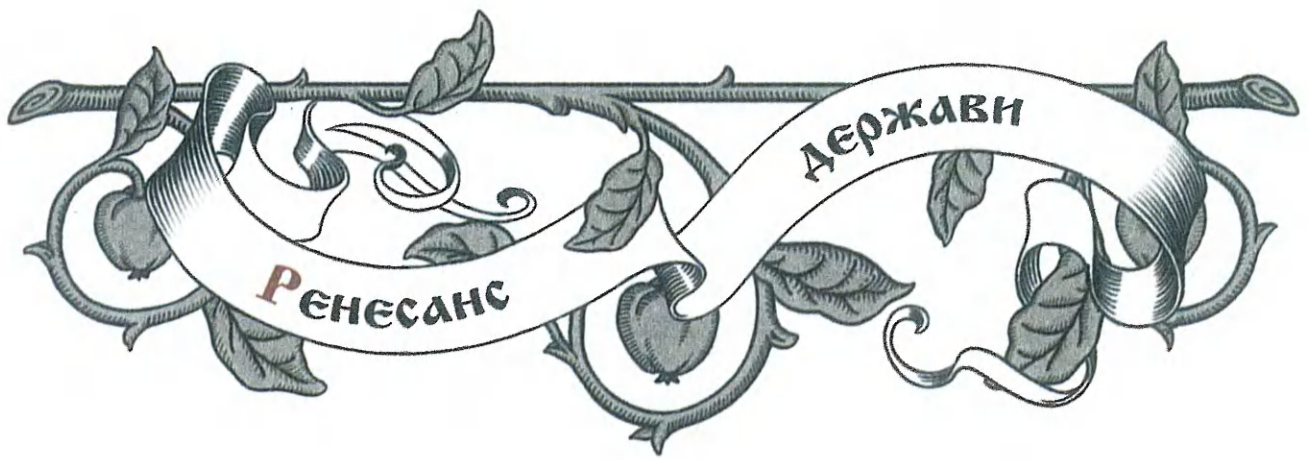
Всеволод Ярославич Татү, ми твій наказ виконали. І одне одного не повбивали, як ти і велів.

Ярослав Мудрий Тьхү на тебе, дурню. Я вам єдність Русі зверігати велів, а ви що наробили? Дідү, а онүки мої такими ж бүли?

Дід Свирид В основному, так. За одним приємним винятком.

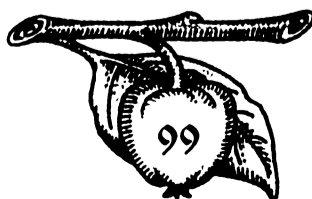

якого дива «простий умом» Ізяслав назвав свого сина іменем найбільш зневажуваного на Русі князя, сказати зараз складно. Але ставши великим князем, **Святополк Ізяславич** переконливо довів, що не даремно носить це ім'я — Святополк Володимирович Окаянний мусить потіснитися у своїй історичній ніші, даючи місце поряд із собою і своєму внучатому тезці. Хоча навряд чи перший Святополк цим сусідством пишався б. Бо Святополк Ізяславич, на відміну від Окаянного, був висловлюючись науково, людиною дуже дурною.

А взагалі-то, дідусь завжди радіє, коли в історії трапляються різні персонажі. Про розумних писати цікаво, а про дурнів — смішно. От Володимир Мономах був, безперечно, людиною розумною. І маючи змогу після смерті батька зайняти київський стіл самому, на це не пішов. Бо розумів, що такий крок автоматично означатиме нову масштабну уособицю. І навіть маючи всі можливості в ній згодом перемогти, Володимир вирішив поступитися амбіціями — єдність Русі й внутрішній спокій були для нього важливішими.

Тож великим князем у 1093 році стає Святополк Ізяславич, а Володимир залишає собі Чернігів і Переяслав. Однак намагається допомагати двоюрідному брату, підтримуючи його й даючи розумні поради. Тому, коли Володимир був поряд, то Святополк був ніби нормальним. Але коли Мономаха поряд не було...

Першого коника Святополк викинув одразу після переїзду у великокняжій палати в Києві. Половці, довідавшись, що на посаді глави Русі відбулася ротація, пішли на Русь походом і послали до великого князя послів. З пропозиціями миру, дружби та взаємовигідного співробітництва. Святополк, не спитавшись Володимира і, взагалі ні з ким не порадившись, наказує половецьких послів схопити та стратити. Навіщо він це зробив, того ніхто так і не зрозумів, а половці цілком логічно розцінили вчинок великого князя як оголошення війни. І розпочали воєнні дії.

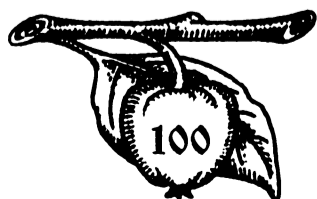
Володимир прибіг до Святополка і, як довідався, що той накоїв, аж за голову схопився. Русь до масштабної війни готова не була, наявні сили розпорошені, ополчення швидко не збереш, а ще ж треба потурбуватися про оснащення військ, провіант, розвідку й ще тисячу питань. Святополк слухав Мономаха й лише тупо кліпав очима.

Але що зроблено, те зроблено, — половці наступають, треба боронитися. Мономах нашвидкуруч збирає ополчення, і обидва князі рухаються форсованим маршем на південь. І доходять до Стугни, де Володимир радить закріпитися на своєму березі й там чекати на прихід противника — тактика ефективна й не раз перевірена бойовою практикою.

У Святополка ж була одна цікава особливість — психологічний тумблер у нього переключався лише в два крайні положення: «самовпевненість» — «паніка». Середніх положень у нього не було. На цей раз тумблер у Святополка твердо стояв на фазі «самовпевненість», тож великий князь дає команду ополченню переплавлятися на протилежний бік Стугни. Володимир знов хапається за голову, а у половців щелепи від несподіванки повідвисали — на такий подарунок вони й не сподівалися.

Таким чином, своє князювання **26 травня 1093 року** Святополк Ізяславич розпочав з нищівної поразки під Трипіллям, яка була особливо болісною для Володимира Мономаха — під час безладного відступу в Стугні втопився його брат Ростислав Всеволодович. Здається, на цьому можна було б зупинитися. Але ж ні — тумблер у великого князя заклинило, з першого разу він не перемкнувся. Тому **23 липня** Святополк самовпевнено атакує половців коло **Жулян** і знов терпить поразку. З іще більшими жертвами. І знов ніяк не вгамується — **восени** київська дружина терпить поразку коло мальовничого села **Халеп'я** на Київщині, після чого великого князя нарешті попускає — тумблер клацнув і перемкнувся в положення «паніка». Святополк усе кидає й тікає в Київ, де ховається під ліжку й торохтить зубами. Три битви і три поразки за перші пару місяців правління — початок багатообіцяючий.

І поки великий князь переляканий лежить під ліжком, Володимир думає, як із цієї халепи вибратися. Бо, окрім половців, знов активізувалися до болю рідні рюриковичі — на історичну сцену з-за лаштунків знову вистрибує **Олег Святославич** і знову веде половців на Чернігів. Володимир намагається місто відстояти, але безуспішно. Тому віддає Чернігів Олегу й перебирається у Переяслав — у своє прифронтове князівство.

Олег грошей для розрахунку з половцями, звичайно, не мав, тому великодушно дозволив їм грабувати Чернігівщину — звична в майбутньому практика розрахунку за надані половцями військові послуги, яка надзвичайно сприяла формуванню в наших предках лютої любові до будь-якої влади.

Успішний приклад Олега надихнув на активні дії і решту «сиріт», і на Русі розгорається справжня отаманщина — уділи переходять з рук у руки з калейдоскопічною швидкістю, і описувати весь цей цирк можуть лише дуже терплячі дослідники. У дідуся терпіння на це нема, тому одразу дивимося, а що ж робить найрозумніший князь Русі — Володимир Мономах.

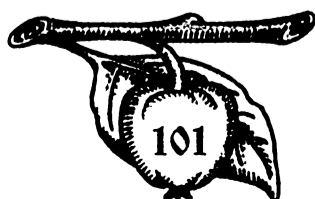
Мономах розуміє, що ситуація складається на Русі кризова, виходу, здається, нема. Але він його шукає. І знаходить. Передусім Русі потрібен мир із половцями. Тому Володимир у **1094 році** витягає з-під ліжка тремтячого Святополка й женить його на доньці половецького хана **Тугоркана**. Того самого, який залишився в пам'яті народній під ніжним іменем Тугарин Змій. Гуляють бучне весілля, з половцями під це діло укладають мир, чергова половецька теща перебирається жити в Київ, можна ненадовго перевести подих.

Не переводить подиху лише Володимир Мономах, який ще сидячи з половцями за весільним столом не сумнівається, що попереду з ними буде велика війна. І не помиляється.

Відсутність єдності між князями Русі спокушає Тугоркана на нові походи. Тим паче, що в половців піросло багато нових незаміжніх дівчат і всі вони мріють стати княгинями. Їхні матері також не від того, щоб переселитися в княжі палати, і всі вони гуртом їдять своїх половців поїдом, штовхаючи їх на нові походи. Тож у **травні-червні 1096 року** Тугоркан разом з Боняком рушають на Переяславщину та Київщину, грабуючи населення й провокуючи князів на нову битву. Яка, за задумом половців, мала закінчитися їхньою перемогою і новими весіллями.

Спочатку все відбувалося за задумом половців, Тугоркан узяв Переяслав у облогу та став чекати на прихід основних сил Святополка й Володимира. А хан Боняк пішов собі одразу на Київ, бо, мабуть, десь почув, що в Києво-Печерській Лаврі сидять блогери й пишуть про половців усякі глузливі пости.

Святополк і Володимир зі своїми військами **19 червня 1096 року** переправилися через Дніпро поблизу Переяслава й підійшли до річки **Трубіж**. Тугоркан якось розслабився й не чекав появи руської дружини, а побачивши її, не сильно злякався. Бо знав, що спочатку князі почнуть довго й нудно шикувати свої війська та готуватися

до традиційного тривалого стояння одні навпроти інших. Але не так сталося.

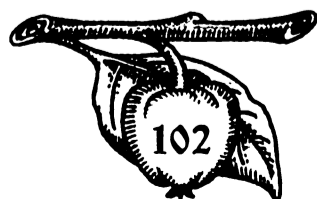
Святополк не встиг навіть впасти в паніку, а Володимир віддати перші команди, як руська армія несподівано рушила в атаку. Бо серед передових руських полків знайшовся якийсь недисциплінований, але розумний командир, який миттєво оцінив вигідність положення й неготовність половців до битви. І, не чекаючи команди князів, рушив зі своїм полком на ворога.

Сусідні полки, побачивши, що той полк атакує, вирішили, що команда була, але вони її прогавили. І також рушили в атаку. Так поступово в бій вступила вся армія. І це той рідкісний випадок, коли недисциплінованість одного з командирів призвела до блискучої перемоги. Половці до бою не підготувалися, натиску не витримали, почали в паніці розбігатися. І зрештою були вщент розгромлені, у бою загинув навіть сам Тугоркан.

Перемога на Трубежі під Переяславом не була вирішальною, але стала дуже корисною для Володимира Мономаха. Який повсякчас про неї згадував, коли треба було навести приклад успішної битви з половцями й переконати колег-князів у доцільності об'єднання зусиль.

Щоправда, похід хана Боняка мав дещо інші результати. Боняк зумів підійти під самий Київ і пограбував його околиці. Після чого половці багаточисельною й некультурною масою зробили екскурсійний набіг на Києво-Печерську Лавру, де галасували й усіяко бешкетували. Забігали навіть у келії до ченців, перекидали там столи й розливали чорнило, але ідентифікувати найбільш дошкульних блогерів їм так і не вдалося. Сам Нестор у своєму літописі згадує про той набіг, невдоволено кривлячись. Чи здригнулася в Нестора рука в ту мить, коли до нього в келію вскочив половецький бот, невідомо, бо оригінал рукопису не зберігся. Але загалом текст літопису свідчить, що в Нестора була міцна нервова система і такі дрібниці, як атака ботів, його з душевної рівноваги вивести не могла. Проте злість на половців літописець заचाїв неабияку, що і знайшло своє відображення у змісті «Повісті».

Наступний етап русько-половецьких воєн деякі дослідники схильні розглядати в широкому контексті протистояння християнської Європи і східних завойовників. Адже саме в цей час у Іспанії йшли важкі бої між християнами й ісламською державою Альморавидів, а Західна Європа якраз збиралася відвойовувати в арабів Гроб Господній у Єрусалимі. Тож коли Володимир Мономах планував у Києві наступальні війни з половцями, у далекій Франції

Любецький з'їзд, 1097 рік

інший онук Ярослава Мудрого, звитяжний Гуго (син Анни й Генріха I), сідав на коня та вирушав у похід як один з вождів Першого хрестового походу.

Спокуса шукати взаємозв'язок між схожими історичними процесами завжди велика, але не будемо забувати, що подібні паралелі — річ дуже умовна. Хоча якщо комусь приємно думати, що, б'ючись із половцями Русь, перебувала в загальноєвропейському контексті, то можна вважати і так. Важливо лише не маніпулювати історичними фактами на користь якоїсь красивої гіпотези.

Володимир же якщо й стежив за подіями в Європі та чув про організацію хрестового походу, сприймав ті процеси, як щось далеке й не дуже для Русі суттєве. Перед Руссю стояли свої гострі проблеми, Володимирі було про що тривожитися. Перше і найголовніше, що Мономах вважав за необхідне зробити, це об'єднати всіх князів Русі на боротьбу з половцями. І він висуває несподівану ідею — провести з'їзд усіх удільних князів, домовитися про правила гри й виробити спільний план дій. Мономах починає терпляче і вперто просувати цю ідею, умовляючи кожного князя окремо.

Спочатку така ідея зібратися в столиці й порадитися «перед єпископами, ігуменами, мужами наших батьків і людьми городськими» не знаходить відгуку в буйних душах князів. Показовою є хамська відповідь Олега Святославича, який заявив, що не збирається він ходити на суд перед якимись «смердами»: ідіть ви всі зі своїм з'їздом куди подалі. Довелося його побити.

Протягом 1096–1097 років Володимир Мономах, озброївшись половцями і своїм талановитим сином Мстиславом, ганяв того Олега по Русі, як зайця, аж поки той не визнав, що йти на суд «перед смердами» — не така вже й погана ідея.

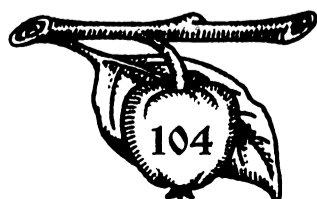
І ось, нарешті, у **1097 році**, у селищі міського типу **Любеч**, що в Ріпкинському районі Чернігівської області, зібралося шестеро князів. Власне, Любеч — зараз селище, а в XI столітті — один із центрів Чернігово-Сіверської землі й столиця окремого удільного князівства.

Князі там зібралися такі:

Святополк Ізяславич — великий князь з тумблером, над яким усі сміялися;

Володимир Мономах — ініціатор з'їзду, надія й опора Русі;

Олег Святославич — головний хуліган Русі, організатор і натхненник усобиць; увійшов в історію під прізвиськом «Гореславич», під яким фігурує й у «Слові про похід Ігорів»;

Давид Святославич — брат його. Людина, в принципі, непогана, але лише на тлі брата Олега. А так — звичайний тогочасний князь. Православною церквою проголошений першим святим (благовірним) Чернігівської землі;

Давид Ігорович (Жорстокий) — поки що не носить це прізвисько, його бенефіс ще попереду. На з'їзді у Любечі мовчав і лише насторожено зиркав очима;

Василько Ростиславич — теребовлянський князь, один із засновників Галицького князівства, у внутрішньоруських чварах участі майже не брав. У вільний від роботи час відпочивав у закордонних походах, допомагаючи візантійському імператору Олексію I Комніну бити печенігів. У близькому майбутньому — жертва Давида Жорстокого.

Ось така публіка зібралася в Любечі, і якщо ви дивилися фільм «Хрещений батько» й пригадуєте епізод зустрічі глав П'яти сімей Нью-Йорка, то щоб ви знали, американо-італійські мафіозі на тлі руських князів — суцці діти.

Князі, не довіряючи один одному, приїхали зі своїми військами і розсілися в наметі, підозріло один на одного поглядаючи. Протоколу Любецького з'їзду (як і наступних з'їздів), на жаль, ніхто не вів, ми знаємо лише про його результати.

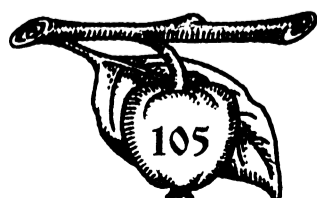
Так, нарешті, князі домовилися змінити запроваджену Ярославом Мудрим систему володіння уділами. Яка менш ніж за півстоліття настільки все заплутала, що вже ніхто нічого до ладу не розумів. І князі з полегшенням і задоволено потираючи руки вирішили надалі володіти своїми уділами довічно: *«Кождо держить оччину свою»*.

По цьому пункту порядку денного суперечок ніби не було, тож князі швидко перейшли до наступного, більш чутливого питання — поділ Русі. Володимир Мономах, який вів засідання, зачитав цей пункт і спитав, які будуть пропозиції. Князі вкрилися холодним липким потом і стали важко сопіти.

У результаті тривалих дебатів погодилися з таким розподілом земель.

1. Святополку Ізяславичу — **Київ, Турів і Пінськ**. І досить з нього. Авторитет великого князя досяг рекордно низького рівня, однак не всі ресурси ще було вичерпано. І Святополк ще не раз поб'є власні антирейтинги.

2. Володимиру Мономаху — **Переяславське князівство, Суздальсько-Ростовська земля, Смоленськ і Білоозеро**. Непогано відхопив.

Але Чернігів довелося віддати «Гореславичу» на знак щирості своїх намірів підтримання зі Святославичами мирних стосунків.

3. Олегу й Давиду Святославичам — **Чернігів і Сіверська земля, Рязань, Муром і Тмуторокань**. Це — широкий жест Мономаха, бо перед з'їздом у Любечі в Олега вже взагалі нічого не було, а в Давида був лише Смоленськ. Який брати легко віддали Мономаху в обмін на багатші уділи.

4. Давиду Жорстокому — **Володимир-Волинський і Луцьк**.

5. Василькові (з братом Володарем) — **Теребовль, Червень і Перемишль**. Просто офіційно визнали за галицькими князями те, що в них і так уже було.

Князі нарешті завершили поділ, поцілували на знак непорушності домовлень хрести й хильнули зі спільної чаші чогось неотруйного. Після цього Мономах почав здалеку напускати туману, що от би було добре об'єднати зусилля й добряче віддубасити половців. Це була свіжа думка, князі обіцяли подумати.

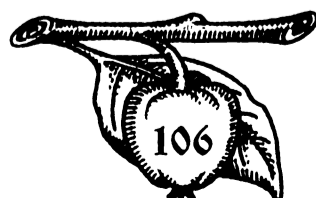
У деяких дослідженнях трапляються твердження, що Володимир Мономах був лютим і затятим ворогом половців, бо просто ненавидів цей народ через свої расові упередження. І буцімто вони в нього виникли через нелюбов до мачухи, Анни Половчанки та її дітей і їхніх половецьких родичів. Це, звичайно, нісенітниця, бо є чимало свідчень, що до половецької дружини батька він ставився якраз із повагою. Зрештою, і сам він згодом одружився на половечанці Єфимії. Але Мономах був політиком, і політиком прагматичним. Який розумів, що для об'єднання Русі дуже корисно мати спільного для всіх ворога. І половці на цю роль підходили якнайкраще.

Сепаратні союзи удільних князів із половцями єдність Русі руйнували, і тому Володимир, для початку, поставив перед собою мету здійснити хоча б один переможний похід у степ. Через те й почав намовляти решту князів здійснити такий похід, після якого, він був певен, почнуться й інші походи — і так у боях і переможних битвах Русь знову згуртується.

— То що, куме, як вам цей Любецький з'їзд? — спитав дебелий митник свого огрядного кума, підкладаючи йому в тарілку шмат смаженої ковбаски. — Здається буде нарешті на Русі мир!

— А звідки йому, тому миру, узятися? — налив другий митник собі й куму в чарки медової настоянки.

— Та як же? Та князі ж ніби помирилися.

— Ці помирилися, інші — ні. Та й ці чи надовго помирилися. Я вам так скажу, куме, — коли в лісі їжі меншає, а вовків більшає, то миру в тому лісі ще довго не буде.

— Що ви хочете цим сказати?

— Князі, куме, не думають про те, щоб наш ліс багатів. А лише полюють і між собою гризуться. Але ж скоро полювати не буде на кого. Це зараз вони за уділи воюють, а завтра за діжку квашеної капусти битимуться, бо й то буде цінність. Зараз ще поки сяка-така торгівля йде, транзит іще якийсь є, то й ми з вами не бідуємо. А як транзиту не буде?

— Як це — «транзиту не буде»? З діда-прадіда був, а ви кажете, що не буде. Жартуєте, куме!

— Ви газети читаєте? Чули про хрестовий похід?

— Ну, чув. І що?

— Зараз Західна Європа кинулася на Схід. А що на Сході?

— Ну... Гроб Господень, здається.

— На Сході, куме, торгові шляхи. І якщо європейці туди проб'ються, то наші руські торгові путі споришем поростуть. Лічно я пророчу велике майбутнє Венеції.

— Ги... то, може, нам у Венецію перебратися? Хороші митники всюди знадобляться.

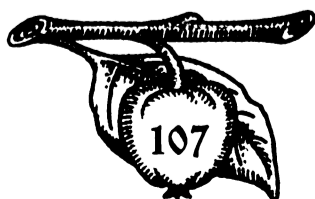
— Ой, куме, сидіть уже вдома. Теж мені... гондольєро найшовся.

І два куми випили за активізацію імпортно-експортних операцій на митній території Русі.

Огрядний митник мав рацію: укладений на Любецькому з'їзді мир протривав лише кілька тижнів. Бо Володимир-Волинський князь Давид Ігорович не витримав і таки проявив свою жорстку сутність. Його жертвою став сусід, Теремовлянський князь Василько. То доволі темна й заплутана історія, але згідно з літописами й пізнішими інтерпретаціями істориків, виглядала справа так.

Повертаючись із княжого з'їзду в Любечі, Василько і Давид, подальший шлях яких тривав на захід, зупинилися погостювати у великого князя в Києві. Давид давно підозрював галицьких князів у підготовці експропріації волинських земель і вирішив прибрати Василька руками великого князя Святополка.

І під чарку Давид розказав великому князю якусь дурницю, буцімто, за агентурними даними, Василько мріє про утворення власної Галицької імперії від Карпат до Волги, а для початку планує прибрати собі до рук Давидову Волинь.

— Але ж Волинню діло не обмежиться! Галичани не вгамуються, поки не відберуть у тебе Київ, — стишивши голос, заявив Давид. І обережно помацав тумблер. Тумблер у великого князя все ще був у положенні «самовпевненість», Давид налив іще по чарці. І продовжив лякати Святополка доти, доки не почув, що тумблер нарешті клацнув, великий князь заторохтів зубами.

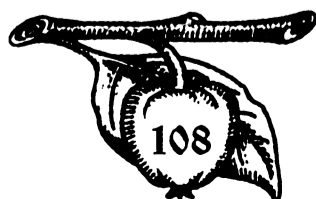
Нажаханий Святополк дав указівку затримати Василька й провести допит на предмет викриття імперських устремлінь Галичини. Василько, однак, ні в чому не зізнався, і Святополк уже думав його відпускати. Але тут нагодився Давид і випросив того Василька собі. Великий князь з полегшенням віддав Василька Давидові і вдав, що все решта його не стосується.

І Давид, хильнувши для сміливості чарку, приступив до свого головного історичного завдання — виколупування Василькові очей. Як це все відбувалося, бачив особисто російський історик ХІХ століття Микола Карамзін, який усе дуже натуралістично описав. Отже, якщо комусь хочеться гострих почуттів, почитайте. Але лише якщо маєте міцну нервову систему.

Навіщо Давид зробив таку наругу над Васильком — історики й досі сперечаються. Є версії, що Давид справді мав підстави підозрювати Василька в агресивних намірах. Бо на слух ім'я «Василько» звучить пестливо й лагідно, і це вводить в оману. Насправді то був цілком собі нормальний бойовий князь з неприємними для його сусідів войовничими замашками. З точки зору ж Святополка, Галичина починала набирати надто великої політичної ваги, а значить, ставала занадто неслухняною, і з цим треба було щось робити.

Існує й інша конспірологічна версія, що справжнім замовником усунення Василька виступав польський князь **Владислав I Герман** (після втечі короля *Болеслава II влада перейшла до Владислава, який зрікся королівського титулу й став називатися скромно і зі смаком — князь Польщі*). Бо, буцімто, за даними польської розвідки, Василько з Володарем мріяли про Галицьку імперію не від Карпат до Волги. А від Каспійського і до Балтійського морів. І саме збиралися поласувати польськими землями. Тому Владислав і завербував недалекого Давида й замовив йому Василька.

Справедливості заради варто зауважити, що побоювання сусідніх правителів стосовно гегемоністських устремлінь Галичини виглядали тоді не такими вже й безпідставними. Для читачів, які не дуже твердо пам'ятають історію, дідусь у кількох рядках нагадає. Жили-були собі в Галичині три брати: **Рюрик, Василько і Володар**. Були вони синами того самого Ростислава, який після смерті

Ярослава Мудрого перший розпочав на Русі усобиці. Отого самого, який вважав себе єдиним законним спадкоємцем великокняжого столу в Києві, бо був сином найстаршого сина Ярослава Мудрого, Володимира. Пригадали? Чудово.

Так от, після того, як Ростислава в Тмуторокані, на втіху Святославу й Глібу, отруїв ядом з-під нігтя херсонеський катепан, три його осиротілі сини перебралися на Західну Україну. Та в 1084 році шляхом самозахоплення утвердилися в Перемишлі, звідки й почали поступово й методично розширяти свої володіння. А оскільки, на відміну від Ярославичів, Ростиславичі були хлопцями розумними і дружніми, то скоро мали вже три володіння: **Перемиське, Тербовлянське і Звенигородське князівства**. І так, спільними зусиллями, заклали потужну базу під **майбутню Галицьку державу**. За що й досі користуються у небайдужих галичан шаною й повагою.

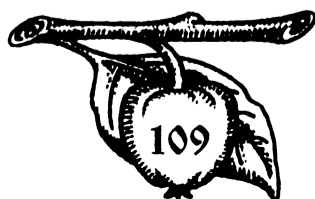
Варто зауважити, що брати взялися розбудовувати свою Галицьку державу з таким азартом, що всі навколо перелякано зіщулилися. Тож чутки про експансіоністські зазіхання Ростиславичів не були такими вже нереалістичними.

Старшого брата Рюрика на той час уже не було в живих, залишилися Василько й Володар. І коли Василько поїхав у Любеч на з'їзд, то Володар лишився на господарстві й чекав брата з хорошими новинами. Однак по дорозі додому на перешкоді Василькові, як ми вже знаємо, трапилися Святополк із Давидом, і почалося таке... Але про все по порядку.

Якими мотивами керувався Давид Жорстокий, зараз, насправді, не так уже й важливо. Значно важливішим є той резонанс, якого набуло осліплення Василька в давньоукраїнському політикумі. А то був шок. Ніколи ще до того князі один одному очей не виколупували. Вбивати вбивали, але щоб позбавляти зору — такого не було.

Осліплення — суто візантійський прийом усунення політичного суперника, щоб не брати на душу смертного гріха. І коли Давид до нього вдався, то практично всі князі від нього з огидою повідверталися. Обурення було настільки сильним і одностайним, що Володимир Мономах навіть подумав: «Чи не використати якимось одностайну ненависть князів до Давида Жорстокого для об'єднання країни?».

Поки Мономах виношував цю ідею, Давид уже вторгся в Тербовлянське князівство й почав там радісно безчинствувати, чим дав початок черговій в історії Русі **міжусобній війні 1097—1100 років**. Але й брат Василька, князь Володар не дрімав. І встав брат за брата.

Подальші події показали, що підозри у виношуванні Ростиславичами агресивних планів мали, все ж таки, під собою деякі підстави. Принаймні військо брати виплекали набагато сильніше, ніж потрібно для простої оборони. Та й вишкіл їхніх полків був дуже вже хороший. Не дивно, що всіх сусідів постійно непокоїло питання, коли ті галицькі полки помарширують. І головне — куди.

І коли Давид спробував захопити Теремовль, то Володар з військом недовго з ним бавилися: швидко загнали його в **Буськ** (літописний Бужьск), але не штурмували місто, бо Давид тримав осліпленого Василька в якості заручника. Якого й віддав брату Володару на умовах вільного відходу з Буська. Володар сліпого брата забрав, Давида відпустив, але не пробачив.

А наступної весни 1098 року обидва брати форсованим маршем вторгаються у володіння Давида, оточують Володимир-Волинський і примушують видати їм підбурювачів осліплення Василька.

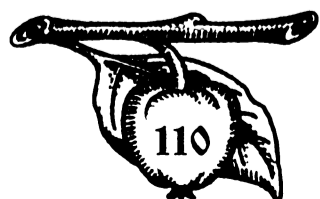
На той час Володимир Мономах провів між князями роз'яснювальну роботу та разом із Олегом і Давидом Святославичами скликав навесні 1098 року другий **Городецький з'їзд** князів. На якому перед великим князем Святополку було висунуто вимогу — зразково покарати Давида Жорстокого. «Наруга над Васильком обов'язково мусить бути покарана саме верховною владою», — рішуче заявив Святополкові Володимир Мономах. А пошепки додав: «Якщо не виступиш проти Давида, усі скажуть, що ти його спільник».

У Святополка тумблер тут-таки скочив у положення «паніка», він безвольно погодився робити все, що йому скаже Мономах. Давида Ігоревича офіційно знімають з посади, оголошують у федеральний розшук, той тікає в Польщу й дивиться, що буде далі.

А далі Святополк рушає з дружиною на Волинь з метою наведення після Давида порядку, а заодно для приборкання занадто вже самостійних Ростиславичів. Але краще б Святополк того не робив.

Бо Володар і Василько піднімають по тривозі свої чудово вишколені полки і, маючи добре поставлену розвідку, нав'язують погано обізнаному з галицькими ландшафтами Святополку **битву на Рожному Полі** (поблизу Золочева). Яка відбулася навесні 1099 року й завершилася переконливою перемогою галицького війська.

У Святополка на повну потужність увімкнулася паніка, і він спішно відступив до Володимир-Волинського. Ще ніколи до того в історії Русі великий князь не терпів поразки від удільних князів у звичайному виховному поході — авторитет Святополка, а разом з ним і престиж Києва як державного центру стрімко полетіли

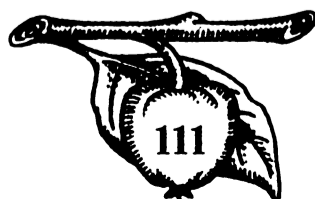
вниз, пробили дно й опустилися ще нижче. Володимир Мономах у своєму Переяславі лише за голову схопився.

Тим часом над Карпатськими полонинами лунали переможні трембіти: незалежність відстояно, Галичині — бути! Але недовго галичани святкували перемогу — з-за Карпат, апетитно облизуючись, вигулькнули угорці. І не просто так вигулькнули, а за намовою побитого Святополка. Який відправив до тамтешнього короля **Калмана I** свого сина Ярослава з агентурною інформацією, буцімто Ростиславичі мріють, щоб у центрі їхньої Галицької імперії мальовничо красувалося озеро Балатон.

Дідусь гадає, що король Калман сину Святополка не повірив. Бо то був розумний король, який займає в історії Угорщини приблизно таку саму нішу, яку в історії України посідає Ярослав Мудрий. Калман сприяв розвитку культури, сам постійно читав і вважався одним із найосвіченіших монархів свого часу. Недаремно увійшов в історію під прізвиськом **Книжник**. Однак, на відміну від Ярослава, був не лише кульгавим, а й горбатим. І от оцей розумний і начитаний монарх-каліка з якогось доброго дива вирішив дряпатися через Карпатські гори. Бо не лише послав у Галичину сильну армію, а й особисто її очолив. Які були мотиви короля? Більшість дослідників схиляються до думки, що мотиви були загарбницькі. З цим складно не погодитися. Над Галичиною нависла загроза мадярської експансії.

Однак виявилось, що перед лицем ворога можуть об'єднатися навіть непримиренні противники. Під загрозою угорської інтервенції руку одне одному несподівано подали князь Володар і Давид Жорстокий. Який не просто так сидів у Польщі, а й устиг замовити в половецького хана **Боняка** платну послугу «побити угорців». Тож поки Калман продирався через Карпатські перевали, Боняк прибув до Давида й зайняв оборону на березі річки Вігор (Вягор), поряд з Перемишлем. А князь Володар тим часом закріпився в Перемишлі, накуп'ятив густої смоли й став чекати.

Хід битви над **Вягром 1099 року** детально відомий з літопису й цікавий тим, яку тактику застосовували половці в боях: атака — удаваний відступ — втягування противника в западню — стрімка кинджальна контратака — добивання противника. Усе це яскраво описано в «Повісті минулих літ», однак до Нестора є низка запитань. І перше — стосовно кількості військ з обох сторін. Бо якщо вірити Нестору, то в русинів було сто воїнів, у половців — триста, а в короля Калмана — сто тисяч. І на чолі такої армії Калман умудрився зазнати ганебної поразки.

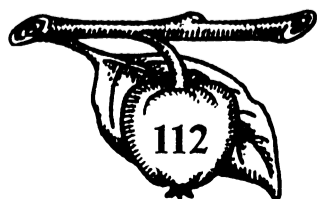
Зрозуміло, що у випадку з кількістю угорців Нестор явно перебільшує, але в будь-якому разі ясно, що чисельна перевага угорської армії справді була дуже велика. І перемогу об'єднане русько-половецьке військо одержало значною мірою завдяки полководчому таланту Боняка й мужнім і холоднокривним діям русько-половецької дружини. Русини і половці, коли було потрібно, вміли діяти злагоджено.

Атаку почали половці, які під'їхали на конях до вишикуваної важкої кавалерії угорців й зухвало обстріляли їх із луків. Ще й гукнули їм щось образливе. Угорські кіннотники відповіли брудною лайкою й грізно рушили на ворога, зловісно наїжачивши списи. Половці, проявивши високу акторську майстерність, зімітували паніку й стали з переляканим вереском відступати. Угорці недобре посміхнулися й погналися за жменькою половецьких вершників усією армією. Втягнувшись таким чином у вузький яр уздовж берега річки. Сам Боняк із основними силами сидів у засідці і, коли угорці сердито протупали на своїх конях повз нього, несподівано вдарив по них з тилу. Почалася колотнеча, угорське військо швидко перетворилося на безпорадну й метушливу юрбу. У цю мить по них ударили воїни Давида. За образним висловом Нестора, русини з половцями «збили угрів у м'яч» і почали щосили по тому м'ячу буцати, котячи його до обриву над річкою. Що було далі, уявити нескладно — важко озброєні угорські воїни були готові до будь-яких змагань, лише не до змагань з плавання. Величезна їх кількість утопилася у Вігорі, а хто зумів вирватися, — у Сяні, куди той Вігор впадає.

Калман, побачивши повний розгром своєї армії, сердито сплюнув, крекчучи, виліз на коня й ганебно втік в Угорщину. Галичани радісно вдарили у великі концертні цимбали й станцювали запальний аркан — Галичина нарешті вільна!

І справді, у результаті битви над Вягром угорські інтервенти були розгромлені, Ростиславичі остаточно закріпилися на своїх землях, галицькі князівства стали незалежними від Києва, а патріоти Галичини досі не можуть читати про ті події без сліз розчулення.

І Давид Жорстокий повертає собі Волинь, але ненадовго. У 1100 році під Києвом проводиться третій **Витечівський з'їзд** князів (сучасне селище Витачів у Обухівському районі на Київщині), на якому князі спільно судять Давида. Йому повідомляють, що з посади Волинського князя його звільнено остаточно. Але щоб Давид не плакав, а головне — щоб залишив дурну звичку наводити на Русь половців, йому дають у володіння кілька містечок на сучасній Рівненщині включно з Дорогобужем, а ще князі добродушно скинулися йому по 200 грн. Волинь же повертається під

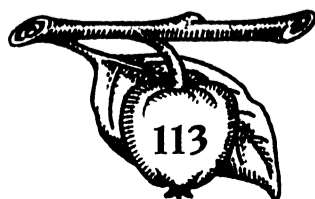
владу Києва. Князі розцілували хрест, знов добряче хильнули, і на тому **міжусобна війна 1097–1100 років** вважається завершеною. Час знову братися за половців.

Автором сценарію і головним режисером подальших подій є Володимир Мономах, хоча на той час він був лише одним із князів Русі. Не одразу все виходило так, як замислював Мономах, бо Святополк та й інші князі постійно вдавалися до недоречних експромтів. Але Мономах проявив мудру впертість і таки зумів добитися припинення усобиць спочатку на сході Русі (що закріпив Любецький з'їзд 1097 року), а потім і на заході країни (Витачівський з'їзд 1100 року). Після чого взявся енергійно добиватися своєї головної мети — організації спільного походу проти половців.

Справа це була непроста, бо то князі впираються, то з погодою не щастить. Аж нарешті Мономах діждав ранньої зими 1102 року, яка виявилася напрочуд холодною й затяжною. І що дужчі були морози, то сильніше раділо княже серце. Чому? Бо коні.

Ударною силою половецького війська завжди була легка кіннота, коні їхні плекалися на волі, просто неба. Тож коли випадала рання весна і в степу рано виростала соковита трава, так і чекай того року половецької навали. Ось чому на 1103 рік Мономах половецького набігу не чекав, бо коні в них весною будуть іще слабкі й кволі. Руські ж коні, які провели зиму в теплих стайнях, сито пережовуючи просо, будуть здорові й сильні. Тому спільний похід проти половців слід планувати саме **ранньої весни 1103 року** — азартно переконував князів Володимир Мономах на **Долобецькому з'їзді**. Який відбувся на самому початку 1103 року на березі Долобського озера (*зараз це Долобецька протока коло Труханова острова на Дніпрі в межах Києва, більш відома киянам, як Довбичка*). Князі крутили носами, але Мономах спокушав їх і далі, малював райдужні картини захопливої мандрівки в степ, відпочинку на природі зі смаженим м'ясом просто неба. І зрештою спокусив. Князі звично розцілували хрест, хильнули з чаші чогось хмільного і не закусюючи взялися за підготовку до походу.

Святополкові Мономах завбачливо переключив тумблер у положення «самовпевненість», але далеко від нього не відходив, щоб він не накоїв дурниць або не переключився на «паніку». В руках Святополка була київська дружина, та і з політичних міркувань Володимиру було вигідно, щоб хоча б номінально на чолі союзної раті був великий князь. Авторитет центральної влади треба було якось піднімати, без цього відновити єдність Русі було б неможливо.

До Володимира й Святополка долучилися ще кілька князів, хоча й не всі — решта обережно вичікувала, вважаючи, що Переяславський князь затіяв цілковиту авантюру. Десь так воно й було — русько-половецькі танці тривали на той час уже півстоліття, але гастрольних поїздок до половців Русь ще не здійснювала ніколи.

Однак розрахунок Мономаха виявився правильним, і йому несподівано повірили небайдужі кияни та сільське населення Київщини. Яке висловило гаряче бажання поквитатися з половцями. Проти цього заперечував Святополк, який заявляв, що весною смердам місце в полі — хто орати буде? Оте колгоспне мислення Святополка мало не зіпсувало весь задум Мономаха.

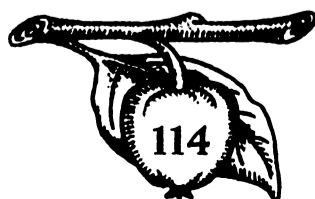
Проте Володимир проявив наполегливість і отримав в особі київського та переяславського народного ополчень прекрасну піхоту. Яку посадили в Переяславі на лодії й повезли до театру воєнних дій Дніпром, як лише скресла крига. Кіннота рушила лівим берегом, ідучи паралельно з руською флотилією. Діставшись до острова Хортиця, піхотні частини висадилися на берег і разом з кіннотою рушили вглиб степів, сіючи серед половців жах і паніку. Половецькі теці несамовито відстрілювалися з арбалетів, але розлючених руських зятів уже було не спинити.

Дуже шкода, що половці не вели своїх літописів. З них ми довідалися б про нищу підступність Русі, яка віроломно напала на мирні половецькі поселення, творила жорстокості й середньовічні безчинства. І даремно звитяжні половецькі воїни проявляли чудеса хоробрості — переважаючі сили ворога зробили свою чорну справу.

Вирішальна битва відбулася 4 квітня 1103 року на річці Сутінь (Сетень) у Запорізькій області, і її результати перевищили найрайдушніші сподівання Мономаха — половці зазнали повного розгрому, було вбито 13 половецьких ханів (у деяких джерелах говориться про 20 ханів) на чолі із самим каганом Урусоба.

Звістка про перемогу оживила Русь і сповнила серця наших предків радістю й гордістю. Ополченці поверталися у свої села, щедро ділячись з односельцями здобутими трофеями та барвистими оповідями про похід і бої. Дядьки їх щедро пригощали, а дівчата дивилися на засмаглих у степу переможців закоханим очима. А хлопчики по містах і селах Русі почали гратися в «наших» і «половців», мріючи колись вирости і теж піти в похід.

Найпершим зримим наслідком того успішного походу було відродження славного міста Юр'їв (*нині це дорога дідовому серцю Біла Церква*). Це прикордонне зі степом місто було свого часу дотла знищене, пограбоване й сплюндроване половцями, і здавалося, що

воно більше ніколи не відродиться. І його повернення до життя стало наочним доказом, що Мономах був правий, песимісти й скептики можуть гуляти.

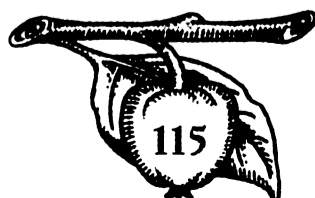
Цей найперший похід не означав, звичайно, вирішальної перемоги над половцями. Вони швидко оговтаються і вже через два роки нападуть на Русь, мріючи про реванш. Але після перемоги на Сутені Русь повірила в себе й стала гуртуватися. Як і передбачав Мономах, підбивати князів на спільні походи в степ стало вже значно легше, міф про непереможність половців було остаточно розвіяно. Тож кожен половецький похід натикався на руську рать, яка щоразу радісно розмахувала мечами й стрімко мчала в контратаку, підганяючи половців стусанами меж плечі і принизливими копанцями нижче спини.

У наступні десять років Русь здійснить серію переможних походів проти половців, остаточно відбивши у ханів охоту мріяти про встановлення панування над руськими землями. А загалом оце десятиліття з **1103 по 1113 рік** — невичерпне джерело для кіносценаріїв, у яких батальні сцени змінюються сценами русько-половецьких весіль і бенкетів, а політичні інтриги тісно переплітаються з любовно-романтичними історіями. Русь і половці продовжували своє спільне танго, час від часу зриваючись на запальний танець із шаблями.

І без того зарозумілий Святополк після здобутих над половцями перемог узагалі зазнався. І почав щиро вважати, що успіхам у війнах із половцями Русь має дякувати виключно його воєнному та державному генію. Геній має жити як? Правильно — геній має жити багато і в розкошах. Святополк і без того був дуже небайдужий до грошей і увійшов в історію як, можливо, найбільший скнарище на чолі Русі.

Гроші з повітря не беруться, тому Святополк разом зі своїми посіпаками вигадують нові й нові способи отримати побільше дзвінкої монети. Із цією метою на Русі вперше запроваджується податок на сіль, який сильно вдарив по добробуту простих людей. Наші предки любили смачно поїсти, а крім того, сіль — чудовий консервант. Який дозволяє зберігати рибу і м'ясо без небезпеки, що воно зіпсується. А тут податок, сіль дорожчає, люди зимують без сала.

Крім того, Святополк взяв собі за моду позичати гроші, не думаючи про повернення. Прокредитуватися можна було в єврейській громаді Києва, оскільки християнська віра забороняла лихварство,

тому цю економічну нішу в Києві, як і по всій Європі, традиційно займали юдеї.

Євреї охоче давали великому князю та його оточенню позики, вважаючи, що мають справу із солідними й порядними людьми. Але помилилися. Святополк гроші брати любив, а от повертати їх йому чомусь дуже й дуже не подобалося. І щоб вирішити цю дилему, просто переніс тягар власних боргів на підвладне населення. «Геніальне рішення!» — зрадив Святополк і став позичати ще більше грошей, повертати які доводилося простим людям. Бо євреям порадили підвищити лихварські проценти для простих містян, що вони й зробили.

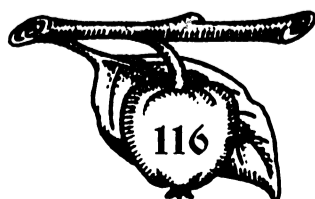
У результаті такої політики великого князя він почувався прекрасно, бояри й тисяцькі також кредитувалися на пільгових умовах, а віддувалися за це прості люди. Яких, у випадку неможливості заплатити відсотки, продавали в неволю й таким чином відшкодовували частину великокняжого боргу. Довго так тривати, звісно, не могло, і терпець киян увірвався **навесні 1113 року**. Приводом для **повстання в Києві** стала смерть Святополка, який помер і з боргами, звісно, не розрахувався.

Київське боярство, відчуваючи, що запахло смаленим, знаходить блискучий вихід зі становища. Який згодом влада ще не раз використовуватиме в подібних випадках. Протестувальникам показали ворога — євреї! От хто справжні вороги простої людини, які ссуть з нас кров і Бога не бояться, бо вони пейсаті і взагалі Христа розіп'яли.

І треба визнати, що в **1113 році** ця щойно винайдена тактика переведення стрілок спрацювала. З **17 по 21 квітня** в Києві тривав єврейський погром, у ході якого постраждали не лише лихварі, а й звичайні євреї-ремісники, добробут яких аж ніяк не був кращим, ніж у решти простих киян.

Отой перший в історії нашої землі єврейський погром — поза сумнівом, сторінка дуже ганебна. І дідусь про неї розповідає, щоби ні в кого не склалося враження, буцімто ми оминаємо неприємні теми й ідеалізуємо наших предків. Але за зовнішніми проявами варто бачити справжні причини і справжніх винуватців подій, які не раз оберталися для єврейського населення українських земель трагічно.

Те Київське повстання 1113 року часто називають антиєврейським виступом київських низів, але насправді це було значно масштабніше явище. Обманути повсталих і спрямувати їх виключно проти євреїв владі не вдалося. Добряче дісталось й справжнім вину-

ватцям — двори київського воєводи **Путяти Вишатича** й інших тисяцьких і соцьких були розгромлені, до їхньої свідомості почало доходити, що перекладаючи свої борги на плечі населення, вони трохи погарячкували.

У момент гострої політичної кризи погляди багатьох зійшлися на постаті шістдесятирічного Володимира Мономаха. Це був найбільш авторитетний і впливовий князь Русі, який своєю багатолітньою діяльністю переконливо довів, що на владолюбство не страждає, але управляти вміє. Інші анкетні дані князя також підходили, особливих плям на репутації не було, тож київські бояри й кинулися до Мономаха з уклінним проханням переселитися в Київ, у великокняжій палати. Поки їх не спалили повсталі кияни.

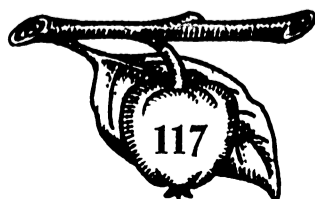
Мономах морально давно вже був готовий очолити Русь, та й країна чудово знала, хто насправді стоїть за славними перемогами останнього десятиліття. Тому вступ **4 травня 1113 року** Володимира Всеволодовича Мономаха на посаду великого князя супроводжувало загальне полегшення — ніби відпустило спазм.

Великий князь, не гаючись, береться за вирішення проблем, які призвели до київського повстання, і з-під його пера з'являється «**Статут Володимира Всеволодовича**». У якому автор у 69 статтях детально викладає своє бачення того, якими мають бути боргові розрахунки. Наприклад, на думку Мономаха, якщо розмір «резів» (боргових відсотків) стає у півтори рази більшим від суми самого боргу, то такий борг має автоматично анулюватися. Така норма влаштуувала всіх, і якби так було від самого початку, то в Києві не було б ані повстання, ані єврейського погрому.

Якби щось подібне написав хтось інший, то це й залишилося б простим добрим побажанням. Але написане великим князем автоматично ставало законом, тож скоро люди на собі відчули зниження ваги боргового пресу, дихати стало легше, а в київських коморах скоро повисли гарно просолені свинячі стегна.

Приблизно в той самий час у своїй келії тихо помирає **Нестор Літописець**, який довів свою «**Повість минулих літ**» лише до 1100 року. Тож подальші події історики реконструюють, спираючись на інші письмові джерела, яких, щоправда, уже з'являється чимало.

Щодо ваги і значення «**Повісті**» в історичній науці єдиної думки немає, і вона варіюється від нестримної апологетизації цього документу аж до його повного заперечення. Бо є серед сучасних українських істориків такі, хто пропонує спробувати реконструювати історію Русі взагалі без урахування «**Повісті минулих літ**», так, якби цього документу не було зовсім. Думка цікава, але навряд чи може

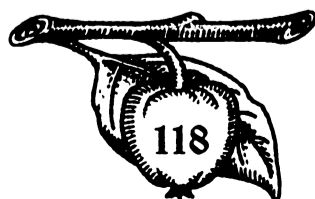

бути втіленою в життя. Адже «Повість минулих літ» давно й міцно зайняла своє місце як фундаментальний документ епохи, ігнорувати який, мабуть, уже ніколи й нікому не вдасться. Водночас там справді багато неточностей і свідомих перекручень, тож читати «Повість» рекомендується критично, не сприймаючи всі твердження Нестора на віру. Та, власне, і будь-яке інше історичне дослідження потрібно читати критично, навіть оцю книгу, яку ви тримаєте в своїх руках. Бо дідусь теж міг помилитися, чогось не врахувати чи про щось важливе забути. Однак, хай там як, а Нестору Літописцю історики вдячні, а багато хто йому навіть заздрить. Адже його «Повість» уже майже тисячу років залишається обов'язковим для аналізу документом для всіх, хто так чи інакше пише про історію Русі. І навряд чи є в нас якась інша історична праця, яка колись поб'є цей рекорд.

Варто окремо згадати, що «Повість минулих літ» — визначна літературна пам'ятка нашого народу. Недаремно саме 9 листопада, — а це за православним календарем день вшанування Преподобного Нестора Літописця, — відзначається і **День української писемності та мови**. Тож і фахівці-філологи, та й просто небайдужі до українського літературного слова люди згадують Нестора із шанобливою повагою. І він на це цілком заслуговує.

Гранітний Нестор неподалік свого робочого місця. Скульптор Ф. Согоян, архітектор М. Кислий. Пам'ятний знак встановлено поряд з Києво-Печерською лаврою у 1988 році

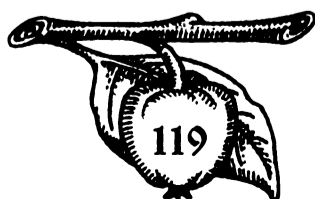
Труд Нестора повною мірою оцінив і Володимир Мономах, на вказівку якого ченці виготовили кілька списків «Повісті»: другий у 1116 році, третій у 1118 році (для сина Мстислава Володимировича) і четвертий у 1119 році. Так, завдяки далекоглядності Мономаха, який потурбувався про зняття з «Повісті» копій, її текст і зберігся, хай не в оригінальному вигляді, аж до наших днів.

А загалом 13 років князювання Мономаха були періодом перепочинку втомленої від чвар Русі, великому князю вдалося знову зібрати до купи майже три чверті земель його діда Ярослава Мудрого. З великих князівств за межами його безпосереднього впливу залишалася хіба що Галичина, але й Ростиславичі жили з Києвом у мирі.

Для половців же доба Володимира Мономаха була часом сліз, ридань і прокльонів. Руська рать ганяла бідних скотарів по всьому степу, не раз заганяючи їх аж за Дон. Зрештою частині половців так набридло вічно бігати по небезпечному Причорномор'ю, що дві їхні орди спакували пожитки, половецькі тещі зручно вмостилися на возах коло арбалетів, і всі гуртом рушили з гастролями в Грузію. Де стали на службу до грузинських царів, і про їх подальшу долю нехай пишуть грузинські сільські історики. Дідові ж залишається лише констатувати, що якимось дружина Володимира Мономаха сходила аж за Дон, звідки повернулася сумна та невесела — половців ніде не зустріли, лише даремно сходили. Зате населення південної Русі зітхнуло нарешті з полегшенням. Половці повністю не зникли, звичайно, і в подальшому ще не раз братимуть участь у княжих усобицях, але їхніх масштабних самостійних походів на Русь більше не буде.

У пору правління Мономаха трапився епізод, який до певної міри характеризує князя як продовжувача давніх геополітичних зазіхань великих руських князів. Володимир Всеволодович явно відчував себе гравцем і на міжнародній арені, тому втручався і в європейські й навіть візантійські справи.

Якраз на ту пору, десь у 1114 році до Києва прибився якийсь авантюрист, який видав себе за вбитого раніше сина візантійського імператора Романа IV — Лева Діогена. Взагалі, подібних «синів лейтенанта Шмідта» товклося в ті часи коло всіх європейських дворів чимало, нічого надзвичайного в цьому не було. Але Мономах раптом зацікавився цим Лжедіогеном, бо в його голові народився зухвалий план. Він взяв і визнав візантійського шахрая справжнім сином Романа IV і навіть оженив його на своїй доньці. І, щоб заступитися за зятя, спорядив у 1116 році на Візантію сильне військо.

У ході цієї останньої в історії війни між Руссю та Візантією руська дружина окупувала чимало придунайських міст і вже почала загрожувати самому Константинополю. Здавалося, повертаються часи войовничого князя Святослава. **Імператор Олексій I** пережив чимало тривожних ночей, аж поки отримав звістку, що його агентам вдалося отруїти того Лжедіогена в Доростолі.

Володимира Всеволодовича це не спинило, бо донька Марія вже народила на той час хлопчика Василя Лжедіогенови... тобто Діогеновича, за інтереси якого й продовжив воювати великий князь.

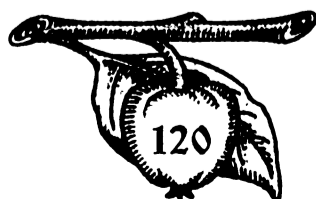
Володимир Мономах точив оту Візантію, як іржа залізо, аж поки у 1123 році тодішній **імператор Іоан II** не здався й не погодився оженити свого сина Олексія на онуці київського князя. Ох, важкі тоді були в дідів часи — оце щоб відгуляти в онучки на весіллі, мушиш спочатку сім років за того жениха повоювати.

Династичний шлюб з Візантією був, імовірно, потрібен Мономаху для повної ілюзії, що могутність Русі відновлено, іншого пояснення, чому він направляв полки за полками в Задунайщину, знайти складно.

Особа Володимира Мономаха доволі добре відома історикам майже в усіх подробицях — від зовнішності й до кулінарних уподобань. Багато хто з його сучасників залишив описи князя, він фігурує і в «Слові про похід Ігорів». Та й сам князь бавився між битвами літературним трудом і, наприклад, залишив сином «Повчання дітям», у яких залюбки розповідає про себе.

Був князь невисокий, але кремезний і фізично дуже сильний і витривалий. Волосся мав рудувате, хвилясте, бороду носив широку. Чоло високе, очі ясні й розумні. Був чудовим спортсменом-наїзником і сам хвалився, що не раз долав шлях від Чернігова до Києва за один день, виїжджаючи після заутрені й прибуваючи в столицю до вечірні. А це, між іншим, 130 км.

Так і хочеться пожаліти княжого коня, але не в цьому випадку. Звісно, Мономах не їхав одним конем, нещасна тварина просто впала б знесилена, не подолавши й половини шляху. Просто шлях між Києвом і Черніговом уже не перше століття освоювався, по дорозі стояли поштові станції, де на княжих гінців завжди чекали свіжі коні. Ну, і Мономах, звичайно ж, зловживав правом великокняжого сина й вільно користувався послугами поштової служби Русі. Приблизно так були облаштовані й решта головних шляхів країни, тож сполучення між столицею та удільними князівствами було досить швидким та надійним.

А ще князь був зятим мисливцем. І те, як він описує свої полювання, пригоди, які при цьому переживав, і трофеї, якими пишається, викликає законне здивування — чому Українське товариство мисливців та рибалок ще не носить імені Володимира Мономаха?

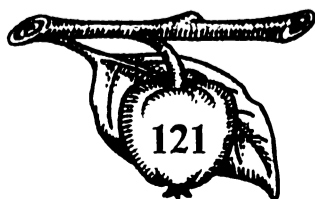
А якщо серйозно, то пам'ять про цього видатного князя в Україні вшановано, здається, лише випущеною на його честь маркою та пам'ятником у Прилуках. А між тим, це був один із найвидатніших давньоукраїнських державних діячів. Блискучий адміністратор і законодавець, який ще за життя користувався широкою повагою всіх верств населення. Бо видатні державницькі таланти не заважали йому бути порядною людиною. А такі при владі трапляються дуже рідко.

Та й полководець був блискучий. Не вірите? Спитайте в половців. От у схибленій на мілітаризмі Росії на його честь навіть назвали атомну субмарину. І, як здебільшого з ними буває, встругнули в такий спосіб велику дурницю. Бо якраз морських перемог за Володимиром Мономахом історики не знають. Але в Росії такими дрібницями, як історична достовірність, ніколи особливо не переймалися, навіть пам'ятник Володимиру Хрестителю коло Кремля поставити не посоромилися. А він там ніколи не бував. Хоч би на тому пам'ятнику княжий знак Володимира Великого розмістити здогадалися. Було би принаймні весело дивитися, як росіяни кланяються Тризубу.

А ще хочеться додати, що й у сімейному житті у Володимира Мономаха було все гаразд. Перша дружина — Гіта Вассекська, донька англійського короля Гаральда II — народила йому одинадцять діточок. І Володимир Мономах виявився ще й чудовим батьком. Можливо, навіть кращим, ніж Ярослав Мудрий. Бо, на відміну від Ярослава, виховав собі достойну зміну — знаменитого **Мстислава Володимировича**.

У другому шлюбі з половчанкою Єфимією народилося двоє синів і один з них — **Юрій Долгорукий**. Якому приписують, буцімто він заснував Москву. От не було цього. Немає на душі Мономахового сина такого гріха. Усе було зовсім не так, як описується в російських шкільних підручниках.

Утім, у російській інтерпретації історії Русі це не єдина і не найбільша нісенітниця. Одна **шапка Мономаха** чого варта — церемоніальна тубетейка московських царів, яка нібито належала Володимиру Мономаху. А той її нібито отримав з Константинополя від імператора Костянтина IX Мономаха. Насправді та тубетейка (або ж — **борік**) шилася в XIV столітті для золотоординського хана Узбека, але хану вона виявилася замала, і він її подарував своєму

Шапка Мономаха та традиційний казахський борік

зятю, московському князю Юрію Даниловичу. У Москві ту тибетейку оздобили хутром, коштовним камінням, пришили до неї хрест і оголосили, що це корона візантійських імператорів. Яка дає право її власнику іменуватися цезарем, а скорочено — царем.

Сміх-сміхом, але московська побрехенька про шапку Мономаха протягом століть активно використовувалася для обґрунтування прав Москви не лише на історію, а й на землі Русі. Між тим, для кожного, хто знайомий з історією ясно, що Росія до Русі має приблизно таке саме відношення, як тибетейка хана Узбека до Володимира Мономаха.

Помер Володимир Мономах **19 травня 1125 року**, на сімдесят четвертому році життя. У якому було всього і багато — і поразок, і невдач, і болісних втрат, і тривог. Але більше було, все ж таки, перемог. Бо в кожній поразці Володимир умів розгледіти паростки майбутніх успіхів, і в нього вистачало мудрості терпляче їх плекати. А це невід’ємна риса всіх видатних державних діячів. Та й просто розумних людей.

 Популярні коментарі

Ярослав Мудрий Молодець, онучку. А чого ж я тебе не пам'ятаю?

Володимир Мономах Бо мені був лише рік, як ви померли, дідусю.

Ярослав Мудрий Ага. Ясно. А на якій українській банкноті твій портрет?

Дід Свирид На жодній. Володимира Мономаха в Україні не дуже цінують. Принаймні в Національному Банку України. Може, тому, що кредитні відсотки обмежував і піднімати не дозволяв, хтозна...

Хан Боняк Діду, а мене в Україні хоч цінують? Пам'ятник у Львові вже стоїть? Я ж за Галичину воював.

Дід Свирид А тобі пам'ятника ні в Галичині, ні загалом десь в Україні немає. Більше того, у літописах тебе інакше, як «шолудивий», і не називають.

Хан Боняк Ех... Ось вона, людська невдячність. Я за них життям ризикував, а вони мене «шолудивим» обзивають...

Нестор Літописець А не треба було на Лавру нападати. Знав же, що там історики сидять. А хто історика образить, тому пощади вже не буде. Пам'ятника він захотів! Ач, який! Забаньте його, діду!

Дід Свирид Не буду я нікого банити. А про хана Боняка я старався розказати об'єктивно. Там, де він нашкодив, — там він негідник. А там, де був нам на підмозі, так і кажучи — молодець. І ніде правди діти — талановитий полководець був той Боняк і воїн хоробрий.

Хан Боняк Ну, хоч на цьому дякую.

Володимир Мономах Діду, не відволікайтеся, розкажітьте, що там далі було.

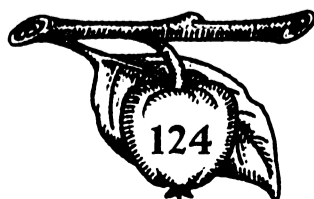
олодимира Мономаха поховали в Києві у Софійському соборі коло його першої дружини Гіти Вассекської. Після чого на великокняжому столі в Києві, у 1125 році поважно розсівся їхній первісток Мстислав. Якого його англійська мама в дитинстві ніжно звала Гаральдом.

Маленький Гаральд-Мстислав, мабуть, з пелюшок любив покерувати, і добре, коли така дитина народжується в сім'ї князя. Який завжди має змогу виділити певну кількість підлеглих — нехай дитина на них потренується, виробляючи командирський голос і набуваючи адміністративного досвіду. Володимир Мономах підлеглих для сина, видно, не шкодував, і той змалку мав широке поле можливостей для розвитку своїх менеджерських талантів.

Згодом, коли хлопчик підріс, татко давав йому можливість покомандувати і справжніми солдатами й дуже радів, помічаючи, що з Мстислава росте непоганий командир. У результаті Мономах скоро отримав в особі сина прекрасно підготовленого й ефективного помічника, на якого завжди міг покластися. І треба сказати, що син батька жодного разу не підвів. Тож і батько синові повністю довіряв.

Навіть князувати в Новгород послав без принизливого нагляду, як це зі своїми синами завжди робив обережний Ярослав Мудрий. Юний Мстислав чудово впорався з обов'язками новгородського князя, ще й завоював серед новгородців неабиякий авторитет. А це було ой як непросто. І коли тогочасний великий князь київський Святополк надумав змістити Мстислава й призначити у Новгород свого сина Ярослава, новгородці глузливо відповіли: «Якщо у твого сина дві голови, то посилай його до нас».

Невідомо навіть, чи зумів би Володимир домогтися політичного успіху, якби поряд з ним не було Мстислава. Бо Мономах у політичному житті любив покладатися на лагідні слова. Так, наприклад, щоб запросити Олега Гореславича на Любецький з'їзд князів у

1097 році, Мономах послав йому теплого листа, у якому пропонував мир і добрий уділ. Якщо той припинить усобицю, звісно. Але одночасно відправив до нього і сина Мстислава, який розбив дружину Гореславича й союзних йому половців і приставив Олегу до грудей гострого меча. Після чого головний хуліган Русі вже не пручався, а похнюплено поплентав на з'їзд у Любеч, тихо там сидів, отримав ордер на володіння Черніговом і, зрештою, вгамувався. А в подальшому був для Мономаха вірним союзником і помічником. З чого видно, що добрі слова здатні творити чудеса. Особливо в поєднанні з гостро наточеним мечем.

Мстислав також майстерно володів мистецтвом доброго слова в політичній практиці, тому смерть Мономаха, хоч і викликала на Русі смуток, але тривожних настроїв не породила. Було зрозуміло, що наступним великим князем має стати досвідчений Мстислав Володимирович, право якого на вищу посаду в державі ніхто й не заперечував.

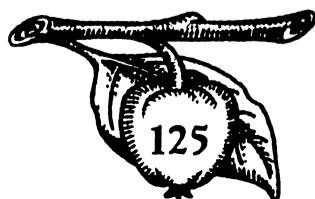
І лише половці, не розібравшись у ситуації, рипнулися було після смерті Мономаха на Русь, однак реакція Мстислава була блискавичною, і половці ще довго картали себе за таку поспішну необачність.

Швидке й елегантне відбиття половецької навали ще дужче зміцнило авторитет нового великого князя, і він під схвальні вигуки задоволених громадян спокійно всівся в батьковому кабінеті й упевнено взявся за державне стерно обома руками.

Тому в роки, коли практично всі середньовічні держави Європи одна за одною гарненько вступили собі в пору феодальної роздробленості, Русь ще якийсь час упиралася. Хоча всі передумови для роздробленості давно визріли й на Русі. Але на заваді вільному плину історії стали фігури Володимира Мономаха та його сина Мстислава, які вхопили історію за її колеса. Батько й син виявилися дядьками дужими і спільними зусиллями зуміли загальмувати історичний процес на цілих 19 років.

Бо й сім років правління Мстислава Володимировича удільні князі вели себе більш-менш чемно. Хоча багато хто з них задрісно зиркав у бік Західної Європи й мріяв про перенесення передових здобутків феодалізму на вітчизняний ґрунт.

Між тим, якщо придивитися уважніше, то буде зрозуміло, що утримувати єдність Русі Мстиславу вдавалося лише ціною крайнього напруження усіх сил. Яких у нього, щоправда, вистачало. Але не раз і не два йому доводилося силою зброї нагадувати удільним князям, що столиця держави — все-таки місто-герой Київ.

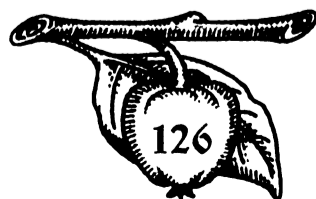
Спираючись на свій авторитет і на сильну київську дружину, Мстислав зумів не лише зберегти єдність Русі, а й мав час та натхнення ходити в завоюницькі походи. І в 1128–1129 роках Мстиславу вдалося заволодіти гордим і незалежним **Полоцьким князівством**, яке вже понад сто років як відлягло від Києва і весь цей час нишком будувало давньобілоруську державу.

Глухий до волянь білоруських істориків, Мстислав заволодів Полоцьком і залишив там князувати одного зі своїх синів Ізяслава Мстиславича. Однак із полоненими синами померлого ще в 1101 році Всеслава Чародія повівся доволі пристойно — придбав їм усім путівки до Візантії й оплатив квитки до Константинополя. В один бік, щоправда. А на звільнене таким чином місце полоцького князя призначив свого синочка, **Ізяслава Мстиславича**.

Як і належить такому симпатичному історичному персонажу, був Мстислав Володимирович і чудовим сім'янином. Двічі одружувався, а вперше — на шведській принцесі Христині. Яка народила йому з десяток дітей. Після смерті першої дружини Мстислав оженився вдруге, цього разу на доньці новгородського посадника Любаві. Яка також шлюбних обов'язків не уникала й народила чи то трьох, чи то чотирьох дітей. Точної кількості всіх Мстиславичів і Мстиславн не знає ніхто в світі, бо навіть тогочасні літописці геть заплуталися в дітях чадолюбивого Мстислава. Який азартно засилав сватів за кордон і охоче приймав таких сватів від європейських монархів у себе. І з часом обплутав майже всю Європу своєю павутиною шлюбних союзів. Позитивний вплив яких на репутацію Русі був, як і у випадку династичних шлюбів дітей Ярослава Мудрого, лише тимчасовим і сталій євроінтеграції Русі сприяв мало.

Дружин своїх Мстислав любив, і про першу, Христину, до кінця життя відгукувався дуже шанобливо. Бо та великодушно прощала йому всі гріхи й ніколи на чоловіка не сердилася. Тож, коли друга дружина Любава дозволяла собі якісь романтичні пригоди, Мстислав також проявляв до неї благодушність. І ніколи ні за що їй не дорікав. Принаймні з наведеної істориком Татіщевим середньовічної плітки про невірність Любави видно, що був Мстислав людиною широких поглядів і дурними ревностями нервів молодій жінці не псував.

Відчуваючи наближення смерті, Мстислав окинув поглядом карту Русі й залишився побаченим цілком задоволений. Дану батькові обіцянку він виконав, і протягом його правління Русь навіть збільшилася за рахунок Полоцького князівства. Отже, не соромно було й помирати — на добре слово українських істориків він ніби заслужив. Залишалася суцзя дрібниця — забезпечити стабільну спадкоємність влади. І от об цю дрібницю й перечепився ніби недурний Мстислав.

Річ у тім, що Мстиславу дуже кортіло передати владу своєму синові — **Всеволоду Мстиславичу**. Цілком зрозуміле бажання турботливого батька було незаконним. Бо в черзі до київського столу нетерпляче топталися ще чотири його рідні брати.

Ярополк Володимирович — переяславський князь, який успадкує після Мстислава владу і стане тим великим князем, за якого вся велика і грандіозна державна споруда Русі почне швидко і з гуркотом розвалюватися.

В'ячеслав Володимирович — на момент смерті Мстислава князував у Смоленську, після чого мав право переселитися в могутніше й престижніше князівство — Переяславське. Яке було родовим гніздом усіх Мономашичів.

Юрій Володимирович (Долгорукий) — найкапосніший з братів, про нього буде мова окремо. На момент смерті старшого брата сидів собі в Суздальській землі. Але за всім, що відбувалося в Києві, ревниво спостерігав.

Андрій Володимирович (Добрий) добряком точно не був. То був звичайний собі князь з усіма належними князю замашками, а прізвисько «Добрий» до нього пристало вже після смерті. Імовірно, тому, що пізніше, коли розгориться усобиця, Андрій добре оборонятиме родинне гніздо Переяслав від **Ольговичів** і тим хоч якось врятує репутацію **Мономашичів**.

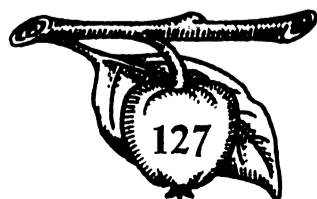
А загалом пристойних і порядних людей, як оце ми з вами, серед тих князів і зовсім не було. Не лише серед Мономашичів і Ольговичів, а й серед інших *-ичів*. Які сиділи по своїх князівствах, нетерпляче чекаючи, коли вже нарешті й на Русі почнеться доба феодальної роздробленості, щоб отримати нагоду проявити всі свої найогидніші риси.

Стартовий свисток цій карколомній добі дав Мстислав Володимирович, надумавши заснувати свою власну великокняжу династію **Мстиславичів**. Чого робити він права не мав.

— Але якщо дуже хочеться, — міркував собі Мстислав, — то можна.

І перед смертю покликав до себе другого по старшинству брата, Ярополка Володимировича. Це ні в кого не викликало здивування, бо Ярополк якраз і був законним спадкоємцем. Але, передаючи братові ключі від скарбниці, Мстислав подивився на Ярополка сповненими сліз очима:

— Ярику, братику мій любий, як би так зробити, щоб мій Всеволод був великим князем? Таке ж хороше дитятко.

— Ну... — почав було невпевнено Ярополк. — От ми з братами повмираємо, то Всеволод і успадкує всю державу.

— Ага, знаю я вас, — ображено схлипнув Мстислав, — дождешся вашої смерті. Бугаї здорові. Ну, ти-то, може, і скоро помреш, тобі вже сорок дев'ять, а молодші? Особенно оті, що від половчанки Єфимії. Ні, так не піде. Роби, що хочеш, але щоб Всеволод був великим князем. Бо не покажу, де сховано резервний фонд.

— Даже не знаю, — розвів руками Ярополк, — спробую щось зробити.

— От і прекрасно! — зрадів Мстислав. — І гляди — ти пообіцяв. А дана помираючому обіцянка — непорушна! — після чого повідомив братові, що резервного фонду в державі вже давно нема, і з почуттям повністю виконаного обов'язку віддав Богові душу.

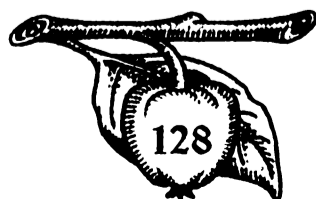
Це трапилося **14 квітня 1132 року**, і то не просто дата смерті великого князя київського Мстислава Володимировича. У цей день фактично припинила своє існування і Русь як єдина централізована держава. Бо одразу після того розпочалися процеси нестримної дезінтеграції Русі, яка розпадалася то швидше, що довше утримували її від розвалу Володимир Мономах і його син Мстислав.

Новий великий князь **Ярополк Володимирович** замолоду прославився як сміливий і мужній воїн, але політиком він був нікудишнім. Батько Мономах це добре знав і довіряв йому лише другорядні справи, коли треба було когось побити. А от політичних доручень ніколи не давав, розуміючи, що той з ними однаково не впорається.

Так сталося і з передсмертною волею Мстислава, яку Ярополк спробував було чесно виконати. Бо, всівшись у великокняжому кабінеті, першим ділом, нікого не попередивши й не підготувавши громадську думку, перевів свого племінника, **Всеволода Мстиславича**, княжити в родове гніздо Мономашичів — у Переяслав. Яке, взагалі-то, мало відійти В'ячеславу Володимировичу.

Дядьки Всеволода одразу й гуртом розцінили це призначення як підготовку до майбутнього вокняжіння в Києві клану **Мстиславичів** і почали голосно обурюватися. Найгучніше ж репетував **Юрій Долгорукий**, який бісився, аж пінився, і зрештою сам примчав у Переяслав і вигнав звідти племінника Всеволода майстерними копанцями. А вигнавши, ще довго кричав йому вслід щось образливе про всяких шмаркачів, яких наплодилося, і таке інше.

По суті, з боку Долгорукого це було грубе й нахабне порушення волі великого князя Ярополка. Авторитет якого, і так невисокий, після того випадку стрімко полетів униз. Бо за сваркою старших і

молодших Мономашичів уважно спостерігали інші удільні князі, яких кількість Мстиславичів не могла не лякати, і мотали собі на вус.

Ярополк розумів, що швидко втрачає залишки репутації, і спробував було наполягти на своєму. І призначив у Переяслав іншого сина Мстислава — **Ізяслава Мстиславича**, котрий на той час сидів у Полоцьку. А замість нього в Полоцьк послав свого третього племінника — **Святополка Мстиславича**.

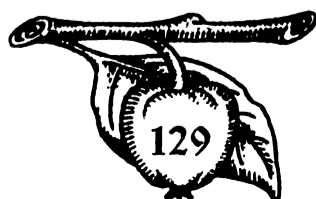
Але на цей раз вийшло ще гірше — Юрій Долгорукий знову підняв неабиякий лемент, знову помчав у Переяслав і вже звично вигнав звідти чергового шмаркатога Мстиславича відпрацьованими копанцями. Потім ще довго слав з Переяславського валу вслід тому нещасному Ізяславу барвисті давньоукраїнські лайки.

Однак найгіршим для Ярополка було те, що раптом повстали небайдужі давньобілоруські громадяни, і про причини їхнього невдоволення історики досі жваво сперечаються. Деякі кажуть, що Ізяслав був у Полоцьку популярним, а його заміна на якогось Святополка і викликала обурення полочан. Хтозна, може й так, тим більше, що саме вже «Святополк» мало породжувати в тогочасних громадян неприємні асоціації з такими непопулярними персонажами, як Окаянний та Ізяславич. Не ім'я, а діагноз.

Тож не дивно, що в Полоцьку після приїзду Святополка Мстиславича одразу вибухає **антикиївське повстання 1132 року** з усіма належними декораціями: майдан, барикади і штурм князівського палацу. Уся ця захоплююча історія закінчується ганебною втечею Святополка й зворушливою картиною торжествуючого полоцького Віча. Яке довго радиться, кого ж тепер собі на шию повісити. Згадали про **Всеславичів**, а ті себе двічі гукати не примусили. Хутко повернулися з Візантії та негайно всілися на столі Полоцького князівства й безтурботно звісили ноги. Несміливе зауваження Ярополка з Києва не справило на них жодного враження, Всеславичі лише зневажливо хмикнули. А новообраний полоцький князь, онук Всеслава Чародія **Василько Святославич** байдуже повернувся до великого князя широкою, засмаглою на курортах Візантії спиною. І продовжив шляхетну справу свого дідуся Всеслава з подальшої розбудови давньобілоруської держави.

Втім, про Василька Святославича розповідають, що він не на пляжах у Анатолії засмагав, а служив у війську імператора й був неабияким полководцем. Але нехай про те вже білоруські дідусі свої історії пишуть, а ми повертаємося до історії України.

Прикра невдача з Полоцьким князівством опустила авторитет великого князя київського до рекордно низьких показників, після

цього вже ніхто з удільних князів і не приховував, що чхати він хотів на той Київ і на того великого князя.

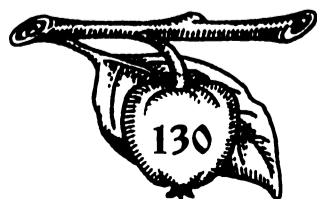
Оті місцеві князі негайно припинили перераховувати в столицю податки, і Ярополку залишалось лише розгублено кліпати очима та втішати себе думкою, що зате він увійде в історію як великий князь, при якому Русь припинила своє існування в якості єдиної держави. Втім, малоймовірно, що Ярополка така думка сильно тішила.

Порушеннями податкової дисципліни удільні князі не обмежилися, а деякі почали ласо задивлятися й на крісло великого князя київського. Першими облизуватися почали чернігівські **Ольговичі**, які були свято переконані, що мають пріоритет на володіння київським столом. Бо походять від третього сина Ярослава Мудрого — **Святослава Ярославича**. У той час як оті узурпатори **Мономашичі** від четвертого — **Всеволода Ярославича**. І тому в родині Ольговичів з діда-прадіда передавалися розповіді про те, як їх несправедливо обділили, але нічого-нічого, рано чи пізно справедливість восторжествує!

Коли ж між Мономашичами почалася вищеописана уособиця, а приборкати молодших братів Ярополк виявився нездатним, чернігівський князь **Всеволод Ольгович** щасливо всміхнувся й вирішив: «Настав нарешті наш час!». Після чого й розпочинається тривала і захоплююча історія **протистояння між Мономашичами і Ольговичами**, яка є просто-таки готовим сценарієм для довжелезного пригодницького телесеріалу. Реальну трансляцію якого в прямому ефірі багато років поспіль дивилися наші предки. Але навряд чи отримували від того серіалу велике естетичне задоволення.

Розповідати про всі без винятку перипетії доби роздробленості в дідуся немає ніякої змоги та, зрештою, і бажання. Бо навіть найтерплячіший з читачів не витримає й жбурне цю книгу подалі — безкінечні й дріб'язкові княжі чвари можуть зацікавити хіба що дуже вже захопленого любителя історії. Але звичайні читачі вже від одного переліку імен багатьох десятків *-славичів* можуть просто очманіти.

Тому спробуємо пройтися лише по найголовніших фактах. А факти вперто свідчать, що з часу правління Ярополка Володимировича, який помер у 1139 році, і до середини XII століття Русь розпалася на **півтора десятка незалежних князівств**, проте щодо точної їх кількості в істориків спільної думки немає. І часто називаються різні дані, від 13 до 18 таких князівств. Оті князівства (або, як їх називає літопис, — землі) сильно відрізнялися одне від одного як розмірами, так і кількістю населення, географічним розташуванням, а також становищем, яке в них займали князі.

Україна-Русь децентралізована

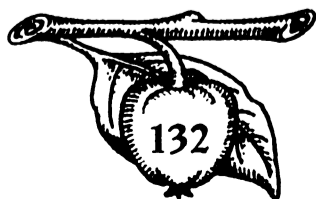
Принаймні в дев'ятьох землях влада належала окремим династиям, і структура влади в них повторювала в зменшеному вигляді структуру великої Русі. Тобто старший у роду розподіляв уділи між своїми молодшими родичами й стежив, щоб усюди був порядок. Соціально-політична ситуація в таких землях відрізнялася відносною стабільністю, що давало змогу скористатися головною перевагою роздробленості — можливістю інтенсивно розвивати раніше відсталі регіони. У таких князівствах якраз і з'являються нові міста та ярмарки, будуються церкви й монастирі, отримує свіже дихання економічне життя. Та і взагалі настрої у людей там помітно покращується, що позитивно позначається й на демографії.

Однак пов'язувати економічну успішність і політичну стабільність винятково з фактом наявності в тій чи іншій землі княжої династії не варто. Бо Русь дала приклади земель, де економіка процвітала та життя буяло й без особливої ролі князів. Передусім це стосується, звичайно, **Новгорода**.

Якось у **1136 році**, дізнавшись, що великого князя Ярополка з братами сильно побив половцями чернігівський князь **Всеволод Ольгович**, небайдужі новгородці змовницьки переглянулися. А потім чемно відвели присланого до них Ярополком **Всеволода Мстиславича** (якого перед тим копанцями вигнав із Переяслава Юрій Долгорукий) до міської брами і, побажавши князю успіхів у роботі й особистому житті, вгатили йому пониже спини потужного стусана. І з неприємним грюкотом опустили позаду отетерілого Всеволода важкі міські ворота. Після того випадку новгородці вже самі обирали собі князів і зазвичай виявляли неабиякі прискіпливість та вередливість. А прогресивні історики, задоволено потираючи руки, починають з цього часу дружно застосовувати назву **Новгородська республіка**.

Подібна практика склалася і в сусідньому **Псковському князівстві**, де традиції народного віча також були сильними. Найняті містами князі вели себе тихо, у роботу міських органів влади не втручалися й фактично виконували роль найманої воєнної сили на випадок іноземних зазіхань.

Згодом, читаючи про те, як новгородці і псковичі поводили себе із рюриковичами, московський цар Іван IV на прізвисько Мучитель (так його називали сучасники, а «Грозний» — вигадка пізньої офіційної пропаганди) лише скрипів зубами. Та присягався відомстити отим холопам і смердам, які зі своєю демократією до того знахабніли, що сміли піднімати руки на богом даних рюриковичів. Свій намір цар згодом повністю втілював у життя, **Новгород і Псков** були вщент вирізані, а на їхнє місце переселили вже правильних холопів і смердів, які звикли царя-батюшку шанувати, а при слові «Віче»

хапалися за дрючки. Нащадки отих правильних царських холопів живуть у тих краях і донині, справжньої історії тієї землі не знають, а при слові «демократія» починають верзти таку люту маячню, що неможливо слухати.

Проте були й князівства, для яких роздробленість стала справжнім лихом, бо саме вони стали тими землями, на яких розгорнулися основні баталії міжусобних воєн. Так, наприклад, досить непевним було становище в **Переяславській землі**, де окремої династії якось теж не закріпилося і там поперемінно князували представники молодших гілок Мономашичів. Яких час від часу звідти виганяли й заганяли туди інших. Щоб також свого часу безжально вигнати.

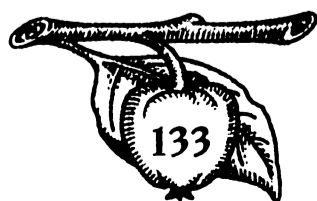
Ще перед цими подіями зі сторінок історії зникає героїчне **Тмутороканське князівство**, яке завоював колись ще сам звитязний Святослав, коли мама, княгиня Ольга, відпустила його трохи погуляти. Серед причин зникнення Тмуторокані окремі науковці називають навалу половців, які помстилися цьому віддаленому князівству за всі сльози й страждання, які їм перед тим заподіяла Русь. Інші дослідники схильні бачити причини його занепаду в природних катаклізмах, як-от виверження вулкану чи землетрус. У будь-якому разі, на цій сторінці нашої книги Тмуторокань відходить у вічність, і, прощаючись із нею, обіцяємо пам'ятати звитязну історію славного руського анклаву, який протягом кількох століть дарував нам стільки прикладів мужності й авантюризму наших предків.

Однак, головним яблуком розбрату в цю добу стає, безперечно, **Київ**. Захопити який вважав своїм обов'язком чи не кожен із князів, у якого був вільний час та відповідний настрій. І треба визнати, що зважаючи, який калейдоскоп панував на посаді великого князя київського, чого-чого, а хорошого настрою й вільного часу у руських князів вистачало. Про що яскраво свідчать підрахунки відомого українського історика **Степана Томашівського**. За даними якого протягом ста років між **1146 і 1246 роками** великі князі змінювалися **47 разів**. При цьому, повертаючись на престол по кілька разів, тут правили **24 князі**, а **35 княжінь** тривало менше року кожне.

Нескладно собі уявити, які настрої панували серед населення Києва і якими словами коментували небайдужі містяни появу чергового великого князя.

— Хто там у нас сьогодні князює? — ліниво цікавилася перекупка в сусідки, розкладаючи зранку свій товар.

— А біс їх добере, мені оті князі вже в печінках. Понаїдуть з військом, гармидер знімуть і лише насміять. А наступного дня їх і бачили. Тут же наїжджають нові й теж лише бруду нанесуть.

— Ваша правда. Але ж усі вимагають податки.

— Які податки? Що я — з дуба впала, отим бандитам податки платить?

— А якщо князь...

— Та хай тому князю в роті пір'я поросте! Ото нехай він спочатку порядок наведе, дасть нормально дихати малому й середньому бізнесу, от тоді й ми не будемо свої трудові доходи в тінь ховати.

— Оце правильно! — і обидві перекупки задоволено сміються, вправно обслуговуючи ранкових покупців.

В пору політичних катаклізмів певна стабільність у державі забезпечується природною інертністю державного апарату. Чиновників прийнято лаяти та кепкувати з них, а між тим державні службовці часто виконують функцію амортизатора, забезпечуючи навіть в добу революційних пертурбацій виконання необхідних для життєдіяльності країни адміністративних функцій. Щось подібне простежується і в добу частоті зміни в Києві великих князів, які іноді просто не встигали призначати на управлінські посади своїх людей. Тому були вимушені покладатися на старий досвідчений державний апарат, отже, київські бояри та служивий люд сприймали появу нового великого князя здебільшого філософськи. Наперед знаючи, що нікуди той князь не дінеться і без них керувати країною не зможе. Проте запас філософського спокою і в товстошкірих бюрократів не безмежний, занадто жвава боротьба між політиками рано чи пізно призводить до кризи управління.

— Куме, а що ви оце таке робите? Ремонт затіяли? — питає худорлявий митник свого огрядного кума, який саме складає в скриню дбайливо загорнуті пакунки.

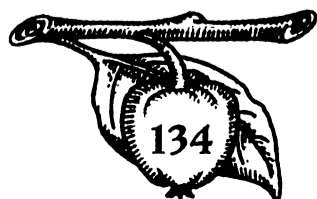
— Та який там ремонт? Речі в дорогу пакую, і вам теж раджу. З Києва пора виїжджати, тут діла вже не буде. Принаймні скоро ще не буде, — відповідає огрядний митник, витираючи з чола рясний піт.

— А чому ви так думаєте? Через чехарду з князями? Тю! Куме, ми з вами хіба таке переживали? Залишаймося!

— Та яка там чехарда? Мене ті князі взагалі мало цікавлять. А ви що, інтернет не читаете?

— Ні, а що там?

— Те, що я вам раніше казав, — європейські хрестоносці таки пробрили торговий путь на Схід через Середземномор'я і на транзиті сіла Венеція. Позиції Києва тепер слабшатимуть, князі ще дужче

гризтимуться, і скоро нам тут буде нічого робити. Ви помітили, скільки торгових лодій прийшло до Києва минулого тижня?

— Жодної.

— Отож.

— А куди ж ми поїдемо? Невже у Венецію?

— Та яку там Венецію... Думаю, нам варто зараз у Галичину податися. Отам, на заході, сходить зараз зоря нової державності. Та й до кордону із іноземними королівствами ближче. А нам, митникам, що потрібно?

— Кордони?

— Тю, ви що, прикордонник? Нам, митникам, торгові потоки потрібні. Я давно до тамтешнього князя **Ярослава Галицького** придивляюся. Толковий чоловік. Коло нього не пропадемо.

— Яка ж ви мудра людина, куме! То я пішов збиратися.

— Ідїть. І не барїться, завтра зранку виїжджаємо. Знайомі купці в **Галич** вирушають і кажуть, що то дуже перспективне молоде місто. Розвідані величезні поклади солі, вона йде на експорт, а там, де експорт, там фінансові махінації, різні схеми... словом, без досвідчених митників галичанам не обійтися.

— А корупція буде? — схвильовано блиснув очима худорлявий.

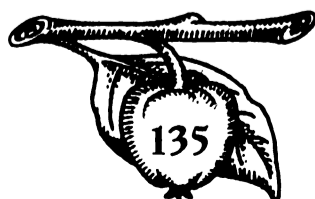
— Аякже! — відповів огрядний, і обидва куми задоволено зареготали.

Про галицького князя **Ярослава** дідусь ще не раз згадуватиме, і здебільшого в позитивному контексті, бо на тлі тієї сірої княжої убогості, яка розплодилася на землях Русі, цей онук Володаря Ростиславича був одним з небагатьох приємних винятків.

Значно більшою була категорія обмежених, але неймовірно впертих князів, які без упину продовжували змагатися між собою за великокняжий стіл у Києві. Який на ту пору ніякого зиску, окрім розладнаної нервової системи, князям уже не приносив.

У цьому зв'язку нам варто зупинитися на особі вже згадуваного вище діяча на ймення **Юрій Долгорукий**. Який був чудовим взірцем пихатої і впертої посередності, а значить, типовим представником тієї княжої публіки, яка зчепилася в боротьбі за великокняжий стіл.

Був він одним із молодших синів Володимира Мономаха від його шлюбу з половчанкою Єфимією. І сам одружився з половчанкою, що на той час було вже широко розповсюдженою серед руських князів практикою (половецькі тітки, у яких були дівчата на виданні, свою справу добре знали).

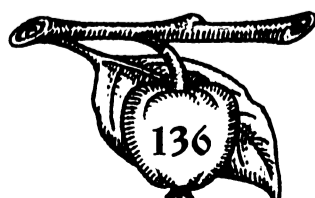

Парсуна Юрія Долгорукого з «Царського титулярника». Звісно, що про портретну схожість зі справжнім князем навіть мови бути не може. Типовий приклад московської ідеалізації особи правителя

Зовнішність князя «очевидець» Татіщев описує без особливої компліментарності: дебелий, товстий, з маленькими очима, довгим викривленим носом і рідкою борідкою. Тобто, зовсім не так, як Юрія Долгорукого улесливо зобразили в «Царському титулярнику» 1672 року. Взагалі той «Титулярник» — невичерпне джерело хорошого настрою, бо коли переглядати парсуни (портрети) зображених там царів і правителів, можна гарно посміятися. Такі вони всі там красунчики.

За характером і звичками Юрій Долгорукий, наскільки можна судити з документів, був ласий до жінок і до їжі, великий любитель бенкетів, під час яких полюбляв добряче хильнути. Працювати не любив, зате йому дуже подобалося відчувати себе князем. Що зазвичай зводилося до хамського поводження з довколишніми. Хто йому перечив чи навіть не так мовчав, того легко міг заточити в поруб, а міг і стратити. Однак головного гріха — заснування Москви — Юрій Долгорукий таки не скоював. І це треба чесно визнати, якщо ми хочемо бути до нього об'єктивними.

Бо заснування Москви, яке офіційною російською історіографією відноситься до 1147 року, того року взагалі не було. А була пиятика («обед силён») Юрія Долгорукого з місцевим боярином Кучкою в його селі Кучково, на річці Москва.

Того боярина, що характерно, Долгорукий згодом стратив, а село забрав собі й приєднав до основних володінь у Суздальській землі. Формально ж роком заснування Москви може бути 1156 рік, коли біля того Кучкова, на Боровицькому пагорбі, заклали перший дерев'яний кремль — маленьке укріплення з колод. Але Юрій Долгорукий до того вже не мав жодного стосунку, бо саме в той час куняв п'яний у кріслі великого князя в Києві. А справами Суздальської землі займався його син Андрій Боголюбський. І заснування Москви, швидше за все, на його совісті.

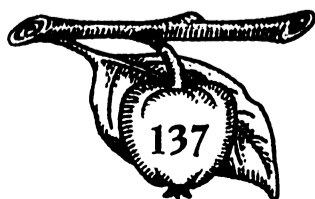
Дідусь згадав цю історію зовсім не для того, аби принизити Москву, яка згодом стала великим містом і столицею однієї з імперій. А щоб показати, якою дріб'язковою брехнею займаються російські фальсифікатори історії лише для того, щоб зробити свою столицю на якихось дев'ять років старшою. А подібних, ще й набагато кумедніших прикладів фальсифікату в офіційній історії Росії сила-силенна.

Але повернімося до Юрія Долгорукого, обставини життя й смерті якого рельєфно ілюструють мораль і звичаї, які панували в середовищі руської знаті того часу.

Князь довго і вперто добивався посади великого князя й віддав багато років, сил і грошей, аби всістися на київському столі. Кілька разів йому це вдавалося, однак щастя Долгорукому це не принесло.

Небайдужі кияни ставилися до нього відверто вороже, і причина тут комплексна. По-перше, людиною князь був неприємною, жорстокою, жадібною й зарозумілою при не надто великих розумових здібностях. А по-друге, всідаючись у кабінеті великого князя, Долгорукий намагався взяти під свій контроль і державний апарат. Для чого розставляв на ключові посади довірених бояр, привезених із Суздальської землі. Що викликало невдоволення вже у київських бояр. Які, треба чесно визнати, також були людьми малоприємними.

Столичне чванство київського боярства, яке гордовито дивилося на суздальських селянок, аж ніяк не сприяло встановленню в середовищі вищої державної бюрократії корпоративної солідарності, а лише підкреслювало взаємну неприязнь. Ворожнеча між киянами й суздальцями, яка вперше проявилася якраз за Юрія Долгорукого, і називається Михайлом Грушевським як основна причина безславного завершення його князювання.

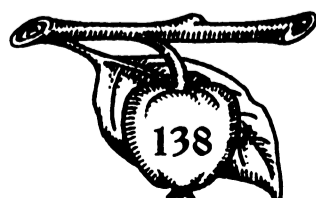
В історичній науці давно утвердилася версія, що Долгорукий настільки допик київських бояр, а його суздальці настільки остогидли киянам, що між населенням міста і великим князем виникли непримиренні розбіжності з принципового питання: Долгорукий хотів жити в Києві довго й щасливо, а от кияни воліли бачити його мертвим. І в 1157 році ці розбіжності у поглядах сягнули нарешті критичної межі — київські бояри отруїли Юрія Долгорукого, позбавившись за одним рипом і суздальських зайд. Бо небайдужі кияни, святкуючи смерть непопулярного князя, на radoшах уцент розграбували його двір, а заодно — гулять так гулять — і двори суздальців. Після чого, порадившись, гукнули на київський стіл Ізяслава з клану чернігівських Давидовичів. У подальшому кияни легко виганяли й запрошували до себе князів, вередуючи і перебираючи ними незгірш, ніж їхні новгородські колеги.

Однак варто повернутися до обставин смерті Юрія Долгорукого, бо тут багато незрозумілого. Версія про отруєння давно вже стала в історичній науці загальновизнаною, і тут ніби немає про що говорити. Хоча беззаперечних доказів вбивства у руках істориків нема, а є лише засновані на середньовічних чутках припущення.

Насправді відомо ось що. Великий князь Юрій Володимирович якось 10 травня 1157 року пообідав у київського боярина Петрили і, як не складно здогадатися, добряче там хильнув. Та так, що вночі йому стало зле. Наступного дня князю не покращало, не полегшало й через день. А через п'ять днів, 15 травня, великий князь узяв і вмер. Поховали Юрія Долгорукого коло церкви Спаса на Берестові (поблизу Києво-Печерської лаври), що також свідчить про ставлення до нього киян. Бо йому за статусом личило бути похованим у Софійському соборі, біля батька Володимира Мономаха. Але кияни заперечливо похитали головами і великого князя Юрія закопали не по чину.

Твердження про отруєння в науковий обіг увів російський історик Микола Карамзін, і загалом ця версія грає на руку російської історіографії подальших подій. Бо покликана певною мірою виправдати звірячу жорстокість Андрія Боголюбського до киян: син буцімто мстився за вбитого батька, і все тут ясно.

Насправді не все ясно. І суперечки щодо того, чи вбивали кияни того князя, чи він помер природною смертю від алкоголізму, тривають і досі. Але варто пам'ятати, що єдиний, хто справді виграв від смерті Юрія Долгорукого, був якраз його син Андрій Боголюбський. Який знаходився із батьком у натягнутих стосунках і перебував на той час у Суздальській землі невідомо на яких правах. Бо з посади Вишгородського князя, на яку його призна-

чив батько, самовільно дременував ще у 1155 році. Та ще й за дуже скандальних обставин, про які трохи нижче. Після смерті ж Юрія Долгорукого Андрій і став нарешті повновладним князем у своїй улюбленій Володимиро-Суздальській землі, отже, батькова смерть не могла його не радувати.

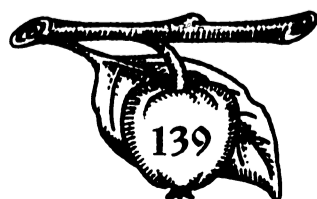
Дідусь не береться стверджувати, що київські бояри не могли вкоротити Долгорукому віку. Могли, ще й як, тим паче, що вороже ставлення киян до Долгорукого й до його суздальців — історичний факт. От що дідусь береться стверджувати абсолютно переконано — надмірне споживання алкоголю шкідливе для княжого здоров'я. І не лише для княжого.

А тепер трохи вийдемо за межі сучасної України й прогуляємося на схід. Оскільки, на думку низки авторитетних учених, саме **Володимиро-Суздальське князівство** слід розглядати в ролі ембріона, з якого вирости і Московське царство, і сучасна Російська Федерація. Отже, на цьому князівстві й на постаті сина Юрія Долгорукого, **Андрія Боголюбського**, нам варто зупинитися дещо детальніше.

Володимиро-Суздальське князівство остаточно сформувалося лише в середині XII століття на досить широкій території Ростовської і Суздальської земель, яка охоплювала давні землі кривичів, частково в'ятичів, а також таких угро-фінських племен, як мурома, весь і меря. Територіальна відірваність цих земель від Києва, навіть на думку російських учених, наприклад, академіка Рібакова, від початку зумовила їхній слабкий зв'язок із центром. Ті малозаселені й бідні території мало цікавили імперський Київ, тож і культурний вплив Русі на ці периферійні землі мав доволі епізодичний характер. Тобто Ростово-Суздальська земля від самого початку розвивалася в певному відриві від загальноруського контексту.

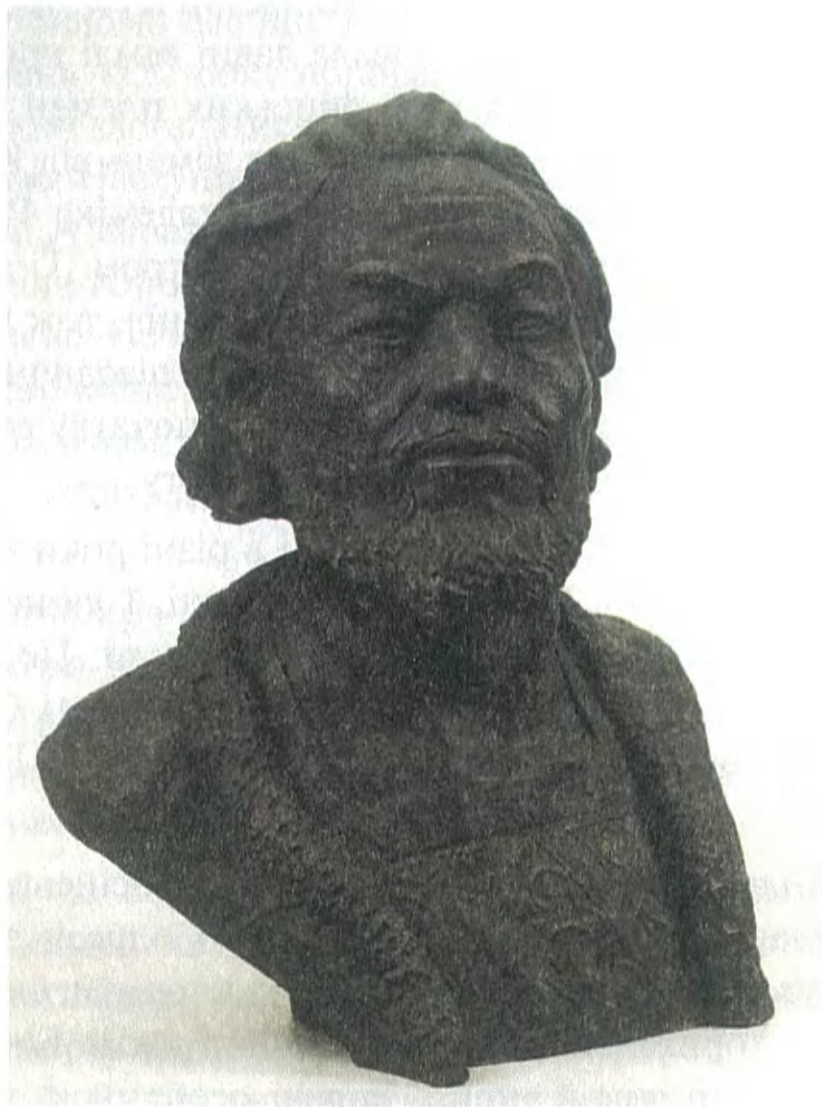
Єдиного центру князівство не мало, і в різні роки місцеві князі тримали свої столи то в Ростові, то в Суздалі. І лише в 1158 році столицею цієї землі стає Володимир-на-Клязьмі. Це якраз і сталося при Андрії Боголюбському, який після смерті батька почав себе титулувати не Ростово-Суздальським князем, а Володимиро-Суздальським.

Постать Андрія Боголюбського в працях російських істориків настільки залакована й відполірована, що одразу закрадається підозра, що тут щось не так. Втім, російські історики, славословлячи цього князя, не оригінальні, бо ще церковні житія Боголюбського виділяються на тлі житій інших князів особливою улесливістю. У результаті сучасний читач має перед собою іконописний, а значить, неправдивий портрет того князя.

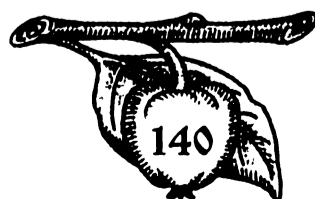

Ось таким Андрія Боголюбського бачив художник В. Васнецов у 1885 році. Ну просто бусічка

А це реалістична скульптурна реконструкція його зовнішності, здійснена М. Герасимовим у 1939 році. Відчуймо різницю

А між тим, Андрій Боголюбський — один з небагатьох князів, череп якого удостоївся честі потрапити до рук Михайла Герасимова — відомого реконструктора зовнішності історичних діячів за їхніми кістяками. Щоправда, зараз у Росії точиться жвава дискусія, чи мав реальний Боголюбський відображені Герасимовим монголоїдні риси, чи ні. Бо російській православній церкві монголоїдність Боголюбського видається блюзнірством, не міг руський князь мати таке обличчя — твердо запевняють бородаті антропологи з московського патріархату й сердито суплять брови.

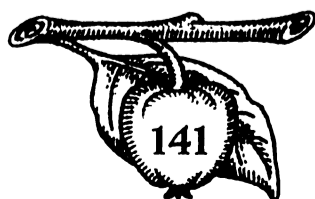
Облишмо суперечку про розріз очей Боголюбського борода-тим московським батюшкам, а самі візьмімо до рук житія князя, у яких крізь гушавину церковнослов'янської нісенітниці проглядають реальні риси цього діяча. І якщо в ті житія уважно й критично вчитатися, то стане ясно, що з-за солодкуватого іконописного лику виглядає хижий писок рідкісної падлюки. Дідусь нечасто дає подібні характеристики історичним персонажам, але в цьому конкретному випадку кожне слово на своєму місці.

Дідова розповідь про реального Андрія Боголюбського розпочинається в ті дні, коли його батько Юрій Долгорукий у **1155 році** вже втретє (і востаннє) всівся у крісло великого князя в Києві. І наказав синові їхати у Вишгород, бо, почувавши себе у вороже налаштованій столиці непевно, хотів мати коло себе надійну людину. А Вишгород усе ще залишався стратегічно важливим північним форпостом Києва, де постійно стояла сильна залога, яка у випадку хвилювань столичного населення могла прибути на виручку великому князю протягом щонайбільше кількох годин.

Андрій спочатку ніби послухався, прибув до Вишгорода, але скоро, не попереджаючи батька, зник з робочого місця. І лише за кілька місяців вигулькнув у своїй Ростовщині. Що ж сталося?

Згідно з житіями, благочестивий князь Андрій був дуже сумірною й богобоязливою людиною, любив церковний спів, повсякчас звертався до Писання та багато часу й сил віддавав допомозі церкві. Але особливо він любив ікони. І як бачив якусь нову ікону, негайно падав перед нею навколішки та починав несамовито бити поклони.

Так трапилося, що ще Мстиславу Володимировичу у 1131 році прислали з Константинополя чудотворну ікону Божої Матері. Яку в Києві зустріли з великою радістю та з почестями перевезли у Вишгород. Де помістили в колишньому родовому маєтку святої рівноапостольної княгині Ольги, у якому на той час знаходився жіночий монастир. Святиня то була незвичайна, бо, за легендою, написав її сам євангеліст Лука на дереві, зробленому зі столу, на

якому преломляли хліб Діва Марія та чоловік її Йосип. Для релігійних людей XII століття сам набір цих імен лунав як церковний гімн. І усвідомлення того, що вони бачать таку святиню, написану без перебільшення талановитою рукою, викликав непідробний релігійний екстаз. По суті, та ікона була для Русі першорядною святинею всенародного значення.

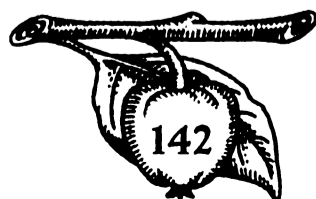
Тож, прибувши у Вишгород, Андрій негайно подався молитися до тієї ікони, про яку чув, що на новому місці вона вже почала являти чудеса: часто залишала стіну, висіла в повітрі і «ношашеся сюду і сюду», всіляко демонструвала, що їй те місце не подобається. Тому, побачивши чудотворну ікону, Андрій *«возгореся духом и умоляше Пречистую Богородицу, да скажет святую волю Свою»*. Ікона виявила готовність поспілкуватися з благочестивим князем, Андрій посмілішав і поставив питання руба: *«О, Пречистая Госпоже, Дево Богородице, Мати Христа Бога нашего! Аще хочеши, можеши мне Помощница быти в Ростовской земле, идеже тщимся шествовати, и тамо посети нас, Владычице!»*.

Само собою, що ікона радо погодилася й Андрій був вимушений підкоритися її волі. Та вивіз ікону в Ростово-Суздальську землю. Іншими словами — князь свиснув із церкви національну святиню. Бо в перекладі на українську ота пишна церковнослов'янщина звучить приблизно так.

«Громадянин Андрій Юрійович, призначений на посаду голови Вишгородської держадміністрації, користуючись службовим становищем, викрав з церкви Богородицького жіночого монастиря видатну художньо-історичну цінність — ікону Божої Матері, яку таємно вивіз у Ростовську область. Дії громадянина Андрія Юрійовича підпадають під такі й такі статті Кримінального кодексу України».

І для князя було б краще, якби його судили в наш час. Бо в наш час за подібне Андрюха просто сів би в тюрму. Але для XII століття то був набагато страшніший злочин. І якби вишгородці тієї ночі впіймали князя за крадіжкою ікони, то запросто відірвали би йому голову. А спробував би за сина-блюзніра заступитися його батько, то тут уже обурені кияни з великою насолодою повисмикували б князю його довгі руки. Однак Андрія тоді не впіймали. На превеликий жаль.

У Ростовській землі Андрій, на вказівку ікони, заснував село Боголюбово, де й поселився і потім ревно стежив, щоб усі називали його лише Боголюбським — звучить дуже благочестиво, а в питаннях самопіару цей князь знав толк. Хоча справедливіше й історично достовірніше називати його Андрієм Іконокрадом. Так принаймні

Вишгородська ікона Божої Матері вкрадена Андрієм Боголюбським (Іконокрадом) у 1155 році

зрозуміліше, про кого мова. Бо викрадену ікону князь ще довго й безсоромно використовував для виправдання своїх злодіянь. А їх у нього вистачало.

Саму ж ікону, звісно, на її прохання, розмістив у Володимирі-на-Клязьмі й зажив собі смиренно й благочестиво, ведучи благочинне життя в молитвах і постах, турбуючись про простих людей, калік, убогих і вдовиць. Бо саме таку версію просувають численні церковні житія Андрія Іконокрада, автори яких, мабуть, мають читачів за ідіотів.

Насправді Андрій зайнявся насадженням у своїх володіннях таких жорстоких порядків, що скоро його почало боятися навіть найближче оточення. Деспот за натурою, Іконокрад не був позбавлений певних адміністративних талантів, тому досить швидко налагодив безперервні надходження податків до своєї скарбниці. Однак, побоюючись повстань незвичного до подібних поборів населення, постійно збільшував дружину й будував укріплення. Одним із таких укріплень і став дерев'яний кремль, закладений у 1156 році на березі річки Москва в селі Кучково. Версії, що те укріплення було збудоване для захисту від зовнішніх ворогів, безпідставні, бо половці в ті дикі й віддалені краї не навідувалися, а княжі усобиці точилися далеко, в південно-західних землях Русі. Тобто жодного

фортифікаційного сенсу в тому кремлі не було. Сенс у Москві був лише в ролі центру збору податків з місцевого населення і для захисту від платників податків.

Однак на тлі подальших діянь Андрія тьмяніє навіть історія з обікраденим жіночим монастирем. У 1157 році помирає його батько, Юрій Долгорукий, і Іконокрад стає нарешті повним володарем батькової вотчини. Першим ділом благочестивий князь проганяє з князівства свою мачуху, батькову вдову, грецьку царівну Ольгу разом з її дітьми. Далі переводить свій смиренний і богобоязливий погляд на Ростов і Суздаль. Де була давня практика регулярних вічових сходів. Андрій жорстоко їх викоринює й запроваджує самодержавні порядки, встановлені ним раніше у Володимирі-на-Клязьмі.

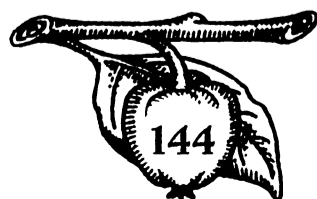
Грабуючи населення, князь поступово багатіє та поширює свій вплив і на сусідні князівства й уже мріє про перетворення Володимира-на-Клязьмі в загальноруський політичний і релігійний центр. Здійснена в 1160 році спроба перенести з Києва центр Київської митрополії у свою столицю, щоправда, провалилася (константинопольський патріарх послав його подалі), але Андрій Юрійович не полишає амбітних мрій. І ставить перед собою за мету знищення Києва. Який своїм існуванням заважає реалізації його амбітних планів.

Для загального розуміння історичної канви, на яку ми зараз покладемо примхливі візерунки подальших подій, дідусь скаже, що на **середину XII століття** серед півтора десятків князівств сформувалося кілька найсильніших:

Новгородське — на той час фактично республіка, яка наймала князів, а при недостатньому рівні профпридатності звільняла їх з роботи й наймала нових. У міжусобні чвари втручалася, лише коли мала з того комерційний зиск, однак на провідну роль на Русі новгородці не претендували.

Чернігівське, де сиділи **Ольговичі** — одні з головних претендентів на великокняжий стіл у Києві.

Смоленське, де на той час утвердився один із найрозумніших тогочасних князів, онук Володимира Мономаха й син Мстислава — **Ростислав Мстиславич**. Який правив Смоленщиною 32 роки й став засновником династії **смоленських Ростиславичів**. Сам Ростислав Мстиславич з 1161 по 1167 рік був навіть великим князем київським, і треба віддати йому належне — то був один із найспокійніших і благополучних періодів у історії тогочасної Русі — княжі усобиці вщухли, а Ростиславу навіть вдалося на певний час підняти престиж посади великого князя. Принаймні Андрій Іконокрад у

своєму Володимирі-на-Клязьмі не міг із Києвом нічого вдіяти, хоча й неабияк бісився. Тому мусив чекати смерті Ростислава.

Володимиро-Суздальське на чолі з Андрієм Іконокрадом, який претендував на роль великого князя, однак не шляхом утвердження в Києві, а шляхом перенесення центру Русі в своє князівство зі столицею у Володимир-на-Клязьмі. Для чого йому потрібно було знищити Київ як політичний і релігійний центр Русі.

Галичина і Волинь — західні землі, про які детальніше піде мова в наступному параграфі.

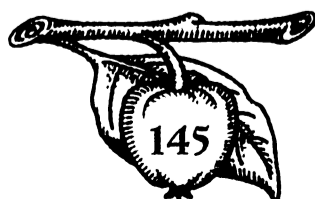
Решта князівств також брала участь в усобицях на боці тих чи інших вищеперерахованих князівств, але здебільшого як статисти. Також у ролі статистів активну участь у тих подіях беруть половці, чорні клобуки (торки, печеніги, берендеї) і ще чимало різних екзотичних племен, тож костюмери майбутніх українських блокбастерів посивіють, поки доберуть для всіх акторів історично достовірний одяг.

Ну, й окремо існував історичний центр Русі — **Київ** і Київська земля, яка з цього часу починає називатися **Руською землею** у вузькому значенні цього слова. Бо незалежні князівства всіляко підкреслювали свою окремішність і на назву Русь аж ніяк не претендували. У тому самому Володимиро-Суздальському князівстві за зізнання, що ти «руський», можна було й по пиці отримати.

Після смерті 14 березня 1167 року великого князя Ростислава Мстиславича знову спалахує усобиця — на право посісти ваканте крісло по праву старшинства претендують одразу троє князів: Володимир Мстиславич, Святослав Всеволодович та Андрій Іконокрад. Однак небайдужі кияни покрутили носами й запросили князя з **Волинської** землі **Мстислава Ізяславича**. Який доводився покійному Ростиславу племінником і першим помічником, а також прославився серією перемог над половцями.

Ставши на запрошення киян великим князем, Мстислав Ізяславич прославляє своє ім'я знаменитим **походом на половців 1168 року**, для чого він зумів зібрати потужну коаліцію з 13 князів, і об'єднана руська дружина добряче погуляла того року в степу.

Водночас на східних теренах Русі зріє антикиївська змова, на чолі якої і стає Андрій Іконокрад. Який, зібравши свою коаліцію з 12 князів, послав у **1169 році** на Київ величезну армію, поставивши на її чолі свого сина Мстислава Андрійовича. «Ціла хмара українських князів посунула нищити Київ на славу його північного суперника», — скрушно зітхає з цього приводу Михайло Грушевський.

Оборону Києва спочатку взяв на себе звитяжний Мстислав Ізяславич, у котрого, щоправда, власних військ було небагато. Проте відкритий штурм Києва провалився, потужні стіни древньої столиці, підперті воїнами Мстислава й небайдужими киянами, встояли й перед такою небаченою раніше армадою.

Військо Андрія Іконокрада було змушене брати столицю в облогу, а це вже киянам аж ніяк не могло сподобатися. Терпіти голод через таку дрібницю, як зміна великого князя, їм здавалося безглуздом. На той час отих великих князів змінилося вже чимало, і здебільшого та процедура проходила для мешканців столиці майже непомітно. Тож небайдужі кияни попросили Мстислава не вператися і йти з міста.

— Окей, — сказав Мстислав, — але щоб ви потім не шкодували! — скочив собі на коня та зі своїми невеликими силами з боєм пробився крізь порядки ворога та зник у напрямку Волині.

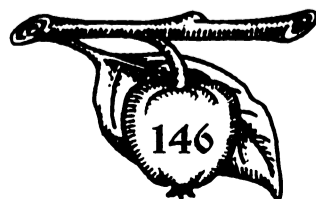
Якби кияни знали, у що обернеться захоплення Києва військами Андрія Іконокрада, вони нізащо б не відпустили Мстислава. І самі би одностайно, старі й малі, стали на захист свого міста. І, безперечно, відстояли б Київ.

Проте міське населення не надто тривожилося, люди вважали це звичайною черговою зміною влади. Що зазвичай проходило без ексцесів, і до подібних ротацій на посаді великого князя кияни давно вже звикли.

Але цього разу все обернулося не так. Древнє місто, духовну столицю Русі грабували й плюндрували так, як ніколи раніше в історії Києва. Детально описи насильств дідусь не переповідастиме, бо криваві сцени пожеж, грабунків і вбивств ви й самі собі можете уявити. Три дні і три ночі богобоязливе військо благочестивого Андрія Боголюського грабувало Київ і його церковні святині. Складається повне враження, що володимиро-суздальський іконокрад волів би стерти Київ з лиця землі й розвіяти навіть згадку про нього.

Після безприкладного плюндрування древньої столиці Андрій у Києві не сів, а, оголосивши себе великим князем, залишився в себе у Володимиро-Суздальському князівстві. Сів у Києві його молодший брат Гліб Юрійович. Підлегле Іконокраду духовенство негайно додало до його житія пафосну церковнослов'янську муть про волю божу, а в подальшому російські історики слухняно повторювали нісенітницю про перенесення великокняжого столу з Києва у Володимир-на-Клязьмі.

Насправді Русь фантазію Іконокрада про перенесення великокняжого столу у Володимиро-Суздальську землю всерйоз не спри-

йняла, і наступні київські князі продовжували спокійно іменувати себе великими князями.

Сам Андрій Іконокрад, щиро вважаючи, що схопив бога за бороду, продовжив формувати на руїнах Русі власну державу й наступного, **1170 року**, пішов на **Новгород**.

Новгородці, які вже знали про страшну долю Києва, стали спішно готуватися до оборони й гукнули по допомогу всіх, кого лише могли. Чимало південноруських (українських) князів відгукнулися на цей заклик і поспішили до Новгорода зі своїми дружинами.

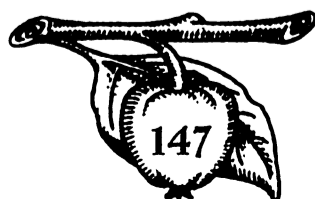
І на чолі цього колективного захисту Новгорода Великого від володимиро-суздальських варварів ми бачимо 18-літнього чорнявого юнака кремезної статури з мужнім вольовим обличчям. Командував обороною Новгорода син звитяжного Мстислава Ізяславича, український князь, видатний полководець і майбутній засновник могутнього Галицько-Волинського князівства **Роман Мстиславич**. Про нього дідусь детальніше розповість трохи згодом, а зараз молодий полководець готується громити орду Андрія Іконокрада. І це завдання юний командувач блискуче виконав, Новгород відстояв, а володимиро-суздальські війська зазнали таких втрат, що змушені були безладно розбігатися.

Зазнавши на полі бою поразки й ганебно втікши від Новгорода, Іконокрад вдався до економічної блокади міста, яка для великого торговельного центру завжди дуже болісна. Тож через півроку, терплячи великі збитки, новгородці вирішили за краще домовитися з володимиро-суздальським князем по-хорошому.

Тим часом Мстислав Ізяславич, скориставшись тим, що війська Іконокрада застрягли під Новгородом, рушив на Київ і вигнав звідти Гліба Юрійовича, аж за ним загуло. Гліб подався на південь, гупнувся перед половцями на коліна й попросив допомоги. Половці радо погодились й пішли на Київ. Мстислав, не маючи достатньо сил для надійної оборони, повернувся на Волинь збирати нове військо, але дорогою заслаб і помер.

Однак справу захисту столиці взяли у свої міцні руки його двоюрідні брати, Ростиславичі, з яких у дідуся найбільшу симпатію викликає **Мстислав Ростиславич**. Вояка то був прекрасний, крім того, щирий патріот південноруської (української) землі. Тож Глібові з половцями захопити столицю так і не вдалося, і він вертався від Києва зарюмсаний і нещасний, та й скоро десь у степу з розпуки й помер.

Очевидно, Іконокрад вважав добивання Києва справою всього свого життя, тому знову приступив до формування нового, ще біль-

шого війська, для чого почав збирати нову потужну коаліцію. Таке військо в небаченій у ті часи кількості — 50 тисяч — і рушило зі сходу на Київ у **1173 році**. Над древньою столицею нависла реальна загроза повного знищення.

Однак небайдужі кияни вже не були такими благодушними, як у 1169 році, і знали, з ким мають справу. Тому в 1173 році готували оборону міста всерйоз.

Іконокрад же був настільки впевнений у перемозі, що сам у похід на Київ не пішов, а доручив командування своєму сину Юрію Андрійовичу (*тому самому, який згодом, ставши чоловіком грузинської цариці Тамари, зганьбився перед усією Грузією своєю нездатністю продовжити царський рід. За що горда Тамара його й витурила з Грузії під глузливий регіт справжніх грузинських джигітів*).

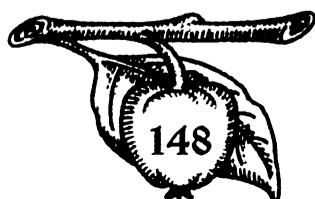
Обдарований полководець Мстислав Ростиславич вирішив зупинити ворога на підступах до столиці і з цією метою зосередив свої зусилля на укріпленні її північного форпосту — міста Вишгорода. Оскільки навпроти цього міста було єдине в околицях Києва місце, через яке ворог міг переправити військо з лівого на правий берег Дніпра.

Андрій Іконокрад вважав Мстислава Ростиславича своїм особистим ворогом і, посилаючи сина Юрія в похід, твердо наказав йому захопити Мстислава в полон і привезти до нього на розправу. Тож Мстислав Ростиславич надумав використати в ролі приманки самого себе.

Водночас, розуміючи, що сили нерівні і встояти буде важко, Мстислав відрядив брата, **Давида Ростиславича**, у західні землі, просити допомоги в Ярослава Галицького та інших тамтешніх князів. А сам став готуватися до зустрічі з ворогом.

І коли ворожа армія підійшла до стін Вишгорода, її зустріли спокійні, згуртовані й готові до битви полки Мстислава. Першим атакував Мстислав, і в цьому найпершому бою коаліційна армія була неприємно здивована тією рішучістю й холодною жорстокістю, з якою билися воїни Мстислава. Які, до того ж, продемонстрували відмінну дисципліну, слухняно маневруючи, підкоряючись наказам свого полководця. Вловивши слухну мить, Мстислав наказав своїм полкам відступити й відійти за стіни Вишгорода, що вони й зробили, вражаючи противника організованістю й вишколом.

Розпочаті суздальцями штурми Вишгороду результатів не давали, Мстислав майстерно командував обороною, а його війська вправно билися. Притому застосовувалася притаманна для наших предків тактика агресивної оборони, із зухвалими й несподіваними вилазками.

Імовірно, спочатку Мстислав планував виснажити величезну ворожу армію, бо чудово розумів, що у великій кількості солдат є й свої недоліки. Їх потрібно годувати, підтримувати бойовий дух та і взагалі стежити за дисципліною. Різноманітна коаліційна армія, скупчена на невеликому просторі під стінами Вишгорода, дисципліною не відзначалася, вона прийшла грабувати й наживатися. А не мерзнути далеко від рідної землі, ще й ризикувати життям.

Із часом, коли стало ясно, що Вишгород — міцний горішок, у війську нападників починаються ремствування, а Мстислав уважно стежить за рівнем бойового духу противника, вичікуючи, коли він упаде достатньо низько. У бойовому духу своїх бійців князь не сумнівався. І чекав добрих звісток від Давида, який уже давненько поїхав на захід по допомогу.

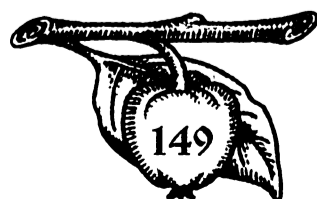
Давид тим часом вів непрості переговори із західноруськими князями, переконуючи їх узяти участь у обороні Києва. Патріотично налаштовані галичани й волинці не поспішали з прийняттям рішення, бо мали спочатку все зважити й обдумати. Крім того, треба ж поторгуватися і впевнитися, що тебе не обманюють. Мстислав же тим часом уже 9 тижнів героїчно тримав оборону Вишгорода, не дуже й сподіваючись, що підмога взагалі прийде. Тому покладався лише на власні сили.

Аж нарешті **луцький князь Ярослав Ізяславич** рішуче кинув шапкою об землю й вигукнув: «Згоден!». Після чого сів і довго торгувався з Давидом Ростиславичем, що йому буде, якщо він допоможе відстояти Київ. Зійшлися на тому, що Ростиславичі визнають Ярослава Ізяславича великим князем київським і допоможуть йому зайняти великокняжий кабінет.

Зрадивши такому успіху, Ярослав Ізяславич перемінився на очах — з обережного й неквапного перемовника раптом постав швидкий і рішучий бойовий командир. Мобілізувавши наявні в нього луцькі полки, Ярослав найняв ще й бойових галичан, і ота об'єднана волинсько-галицька дружина спішно рушила в напрямку Києва форсованим маршем.

Звістка про підхід на допомогу Вишгороду війська «западенців» викликала в стані суздальців і їхніх союзників неабиякий переляк — предки майбутніх бандерівців уже тоді вмiли нагнати на ворогів жаху.

Досвідчений Мстислав Ростиславич одразу відчув, що в стані противника з'явилися ознаки розладу, і вирішив скористатися зручним моментом. Дочекавшись ночі, князь вишикував свої полки, спокійно й без галасу вивів їх з міста й тихо повів на ворога. Полки рушили

Оборона Вишгорода в 1173 році

на ворога в суцільній темряві і, намагаючись не зронити жодного звуку, тримали шлях на багаття, коло яких куняли ворожі вартові.

Розгледівши в темряві зимової ночі вже просто перед собою силуети наїжачених списами полків Мстислава, ворожі вартові відчували такий містичний страх, що спочатку їм заціпило. Оговтавшись, вони підняли істеричний вереск, будячи своїх солдат, які спросонку не знали, за що хапатися й куди тікати. В цю мить пролунав гучний голос Мстислава і його полки кинулися в кинджальну атаку. Блискуча нічна вилазка Мстислава справила на противника приголомшливий ефект, про організовану відсіч і не йшлося. Ворожі князі нічого не могли вдіяти зі своїми переляканими військами, відступ яких під натиском оборонців Вишгорода швидко переріс у безладну втечу.

Аж тут підбігли захекані й спітнілі волинсько-галицькі полки, які з маршу вступили в бій, голосно жалкуючи, що не встигли на самий початок забави.

Величезна коаліційна армія Андрія Іконокрада остаточно перетворилася на безумну юрбу, яка частково втопилася у Дніпрі, а частково розбіглася хто куди, і навіть літописці дивуються, як така армада могла так швидко розсіятися під ударами невеличких військ Мстислава, Давида і Ярослава.

Перемога була абсолютна.

А ми запам'ятаємо її дату — **19 грудня 1173 року**.

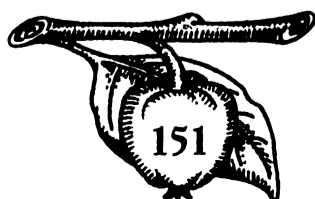
І скажемо Мстиславу Ростиславичу: молодець.

Брати Мстислав і Давид Ростиславичі виявилися хлопцями чесними й після перемоги допомогли Ярославу Ізяславичу посісти великокняжий стіл у Києві, як і було домовлено.

Однак цікавіші й значно важливіші наслідки блискуча перемога під Вишгородом мала у Володимирі-на-Клязьмі. Зарозумілий і пихатий Андрій Іконокрад зазнав болісного удару по репутації, авторитет його швидко і з гуркотом полетів донизу, аж залякані ним союзники по коаліції посмілішали.

Підняло голови і його власне боярство, і зрештою справа закінчилася брутальною сценою вбивства Андрія Іконокрада в його ж спальні в ніч з **28 на 29 червня 1174 року**.

Смерть того володимиро-суздальського злодюги була страшною, били його довго, бо бугаєм він був здоровим і мечем володів непогано. Навіть намагався втекти, але його знайшли по кривавому сліду й узялися добивати й далі, аж нарешті зарізали. Та й залишили лежати в бадиллі під парканом. Там труп Іконокрада пролежав не

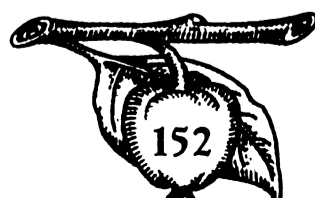
один день, поки радісні мешканці Володимира-на-Клязьмі грабували його хороми й напивалися у винних льохах. Лише через кілька днів князя врешті-решт вирішили поховати, бо якось не по-людськи, а на власну могилу заслуговує навіть така падлюка. То його й відспівали в Успенському соборі Володимира-на-Клязьмі. Згодом, у 1939 році, Михайло Герасимов із цікавістю вертів у руках череп Андрія Іконокрада, з якого й виготовив відомий скульптурний портрет, який так не подобається Російській православної церкві.

Бо РПЦ досі вважає того іконокрада святим і благовірним, а від зауважень про розорення православних святинь у Києві в 1169 році роздратовано відмахується. І продовжує поширювати про цього злочинця брехливі житія, вигадки з яких лягають у праці російських істориків та в російські шкільні підручники.

Ну, а доля вкраденої Андрієм Вишгородської ікони всім відома. Зараз вона під назвою Володимирської ікони Божої Матері зберігається в храмі-музеї при Третьяковській галереї в Москві, залишається святинею для віруючих людей і шедевром іконописного мистецтва. Питання про повернення вкраденої майже дев'ять століть тому ікони на законне місце у Вишгород не порушується, оскільки пройшло надто багато часу і норми міжнародної реституції на такі випадки не поширюються. Проте варто пам'ятати, як вона опинилася в Росії. А пам'ятаючи, знати, за яких обставин і якими

Кримінальний злочин князя Андрія Іконокрада досі змальовується РПЦ МП як шляхетна та гідна наслідування справа. Сучасна листівка з малюнком художника Івана Білібіна

методами закладалися підвалини російської держави. І люди якого гатунку цим займалися.

Після вбивства Іконокрада у Володимиро-Суздальському князівстві розгорілася звична в таких випадках бійка за владу, аж зрештою княжим столом заволодів Всеволод Велике Гніздо — також відомий і важливий для історії Росії персонаж. Нам він нецікавий, бо отриманий під Вишгородом прочухан надовго відбив у володимиро-суздальців охоту втручатися в київські справи. От Всеволод у них не сильно і втручався, тому нічого — ні хорошого, ні поганого дід про того князя не казатиме.

Луцький князь Ярослав Ізяславич на посаді великого князя київського також недовго затримався, бо небайдужим киянам не сподобалася його податкова політика. Надто багато собі хотів той князь, то кияни, вдячно потиснувши йому руку, чемно випхали Ярослава за Золоті Ворота. І більше в місто не пускали.

Надалі в Києві аж до монгольської навали змінилося ще чимало великих князів, які одностайно трималися тієї думки, що небайдужі кияни — неслухняні, лихі й невдячні люди. І треба визнати, що вважати так у князів були всі підстави. Але й киян треба зрозуміти — їм якось катастрофічно не таланило з великими князями, усі траплялися якісь дріб'язкові, жадібні й пихаті. А з часом ставали дедалі дріб'язковіші, жадібніші й пихатіші. Відтоді і до наших днів люди дивляться на владу з презирством, а влада перебуває у святій переконаності, що народ не цінує їхніх благодіянь і сам не знає, чого хоче.

Втім, життя й тоді не зупинялося, роки йшли за роками й історія України продовжувала свій плин. Щоправда, починаючи з другої половини XII століття, центр історичних подій дедалі помітніше зміщувався з Києва в інші князівства, історія одного з яких заслуговує на окремий параграф. Туди ми з вами зараз і помандруємо, бо там-таки відбуваються важливі для історії України події. Важливі зокрема й для розуміння процесів, які згодом розгорнуться в добу монгольської навали. Готові до мандрівки на захід? Тоді перегортаємо сторінку. Наступна тема — Галичина й Волинь.

Популярні коментарі

Юрій Долгорукий Убив мене боярин... от Петрило...

Петрило Та не вбивав я тебе. То Карамзін все наврехав. Сам згадай, як ти варнякав: «Наливай!». То я й наливав, а що мав робити?

Юрій Долгорукий Значить, закуська була отруєна!

Петрило Так ти ж не закусьював! Лише пив. Не дивно, що тебе так розвезло.

Дід Свирид Досить сперечатися, зараз це не має жодного значення. А от синочка, якого ти нам, княже, подарував, ми тобі пробачить не можем.

Юрій Долгорукий Та... Ти мені це кажеш? А скільки я з ним намучився... І в кого він такий удався?..

Андрей Боголюбский Да пашли вы все!

Мстислав Ростиславич Що ти сказав? Ану, діду, забаньте того іконокрада.

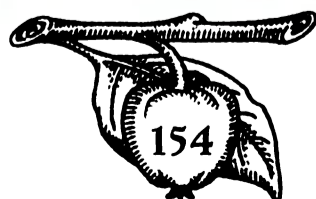
Дід Свирид Уже забанив. А тобі, княже, — велике спасєві. Ох ти й бився з ними, ох і бився. Правда, ніде тобі ніякого пам'ятника навіть не стоїть.

Мстислав Ростиславич Діду, я не за те бився, щоб мені пам'ятники ставили. А щоб усяка сволота не сміла нашу землю плюндрувати. Та й не я один бився — скільки хлопців було зі мною з усіх усюд нашої землі. А ви навіть імен їхніх не знаєте. Ото були справжні герої.

Дід Свирид Твоя правда, княже. І все ж таки, добре би мати у Вишгороді пам'ятник тій битві. Та й кіно зняти талановите не завадило б.

ро галицькі землі дідусь уже трохи згадував у контексті княжих чвар за князя Святополка Ізяславича, коли розповідав, як Давид Жорстокий осліпив Василька Тербовлянського, і що з того всього вийшло.

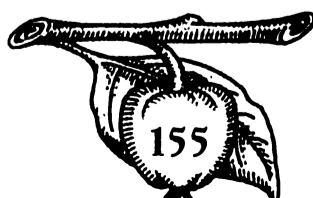
А вийшло те, що з **1097 року**, успішно відбившись від зазіхань Києва й навали з Угорщини, галичани вільно розпростили плечі й стали нарешті незалежними.

Якщо небайдужі галичани сподівалися, що тепер у них попереду спокійне мирне життя, можна розслабитися й затягнути на полонині файну співанку, то реальний історичний перебіг вніс у ці сподівання деякі корективи. Бо відбитися від нав'язливої уваги з боку великих князів київських було не так просто. І майже весь період від здобуття незалежності й аж до монгольської навали галичанам доводилося постійно відбиватися і від Києва, і від Волині, і від Польщі, і від Угорщини.

Щоправда, деякі несвідомі історики пишуть, що й галичани не раз нападали на сусідів і навіть ходили в грабіжницькі походи, але то, звичайно, вигадки. Хіба могли ті прекрасні люди на когось там нападати? Вони, звичайно, лише оборонялися.

Але ось що дивно — відбившись від чергового ворога, галичани стомлено витирали піт і зі здивуванням дізнавалися, що територія їхнього князівства збільшилася. А в сусідів чомусь зменшилася. Ображені сусіди незабаром знову нападали, галицькі князі знову героїчно боронилися, а відбившись, обережно цікавилися: що там із територією? Виявлялося, що до Галичини знову випадково приєдналася якась волость, територія знов виросла, ну що ти будеш робити...

Цей цікавий феномен постійно тримав сусідів Галичини в напрузі, а сусідні правителі навіть підозрювали галицьких князів — отих прекрасних людей з іконописними ликами — у виношуванні агресивних експансіоністських планів. Отакі от були в Галичини нажахані сусіди.

Але історичних сусідів не обирають, і відомі нам **Василько та Володар Ростиславичі** крутилися в тому оточенні, як могли, хоча їм було й непросто. Власне, князівств там було три — Звенигородське, Перемильське й Тереховлянське — але брати жили дружно, і ті князівства були по суті однією землею, яка в майбутньому й стала ядром Галичини.

Володимир Мономах Ростиславичів не займав, та й інші сусіди припинили нападати на братів. І, як наслідок, зупинилося територіальне зростання галицьких князівств. Брати розчаровано презирнулися і, зітхнувши, узялися облаштувати свої володіння й готувати економічне підґрунтя для майбутньої процвітаючої Галичини. Про цей період українські історики, мрійливо всміхаючись, пишуть як про щасливу добу галицької історії, коли скрізь панували злагода й добробут, князі дбали про свої землі, у міжнародні авантюри не лізли, усе було прекрасно.

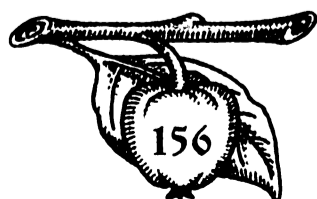
Польські історики, однак, мстиво нагадують про похід Володарка на Польщу в 1122 році, коли галицькі війська нібито розорили багато польських областей і взяли чимало здобичі, але це звичайні польські пересмикування. Та й скільки там тої здобичі було? Так, дрібниця.

А от підлого взяття Володарка в полон князем Болеславом III наші історики польським колегам ніколи не пробачать. Ну, то й що, що Болеслав полонив його на території Польщі? Людина кудись у справах їхала, а Болеслав одразу в полон хапає, військо розбиває, обози грабує. Ще й викуп космічного розміру вимагає!

Бо сліпому Василькові довелося заплатити за брата цілих 20 тисяч гривень. Що в перерахунку на сучасну вартість срібла становило б сьогодні близько 2 млн доларів США!

Польські дослідники, щоправда, кажуть, що мова йшла лише про 2 тисячі гривень (200 тис. доларів США), але ми рішуче відкидаємо ці інсинуації, які псують нам таку красиву історію про справжню дружбу між братами. Наш Василько з їхнім Болеславом про такі гроші й розмовляти не став би. Сказано двадцять тисяч, значить двадцять!

Дідусь сподівається, що читачі пробачать йому іронічний стиль, у якому розпочато цей параграф. Бо коли він його готував, йому довелося прочитати чимало сучасних видань, присвячених середньовічній історії галицьких земель, і я дуже тішуся великій кількості по-справжньому цікавої й професійно написаної літератури, яка з'явилася останнім часом. І щиро дякую їхнім авторам. Водночас на полицях наших книгарень лежать деякі популярні видання,

читати які без сміху неможливо. От цікаво, оті популяризатори історії Галичини хоч розуміють, як кумедно виглядають їхні спроби писати пафосно? Мені здається, не варто прикрашати історію фальшивою позолотою, вона й без того прекрасна та дивовижна. Хоча це лише суб'єктивна думка простого сільського діда.

Дідусь перепрошує за цей відступ, рухаймося далі.

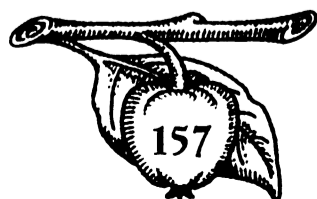
Василько і Володар справді були хорошими князями, але не варто впадати у мрійливе ними захоплення, розглядаючи їхні ідеалізовані портрети. Бо правили вони твердою рукою, жорстоко придушували будь-який спротив і здирали з населення податки без особливих сентиментів. Власне, завдання середньовічного князя полягало в надійній обороні своєї території від інших хижаків на конях. Але від того цей князь не припиняв і сам бути хижакком. І це був своєрідний контракт між населенням і владою — народ князя терпить і платить йому податки, але лише в разі, якщо князь гарантує населенню безпеку. Якщо ж з'являється ворог, князь зобов'язаний ту небезпеку усунути, і народ не цікавить, як він то робитиме.

От з такими обов'язками **галицькі Ростиславичі** справлялися непогано, населення підвладного їм краю жило у відносній безпеці, тому ми й називаємо їх хорошими князями. А не тому, що вони були добрі, багаті чи вродливі.

А щодо того, скільки довелося заплатити Василькові відступного Болеславу III за брата Володара, то платити в кінцевому підсумку довелося платникам податків. Ростиславичі, без сумніву, компенсували суму сплаченого викупу шляхом коректив у податковій політиці і в накладі точно не залишилися. Хоча те, що в добу усобиць, коли брат ішов на брата, галицькі князі продемонстрували таку зворушливу дружбу, звичайно, робить їм честь. Тільки от платити за ту дружбу, найімовірніше, довелося простим людям.

Брати й померли майже одночасно: Василько в 1124 році, а Володар у 1125 році, спадок перейшов у руки їхніх дітей, і далеко не відразу засновник Галицького князівства **Володимирко Володарович** зумів зібрати всі землі у своїх руках.

У галицьких князівствах діяла та сама, запроваджена ще Ярославом Мудрим, хитромудра система володіння уділами з вічними переїздами князів з одної землі в іншу в міру вимирання старших родичів. Так, спочатку Володимирко був звенигородським князем, далі (як помер брат Ростислав Володарович) перемиським. А у Звенигород на його місце вселився племінник — Іван Ростиславич (мова про того Івана Берладника піде трохи нижче).

А як помер двоюрідний брат, Іван Василькович, то Володимирко успадкував ще й Теремовлю та Галич. Таким чином, маючи міцне здоров'я й не хворіючи, князь цілком міг протягом певного часу зробити непогану кар'єру.

У **1141 році** Володимирко об'єднав під своєю турботливою рукою всі успадковані від батька й дядька князівства. Постало питання про вибір столиці, і тут думати довго не доводилося: Перемишль був близько до польського кордону, Звенигород — у небезпечній наближеності до волинської землі, а Теремовль — поблизу непевного степу. Тож Володимирко спакував пожитки й переселився у віддалений від усіх кордонів центр солеваріння **Галич**. Та оголосив це місто столицею. Від цього моменту історики дружно починають уживати назву **Галицьке князівство** й дивляться на Володимирка Володаровича вичікувально. Що ж він робитиме далі?

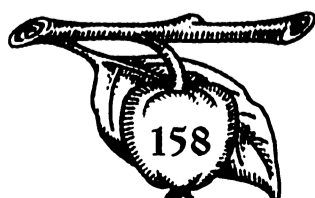
Вичікувально на Володимирка дивився й небіж Іван — коли вже нарешті стрийко звільнить Перемишльське князівство, у яке Іван має право переселитися? Але Володимирко ніби не помічає запитального погляду небожа, і Іван сі сильно на стрийка зобидив. Та розпочав воєнні дії.

Проте Володимирко швидко вгамував Іванка і втупився у мапу. Щось давно Галичина не зростала територіально... Непорядок. І починає планувати наступальні операції, забувши, видно, що Галичині личить лише оборонятися.

Бути просто галицьким князем Володимирко вважав для себе принизливим, от галицько-волинським — зовсім інша річ. Сама назва — Галицько-Волинське князівство — лунатиме значно солідніше, вирішив Володимирко й уважніше придивився до сусідньої Волині. На яку й рушив у 1144 році з історичною метою об'єднання двох земель.

Проте волинська земля перебувала під протекторатом Києва, і тодішній великий князь із клану Ольговичів **Всеволод Олегович** сердито тупнув ногою. Та послав на Волинь свої війська відсипати шляхетному галицькому рейдеру лунких запотиличників. Київські війська із цією задачею швидко впоралися, і Всеволод виписав Володимиркові штраф за порушення громадського спокою в розмірі 1400 гривень.

Володимирко зітхнув, повернувся в Галич і, щоб зібрати потрібну для сплати штрафу суму, обклав мешканців міста додатковим податком. Небайдужі городяни обурилися і, заявивши князю: «Ми так не домовлялися!» — підняли знамените повстання в Галичі **1144 року**.

Повстання розвивалося за всіма жанровими законами українських майданів, пройшовши всі фази від мирного протесту до штурму князівського палацу. І в розпал цих подій небайдужі галичани, щоб допекти Володимиркові, гукнули на князювання його небожа Івана. Який давно був зі стрийком у контрах.

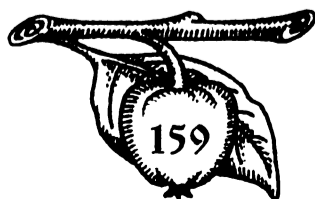
Іван радо погодився й миттєво зайняв стрийків кабінет. Проте Володимирко, забувши, що на нього з надією дивляться українські історики, повівся вкрай недемократично. Він жорстоко придушив повстання небайдужих галичан, багатьох скарав на смерть і тим надовго відбив у людей охоту до народного протесту.

Іванові ж довелося швидко тікати, і спинився він аж у славетній **Берладській землі**. То була велика територія в басейні Дністра й Дунаю, не підконтрольна взагалі нікому. І там селилися різні втікачі, шукачі пригод, авантюристи, розшукувані злочинці й інші високодуховні люди. Публіка там жила весела й строката, тож Іван Володарович легко між ними прижився, а скоро навіть став у них за ватажка. Через те й увійшов в історію під іменем **Іван Берладник**.

Загалом тема Берладської землі заслуговує на окремий опис, як і дивовижна й сповнена карколомних пригод доля Івана Берладника. Такі книги й дослідження в нас є, але про ту Берладь кіно знімати потрібно — буде не менш цікаво, ніж фільми про пригоди флібустьєрів на Тортюзі. Однак повертаймося в Галич і дивімося, що там коїться.

Програвши війну та сплативши Всеволоду Олеговичу штраф, Володимирко з приємним здивуванням помітив, що частина волинських міст (Бужськ, Шумськ, Тихомль та інші) якимось дивним чином приєдналася до його володінь — галицький феномен продовжував діяти. Переможений князь тихенько підправив на мапі кордони Галичини й зробив вигляд, що так було завжди.

Однак заповітної мрії стати галицько-волинським князем Володимирко Володарович так і не здійснив, тому знічев'я втягнувся в загальноруські княжі чвари, допомагав Юрію Долгорукому зайняти київський стіл (навіть оженив свого сина Ярослава на доньці Юрія Ользі), бився й мирився з угорцями та вів жваве листування з візантійським імператором **Мануїлом I Комніном**. Тим самим, який замирився з папами, допомагав хрестоносцям, установив протекторат над Балканами й Угорщиною, відновив велич Візантії, а потім усе красиво втратив, програвши сельджукам битву при Міріокефалі. Але Володимиркові Мануїл був потрібен для вгамування Угорщини, і Мануїлу Володимирко був потрібен

з тією самою метою. На цьому Галичина й Візантія порозумілися, Угорщина образилася, але втихомирилася.

Помер Володимирко в 1152 чи 1153 році, залишивши Галицьке князівство об'єднаним і готовим до подальшого плину історії. Поховавши батька, його справу продовжив син Ярослав Володимиркович, відомий нам завдяки «Слову про похід Ігорів» як Осмомисл.

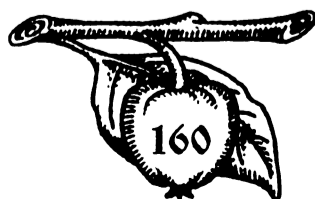
Ярослав Осмомисл, або як ще його називають, Ярослав Галицький, заступив на посаду князя в 23 роки й одразу був змушений відбиватися від нав'язливої уваги з боку Києва. Тодішній великий князь Ізяслав Мстиславич, помітивши нарешті шахрайські маніпуляції Володимирка з мапою Галичини, рушив на Ярослава з військом чорних клобуків. Прозоро натякаючи, що на волинські землі зазіхати нічого.

Битва між військами галицького й київського князів відбулася в **1153** році під стінами **Теребовля** — галичани отримали в ній переконливу перемогу і, задоволені собою, відступили за стіни міста. Але Ізяслав виявився хитрим і підступним, проігнорував факт блискучої перемоги галичан, узяв і переміг сам.

Для цього великий князь скористався високою дисципліною галицького війська, яке завжди слухняно виконувало накази командирів. Тому кілька захоплених у гармидері бою галицьких знамен Ізяслав устроїв на полі й став чекати. Галицьке військо, визирнувши з бійниць, вирішило, що то місце нового збору. І дисципліновано вийшло з Теребовлі й стало шикуватися під встромленими знаменами. Тут їх війська Ізяслава й захопили в полон та обеззброїли.

Виявилось, однак, що кількість полонених значно переважає кількість усього київського війська, і якийсь час Ізяслав стояв спантеличений. А потім наказав чорним клобукам перебити полонених, залишаючи в живих лише галицьких бояр. Ті так і вчинили, вписавши тією безжальною розправою ще один кривавий рядок у літопис середньовічних воєн.

Загалом середньовічні битви, усупереч твердженням літописців, які прославляли діяння своїх правителів, зазвичай відбувалися в умовах такого хаосу й безладу, що говорити про роль полководців часто й зовсім не варто. Результат битви іноді залежав від таких випадковостей, що сучасний читач лише дивом дивується. Але бувало, що й висока дисципліна війська оберталася проти нього й ставала причиною поразки, як ми це бачимо на прикладі Теребовлянської битви 1153 року.

Молодий князь Ярослав був змушений визнати поразку й назвав Ізяслава батьком (форма васальної залежності). Однак коли задоволений Ізяслав сів на коня і, заклопотаний іншими справами, рушив у бік Києва, галицький князь нишком тицьнув йому вслід дулю та всівся підправляти мапу Галичини. До якої знову дивним чином додалися нові волості.

І тут на сцену історії несподівано вискакує вже згадуваний дідом **Іван Берладник**. Почувши про поразку двоюрідного брата Ярослава, Іван вирішив, що це слушна нагода, щоб захопити омріяний галицький престол. І почав намовляти великого князя Ізяслава допомогти йому в цій шляхетній справі. Ізяслав ніби був не проти, тож Іван повернувся в Берладь і став збирати військо.

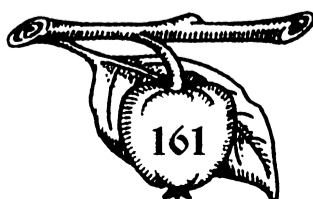
Дізнавшись про це, Ярослав сумно розгорнув перед собою велику мапу України, не розуміючи, навіщо Галичині ще й Берладська земля. Бо передчував, що конфлікт із невгамовним двоюрідним братом може закінчитися приєднанням до князівства ще й цих величезних просторів між Дністром і Дунаєм, які тяглися аж до Чорного моря. «Видно, така вже у Галичини планида», — гірко зітхнув Ярослав. І заснував у Прутсько-Дністровському межиріччі оборонне городище **Черн**. Назване так через те, що було споруджене з чорних колод, ще й обмашене чорною глиною. І здалеку суцільно-чорна фортеця мала викликати в непрошених берладських зайд тремтіння в колінах — ну чисто тобі ворота в Мордор.

Оте оборонне городище, закладене Ярославом Осмомислом у 1153 році, розрослося згодом до масштабів обласного центру й стало прекрасним українським містом Чернівці. Гостинна атмосфера якого аж ніяк не нагадує про старі грізні часи.

Заснувавши це городище, Ярослав раптом похопився — виявилось, що він знову випадково прихопив добрий кавалок нових земель. «Та що ж це за прокляття таке?!» — вигукнув спантеличений князь, але було вже пізно. І Ярославу довелося змиритися з черговим зростанням території Галичини.

Тим часом Іван Берладник байдиків не бив, а віртуозно грабував галицькі торгові судна, які рухалися Дністром в акваторію Чорного моря. Це йому за якийсь час набридло, і в **1158 році**, зібравши колоритну 6-тисячну ватагу відчайдухів і розбишак, Іван рушив нарешті на Галич.

Штурмувати фортецю Черн берладники не ризикнули, було якось страшноувато, тож ватага повернула на **Ушицю** — головне місто Галицького Пониззя (зараз це смт *Стара Ушиця* в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області, яке знаходиться в неймовірній

Панорама Дністра в Подільських Товтрах. Фото Ю. Боева

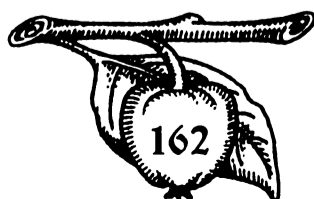
краси природному заповіднику «Подільські Товтри» — одне із семи природних чудес України. Обов'язково туди завітайте). Дорогою до берладників приєдналися половці, які ніколи не мали нічого проти того, щоб узяти участь у фінансово перспективних пригодах.

У Івана Берладника в тих краях були якісь володіння, а місцеве населення ставилося до нього із приязню, тож розмаїта берладсько-половецька банда почувалася там непогано. Хлопці облаштували собі митний пост і брали з купців за провіз товару непогані гроші. Аж зрештою невдоволені купці прийшли у Галич до Ярослава й сердито на нього вступилися.

Ярослав Осмомисл, передчуваючи, що добром це не скінчиться, знехотя зібрав військо й рушив на Ушицю. І точно — половці миттєво зникли, розгублені берладники розбіглися, та й сам Іван змушений був рятуватися втечею. Ярослав переміг і постав перед новою загрозою нестримного збільшення території Галичини.

Доля Івана Берладника була ще багата на різні карколомні пригоди, він поневірявся в Києві, плів проти Ярослава інтриги, не раз збирався в новий похід на Галич, але так і не зібрався. І зрештою помер у Греції, у Фессалоніках, поставивши істориків у незручне становище. Бо їм треба тепер пояснювати, навіщо йому та Греція здалася.

Завершуючи тему Івана Берладника, дідусь хотів би попросити майбутніх кінорежисерів, які колись зніматимуть про ті події кіно,

дібрати на його роль якогось талановитого і загалом симпатичного актора. Пам'ятаючи, що цей родовитий князь чомусь завжди дуже подобався простим людям. Видно, був у ньому якийсь демократичний шарм, і цю обставину слід врахувати.

Постійна потреба в забезпеченні вільних торгових шляхів змушувала Ярослава Осмомисла захищати галицьких купців по всьому маршруту їхнього пересування, і в результаті підконтрольні Галичині землі поступово розширилися на всю територію між Дністром і Карпатами. Розглядаючи нову мапу Галичини Ярослав із сумом думав, що майбутнім історикам доводити миролюбний характер Галицької держави буде дуже непросто.

А тут як на зло дружинники радісно козирають і бадьоро доповідають князю, що дійшли аж до Чорного моря, встановили у гирлі Дунаю галицький блок-пост, купці можуть вільно плавати. «Пониззя Дунаю — наше!» — гаркнув командир і виструнчився. Ярослав лише безсило опустився в крісло й обхопив голову руками.

— Ну, куме, а що я вам казав? — задоволено всміхався огрядний митник, з апетитом наминаючи бринзу. — У Галичині зараз справжнє життя. А я відчуваю, що далі буде ще краще.

— Куме, я у вас ніколи не сумнівався. Але я навіть і не думав, що Галичина веде таку жваву міжнародну торгівлю.

— Ну, масштаби, звісно, не ті, що у Венеції, але в цілому дуже пристойні. Осмомисл веде розумну протекціоністську політику, і міжнародна торгівля тут поступово розвивається. До Європи, у Литву, у Київ і навіть у Візантію ідуть галицькі товари, такі, як сіль, віск, хутро. Особлива стаття — зброя. Тут дуже хороші ковалі. Тож і на міжнародному ринку озброєнь Галичина задніх не пасе.

— А що імпортує?

— Предмети розкоші здебільшого. Вироби зі скла, ювелірку, мармур, візантійські вина.

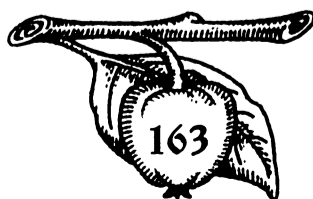
— Виходу до моря немає, ось що погано.

— Ну, як це немає? А Дністер? Галицький торговий флот забезпечує імпортно-експортні операції аж до ринків Середземномор'я.

— І флот є? Ти диви. Майже як у Києві...

Обидва митники хвильку помовчали, ностальгійно згадуючи минулі часи, різномовний гамір на Подолі й ряди щільно пришвартованих коло дніпровської пристані кноррів, наусів і лодій.

— А давайте, куме, щоб нам на новому місці велося незгірш, ніж у Києві! — запропонував худорлявий митник.

— Давайте! — погодився огрядний, і обидва куми обережно пригубили, смакуючи давно забутий смак родоського вина.

Протягом багатьох років цього довгого правління (а Ярослав Осмомисл перебував на чолі Галицького князівства цілих 35 років) Галичина невпинно зміцнювалася, розвивалася й розширювалася. Сам князь виглядав бездоганним правителем, і це не могло не викликати в галицькому суспільстві широкого невдоволення. Ідеальних правителів узагалі недолюблюють, тож, ідучи назустріч очікуванням галицької громадськості, Ярослав у 1171 році викинув несподіваного коника — покинув жінку й став жити з коханкою. Галицькі тітоньки радісно сплеснули в долоні й узялися жваво обсмоктувати кісточки всім учасникам того шкандалю.

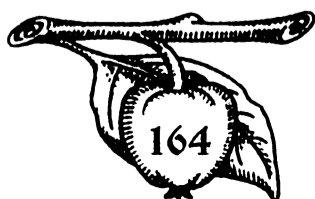
А було так. Дідусь уже згадував, що Володимирко Володарович ще в 1151 році оженив свого сина Ярослава на доньці Юрія Долгорукого Ользі. Бо це відповідало політичним інтересам Володимирка, та й Долгорукому союз із Галичиною в умовах боротьби за київський стіл був дуже навіть доречним. Ярослав і Ольга побралися й тривалий час жили ніби в мирі і злагоді, народили й виховали сина **Володимира** (*про нього мова трохи згодом*) і двох доньок: **Єфросинію** (*стала дружиною сіверського князя Ігоря Святославича — того самого, про якого «Слово про похід Ігорів», а «Плач Ярославни» — саме про Єфросинію Ярославну*) і **Вишеславу** (*була віддана заміж за познанського князя Одона Мешковича*).

І ось, через двадцять років шлюбу сорокаоднорічного Ярослава раптом вражає криза середнього віку: чоловік на очах дуріє, починає чепуритися й ходить сам до себе всміхаючись.

Де він знайшов оту **Настаську Чагрівну**, біс його знає. Дружині Ользі теж було би дуже цікаво дізнатися, де це чоловіка чорти носили і де це він надибав оту відьму?

Щодо «відьми» — то не фігура мови, а офіційне звинувачення, яке згодом висунуть тій розлучниці Настасьці. Звідки вона взялася, то справа дійсно темна, але кажуть, що походила з асимільованого в Галичині половецького роду Чарг, або Чагрів. Видно, і справді половчанки знали про чоловіків щось таке, що навіть безнадійно жонаті дядьки через них голови втрачали.

У родині князя починаються сварки, він починає ночувати незрозуміло де, усі навколо хитро перешіптуються, Ольга про щось здогадується, не знаходить собі місця і їсть чоловіка поїдом. Від того Ярослав ще рідше з'являється вдома, аж нарешті вже й Ользі стає відомо, що в чоловіка є якась Настаська. До того ж, уже вагітна.

Ольга мовчки пакує валізи, забирає дітей і за допомогою завжди послужливого боярина Костянтина Сірославича виїжджає в Польщу. Залишивши в спорожнілому палаці адресовану невірному чоловіку прощальну записку: «Будь ти проклят!».

Ярослав полегшено зітхає й перевозить вагітну Настаську в палац. Та оголошує боярам, що це його дружина, Настасія. Яку вони, бояри, мусять шанувати, бо то їхня нова пані.

Бояри хором реготнули, розвернулися й пішли з палацу, натякаючи, що цього шлюбу вони не визнають. Духовенство на прохання Ярослава обвінчати його з Настею дружно вирячило очі й нагадало князю, що при живій жінці не вінчають. Ярославу не лишалось нічого іншого, як почовгати до своєї Настаськи й пообіцяти їй, що він скоро все владнає, а вона нехай не нервує, бо це шкідливо для дитинки.

Настаська Чагрівна, однак, не змогла жити у ворожому оточенні княжого палацу, де все нагадувало про Ольгу, і скоро повернулася в свою сім'ю, де й народила хлопчика Олега. Але Ярослав продовжував до неї навідуватися. А як син підріс, батько-князь забрав його до себе в Галич.

Галичани й галичанки, отримавши нарешті таку благодатну тему для пересудів, мали почуватися щасливими:

— Ач, який огир той Ярослав. А грав вар'ята! — кинула через тин одна газдинька іншій, насипаючи курям просо й запрошуючи сусідку до розмови.

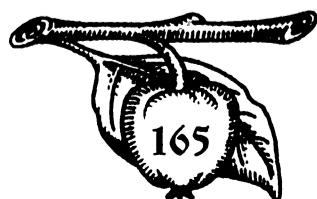
— Най би качка копнула того Ярослава, — сердито буркнула інша висипаючи з відра сміття. — Мого також десь вічно дідько носить.

— Та, кажуть, ота Настаська відьмує. Приворожила собі князя, то я вам точно кажу, — не вгавала перша.

— Приворожила чи ні, а треба мати свій лій у голові. Не шмаркач прецінь! — відрізала друга й подалася в хату збирати череп'я від побитих зранку об чоловіка глеків.

Виявилось, однак, що рейтинг князя після сімейного скандалу не виріс, а зовсім навіть навпаки. А це зайвий раз підтверджує давній невтішний висновок можновладців: «Народу, як не старайся, однаково не вгодиш».

Походеньки Ярослава до Настаськи негативно впливали на державні справи, закоханий князь втратив бойові властивості й професійні якості. Боярство це помітило і стало серйозно підозрювати, що князь таки зачарований. І, щоб урятувати главу держави від

підступних чар половчанки, бояри поїхали до Чагрівни й перебили всю її родину. А саму Настаську схопили і вчинили над нею суд. Прямо звинувачуючи у відьомстві.

Суд був скорий, розлучницю засудили до спалення, прив'язали її до дерев'яного стовпа, обклали хмизом і під дружні аплодисменти заміжніх жінок чиркнули кресалом.

Картина багаття, у якому горить Настаська Чагрівна, дає підстави науковцям зробити такі висновки й припущення.

1. Населення Галичини XII століття було забобонним, причому у всіх верствах, разом зі знаттю. І це незважаючи на глибокі корені, яке вже встигла пустити в Галичині християнська віра. Люди масово вірили в існування відьом і чаклунів. Корені тих забобонів — у язичницькому минулому.

2. Відсутність відомостей про те, що в суді над Настаською брало участь духовенство, підтверджує тезу про критичне ставлення православної церкви до практики полювання на відьом. На відміну від католицької церкви, яка застосовувала цю практику широко й творчо.

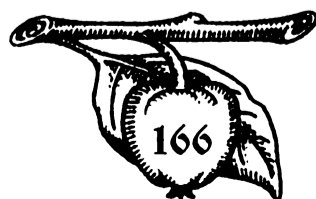
3. Влада галицького князя була суттєво обмежена боярством, якщо навіть такий могутній князь, як Ярослав Осмомисл, не міг нічого вдіяти, щоб жити разом з коханою жінкою.

Не обмежившись спаленням Чагрівни, галицьке боярство наполягло, щоб Ярослав повернувся до законної дружини Ольги і щоб її любив, як і раніше. Осмомисл змушений був підкоритися, повернув Ольгу в Галич, але любити її не став. І це дає науковцям підстави зробити обережний висновок, що вплив галицького боярства на князя все ж таки був не безмежний.

Після тієї історії з Чагрівною Ярослав більше ні в якій історії не вляпувався, а повернувся до виконання своїх службових обов'язків, топлячи в роботі тугу за втраченим коханням. Бо він таки був сильною людиною, а не розмазнею. Лише слабаки в подібних випадках топлять печаль у вині.

Обставини справді виявилися сильнішими за князя: боярство, духовенство і навіть широкі верстви галицького суспільства одностайно його засудили, і він не міг із тим нічого вдіяти. А кинути все, забрати Настаську й поїхати з нею кудись, де їх не знають, князь не наважився. А може, просто хотів, щоб його володіння успадкував їхній з Настаською син — Олег.

Принаймні перед смертю він так і вчинив, заповівши владу Олегу. А старшому сину від законного шлюбу, Володимиру, дав лише Перемишль.

Бояри не стали перечити помираючому князю та заприсяглися, що виконають його волю. Навіть старший син Володимир цілував перед батьком хрест, доводячи, що підкоряється його волі й визнає Олега своїм князем.

Заспокоєний цими клятвами Ярослав Осмомисл **1 жовтня 1187 року** помер, сподіваючись, можливо, скоро зустрітись зі своїм втраченим коханням. Невідомо проте, чи розумів він, лежачи на смертному ложі, міну якої потужності заклав своїм заповітом під усю Галичину.

Бо бояри, урочисто поховавши Осмомисла в Успенському соборі Галича, усе негайно переграли по-своєму: Олега копанцями вигнали з Галичини, а на княжий стіл звели Володимира. Хоча дуже скоро сильно пожалкували.

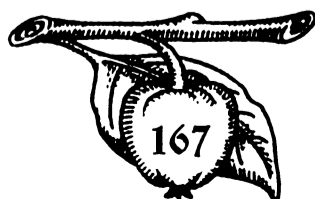
Галицьке боярство, взагалі-то, — надзвичайно цікаве явище, яке характеризувалося, по-перше, підвищеною порівняно з іншими князівствами впливовістю, а по-друге, — неймовірною живучістю. Ніякий, навіть наймогутніший князь не міг проігнорувати думки бояр, вони завжди знаходили засоби тиску на нього. Або обходили його волю й чинили по-своєму. Коли ж їм траплявся рішучий і жорстокий князь, який брався викоринити боярство як клас, то його успіх міг бути лише тимчасовим. Бояри перечікували репресії, а потім знову підносили голови й відновлювали свій вплив.

Виникло боярство ще за Ростиславичів, зміцніло при Володимиркові, а серйозної політичної ваги набуло при Осмомислі. Та такої ваги, що вже на власний розсуд вирішувало, кому бути князем.

Водночас галицькі бояри звикли мати справу з князем-трударем, який постійно працює, дбає про князівство, воює, чинить суд і ходить до церкви. А вигнавши Олега й поставивши князювати Володимира, бояри вперше в історії Галичини побачили на чолі держави відвертого ледаря. Ще й п'яничку.

Володимир роботу прогулював, боярські ради ігнорував, справами не займався й проводив час у пиятиці. Іншим боярам радити б — за такого князя можна жити горя не знаючи. Однак неробство й досі вважається в Галичині важким гріхом, галичани самі дуже працюваті й шанують працюватих. А нероб зневажають. Тож і галицьке боярство неробу-п'яничку Володимира скоро взяло за вухо і, гидливо кривлячись, викинуло ледацюгу геть із працюваної галицької землі.

Здихавшись один за одним обох князів, бояри усміхнено переглянулися — ось воно, щастя. Галичина постала перед реальною

перспективою встановлення передового боярсько-олігархічного режиму, але не встигла. Бо тут один за одним несміливо попіднімали голови сусіди. Які раніше, нажахані миролюбним характером галицьких князів, сиділи нишком, повтягувавши голови в плечі.

Першим оговтався волинський князь **Роман Мстиславич**.

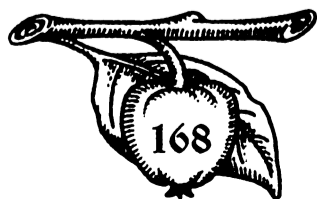
Але перед тим як розповісти, як саме він оговтався й що було далі, варто розповісти про цього колоритного князя детальніше. Зробити це дідусеві просто, бо всі й так усе про князя Романа знають, на його честь встановлено пам'ятники і названо вулиці. А раз так, то дідусь обмежиться загальною характеристикою цього історичного персонажа, згадавши лише основні моменти його біографії.

Народився Роман Мстиславич близько 1152 року в сім'ї Мстислава Ізяславича — того самого, який у 1169 році обороняв Київ від орд Андрія Іконокрада. Але тоді кияни вирішили, що облогу їм не витримати та, подякувавши Мстиславу за роботу, звільнили його з займаної посади й відпустили додому, на Волинь. І впустили суздальську орду в місто, про що одразу гірко пожалкували.

Син Роман на той час уже князував у Новгороді, але робота новгородського князя більше нагадувала обов'язки начальника охорони великого супермаркету. Стоїш собі, дивишся, як повз тебе їдуть великі візки з товарами, через каси йдуть фінансові потоки, а ти на голій ставці плюс іноді преміальні. І ніхто в тому супермаркеті тобою не цікавиться, та й роботи особливої нема. Поки не з'являються грабіжники. Ось тоді охорона стає в супермаркеті головною, усім командує, і всі її шанують і виконують її накази.

Роману Мстиславичу, який у 1168 році прибув у Новгород як начальник охорони того величезного гіпермаркету, нудьгувати не довелося. Юний князь брав участь у різних локальних воєнних операціях, а скоро — у 1170 році — йому довелося очолити оборону Новгорода від армії Андрія Іконокрада. Південноруські князі, учасники антисуздальської коаліції, також підтягнулися до Новгорода, і скоро під рукою Романа Мстиславича зібралися чималі сили. Але й противник був лихий, жартувати не збирався. І те, що оборонці Новгорода успішно відбили всі штурми, а потім прогнали війська нападників, значною мірою було заслугою 18-річного командувача. Уже один цей епізод свідчить, що в особі Романа ми бачимо дуже непересічного воєнного діяча.

Після півроку економічної блокади Новгород усе ж таки вирішив домовлятися з Іконокрадом по-хорошому, але провини Романа Мстиславича в цьому не було — як військова людина він свій обов'язок повністю виконав і Новгород доблесно відстояв.

Після Романа новгородським князем, до речі, став майбутній великий князь **Рюрик Ростиславич**, з яким Роману ще доведеться добряче пововтузитися. А пікантності їхнім дуже непростим стосункам додає та обставина, що Роман одружиться з донькою того Рюрика, Предславою. А потім, десь у 1195 році, і розлучиться з нею, що привнесе у стосунки Романа з Рюриком додаткові яскраві барви.

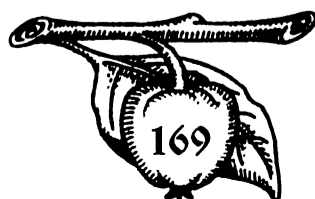
Роману Мстиславичу новгородці подякували, виплатили преміальні та побажали щасливої дороги. Князь подався на Волинь, бо того самого 1170 року, як ми пам'ятаємо, помер його батько, Мстислав Ізяславич. І Роман, як старший син, мав вступити у володіння Володимиром-Волинським. Що він і зробив.

Менші брати Романа, за тодішнім звичаєм, отримали свої уділи: Всеволод — Белз, Святослав — Червен, а Володимир — Берестя. Однак усобиць між братами в одному окремо взятому Волинському князівстві не виникло. І причина тут одна — потужна фігура старшого брата, Романа. Менші брати повністю підкорялися його волі, самостійної політики не вели, і **волинські Мстиславичі** завжди виступали, як єдиний, міцно стиснутий кулак.

За характером своїм Роман Мстиславич був, як нескладно здогадатися, людиною войовничою. Але це дуже м'яко кажучи. Насправді то була **Людина Війни**. Причому — війни середньовічної, на конях, в обладунках і з мечами у руках.

Зовні Роман Мстиславич був невисоким, широкоплечим і, як підкреслює літопис, «понад міру сильним». Мав чорняве волосся і вирізнявся крупним носом із горбинкою. Князь був фізично дуже витривалим, комфортно почував себе в далеких походах, а стихія бою завжди його манила. Деякі історики, розбираючи походи Романа, відзначаючи стратегічну стрункість їхнього задуму, не можуть збагнути, навіщо він втручався і в різні дріб'язкові конфлікти. Які не могли принести князю якогось воєнного чи політичного зиску, але в них він реально ризикував життям. Пояснення тут можна бути лише одне — Роман Мстиславич просто дуже любив воювати. І без війни йому було нудно.

Зрозуміло, що, сівши у Володимир-Волинському, молодий войовничий князь не збирався вести тихе сімейне життя провінційного князя, коли навколо було стільки привабливих воєн. І ми бачимо Романа в багатьох звитяжних походах, він бере участь у міжусобних війнах, але найбільшої слави заживає як справжнє прокляття для половців. Половецькі мами навіть лякали тим волинським Романом своїх неслухняних дітей.

Пертурбації в сусідній Галичині не могли залишити Романа Мстиславича байдужим, і він зрештою вчинив таке, що примусило тодішніх українських політологів густо почервоніти від сорому.

Річ у тім, що сусідні Галичина й Волинь далеко не обов'язково мали об'єднатися в одне князівство. Хоча об'єктивні підстави для цього були: територіальна близькість, економічна взаємопов'язаність, схожість мов, єдина віра, а головне — наявність спільних ворогів. Але в добу, коли навколо все дробилося, об'єднання виглядало би чимось протиприродним. І головне — довкола були сильні сусіди. Яким поява під боком нової сильної держави точно не була потрібна.

Водночас не можна було відкидати ймовірність завоювання одного князівства іншим, і тодішні політичні експерти в один голос стверджували, що якщо об'єднання двох князівств і відбудеться, то лише шляхом захоплення Волині Галичиною.

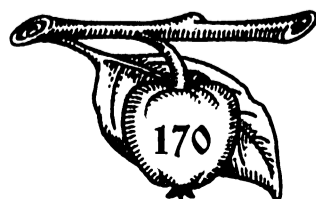
Бо ще галицькі Ростиславичі вільно гуляли собі волинською землею, не раз загрожуючи навіть столичному Володимир-Волинському. А Володимирко Володарович, як ми пам'ятаємо, у 1144 році взагалі здійснив на Волинь повномасштабний загарбницький... ой... вибачте, визвольний похід. І лише втручання Києва врятувало тоді Волинь від миролюбної політики галицького князя. Невдача, однак, не зупинила Володимирка, він перейшов до тактики повзучої експансії, відщипуючи від волинської землі місто за містом, волость за волостью.

За Ярослава Осмомисла Галичина стала територіально ще більшою й консолідованішою і виглядала на тлі втягнутої в загально-руські чвари Волині сильнішою. Тож якби тоді дійшло до об'єднання, ініціатива неодмінно належала б Галичині, ніхто з тодішніх політичних оглядачів у цьому не сумнівався.

Однак поява на чолі Волині войовничої фігури Романа Мстиславича, а потім смерть Ярослава Галицького перевернули все в тому галицько-волинському пасьянсі догори дригом.

Довідавшись, що галицькі бояри прогнали обох своїх князів — і Володимира, і Олега, — Роман Мстиславич збадьорився та в 1188 році, грубо нехтуючи стрункими логічними викладками політичних експертів, рушив приєднувати Галичину до Волині.

Імовірно, саме до цього періоду відноситься закладення Романом Мстиславичем знаменитої церкви святого Пантелеймона у сучасному селі Шевченковому поблизу Галича на Івано-Франківщині. Церква ця збереглася й донині та є єдиною і найдревнішою церквою у Західній Україні, закладеній ще в XII столітті.

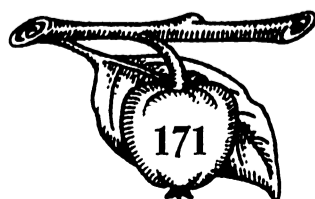
Церква святого Пантелеймона XII століття. Село Шевченкове

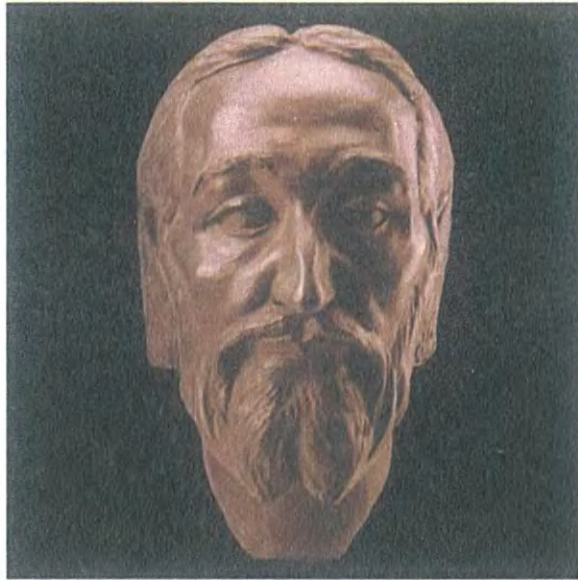
Однак спорудження храму виявилось справою простішою, ніж приборкання капосного галицького боярства. Яке проявляло однастайність лише коли треба було спалити Настаську Чагрівну. А от коли над Галичиною нависла загроза волинської експансії, боярство гарненько розкололося на різні політичні партії, одна з яких покликала в Галичину угорців.

Угорський король Бейла III — богатирської статури велетень понад 2 метри зросту — радісно розправив плечі й послав у Галичину сильне військо. Роман Мстиславич, у плани якого битися з величезною тоді Угорщиною за якусь Галичину аж ніяк не входило, повернувся до себе на Волинь, прихопивши із собою частину галицького боярства, яка йому симпатизувала.

Володимир Ярославич (вигнаний боярами князь-п'яничка) знову вигулькнув у Галичині, сподіваючись, що Бейла III — порядний чоловік. І поверне батьківську спадщину легітимному князю. Бейла, однак, виявився чоловіком непорядним, принаймні гіркі сльози Володимира його не розчулили. Король запроторив Володимира до угорської буцегарні, королем Галичини оголосив самого себе та в присутності великої кількості васалів, герольдів, сенешалів і трубадурів урочисто повісив у своєму тронному залі великий галицький герб. А в Галичі посадив свого сина Андраша.

Галичани від такої безцеремонності отетеріли й уважно подивилися на бояр. Бояри мовчки сопіли й тупо дивилися собі під ноги, а політичні експерти оговталися та почали розводити звичні в таких випадках теревені, що вони давно це передбачали, спроба Романа — то лише випадковий епізод. А Угорщина розширюється,

Король Угорщини Бейла III.
Антропологічна реконструкція по черепу

із цим нічого не вдієш, і загалом, не так уже й погано жити в складі Угорщини. Он Закарпаття давно вже в тому королівстві — і живе собі ніби нічого.

— Як вам, друзі, під уграми живеться? — питали стурбовані галичани закарпатців.

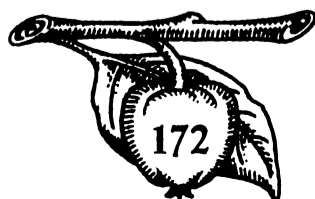
— Но пак як вам казати?.. Жити мож. Айбо ліпше би без мадярів.

Небайдужих галичан ця відповідь повністю влаштувала, і вони підняли антиугорське повстання. Вкотре підтвердивши дідову тезу, що коли еліти безпорадні, за справу мусять братися небайдужі громадяни.

І тут несподівано свій голос підвищила православна церква. Київський митрополит, довідавшись, що галичани героїчно б'ються за свою землю із католицькими зайдами, прокашлявся й закликав руських князів втрутитися та допомогти єдиновірним братам у Галичині. Руські князі чемно вислухали митрополита, перехрестилися і... знову заходилися бити одне одного.

Однак знайшлося чимало добровольців, які рушили в Галичину воювати з уграми. Серед них був і син Івана Берладника — Ростислав, доля його, щоправда, склалася трагічно. В одному з боїв угри захопили його пораненого в полон і добили.

Але повстання розгоряється, і поступово Галичина стає гарячою точкою Європи, на галицькі події починають звертати увагу не лише руські князі, а й європейські монархи. На той час в угорській в'язниці протверезів Володимир Ярославич, і в ньому прокинулася та крихта розуму, яка ще десь жевріла в його не дуже розумній голові. Володимиру вдалося з темниці якось втекти й доплентати

до Німеччини. Імператор **Фрідріх Барбаросса** можливостей накапостити угорському королю намагався не пропускати, тож наказав своєму сюзерену, польському князю **Казимиру Справедливому** розібратися й доповісти. Казимир допоміг Володимирі дістатися додому, а одночасно натякнув угорському колезі, що анексія Галичини суперечить нормам міжнародного права, можуть бути санкції, ембарго і всякі інші неприємні наслідки.

Бейла III і сам давно зрозумів, що в Галичині йому закріпитися не вдається, та вдавав, що піддався на вмовляння європейських монархів. Цей рішучий і войовничий король-богатир, який громив армії Візантії та повернув під свою корону Хорватію й Далмацію, кляне брикливих галичан і тихо знімає зі стіни галицький герб. Його син Андраш із рештками угорського війська сідлають коней і понуро бредуть у бік карпатських перевалів. Над якими лунають переможні трембіти — Галичина знову вільна!

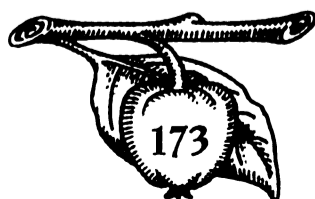
Володимир тим часом повертається в Галич, і його радо зустрічає місцеве боярство, втомлене і угорською окупацією, і пануючими безладом, кров'ю й безчинствами. Усі мріють про повернення старих добрих часів, а Володимир їм потрібен як легітимний князь, проста наявність якого стримає іноземних агресорів.

Володимир був явно людиною невеликого розуму й повністю позбавлений державних талантів, тому ні про які звершення періоду його князювання історикам невідомо. Імовірно, він просто собі пиячив, але бояри його вже не займали — хай собі робить, що хоче. Такий спосіб життя не сприяє довголіттю, тож Володимир Ярославич помер у 1199 році, не доживши й до 50 років.

Його ровесник, волинський князь Роман Мстиславич, тим часом проводив багато часу на свіжому повітрі, займаючись воєнно-прикладними видами спорту. Тому здоров'я мав залізне, волю незламну, апетити богатирські. І після смерті бездітного Володимира Ярославича Роман знову приїжджає в Галич. На цей раз всерйоз і надовго. На цілих шість років.

Дідусь тому так багато уваги приділяє політичним катаклізмам, які супроводжували утворення єдиного Галицько-Волинського князівства, щоб ні в кого не склалося думки, буцімто це була якась дрібничка, яку було легко й просто зробити. Існувало багато різних історичних альтернатив, і далеко не факт, що утворилося б Галицько-Волинське князівство. Але воно утворилося, поки що лише формально й ненадовго, тож дивімося, що буде далі.

А далі князь Роман для закріплення своєї влади в Галичині заходився методично духопелити галицьке боярство, що в описах

деяких критично налаштованих до нього істориків виглядає як фільм жахів. Найлагідніше, що нібито чинив Роман із галицькими боярами, — це живими закопував їх у землю. Хтозна, як воно було насправді, але зламати глухий спротив упертих галицьких бояр йому так до кінця і не вдалося.

Проте акт злуки відбувся, політичні оглядачі в один голос заявили, що давно чекали на цю подію, так мало бути, а як же інакше? А ми з вами запам'ятаємо рік — **1199** — утворення єдиного Галицько-Волинського князівства.

— Ну, як вам, куме, ці події? — спитав худорлявий митник у огрядного, наминаючи на Свят Вечір смачнющий борщ по-галицьки. З вушками й білими грибами.

— Ану, подайте-но мені тих волинських кручеників, наїстися ними не можу. Ага, дякую. Так що ви питаєте? Як мені ці події? Ну, що ж, дуже вони мені наминають часи територіального росту Русі. Пригадуєте? Давно такого не було, щоб до князівства нові землі додавалися. Об'єднання Галичі й Волині — річ дуже прогресивна, ось, що я скажу.

— А торгівля, як думаєте, піде? Міжнародна?

— Та думаю, гірше точно не буде. Князь Роман ніби притомний, свого не впустить, тож і в нас роботи додасться. Лиш би був здоровий і жив довго.

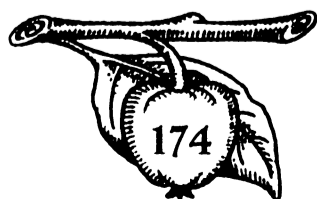
— Ну, що ж, ваші слова та Богові у вуха. З Новим Роком!

— Ага, в XIII століття вступаємо. З Новим 1200 роком!

У цей самий час у княжому палаці також ішов бучний бенкет — Роман Мстиславич гуляв зі своїми довіреними боярами та їхніми жінками, а коло самого Романа також сиділа молода вродлива дружина. Волинські бояри були до свого князя явно гуманніші, ніж їхні галицькі колеги, бо проти нового одруження князя, при живій першій жінці, не заперечували. Хоча, посміли б вони йому щось цвенькнути.

Перший шлюб Романа з донькою великого князя київського Рюрика Ростиславича Предславою склався не надто вдало, десь у 1195 році вони розлучилися. І якби цього не сталося, то невідомо, як склалася б подальша історія Галицько-Волинського князівства. Бо синів у першому шлюбі в Романа не було.

Хто була та друга дружина Романа, яка й народила нам **короля Русі Данила Галицького**, історики точно не знають. Навіть імені її не знають, тому й іменують по її пізнішому чернечому імені — Анна. І як завжди в таких випадках, висувають купу різних версій. Одні

кажуть, що то могла бути донька одного з волинських бояр, інші шукають її корені в королівському домі Угорщини, а найсміливіші висувають версію, що вдруге Роман одружився з Єфросинією — донькою візантійського імператора Ісаака II Ангела. Дідусь спеціально навів усі головні версії походження мами Данила Галицького, щоб ніхто не запідозрив його в поширенні недостовірних байок. А якщо вже поширювати, то принаймні попереджати читача, що версія не доведена, наукова спільнота єдиної думки не має.

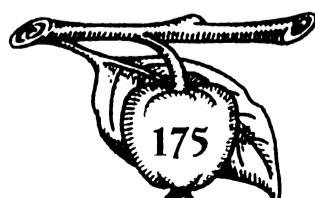
Щоправда, в ті часи бути родичем візантійських імператорів було вже задоволенням невеликим. Або навіть узагалі ніяким не задоволенням, а головним болем. Імператори в Константинополі мінялися часто, приблизно як великі князі в Києві й за приблизно таких самих обставин. Тож наявність родичів в одній династії могла викликати непотрібні проблеми, якщо на візантійському престолі затверджувалися представники ворожого їм дому.

Візантійськими проблемами Роман Мстиславич цікавився мало, хоча є гіпотеза, що в нього в Галичі навіть переховувався вигнаний хрестоносцями імператор Олексій III Ангел. Але це, швидше за все, наслідок плутанини — нашу Галичину сплутали з малоазійською Галатією (Galathae). Проте навіть якби раптом той імператор-вигнанець і дістався якось до Галича й умовив Романа дати йому політичний притулок, то ніякого зиску від нього молодій Галицько-Волинській державі бути не могло — такий то був слабкий і нікчемний правитель.

Однак міжнародним відносинам Роман приділяв велику увагу, і після об'єднання двох князівств в одне він здійснив низку успішних дипломатичних кроків, щоб забезпечити міжнародне визнання нової держави. Принаймні західні сусіди — і Угорщина, і Польща — появу біля своїх кордонів потужної держави проковтнули й не скривилися. Поляки навіть допомагали Роману зайняти Галичину, бо з польським колегою, Лешком Білим (з династії П'ястів) Романа тоді ще зв'язувала міцна особиста дружба. Що в дипломатії — річ далеко не остання.

І у Володимиро-Суздальському князівстві Всеволод Велике Гніздо, на превеликий жаль російських істориків, теж не рипнувся. Та мовчки стерпів появу на території колишньої Русі потужного державного утворення, політика якого не могла бути до нього дружньою.

Проте Київ об'єднання Романом двох сильних князівств у одне суперсильне проковтнути так і не зумів. Бо це кардинально змінювало взагалі весь розподіл сил на Русі. Тодішній великий князь **Рюрик Ростиславич** (колишній тесть Романа), побачивши, як поси-

лився його зятьок, дуже стривожився. І в 1201 році гукнув чернігівських Ольговичів та половецьких половців, аби разом рушити на Галич.

Роман Мстиславич, почувши цю звістку, неймовірно зрадів. І не став чекати, поки Рюрик Ростиславич збереться, одягнеться, взується, спакується й поволі почовгає в напрямку Галича. Він швидко мобілізував своє вже велике галицько-волинське військо й радісно погарцював із ним на Київ. Дорогою до нього приєдналися чорні клобуки, а небайдужі кияни (серед яких Роман-побиван половців був популярним) самі відкрили перед ним міські ворота. Почувши, що війська Романа вже в місті і, заквітчані населенням, бадьоро крокують у напрямку Гори, Рюрик Ростиславич вкляк. А оговтавшись, дременув з палацу, випльовуючи на адресу волинського розбишаки брудні лайки, страшні прокльони й безсилі погрози.

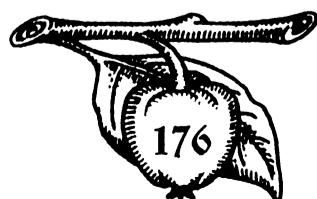
Роману один Київ без Київської землі (бо вона ще залишалася у власності Рюрика) був не дуже цікавий. Тож князувати в Києві він доручив своєму двоюрідному брату, луцькому князю Інгварю Ярославичу. А сам повернувся в Галич, де в нього щойно народився первісток — син Данилко.

Рюрик Ростиславич, звісно, не вгамовується й готується відбити Київ. Тому **1–2 січня 1203 року**, покликавши знову Ольговичів і половців, несподівано захоплює Київ і піддає його такому розгрому, з яким може порівнятися хіба що розорення древньої столиці Андрієм Іконокрадом у 1169 році. Нескладно собі уявити обурення буйного норовом Романа.

І вже у лютому того самого року Роман загнав колишнього тестя в Овруч, де й відбулися складні переговори, у ході яких Роман вів себе відносно Рюрика шляхетно, принаймні не бив. Рюрику було дозволено повернутися в Київ, але він мав публічно відректися від Ольговичів і половців і надалі поводити себе чемно.

На цей самий рік Роман організовує черговий великий похід на половців, що з часів Володимира Мономаха вважалося на Русі справою честі й гідності кожного порядного руського князя. Рюрик Ростиславич хотів показати себе порядним князем і також приєднався до того походу. Тож князі гарно з'їздили у степ, добряче віддубасили там половців, погуляли і з багатими трофеями поверталися додому. Аж діставшись мальовничого Трипілля, Роман раптом добродушно сказав Рюрику:

— Скільки ми будемо дутися один на одного? Давай домовлятися й жити в злагоді.

— Давай... — відповів здивований Рюрик, підозрюючи якусь каверзу.

Але ніякої каверзи ніби не було, князі сіли собі в наметі, їм налили по чарці. І почалися довгі й складні переговори про те, як далі жити. У ході переговорів сторони констатували розбіжність поглядів з багатьох принципових питань, тож домовитися князі так і не зуміли. Тоді Роман зітхнув, повільно встав і схопив своєю мозолястою рукою колишнього тестя за горло. А іншу руку, стиснуту в грубезну кулацюру, націлив партнеру по переговорах у пику. І громовим голосом наказав Рюрику... постригтися в ченці!

Рюрик, у якого за мить перед очима промайнуло все його не бідне на події життя, одразу погодився. І, не тримаючись на ногах, безсило сів на землю. Іноді дипломатичне мистецтво Романа Мстиславича було таки вельми переконливим. І він, переступивши через надзору Рюриком баюру, вийшов з намету і глянув у високе небо. Охорона дружно брязнула щитами й виструнчилися.

— Зв'яжіть отого, що в наметі, і кладіть на воза. Тільки не заляпайтеся. Повезем його в Київ, нехай там вимолює прощення. І синів його мені піймайте, десь тут швендяють.

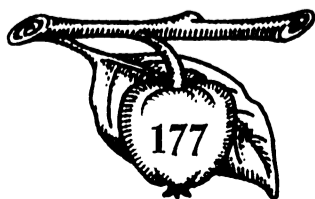
За якусь мить бугаї-волиняки обережно поклали святково зв'язаного Рюрика на віз, переловили його синів, і вся кавалькада з веселими піснями продовжила свій шлях в напрямку столиці.

Колишні зяті бувають часом дуже злопам'ятні і мстиві, бо в Києві Роман наказав постригти в ченці не лише Рюрика. А і його жінку Анну (свою колишню тещу). А заодно, щоб двічі до цього питання не вертатися, — і їхню доньку Предславу (свою першу дружину).

Синів Рюрика Роман залишив у себе як заручників для майбутніх переговорів зі Всеволодом Велике Гніздо, який Рюрику покровительствував. І, після погодження з володимиро-суздальським князем різного роду питань, один за одним їх відпускав.

Київ залишився за галицько-волинським князем, принаймні літописи за 1204 рік згадують Романа під титулом князя Всея Русі. У Києві князь, однак, сам не сидів, а керував старою столицею Русі через довіреного боярина.

Смерть до Романа Мстиславича прийшла раптово і з того боку, звідки мало хто міг сподіватися. В останній рік свого буремного життя він несподівано розсварився зі своїм давнім друзякою, кравківським князем Лешком Білим, з яким разом пройшов через найкарколомніші пригоди. Друзі завжди допомагали один одному,

коли була потреба. А тут узяли — і розлаялися. Чому? Історики цього не знають і безпорадно розводять руками.

Як версія, висувається думка, що Роман Мстиславич вирішив втрутитися в німецькі чвари за імператорську корону між Вельфами й Гогенштауфенами та погодився допомогти Філіпу Швабському, синові Фрідріха Барбаросси. А Лешко Білий тим часом уже мав союзницькі зобов'язання перед ворогами Філіпа — саксонськими Вельфами.

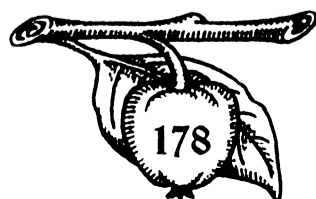
Тому, коли Роман з армією рухався в Саксонію через Малу Польщу, Лешко вийшов йому навперейми. І відбулася та остання в житті Романа сутичка. Сутичка з військами колишнього ліпшого друга. Роман проявив тоді необачність і з малим загonom віддалився від своїх головних сил. Цим скористалися поляки й атакували Романа, який і загинув у бою з переважаючими силами польських друзів.

Трапилася ця подія **19 червня 1205 року** під Завихостом, і вона не мала жодного впливу на війну між Вельфами й Гогенштауфенами. Однаково той Філіп Швабський тоді переміг, і однаково в 1218 році його заріже пфальцграф Оттон Вітцельбах.

І для Польщі та смерть Романа особливого значення не мала. Хоча польські хроністи, розім'явши пальці і взявши в руки пера, такого понаписували, що та нещасна сутичка під Завихостом стає в один ряд мало що не з битвою народів на Каталаунських полях. Що свідчить хіба що про масштаб особистості Романа — перемога над таким грізним противником могла бути здобута лише у великій битві стратегічного масштабу, вважали польські хроністи.

Справжню радість від звістки про загибель Романа відчула лише одна людина, яка сумно ліпила свічки в дальній печері Києво-Печерської лаври. Мова про колишнього князя Рюрика, постриженого за наказом Романа у ченці. Дізнавшись, що Романа вже немає на білому світі, Рюрик радісно підстрибнув, вискочив надвір і бігом, розштовхуючи прочан та перестрибуючи через їхні клунки, прожогом побіг до великокняжого палацу. Де скинув рясу, вдягся по-княжому, взув чоботи і всівся у крісло, поклавши ноги на стіл — він знову великий князь. Але ненадовго, бо розпочалися нові «бої за Київ», які Рюрик зрештою програв та доживав віку у Чернігові.

А от для Галицько-Волинського князівства передчасна смерть його засновника мала критичне значення. Фактично, Роман Мстиславич спіткнувся об те, об що спотикалася переважна більшість успішних правителів давньої України до нього (та й після нього теж) — об нездатність забезпечити спокійну спадкоємність

влади. Бо його сином на момент смерті батька було лише чотири (Данило) і два роки (Василько). Які вже з них правителі?..

Події наступних років в історії Галицько-Волинської землі можуть дати сюжети для, без перебільшення, десятків грубесних книг, і детально їх описувати в дідуся можливості нема. Тому пройдімося по них штрих-пунктирно.

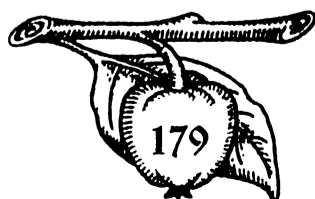
Проіснувавши буквально кілька років разом, Галичина і Волинь аж ніяк не стали єдиним державним утворенням: ці дві землі, по суті, об'єднувала лише залізна воля однієї людини. А як її не стало — і галичани, і волинці одразу згадали, що вони з діда-прадіда жили собі окремо. Тому волинські дрібні князі стали кожен за себе, а галицькі бояри чхать хотіли на Данила й Василька, синів отого проклятого загарбника та мучителя Романа.

Неповага злих галичан до малолітніх Романовичів глибоко стурбувала міжнародну спільноту. Особливо Угорщину й Польщу. Які з метою захисту основоположних принципів міжнародної конвенції про права дитини направили в Галичину свої миротворчі контингенти. Скоро, щоправда, вони пересварилися вже між собою, але угорці довели, що люблять дітей сильніше, ніж поляки. І з 1214 року випхали поляків й самі окупували всю Галичину. Поляки не погодилися, що вони дітей люблять менше і, обурені такою підозрою, окупували західну Волинь.

Угорська окупація Галичини дуже сподобалося Мстиславу Удатному, який аж підстрибнув від радості — ось законний привід іти бити угрів. Бо бійки Мстислав Мстиславич дуже любив і завжди шукав, кого б іще побити. А тут угорці так підставилися.

Був він, до речі, сином того самого Мстислава Ростиславича, який у 1173 році розгромив під стінами Вишгорода орди Андрія Іконокрада. Син повною мірою успадкував від батька войовничий характер, але, здається, був ще запальнішим, ніж його татко. І менше думав про наслідки. Або й взагалі про них не думав. Згодом саме Мстислав Удатний підіб'є руських князів на битву з монголами в 1223 році на Калці, після чого почнеться таке...

Проте, ніде правди діти, воювати Мстислав умів і дуже любив. Тож, прийшовши в Галичину, зробив угорцям перше попередження (1215). Угорці чи то його не зрозуміли, чи то всерйоз не сприйняли, тому він зробив їм друге попередження, уже голосніше (1219). Угорці знову заперечно захитали головами — «nem értünk». Тоді Мстислав Мстиславович мовчки взяв у одну руку меч, у другу половців — і в **1221 році** влаштував з угорцями таку бійку, що Карпати здригнулися. У розпал бійки Мстислав навіть примудрився

схопити за барки угорського принца Коломана. Який несамовито верещав і пручався, але з ведмежих лап князя вирватися не зумів. Що й не дивно, адже принцу було лише тринадцять років і битися зі здоровим сорокалітнім бугаєм Мстиславом він об'єктивно не міг.

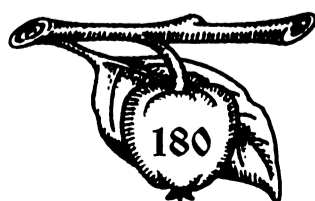
Лише почувши жалісний плач власного сина, угорський король Андраш II зрозумів нарешті прозорі натяки Мстислава Удатного і здогадався вивести з Галичини свій миротворчо-окупаційний контингент. Відтак Мстислав сів собі у Галичі та став панувати.

Андраш II після тієї знаменитої бійки під Галичем відчув до Мстислава неабияку повагу, аж заслав до його доньки сватів. Так Мстислав і угорські королі породичалися, а все це закінчилося тим, що після смерті Удатного в 1228 році Галичина перейшла до угорців у спадок без битв і бійок, уже на законних підставах. А небайдужі галичани досі не розуміють, навіщо взагалі були потрібні ті бійки Удатного Мстислава.

Волинь же тим часом жила своїм веселим життям, західні райони окупувала Польща, на решті території кожен робив, що собі хотів. Данило й Василько з малих літ жили в атмосфері пригодницьких романів, щоправда вони їх не читали, а були безпосередніми учасниками карколомних середньовічних сюжетів. У яких було повно підступних змов, смертельної небезпеки, втеч і погонь під покровом ночі. Мама своїх хлопців берегла і рятувала їх то у волинських лісах, то в польських землях, то при дворі угорських королів. Данило навіть провів дитинство в Угорщині, де в компанії з малолітнім місцевим принцом ходив на Дунай вудити рибу. Згодом із того принца виросте король Бейла IV, з яким у Данила складуться досить непрості взаємини, коріння яких слід шукати в дитячих бійках. У яких Данило, безперечно, перемагав, бо був на п'ять років старший за свого угорського друзяку.

Проте, на відміну від Бейли, майбутнє Данила та Василька виглядало сумним і непевним, шансів на повернення батьківського спадку в них практично не було. І допомогти їм за цих обставин могла хіба що таємна українська народна зброя СУВ (спокійна українська впертість).

Принцип дії СУВ простий, але ефективний — обирається мета й починається поступове й неухильне її досягнення. Можна робити все, що завгодно — іти, бігти, залягати, нападати, маневрувати, навіть іноді відступати. Але є дві умови: 1) до мети треба йти постійно і невпинно; 2) не можна міняти мети, бо тоді буде холостий постріл.

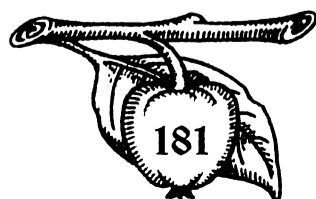
Данило й Василько з малих літ опанували цю зброю, причому одну з найдосконаліших її модифікацій — волинську. Конструктивні особливості якої передбачають режим залпового вогню. Чого зазвичай від спокійної і впертої людини ніхто не чекає, а це подвоює ефект і площу ураження. СУВ — зброя дуже потужна, але невміле її застосування часом призводить до жертв серед своїх. Однак, якщо вона в досвідчених руках і мета обрана правильна, то ворогам краще одразу здаватися — озброєна СУВом людина досягне своєї мети за будь-яких обставин.

СУВ — зброя як індивідуального, так і групового використання, на сьогодні відомі приклади її успішного застосування одночасно мільйонами небайдужих громадян. Зброя ця продовжує вдосконалюватися, таємні розробки тривають.

А в 1215 році, коли брати трохи підросли, вони одночасно навели свої новенькі волинські СУВи на мету — повернення батьківського спадку. І почалося: у віці 14 і, відповідно, 12 років хлопці повернули собі Володимир-Волинський. Через чотири роки сходили в тренувальний похід на Польщу, і він був успішним — краківський князь Лешко Білий лише рота роззявив, заздрячи, які в його колишнього друзяки Романа сини підростають. Рік за роком брати розбивають і приводять до покори неслухняних волинських князків, а в 1227 році того Лешка підступно вбив Святополк Поморський (в ході моторошної пам'яті «Кривавої лазні в Гонсаві»), і Данило та Василько повністю звільняються з-під польського протекторату. Брати спокійно та вперто поширюють свою владу на останні непідконтрольні волості і, нарешті, ціль досягнута — під їхнім контролем уся Волинь. Данило спокійно дивиться на календар — 1230 рік. З моменту смерті батька минуло лише якихось 25 років, а перша частина мети хлопцями досягнута — добра робота.

Данило й Василько холоднокровно перезаряджають свої СУВи і фокусують приціли на другій меті — Галичина. Бачать — а там панують угорці. Ціль ясна. І брати продовжують спокійно рухатися в напрямку тієї цілі. Лише вісім років — і в **1238 році** вони її досягають — **Галичина і Волинь знову разом!**

Данилові на той час 37 років, Василькові — 35, обидва сильні й здорові, ще й у СУВах у них повний боєкомплект. Потрібна нова ціль. І брати її швидко знаходять — Київ. Хоча гіршого моменту для здобуття Києва годі й придумати — на Русь уже ідуть монголи. Але хлопці вперті, ще й волинської закваски. І довідавшись, що великий князь Михайло дременув у **1239 році** від монголів в Угорщину, Данило приєднує до своїх володінь ще й Київ.

Що було далі — дідусь розповість у наступних параграфах, бо зі сходу вже насувається таке, чого раніше ніхто не бачив. І що внесе в плин історії України надзвичайно серйозні корективи. На тих самих сторінках дідусь більше розповість і про фігуру майбутнього короля Русі Данила Романовича. Бо він того таки вартий.

Але спочатку літературно-мистецький відступ — невеличкий параграф, присвячений «Слову про похід Ігорів». Перегортаємо сторінку.

 Популярні коментарі

Ольга Юрїївна Не писала я такої записки, ти все вигідав, дідусь.

Дід Свирид Невже все-все вигідав?

Ольга Юрїївна Ну, не все-все. А от про записку вигідав. Я Ярославу тоді все в очі висказала, нащо було ще й записку писати?

Дід Свирид Ну, якщо це єдине зауваження, значить, усе решта — правда.

Ярослав Осмомисл Що за люди... Скільки століть пройшло, а вони ніяк не облишать тої історії. 35 років трудового стажу, стільки для Галичини зроблено, а вони лише про Настаську пам'ятають.

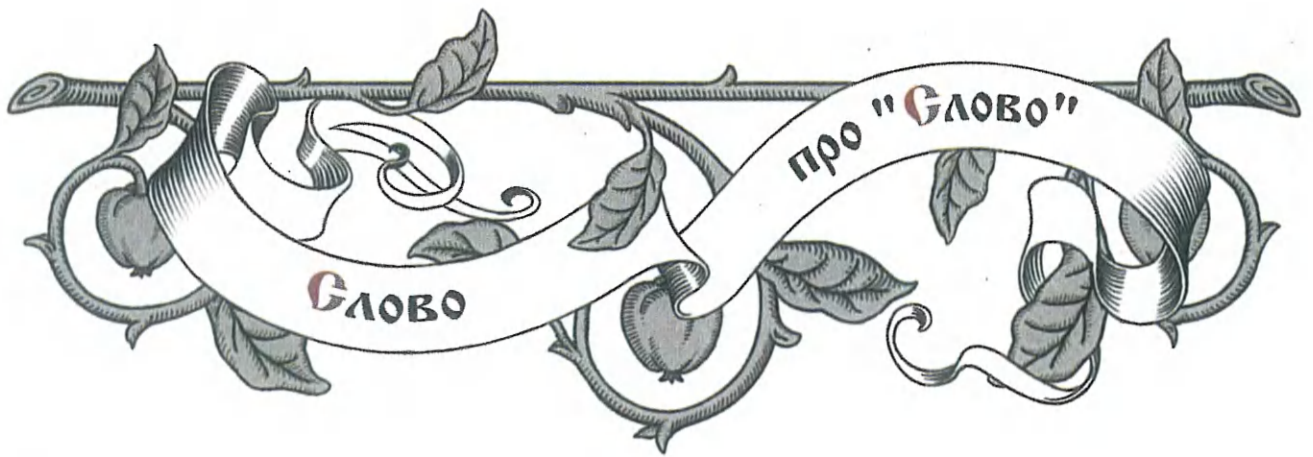
Дід Свирид Люди все пам'ятають, княже. І про твої труди не забувають. Але й Настаська в пам'яті залишилася. Та й як її забудеш, якщо на Івано-Франківщині досі є села Насташине і Чагрів.

Роман Мстиславич Дідусь, то ти кажеш, що мої хлопці нормальними князями виресли? Розкажуй далі, мені ж цікаво.

Дід Свирид Розкажуй, не переживай. І за хлопців своїх не переживай. Данило навіть успішніший буде, ніж ти.

ід кнець XII століття Русь уже понад п'ятдесят років перебувала в розкуйовдженому стані. Удільні князівства на той час стали фактично незалежними державами, зв'язок між якими здебільшого зводився до ворожнечі між князями. Щоправда, ворогували вони між собою активно, значить і контакти між різними землями колишньої Русі залишалися стабільно жвавими.

Однак спогади про старі часи були ще живими в суспільній пам'яті, хоча образ єдиної Русі став уже на той час значною мірою залакованим та ідеалізованим. Це типова ознака часу, подібні настрої ми бачимо і в Західній Європі, де спочатку провансальські трубадури, а далі й трувери ностальгійно згадують прекрасні, на їхню думку, часи Карла Великого.

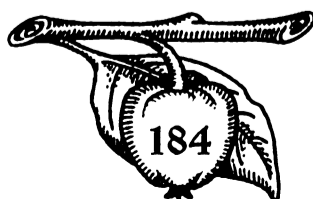
Руські князівства за своєю сутністю мало чим відрізнялися від решти європейських країн, що виникли на уламках колишніх централізованих держав. Принаймні за кількістю князів на душу населення середньоевропейським показникам вони точно не поступалися. Княгині щороку народжували діток у такій кількості, що аж імен усім не вистачало. Бувало, поїдуть князі полювати на половців і дорогою цікавляться один в одного:

— Ти як свого сина назвав?

— Мстиславом.

— О! А я свого Святославом, — і обидва задоволено регочуть, уявляючи, як мучитимуться майбутні українські школярі, готуючись до ЗНО з історії України.

І жив та був у ті цікаві часи в **Новгород-Сіверському** (що в сучасній Чернігівській області) князь **Ігор Святославич** з роду Ольговичів. Князівство в нього було не велике й не мале, таке собі досить пристойне князівство, яке виділилося колись зі складу потужного Чернігівського князівства. Крім столиці, Новгород-Сіверського, великими містами вважалися Курськ, Путивль, Рильськ і Трубчевськ,

у кожному з яких, за давньою руською традицією, сиділи брати, племінники, діти чи інші родичі князя Ігоря.

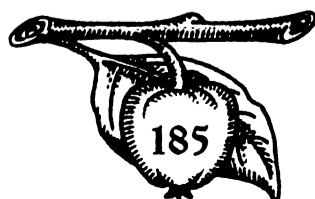
Серед головних видів діяльності, якими мав займатися порядний тогочасний князь, окрім ворожнечі з колегами, були походи на половців. Бо так заповідав великий Мономах. Із часом такі походи перетворилися на своєрідний спорт, князі активно тим спортом займалися, а їх політичний рейтинг часто залежав від кількості одержаних над половцями перемог. Та й просто похвалитися успішним походом проти половців завжди було приємно, особливо якщо це зробить якийсь висококваліфікований гусяр. Який оспіває той похід на високому художньому й виконавчому рівні, акцентуючи увагу слухачів на розумі, силі, доблесті й інших чеснотах князя. Щоправда, оті гусярі здебільшого любили натякати на щедрість князя, з чого нескладно зробити висновок, що співали вони не безкоштовно.

Ігор Святославич був князем амбітним, про що, серед іншого, свідчить і історія його одруження. Бо жінку він собі знайшов не якусь там половчанку, як це часто робили його колеги. Ігор заслав сватів до одного з наймогутніших на той час князів — до Ярослава у славне місто Галич. Сватання було вдалим, Ярослав Осмомисл зауважень до такого зятя не мав, і в 1169 році галичани й новгород-сіверці зіграли весілля.

Жінкою Ігоря стала **Єфросинія Ярославна**, яка перебралася жити з Галича в Новгород-Сіверський, звідки незабаром з неабиякою тривогою стежила за сімейним розладом між батьками. Бо її татко Ярослав якраз десь після того весілля і завів собі вже відому нам коханку Настаську з Чагрів.

Утім, на відміну від батька, Єфросинія проявила себе в заміжжі зразковою дружиною, народила чоловікові аж п'ятьох синів і одну донечку. А завдяки таланту автора «Слова про похід Ігорів» навіки увійшла в історію як символ вірної жінки, здатної силою кохання вберегти чоловіка від небезпек на полі бою.

У загальноруській турнірній таблиці новгород-сіверський князь задніх не пас, але й до призерів йому було далеко. І це Ігоря дуже засмучувало, бо в душі непозбавленого марнославства князя жили заздрість і гординя. Ще і, як на зло, київські князі протягом 1183—1184 років здійснили низку переможних походів у степ, набравши стільки балів, що наздогнати їх було справою майже нереальною. І новгород-сіверський князь замислив не просто звичайний анти-половецький похід. А цілу експедицію, метою якої був пошук легендарного вже на той час **Тмутороканського князівства**. Знайшовши

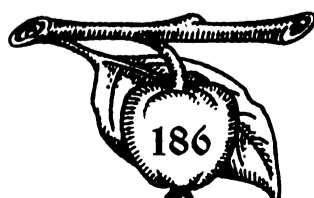
яке, Ігор планував встановити над тими землями свій контроль і повернутися додому в лаврах свого дідуся Олега Гореславича (який колись князував у Тмуторокані), задоволено мружачись під заздрісними поглядами решти князів. Рейтинг новгород-сіверського князя в такому разі мав неабияк зрости, що, імовірно, внесло би серйозні корективи і в розподіл сил у тогочасному давньоукраїнському політикумі.

Проте спортивний азарт плюс самовпевненість і мінус належна підготовка завжди призводять до неприємних конфузів. І похід **Ігоря 1185 року** не став із цього правила винятком. Не бажаючи ні з ким ділитися славою завойовника Тмуторокані й покладаючись лише на сили свого князівства, Ігор зібрав підлеглі собі дружини, узяв старшого сина Володимира, гукнув по допомогу **ковуїв** (тюркомовне плем'я з чорних клобуків) та, розцілувавши жінку, сів на коня. І на чолі новгород-сіверського війська рушив на Дон.

Спочатку удача була на боці Ігоря, перша битва була для нього успішною: половці панічно втікали, новгород-сіверське військо поспішало за ними, але, обтяжене трофеями, наздогнати прудконогих половців не зуміло. І заночувало на березі **річки Каяла** (де саме, ніхто достеменно не знає, і на сьогодні дослідниками висунуто з десятків гіпотез щодо місця тої літописної річки. Наприклад — сучасна річка Берда, що в Бердянському районі Запорізької області).

Берег річки Берда зі скелями «Віслячі вуха»

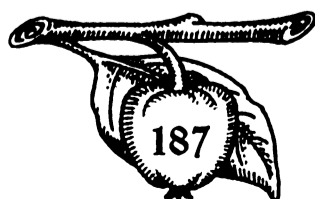
Наступного ранку Ігор, позіхаючи, вийшов із намету та з неприємним здивуванням довідався, що за ніч половці стягнули проти нього практично всі свої сили. І перед ним стоїть величезна армія неабияк розлючених половців. Ще й на чолі з войовничими ханами **Гзаком і Кончаком**. Недобре глянувши на заспаного начальника розвідки, Ігор скомандував полкам швидко шикуватися в бойові лави.

Ініціативу в цій битві одразу перехопив Кончак, який і з малими силами завжди був небезпечний. А при величезній кількісній перевазі його перемога над військом Ігоря була простою справою часу. Узавши новгород-сіверську дружину в оточення, половці планомірно дробили полки на менші частини, упоратися з якими було простіше. Ігор, треба визнати, вів себе на полі бою мужньо, намагаючись не допустити розчленування свого війська. Навіть отримавши поранення, залишився в сідлі, а помітивши, що ковуї починають тікати, кинувся їм навперейми. Утримати ковуїв Ігорю не вдалося, а, відділившись від своїх основних сил, князь і сам став легкою здобиччю вправних половецьких індіанців. Розгром на Каялі був повний, Ігор і решта керівників походу потрапили в полон, Єфросинія Ярославна гірко заридала в Путивлі.

Її плач, імовірно, почули половчанки й до Ігоря, як до жонатого чоловіка, великого інтересу не проявили. Інша річ — його п'ятнадцятирічний син Володимир. Дізнавшись, що хлопчина ще не одружений, половецькі дівчата примружилися й почали будувати щодо юного княжича зловісні матримоніальні плани.

Скориставшись відсутністю інтересу до себе з боку половецьких тещ, Ігор зумів з полону втекти, і за якийсь час обідраний та неголений вигулькнув у Києві, звідки дістався нарешті додому. На німе запитання жінки, де син, князь лише зітхав і розпачливо розводив руками. Ярославна звично розплакалася, і її плач знову дав хороші результати — незабаром синочок Володимир також повернувся до мами. Щоправда, не один, а з жінкою — із донькою хана Кончака, який, користуючись службовим положенням, зробив отого Володимира своїм зятем. Робити було нічого, Єфросинія Ярославна критично оглянула половецьку невістку й хмикнула. Юна Кончаківна здивовано глянула на княгиню, із жахом помічаючи, що її вивчають уважні очі української свекрухи.

Згодом той Володимир з'являється в історії Галицького князівства не в дуже хорошій ролі, бо після смерті Романа Мстиславича спробує, як онук Ярослава Осмомисла, затвердитися в Галичі. Але необачно нарветься на конфлікт зі знаменитим галицьким боярством, частину якого Володимир Ігорович встигне вирізати, але решта згуртується проти нього й покличе до себе угорців. Які й

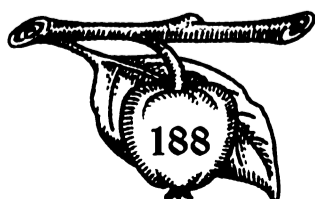
витурають Володимира з Галичини, але то вже події пізнішого часу, а зараз повертаймося до результатів походу новгород-сіверського князя Ігоря на половців.

Як не крути, а похід 1185 року був лише звичайним малопомітним для літописців епізодом, єдиним суттєвим результатом якого стало чергове русько-половецьке весілля й переселення в княжі палати нової половчанки. Баланс сил не змінився, а Ігор у 1191 році навіть узяв переконливий реванш і здійснив цілих два досить успішних походи на половецьких родичів, завдавши їм чималих матеріальних збитків і моральних страждань. А в 1198 році навіть домігся кар'єрного росту, ставши Чернігівським князем.

Князь і сам, мабуть, не дуже любив згадувати про той злощасний похід 1185 року, а теперішні історики писали би про нього через кому, згадуючи той похід лише між іншим у довжелезному списку успішних і невдалих воєнних акцій руських князів тієї пори. Якби не одне «але».

Але знайшовся в новгород-сіверському війську один обдарований літератор, який описав ті події так, що його «Слово про похід Ігорів» і досі, через понад вісімсот років, залишається хітом художньої та історичної літератури. А за кількістю метафор і мемів, які пішли в народ, отой анонімний автор «Слова» залишається безумовним рекордсменом української блогосфери всіх часів. Наприклад, досі активно вживане слово «боян» узятє якраз зі «Слова про похід Ігорів», не кажучи вже, що автор нагородив велику кількість тогочасних князів лункими прізвиськами. Той самий галицький князь Ярослав став Осмомислом саме з легкої руки автора «Слова».

Хто був той автор — історики не знають. Тому висуваються різноманітні гіпотези, хоча більшість дослідників погоджується, що він мусить походити з південноруських (українських земель). Деякі лінгвістичні особливості «Слова» дозволяють зробити припущення, що ним міг бути і якийсь «карпаторусин», тобто уродженець галицьких земель. Автор, у будь-якому разі, мав чималий воєнний досвід, добре знався на військовій справі, але навряд чи це був рядовий воїн. Найімовірніше, хтось із військової старшини, а можливо, навіть член княжої родини. Водночас це мав бути високоосвічений і досвідчений літератор, добре знайомий із тогочасними літературними трендами та з історією Русі. Він також вільно орієнтувався в усіх перипетіях сучасного йому політичного життя, ще й віртуозно володів прийомами популярного в ті часи жанру героїчної пісні.

Щоправда, до того жанру вдавалися здебільшого для оспівування перемог, а от автор «Слова» проявив творче новаторство, бо взяв і оспівав поразку. І так талановито, що його твір одразу зібрав рекордну кількість лайків та став чемпіоном з репостів — переписували те «Слово» щонайменше три століття поспіль, а це, погодьтеся, неабиякий літературний успіх.

Але той безіменний автор так ніколи й не довідається, яким знаменитим його твір став у новітні часи. «Розтікається мислю по древу» — досі активно вживана метафора, усі знають, що взята вона зі «Слова про похід Ігорів», але не всі здогадуються, які баталії й сьогодні точаться серед фахівців навколо цього вислову. Як і навколо майже всіх слів і словосполучень цієї знаменитої літературно-історичної пам'ятки кінця XII століття.

У справжності якої багато хто досі сумнівається.

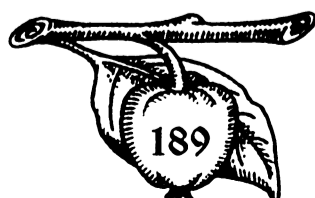
Підозри у фальшуванні «Слова» з'явилися одразу після його появи перед очима освіченої публіки — ще на початку XIX століття багато хто крутив носом і казав, що «Слово про похід Ігорів» — це лише гарно зроблена літературна містифікація.

Та й справді, якимось підозріло вчасно оте «Слово» з'явилося — надворі був кінець 1780-х років, цариця Катерина II тупала ногами й вимагала від істориків такої історії Росії, яка була б не гіршою, ніж історії передових монархій її сучасності.

Придворні історики та й просто різного роду підлабузники, відчувши, що догодити «матушке-царіце» на історичній ниві означає забезпечити себе матеріально, юрбами кинулися по монастирях, скуповуючи за безцінь древні рукописні тексти цілими возами. Які потім звозили до себе в маєтки й починали розбирати, відбираючи ті, які більш-менш відповідають поглядам і смакам Катерини.

Основний каркас історії Росії на той час уже зліпив Василь Татіщев, хоча звідки він брав свої історичні дані, професійні джерелознавці досі не знають. Тому існує навіть вислів «татіщевськіє ізвестія» — це коли мова йде про посилання на історичні документи, яких ніхто не бачив. Більшість серйозних дослідників вважає, що величезний пласт історичних фактів Татіщев старанно висмоктав із пальця, бо без цього збудувати струнку модель російської історії було би неможливо. Тобто з часів Татіщева практика вигадування історичних документів у Росії вже існувала, міцно закріпилася й нікого не дивувала.

Рукописи, де описується, як якийсь боярин оженив свого сина на доньці іншого боярина і як оті бояри з цього приводу понапивалися, Катерину цікавили мало. Цариці «північної Пальміри» кортіло

показати зарозумілій Європі, що Русь продукувала й видатні твори літератури. Які були не гірші за німецьку «Пісню про Нібелунгів», англосаксонський «Беовульф» чи іспанську «Пісню про мого Сіда».

Тому мисливці за манускриптами роз'їхалися по монастирях, в архівах яких довго, але безплідно шукали зразки саме героїчного епосу часів Русі. Аж нарешті щастя всміхнулося такому собі графу Мусіну-Пушкіну. Який у 1792 році купив у Ярославлі в місцевого архімандрита якісь манускрипти, серед яких і був рукопис чи то XV, чи то XVI століття із викладом якоїсь явно древнішої героїчної поеми.

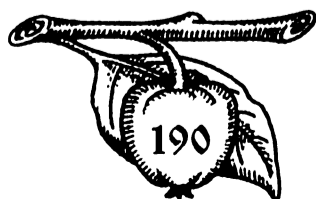
Оту поему переписали зрозумілим цариці каліграфічним почерком, сміливо редагуючи текст і замінюючи південноруські (давньоукраїнські) слова російськими. А далі граф гепнувся перед Катериною на коліна: «Прімі, матушка, нашу русскую “Песнь о Роланде”».

Цариця, хоч і стара вже була й огрядна, радісно зойкнула та почала носитися з тим «Словом» по всьому Зимовому палацу, тицяючи його під ніс європейським послам. І її можна зрозуміти — міркування автора древньої поеми про пошук Тмуторокані якнай-

*Слово о полку Игоревѣ
Игоря сына Святъслава
внука Ольгова.*

*Не льпо ли ни бѣшетъ братіе, нахати,
старыми слоуеси трогунныя повѣстїи
о полку Игоревѣ, Игоря Святъславича?
Нахатиссатъ пѣсни по бѣлннамъ
сего врѣмени, а не по замышленїю бо-
ляню. Бояно бѣ оуцїи, аще поитъ ло-
тѣше пѣсню творити, то расте-
кашетъ мыслію по древу, сѣрвилъ
волнома по земли, шнѣтилъ орломъ
поду облаки. Помышетъ бѣ рѣчи
перунныя врѣмена словеснѣ. Тогда
пѣщашеть 10^{ти} соколовъ на стадо
лебдей. Который дотегаше та
предъ пѣсню полше, старомъ Яро-
славѣ, храбромъ Мстиславѣ, иже
зарѣза Рерю предъ полки Кюсѣв-
сичили, красномъ Раманомъ Святъ-
славичемъ. Бояна же братіе не 10^{ти}
соколовъ на стадо лебдей пѣщаше,
не сталъ оуцїа прѣстѣ на дѣтѣхъ
стрѣни въсладоше, ониде салш
Князеша славо роноташа. По-
нѣше же братіе пощеть сію отъ
старого Владиміра до нынѣшнего
Игоря. Иже итѣяше иже крѣпостїи
своею, и поостри сердце свое*

Перша сторінка переписаного для цариці Катерини «Слова про похід Ігорів»

краще відповідали політичному моменту. Зважаючи, що незадовго до того Російська імперія анексувала Кримське ханство й гостро потребувала історичного обґрунтування акту своєї агресії.

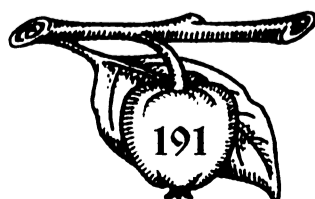
Втім, це лише підлило води на млин скептиків, бо згадка у «Слові» про Тмуторокань виглядала приблизно так, якби після анексії Криму Російською Федерацією в 2014 році Путін пірнув би в море і знайшов у Балаклавській бухті амфору з манускриптом Геродота, де було б сказано, що Таврія належить тавро-скіфу Путьші. Тобто дуже вже оте «Слово про похід Ігорів» виглядало шитим білими нитками фальсифікатом, зліпленим на спецзамовлення імператриці.

Ще й оригінал тієї поеми бачили буквально кілька людей, і всі вони були друзями Мусіна-Пушкіна. А потім той оригінал дуже вчасно згорів у Москві в 1812 році, за що всі історики та й просто культурні люди дивляться на московського градоначальника Ростопчина з ненавистю. Не на Наполеона, який Москви не палив. А на Ростопчина. Однак усі, хто переконаний, що «Слово» підроблене, поглядають на всю оту публіку, іронічно підморгуючи: «Досить, хлопці, заливати. Ви все сфальсифікували, а тепер на пожежу в Москві списуєте».

Тобто зараз довести, чи існував оригінал «Слова», чи Мусін-Пушкін найняв якогось талановитого містифікатора (а таких уже було чимало), просто неможливо. І, швидше за все, крапку в цій дискусії не буде поставлено вже ніколи: завжди знайдуться як віддані захисники, так і переконані скептики. Що насправді не так уже й важливо.

Світова література знає чимало прикладів навіть доведених літературних містифікацій, які відіграли в історії величезну роль. У цьому зв'язку одразу згадується, як у ХІХ столітті Чехію, та й усю Австрію теліпало не одне десятиліття, і справа закінчилася неймовірним зростанням чеської національної самосвідомості. А австрійці лише скаженіли й не знали, як зарадити посиленню чеського сепаратизму. І все через знаменитий **Зеленогорський рукопис** із «Судом Лібуші» — буцімто слов'янським епосом межі VIII—IX століть, який було знайдено в 1817 році і який переконливо свідчив, що чехи — древній і цивілізований народ, а німці — дикуни й негідники.

Чеські патріоти одразу підняли той манускрипт як знамено боротьби з німецьким засиллям, а композитор Бедржих Сметана рішуче всівся за фортепіано й написав оперу «Лібуша». Мотив якої чехи мугикали собі під ніс повсякчас, коли хотіли подражнити німців.

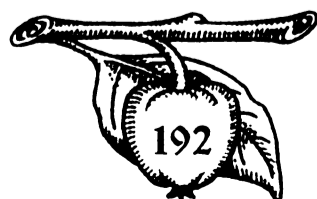
Те, що Зеленогорський рукопис — підробка, було викрито практично одразу, але людей це мало цікавило. І за простий сумнів у справжності «Лібуші» чехи запросто могли й побити, народ фактично згуртувався навколо рукопису, добиваючись від Відня шанобливого ставлення до своїх національних прав. Коли ж на початку ХХ століття науковці таки переконливо довели, що «Суд Лібуші» — літературна містифікація, було вже пізно. Рівень самосвідомості чехів був уже достатньо високим для заснування своєї держави, що вони й зробили одразу після того, як Австро-Угорщина, після першої світової війни, гарненько розповзлася на клапті.

Якщо читачі раптом вирішили, що дідусь, згадавши про «Суд Лібуші» підводить їх до думки, буцімто й «Слово про похід Ігорів» — також містифікація, то це не так. Дідусь якраз навпаки, добросовісно перелопативши чималий пласт досліджень і почитавши силу-силенну аргументів «за» і «проти», ствердився в думці, що мова таки йде про справжній зразок героїчного епосу Русі.

І хоча сталої, єдиної думки в науковців із цього питання немає, переважна більшість авторитетних дослідників усе ж таки погоджується, що Мусіну-Пушкіну в 1792 році всміхнулося справжнє щастя. Він дійсно знайшов у Ярославлі реальний рукопис XV (або XVI) століття, у якому містився виклад ще древнішого літературного твору. Створення якого історики й лінгвісти зараховують на кінець XII століття.

Якою точно мовою було написано оригінальний текст «Слова», ми не знаємо, бо під час багаторазових переписувань до нього постійно вносилися лексичні правки, притаманні для того регіону, де жив переписувач. Бо безумовна точність вимагалася лише при переписуванні священних текстів. Коли старанно перемальовувалися навіть випадкові закарлючки чи плями від чорнила. А от у світській літературі такої точності ніхто не дотримувався, тому знайдений Мусіним-Пушкіним текст «Слова», найімовірніше, написаний мовою, характерною для Ярославля XV століття.

Піднесений же в 1795 році Катерині список «Слова» взагалі адаптований під тогочасну російську мову і якою мірою він відрізняється від ярославського списку, ми навряд чи колись довідаємося. Переписувач свідомо (а часом і несвідомо) спотворював слова і вислови, не соромлячись, вносив і свої редакційні правки. Той самий приклад із «мислю по дереву» показує, що, найімовірніше має місце редакційна правка Мусіна-Пушкіна, який просто не знав, що таке «мись». Тому й додав літеру «л», вважаючи, очевидно, що в оригінальному рукописі та літера чомусь випала. А «мись», між іншим, — то білка. І тоді пазл сходиться:

...Розтікався миеъю миссю (білкою) по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами...

У такому разі все стає на свої місця, тоді у сповненому символів «Слові» зооморфічна тріада «білка — вовк — орел» логічно окреслює сили природи: «ліс — землю — повітря».

Однак чимало дослідників критично налаштовані навіть до цього пояснення, і дідусь навів лише маленький приклад того, як складно досліджувати й інтерпретувати той документ. Зміст якого ми всі знаємо з дитинства й знаємо, що це один із найперших літературно-мистецьких творів нашого народу, який дійшов до наших днів. Дійшов, як бачимо, у спотвореному вигляді.

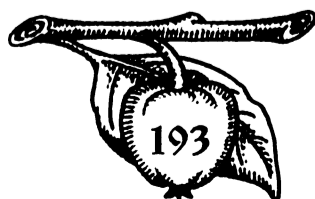
Але навіть у такому вигляді «Слово про похід Ігорів» зберігає закладений автором заряд геніальності, бо кожне покоління читачів легко знаходить у тексті «Слова» відлуння своїх думок, настроїв і бажань. Цариця Катерина, як ми бачили, знайшла там обґрунтування анексії Криму; радянські вожді всіляко наголошували на ідеї єдності руських земель, через що українці, білоруси й росіяни мусять бути до скону разом; професійні історики й лінгвісти знайшли собі прекрасну тему для численних дисертацій; а для митців цей твір став невичерпним джерелом творчого натхнення. І серед діячів культури, за дідусевими спостереженнями, найбільше оте «Слово» надихає саме українських літераторів.

На сьогодні існує понад три десятки лише українських перекладів «Слова», зокрема Маркіяна Шашкевича, Степана Руданського, Івана Франка, Панаса Мирного, Максима Рильського, Наталі Забіли, Павла Тичини й інших українських класиків першого ряду.

Проте ще більше переспівів третьої частини «Слова», повз яку не пройшов, здається, взагалі жоден з видатних українських літераторів. Мова, звичайно, про всім добре відомий «Плач Ярославни».

Дивна річ, але наших письменників і поетів чомусь завжди найдужче вабить тема ридань, журби, смутку й печалі. Український літератор, який не вміє вичавити з читача сльозу, вважається, мабуть, серед своїх колег не зовсім профпридатним, тому всі вони перебувають у постійному пошуку найбільш сльозоемних тем. Тож коли до рук наших шановних поетів потрапило «Слово», вони одразу стали якісь самі не свої — очі в них посоловіли, на щоках розлився рум'янець, серце з грудей вискакує і... натхнення!

Переспівів «Плачу Ярославни» в нашій літературі — з півсотні, один другого талановитіший. І навіть у наші дні сучасні українські поети продовжують звертатися до цієї теми, і їх зовсім не бенте-

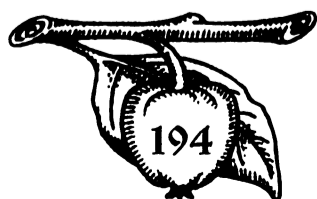
жить, що навіть сам Тарас Шевченко давно вже висловився з цього приводу своїм знаменитим «В Путивлі-граді рано-вранці...».

Дідусь зовсім не іронізує над українськими майстрами слова, проте мусить відзначити, що «тужливо-журливий» жанр у нашій літературі якось занадто, непропорційно великий. Засуджувати класиків літератури ми, звісно, не будемо, бо не могли ж вони знати, що їхні твори будуть включені до шкільних програм. Але факт залишається фактом — заохотити школярів та студентів читати класичну українську літературу непросто, і не в останню чергу саме через превалювання у ній гіркоти й печалю. Передоз смутку шкідливий для психіки підростаючого покоління, молодь підсвідомо рятується або ігноруванням тих творів, або їх пародіюванням, що виражається в маловідомому для науковців учнівському та студентському фольклорі. Те ж «Слово про похід Ігорів» чи не кожне покоління українських студентів-філологів залюбки перекладає на сучасний їм молодіжний сленг, щось на кшталт: *«Чи не слабо вам, пацани, сказати старезними словами страшний базар про Ігорька, того, що пап'єк Святослав...»* і так далі.

Видно, доведеться таки дідусеві, мабуть, з часом перекваліфікуватися із сільського історика на сільського літературознавця, щоб у відповідному томі нашої «Історії» розповісти читачам і про особливості розвитку класичної української літератури, але зовсім не для того, щоб її розкритикувати. А щоб розказати про поетів, письменників, а також про їхні головні твори так, аби школярі, які прочитають дідусеву «Історію», побачили ті твори дещо в іншому світлі. І щоб ходили потім на уроки української літератури з більшим інтересом.

А нашим сучасним літераторам дідусь щиро бажає натхнення й величних творчих злетів. Бо й Україна давно вже чекає на сучасну літературу світового рівня, якою захоплювалися б читачі на всіх континентах. При цьому можна й потрібно надихатися класикою, зокрема і її древніми зразками. І все ж таки варто пам'ятати, що зловживання сльозоточивими прийомами в мистецтві часто призводить до зворотнього ефекту. У чому нескладно пересвідчитися, коли ми згадаємо, що в сучасній українській мові вислів «Плач Ярославни» давно вже набув іронічного звучання.

«Слово про похід Ігорів» — безумовно, видатний твір. Але, на думку дідуса, це передусім пам'ятник Автору. І навіть не дуже важливо, чи той Автор жив у XII, чи, як стверджують скептики, у XVIII столітті. Узяти за основу малопомітну й невдалу авантюру не надто розумного князя й створити на основі того сюжету твір епохальної ваги, та ще й закласти туди цілі смислові пласти, які

хвилюють людей не одне століття, — це треба було вміти. І ось за це отой невідомий Автор «Слова» вже цілком заслуговує, щоб сучасні письменники шанобливо зняли перед ним свої капелюхи.

* * *

Хочете вірте, друзі, хочете ні, але файл із цим параграфом у дідуся з комп'ютера був безслідно зник. Точніше, файл залишився, а от текст зник практично повністю. Чи то я його забув зберегти, чи то трапилася якась технічна прикрість, але, відкриваючи файл із параграфом 10, дідусь бачив лише його назву й невеличку частину першого абзацу. Решту тексту як корова язиком злизала.

Оскільки справа вже йшла до друку книги, то я й махнув рукою: «Не страшно, якщо того параграфу й зовсім не буде. Можна обійтися і без того літературного відступу». Але добре, що онуки в дідуся технічно грамотні і просвітили мене, старого, що в комп'ютері є прихована скринька «автозбереження». Попорпавшись у якій, дідусь зі здивуванням і полегшенням знайшов практично повністю збережений текст.

А знайшовши його, замислився... Чи не існують десь у Всесвіті скриньки «автозбереження»? З яких майбутні науковці навчатися колись діставати історичні документи, про які зараз відомо, що вони безповоротно втрачені. От було б цікаво!

 Популярні коментарі

Ігор Святославич Ну, ти, дідусю, взяв і все зіпсував. 830 років старанно вивчався мій імідж, а ти ото понарозказував людям про мене всякої всячини.

Дід Свирид Так це я ще не написав, як ти в 1169 році разом з ордами Андрія Іконокрада Київ плюндрував. Але історики про це пам'ятають, і репутація в тебе завжди була не дуже.

Єфросинія Ярославна Правильно все дід розказав. Я в іще не таке про тебе розказала, але не хочу сміття з хати виносити. Ще й невісточку половецьку мені на шию повісив. І знаєте, дідусю, як її при хрещенні назвали? Не повірите — Настаською! Мало нам з мамою отої татової Настаськи було? Але... все одно я його люблю. Хоч він і балбес...

Мусингъ-Пушкингъ Врешь ты, дед. Не говорил я матушке-царице в 1795 году про «Песнь о Роланде», ее тогда еще даже не напечатали.

Дід Свирид «Пісню про Роланда» видали і справді пізніше, у 1837 році, хоча її сюжет був у Франції завжди відомий. А що ти там казав цариці, то ми вже перевірити не зможемо. Але вислужитися ж хотів? І головне — нащо ти текст «Слова» редагував?

Мусингъ-Пушкингъ А какъ же его было не редактировать, если там непонятных малороссийских слов было полно? Пришлось менять на великорусское наречие.

Дід Свирид Ясно. І Лаврентіївський літопис ви також редагували?

Мусингъ-Пушкингъ Не понимаю даже, о чем ты спрашиваешь!

Дід Свирид Я питаю про те, як ви в Комісії для складання записок про древню історію Росії, з 1783 по 1792 рік, цілих десять років займалися фальсифікацією рукописів. По прямому указу Катерини. І в результаті чимало літописів безслідно зникло, а купу документів ви переписали заново. І на основі штучно створеного корпусу фальсифікованих джерел намагалися довести, втімто Росія походить від Київської Русі. Російські історики досі на ті «джерела» посилаються. Розкажуй, як діло було. Куди ви оригінали рукописів подівали?

Мусинь-Пушкинъ Ничего не знаю, на провокационные вопросы не отвечаю.

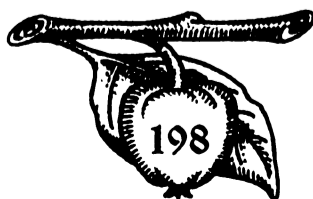
Дід Свирид Іншої відповіді я й не чекав.

якого дива малочисельні й відсталі монгольські племена раптом сіли на коней і стрімко завоювали величезні простори від Японського моря до Новгороду, і від Близького Сходу до Камбоджі, з десятками значно населеніших і розвиненіших держав світу, історики не знають. І, як завжди буває в таких випадках, висувають масу різноманітних гіпотез — від кліматичних метаморфоз і до теорій пасіонарності народів.

Проте всі вони сходяться на думці, що без Чингісхана оті монголи так і сиділи би в своїх степах, п'ючи кумис і пасіонарно сварячись між собою за пасовиська. А сучасні дослідники знали би про них не більше, ніж знають про десятки подібних племен, які жили колись на периферії світових процесів і не залишили після себе помітної історичної пам'яті.

Дідусь, узагалі-то, скептично ставиться до вип'ячування ролі особистості в історії, бо кожна така, навіть дуже видатна, особа діє лише у вузькому діапазоні, який надає їй реальне життя. Кардинально вплинути на хід історії, та й то відносно ненадовго, вдавалося буквально кільком людям. І прикметно, що майже всі вони увійшли в історію під знаком мінус. Наприклад, Ленін. Без якого більшовики навряд чи довго утрималися би при владі, їх змели би або есери, або денікінці, або інші політичні сили, які в 1917–1918 роках були значно сильніші й популярніші, ніж очолювана Леніним екзотична РСДРП (б). Однак Ленін проявив без перебільшення геніальну здатність до політичних шахрайств і неперевершене вміння використувати собі на користь буквально всі перешкоди, які ставали на його шляху. І зрештою утвердив владу більшовиків майже на всій території колишньої Російської імперії. А згодом радянські комуністи розширили свій вплив на десятки країн Східної Європи, Азії, Африки аж до Латинської Америки. Примусити сотні мільйонів людей терпіти противну природі людини комуністичну ідеологію їм вдавалося протягом семи десятків років, що з погляду світової істо-

рії — лише коротка мить. Але вона була, і стала можливою значною мірою тому, що за примхою історії російських комуністів на початку ХХ століття очолював геніальний фанатик Ленін.

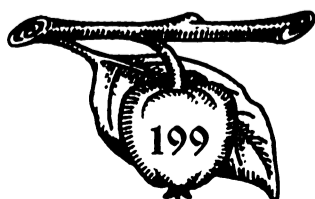
Такою ж примхою історії була й поява Чингісхана. Масштаб діяльності якого був навіть більшим, ніж у Леніна, принаймні заснована ним імперія проіснувала довше. Тому, погоджуючись, що головною (а можливо, і єдиною) причиною монгольських завоювань була діяльність однієї людини, нам варто придивитися до тієї людини трохи ближче. Бо хоча Чингісхан і не мав прямого стосунку до історії України, однак заснована ним держава втрутилася в історичні процеси так, що й на нашій землі все полетіло шкереберть. А в певному розумінні наслідки діяльності Чингісхана відчутні й донині.

Отже, надворі в нас **1155 рік**. Фрідріх Барбаросса задоволено вдягає собі на голову корону імператора Священної Римської імперії, шведський король Ерік палить поселення фінів, просячи їх добром прийняти християнство, у Києві Юрій Долгорукий пиячить з нагоди чергового захоплення великокняжого столу, а його син Андрій продирається через Дебрянські ліси з украденою у Вишгороді іконою. І ніхто з них не знає, що в далекому монгольському степу народився хлопчик. На тлі якого, коли він виросте, усі оті войовничі й пихаті європейські правителі будуть виглядати немовлятами в брудних пелюшках.

Татко того хлопчика, **Єсугей-Баатур**, появи на світ сина дуже зрадив, сказав жінці, яку звали **Оелун**: «Молодець», — і наказав їй не дуже розлежуватися, бо час доїти кобил. А сам зібрався на роботу, бо працював на посаді одного з вождів монгольського племені **тай-чіутів**. Тому, як серйозний і відповідальний політик, пасучи коней, завжди пильно стежив, щоб вони не зайшли у шкоду.

Хлопчиківі дали ім'я **Темуджин** на честь одного татарського конокрада, якого батько перед тим упіймав і сильно побив. Про перші дитячі роки Темуджина в істориків відомостей майже немає, але по всьому видно, що шибеником він ріс неабияким. Бо, як хлопчиськові виповнилося 9 років, знесилений батько вже не знав, що з ним робити. «Пора парубка ожениць», — вирішив Єсугей-Баатур і відвіз сина в сусіднє село... тобто стійбище, яке за монгольськими мірками було зовсім поруч — якихось 300 км навпростець. Там росла 10-річна дівчинка **Борте**, з батьками якої Єсугей-Баатур усе швидко залагодив і засватав молодих... тобто малих.

Але скороспілі шлюби в монголів не вітаються, тому, щоб молодята... тобто малята встигли випробувати свої почуття, Єсугей-Баатур

залишив сина в родині нареченої. А сам з неабияким полегшенням рушив додому, де його чекали невідкладні державні справи з перевірки поголів'я коней: чи не вкрали, бува, кого за час його відсутності.

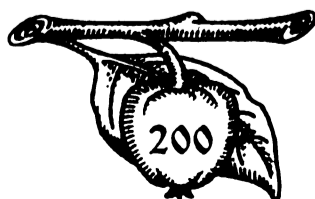
Повернувшись додому, Єсугей-Баатур за три дні помер, бо заїжджав по дорозі до татар (монгольське плем'я, назва якого згодом поширилася на тюркомовні народи) і там його пригостили чимось отруйним. Рід залишився без батька, Оелун самій з господарством було не впоратися. Тож головний вождь тайчіутів вирішив зарадити ситуації в дусі тодішньої монгольської гуманності: вигнав родину на мороз, а пасовиська Єсугей-Баатура та його коней прибрав до своїх турботливих рук. Ну, а чого добру пропадати?

Малолітнього Темуджина в цій ситуації вождь тайчіутів був вимушений, за давнім монгольським звичаєм, убити, бо воно ж як виросте, зажадає батьківське майно назад. Ще й, чого доброго, мститися почне. Тож хлопця упіймали й відправили в колодках до вождя тайчіутів на розправу.

Але Темуджин, як оповідають його біографи, проявив якісь неймовірні акробатичні здібності, з отих колодок вибрався — і давай утікати. За ним, звісно, погоня, але хлопчисько здогадалося пірнути в болото й затихнути посеред очерету, залишивши на поверхні води лише свої ніздрі. Щоб було як дихати, пояснюють нам хроністи.

Де Темуджин посеред монгольського степу знайшов болото, хроністи нам не пояснюють, але повіримо, що болото було. І повіримо, що ніздрів Темуджина між квітками латаття переслідувачі якось не розгледіли. Зате бульбашки, які він пускав носом, запримітив один з учасників погоні, якийсь наймит на ймення **Сорган-Шіре**, якому раптом стало шкода хлопця. І він став усім кричати, щоб туди не йшли, Темуджина там нема. Переслідувачі, яким було ліньки вештатися по болоту, вирішили, що втікач благополучно втопився, і, щиро побажавши «туди йому й дорога», повернулися додому.

Уночі обкусаний комарами й обляпаний багном Темуджин приплентав до свого рятівника, але Сорган-Шіре злякався й хотів його прогнати. За Темуджина, однак, вступився син того наймита, який умовив батька допомогти нещасному. І Сорган-Шіре всадив Темуджина на коня, дав йому клунок їжі й показав, де північний захід. Згодом той Сорган-Шіре до кінця свого життя дякуватиме долі, що здогадався врятувати наймогутнішу в майбутньому людину планети. А його син стане одним із найбільш довірених нукерів **Чингісхана**.

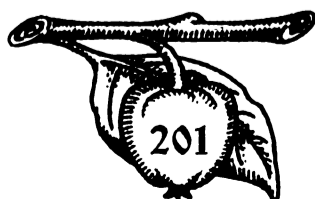
Але Чингісханом той Темуджин стане лише в 1206 році, а поки що він підліток. І скаче верхи нічним степом подалі від ворогів. Орієнтуючись по зорях, кінь нарешті привіз вершника до його сім'ї, яка давно вже мерзла в степу й покійно вмирала з голоду. Довелося малолітньому Темуджину замість бавитися в коників перебрати обов'язки глави родини на себе. І почати в поті чола самотійно добувати хушур насущний. У який спосіб? Грабунками.

Виявилося, що до цієї роботи в Темуджина справжнє покликання, і так йому ця справа добре пішла, що скоро в нього під рукою була ціла банда підлітків, яка промишляла на невеликій, але жвавій ділянці Шовкового шляху. Іноземні купці писали скарги й оббивали пороги різних інстанцій, а міліція у справах неповнолітніх позбулася сну, день і ніч пишучи звіти про проведену серед неповнолітньої монгольської молоді профілактичну роботу. Але нічого з тими малолітніми рекетирами вдіяти не могла — Темуджин виявився надзвичайно хитрим і капосним хлопчиськом. І продовжував грабувати нещасних купців цілими караванами.

Набувши перших статків, малий монгольський бандит вирішив нарешті одружитися й поїхав у стійбище до Борте. Наречена на той час уже повністю розквітла, стала товста й щокаста. Та й за іншими рисами цілком відповідала монгольським еталонам краси. Темуджин приклав коханій до обличчя сковорідку — і прийшов від вроди Борте в цілковитий захват: обличчя в неї було все в сажі, значить, воно ідеально пласке, як і належить бути обличчю справжньої монгольської красуні.

Відгуляли бучне весілля, у розпал якого Темуджин і Борте нетерпляче вислизнули до окремого намету, щоб зайнятися тим, чим займаються всі молодята в першу шлюбну ніч — перебрати весільні подарунки й порахувати подаровані гостями гроші. Аж раптом у посагу молодої дружини Темуджин угледів соболячу шубу. Соболів у степу не водилося, тож це був імпортований товар — в очах монголів цінності неймовірної. У молодого народилася блискуча ідея.

Наступного дня шубу гарно запакували, і Темуджин повіз її до вождя найсильнішого монгольського племені **кераїтів Тооріл-хана** (відомого згодом як **Ван-хан**), котрий доводився його батькові, Єсугей-Баатуру, андою (побратимом). Темуджин тому батьковому анді жінчину шубу від щирого серця й подарував. Вдячний Тооріл ніжно гладив хутро і, мліючи, притискався до шуби щокми. І, розчулений подарунком, пообіцяв Темуджину всіляку підтримку й сприяння в його професійній діяльності. І почалося.

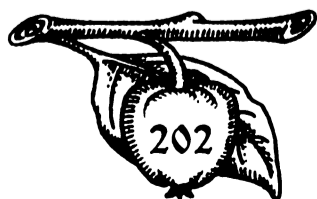
У степу тих часів банда Темуджина не була єдиною. Бо якщо почитати древніх авторів, то монгольський степ просто кишів розбійниками: купці почали обходити Монголію десятою дорогою, грабувати вже було нікого, тож банди сумно грабували одна одну. Заручившись же підтримкою кераїтів, Темуджин різко піднявся над рештою колег і став поглядати на ту монгольську отаманщину, не приховуючи суворого осуду. Бо хіба можна займатися дурницями, коли всі прогресивні сили суспільства має бути кинуте на розбудову монгольської держави?! Під його, Темуджиновим, керівництвом, звісно.

Загалом серед вождів монгольських банд Темуджин рельєфно вирізнявся низкою особливих рис. Які дозволили йому не лише зробити стрімку кар'єру в кримінальному середовищі давньої Монголії, а й, присвятивши себе проблемам державотворення, об'єднати й особисто очолити молоду монгольську державу. Про особисті риси Темуджина дідусь розповість трохи нижче, а зараз не будемо на це відволікатися. Оскільки події почали розгортатися надто стрімко.

Якось Темуджин прийшов з роботи і, побачивши, що вечеря не готова, а жінки десь нема, трохи здивувався. Не було Борте і вночі, не прийшла вона навіть зранку, і це вже Темуджина дещо насторожило. Молодий чоловік став обережно розпитувати перехожих, чи не бачили, бува, десь його дружини. Перехожі ніяковіли і, опустивши очі, відповідали щось нерозбірливе. Аж хтось із найсміливіших розказав отетерілому Темуджину, що напередодні у їхнє стійбище заїжджали якісь хлопці з племені меркитів, які покрутилися коло Борте, а потім підступно її схопили, прив'язали до коня й хутко зникли у степу.

Племена **меркитів**, як стверджує більшість дослідників, були, на відміну від монголів, тюркомовними. І об'єднувала монголів та меркитів хіба що однакова пристрасть до крадіжок коней і дівчат. Їх вони одне в одного крали часто, а це встановленню між племенами добросусідських відносин аж ніяк не сприяло. Так, наприклад, мама Темуджина, шановна пані Оелун, також була меркиткою. Яку його татко, Єсугей-Баатур, свого часу зухвало викрав мало не з-під вінця. Меркити виявилися злопам'ятними, дочекалися, поки виросте й оженився його син, і помстилися за крадіжку Оелун, викравши Борте.

Деякі історики, щоправда, стверджують, що Темуджин знав про запланований напад меркитів на його стійбище й малодушно дременув, залишивши жінку напризволяще. Але в сучасній Монголії на таких істориків дивляться з осудом і рішуче відкидають будь-які

інсинуації, які плямують ім'я видатного полководця й засновника монгольської держави.

Хай там як, але викрадення жінки — неабияка образа, терпіти таку наругу закони степу не велять, а Темуджин був не з тих, хто мириться із завданою йому кривдою. Тому негайно поскаржився Ван-хану, покликав на допомогу інших монгольських розбишак і за якийсь рік зібрав під своєю рукою чимале військо. І засів за планування воєнних дій. Бо й меркити були хлопцями войовничими, битися вміли добряче.

Борте тим часом працювала в одного з меркитів наложницею, від якого завагітніла і в належний час народила хлопчика. Здогадуючись, що немовлятко може викликати в Темуджина неясні підозри або навіть образливі докори, вона і чекала на своє звільнення, і, водночас, боялася появи чоловіка. Аж ось одного ранку Борте вийшла з юрти за сухими пелюшками й побачила в небі величезну чорну хмару. Яка швидко летіла по небосхилу, стрімко знижуючись. За якусь мить у землю, у коней і в людей впалися тисячі стріл, після чого степом рознісся моторошний монгольський бойовий клич — Темуджин приїхав по жінку й послав у бій свою знамениту в майбутньому кавалерію. З наказом убивати всіх, крім жінок.

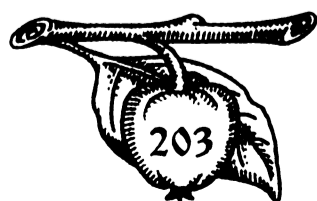
Атака була стрімкою, меркити виявилися до битви зовсім не готовими. Тому особливо не пручалися, і лише якась їх частина скочила хто в чому на коней і дременула подалі в степ. Борте вийшла нарешті з немовлятком із юрти і, полотніючи від жаху, почала шукати очима Темуджина.

Темуджин, забачивши жінку, широко всміхнувся і простер до неї свої обійми. Узявши хлопчика на руки, він похвалив жінку, що та і в полоні часу не гаяла, і всадив кохану на коня позаду себе. А вголос скомандував нукерам гнати всіх полонених меркитів та їхню худобу до себе в стійбище.

— Для справедливого розподілу між усіма воїнами! — гукнув Темуджин голосніше, щоб усі почули. Військо на це радісно улюлюкнуло й глянуло на свого полководця з безмежною любов'ю.

Борте їхала на коні, обнявши чоловіка і, виглядаючи з-за його широких плечей, не без задоволення ловила на собі заздрісні погляди ще зранку таких пихатих полонених меркиток. А Темуджин обережно тримав на руках маленького Джучі й думав, що спадкоємець у нього вже є. Залишилося лише державу заснувати, а це вже справа техніки.

З приводу того, хто справжній батько Джучі, кепкувати над позбавленим почуття гумору Темуджином ніхто не ризикував, тож

Борте зберегла репутацію шанованої всіма жінки й мами дітей свого могутнього чоловіка. І до Джучі всі ставилися так, як належить ставитися до старшого сина правителя. Пізніше, щоправда, молодший син Чагатай буде дражнити Джучі «плодом меркитського полону», хлопці чубитимуться, але батько швидко їх помирить важкими запотиличниками.

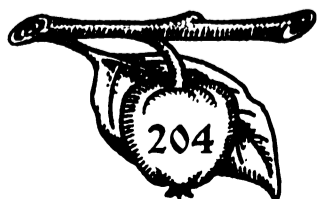
Кому з меркитів прийшла в голову дурна ідея викрасти Борте, нам невідомо. Але, напевне, ініціатора тієї крадіжки меркити потім люто проклинали, бо в усього їхнього народу після цього почалися по-справжньому важкі часи. Частина меркитів була змушена визнати зверхність Темуджина й скоро розчинилася серед монголів, а от непокірних меркитів молодий вождь бив невтомно й завзято та без упину ганяв їх по всьому степу великому. Зупинилися засапані меркити десь аж у Забайкаллі, де знайшли політичний притулок у чуйних **кипчаків**. Коли ж мстиві монголи дісталися й туди, кипчаки за меркитів спробували було заступитися. Монголи і кипчаків дуже сильно побили, ті спакували пожитки й дременули ще далі на захід.

Усіх, хто так чи інакше допомагав меркитам, монголи вносили до свого «чорного списку» й невпинно їх переслідували, просуваючись дедалі ближче до кордонів Русі. Проти якої поки що нічого не мали. Руські князі також проти монголів нічого не мали, хоча б тому, що нічого про них не знали. Тому спокійно собі блаженствували, бавилися у свої міжусобні чвари, іноді, для розваги, влаштовуючи рейтингові бої з половцями (тобто з тими самими кипчаками). Які зазвичай закінчувалися веселими весіллями й бучними бенкетами.

Аж якось у 1223 році чимось дуже стурбовані половці попросили в Русі тайм-аут, бо до них причепилися якісь монголи і треба розібратися. Якщо ж у князів є бажання й вільний час, вони можуть приєднатися до спільної забави — запропонували половці. Руські князі зацікавлено презирнулися, а відомий забіяка **Мстислав Мстиславич Удатний** як почув, що є нагода побити когось свіженького, усмалив на radoщах запального тропака і...

Тут дідусь поки зупинить свою оповідь, бо далі вже йдуть події, які детальніше викладені в наступному параграфі, присвяченому **Західному походу монголів** і, відповідно, Ординській навалі на Русь.

А нам варто ненадовго повернутися в монгольський степ, де Темуджин побив уже не лише меркитів, а й тайчіутів, узявся за татар і союзних собі колись кераїтів. Справа йшла до всенародного монгольського курултаю, і Темуджин планомірно нищив політичних конкурентів. А перебивши вождів усіх довколишніх племен, став зрештою найбільш рейтинговим політиком давньої Монголії.

Діяв він хитро й планомірно, не забуваючи і про піар. Так, згідно з легендами, коли Темуджин трощив плем'я **тайчіутів**, його самого майстерно підстрелив якийсь тайчіутський снайпер. Темуджин скривився від болю, стрілу видер, але продовжив командувати боєм. Після битви, оглядаючи полонених тайчіутів, він побачив серед них своїх давніх рятівників **Сорган Шіре** та його сина. Темуджин радісно їх обняв і вивів з шеренги призначених на страту полонених. Самому Сорган Шіре, замість отриманого колись коня, подарував цілий табун, а його сина привселюдно призначив своїм нукером. І кивнув політтехнологам, щоб ті вже починали поширювати рекламні чутки про нечувану вдячність і добросердність Темуджина. Політтехнологи почухали потилиці, сумніваючись, що цього достатньо, — на носі курултай, а в Темуджина усталена репутація кривавого бандита, і табуном коней імідж не поправити. Тоді хан ще раз огледів понурих тайчіутів і, примруживши розкосі очі, спитав:

— Хто з вас перебив стрілою хребет моєму конику?

— Мабуть, я! — озвався якийсь юнак.

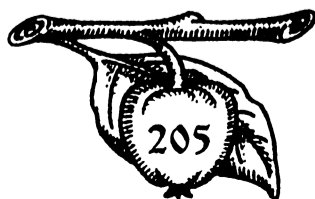
— Добрий стрілок, — похвалив Темуджин. — Вибирай: або йдеш на страту, або поступай до мене на службу.

Юнак замислився і після деяких вагань погодився служити в Темуджина. І був зарахований до особового складу монгольського війська під позивним **Джебе** («Стріла»). Решту тайчіутів порубали на кавалки, а степом рознеслися інспіровані політтехнологами чутки, що Темуджин — людина великої душі й нечуваної шляхетності.

Згодом виявилось, що отой Джебе не лише вправно стріляє з лука, а й розбирається в тактичних і стратегічних питаннях організації середньовічних воєнних кампаній, тож протягом п'яти наступних років зробив стрімку кар'єру, ставши зрештою темником і одним з найкращих полководців Чингісхана. А заразом — взірцем для наслідування, бо в монгольській армії багато хто мріяв про подібну кар'єру. І наявність у них перед очима живого прикладу Джебе неабияк надихала монголів стріляти ще вправніше й воювати ще звитяжніше.

Нарешті в **1206 році** у Монголії відбувся довгоочікуваний всенародний **курултай**, на якому були обговорені нагальні питання державотворення. Які, по суті, звелися до одного-єдиного питання порядку денного: обрання великого хана. Виявилось, що живих претендентів на цю посаду, крім Темуджина, вже нема, тож у бюлетенях фігурувала лише його кандидатура. За яку всі одноставно й проголосували.

Користуючись нагодою, Темуджин урочисто проголосив утворення **Іх Монгол Улус** (Великої Монгольської держави), хоча

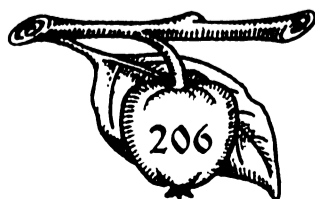
близькі й далекі сусіди за інерцією продовжували називати монголів татарами. Особливо сподобалася назва «татари» європейцям, оскільки вона на диво влучно асоціювалася зі словом «тартар» (не з соусом, а давньогрецьким міфологічним пеклом).

Крім того, Темуджин змінив ім'я на значно амбітніше й нескромне — **Чингісхан** (повелитель води, тобто — повелитель усього безкрайнього, як море). Зміна імені була, по суті, декларацією політичної програми великого хана, усім стало зрозуміло, що хан збирається завоювати весь світ. Під цим іменем він і увійшов в історію. А на Євробаченні 1979 року один гурт з ФРН виступив з однойменною піснею, після чого вже скоро сорок років, як монгольський завойовник асоціюється в Європі з цим досі популярним пісенним шлягером. Хоча справжній Чингісхан нічого спільного зі створеним німецькими митцями сценічним образом не має.

Проте в усіх відомих дідусеві художніх творах образ реального Чингісхана подано з більшою чи меншою часткою спотворення. Здебільшого акцент у таких творах робиться на невситимій жазі влади й панування, яку супроводжує надзвичайна жорстокість. Водночас існують і компліментарні книги та фільми, де образ Чингісхана подається в позитивному світлі, з чого має випливати, що монгольський завойовник був далекоглядним політиком, видатним полководцем і загалом чуйною та гуманною людиною. По суті ж, обидві інтерпретації відображають дуже спрощене й однобоке розуміння особистості цього середньовічного завойовника.

Безперечно, Чингісхан був хоробрим воїном, хитрим полководцем і природженим правителем. Але таким набором якостей можуть похвалитися чимало історичних діячів. Чим же монгольський правитель виділяється на тлі навіть найуспішніших завойовників? Тим, що в нього була суперідея. У яку він і сам фанатично вірив, і якою заразив монгольських співвітчизників.

І ота суперідея, яка штовхнула монголів на шлях встановлення світової гегемонії, впливала, як дідусь собі думає, з **маніакальної пристрасі Чингісхана до порядку**. От як Ленін був схиблений на комуністичній ідеї, так Чингісхан вважав своєю місією й історичним обов'язком повсюди запроваджувати вірцевий порядок. І як для Леніна Росія була лише базою світової комуністичної революції, так і Чингісхан розглядав своїх монголів як засіб установа новітньої справедливої світобудови. Люди мають бути або щасливими, або мертвими — вважали обидва згадані діячі, бо належали до схожих типів патологічних фанатиків.

Безперечно, Чингісхан, узявшись енергійно виконувати свою місію, проявив видатні воєнно-політичні здібності. З бандитизмом і отаманщиною в степу було швидко покінчено, і це одразу привернуло до (тоді ще) Темуджина симпатії монгольської громадськості. Яка давно вже втомилася від пануючого в країні безладу й мріяла про міцну руку, яка навела б у країні лад.

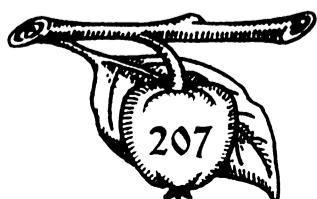
Чингісхан і взявся наводити такий лад, висунувши в ролі головної ідеї державотворення гасло «Щоб скрізь був порядок». Цим гаслом він керувався і рушивши в суміжні землі. Бо хіба можна стерпіти, коли, наприклад, у сусідньому Китаї панує такий безлад, що соромно дивитися? Треба навести порядок і там, скрушно зітхав Чингісхан і, принісши богам жертви, узявся планомірно нищити недосконалу, на його погляд, китайську державність, підносячи відсталу й архаїчну китайську цивілізацію до сяючих ідеалів кочового степу.

У древніх хроніках політична програма Чингісхана ілюструється **метафорою про дівчину з тацею золотих монет**. Тобто мрія Чингісхана полягала у створенні держави такого рівня правопорядку, щоб дівчина з тацею в руках могла одна пройти від краю до краю тієї країни, не позбувшись на своєму шляху ні честі, ні золота. Чингісхан був реалістом і розумів, що такого рівня правосвідомості громадян можна добитися лише силою, тому застосовував її не соромлячись і без докорів сумління.

Крім того, було в Чингісхана ще одно глибоке переконання — **за все в житті треба платити**. За добро — добром, за зло — злом. Мудрий правитель той, хто платить у багатократному розмірі, вважав монгольський вождь, тому якщо хтось робив йому щирі послугу, Чингісхан також щедро розплачувався добром. Однак якщо хтось через необачність чи від дурного розуму зачіпав Чингісхана, то кара також багатократно перевищувала заподіяну шкоду. Причому в поверненні боргів Чингісхан виявляв неабиякі впертість і послідовність, тож скоро по всьому світу про нього пішла слава як про людину з феноменальною пам'яттю. Яка ніколи й нікому нічого не забуває.

Ця особливість Чингісхана стала згодом візитною карткою і заснованої ним держави — якщо чийсь дід чимось образив колись монголів, але якось зумів уникнути помсти, то розплачуватися доводилося навіть його онукам. Степовики образи пам'ятали дуже довго.

Ставши після курултаю 1206 року великим ханом (або ж каганом) Іх Монгол Улусу, Чингісхан нарешті отримав широкі можливості

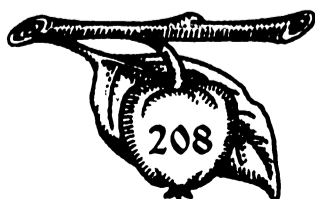
Ідеалізований портрет Чингісхана, намальований у XIV столітті на шовку. Зберігається в Тойбеї. Схожість з оригіналом сумнівна

для втілення в життя виплеканих ним ідеалів порядку й гармонії, а також законодавчого їх закріплення. З перспективою, що такий порядок має бути встановлено й на всій нашій грішній планеті, яка до появи Чингісхана й не здогадувалася, у якому безладі борсається безпорадне людство.

Тому, відчуваючи на своїх плечах важкий тягар відповідальності перед богами, які вручили йому долю нерозумного людства, Чингісхан надумав дати людям ідеальні закони. Це мав бути вінець божественної мудрості, рівного якому не знала історія. Так виникла **Велика Яса**, або ж Яса Чингісхана.

Перед написанням Яси Чингісхан напустив на обличчя вираз крайньої серйозності, зручно вмостився на підлозі, умочив перо в чорнило і... згадав, що не вміє писати. Спонтелічено роззирнувшись, він зрозумів, що й ніхто з його нукерів писати не вміє — у монголів на той час взагалі ще не було ніякої писемності. Така дрібниця не могла спинити великого реформатора, Чингісхан наказав відрубати кілька голів і став чекати на появу писемності. Голови майстерно повідрубували, але справа з місця чомусь не зрушила, писемність ніяк не з'являлася. Довелося кликати на допомогу **уйгурів**.

Уйгури (тюркомовний народ, який досі мешкає на заході Китаю), які в культурному відношенні значно переважали монголів і мали своє розвинене письмо, суворо берегли абетку як велику таємницю. Розбивши найманів, монголи взяли в полон і одного

уйгура на ймення Тататунга. У якого вираз обличчя був якийсь надто розумний і таємничий. Монголам закортіло дізнатися, які секрети приховує Тататунга, тому вони його сильно били, аж поки той зізнався, що вміє читати й писати. Монголи вирішили від здивування очі — такої освіченої людини їм бити ще не доводилося. І вони привели Тататунгу до Чингісхана.

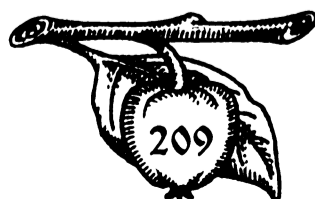
Чингісхан зрадів і звелів Тататунзі сісти на своє місце й приготуватися записувати. А сам прокашлявся й наморщив чоло. Виявилося, що законодавча діяльність — не така вже й проста річ. Але, походивши взад-вперед і почухавши бороду, Чингісхан почав зрештою диктувати:

— За конокрадіство — смертна кара! — випалив степовий вождь перше, що спало йому на думку. Тататунга сумлінно заскрипів пером. — За крадіжку дівчини чи жінки — смертна кара! — розвивав ідею правитель. — Смертна кара за чаклунство, за купання у водоймах і за прання в них одягу, смерть за неправдиві свідчення, за подружню зраду, за... — і так потроху перерахував усі неприємності, які йому довелося зазнати в житті. У результаті вийшло тринадцять смертних гріхів, уйгур усе старанно записав і приготувався хвалити геніальну мудрість Чингісхана. Але той спинив Тататунгу жестом. — Ага, мало не забув. За содомію також смертна кара, — додав він і густо почервонів.

Таким чином, **перший розділ** Яси перераховує чотирнадцять видів злочинів, які безумовно каралися смертною карою. Читаючи той розділ і порівнюючи його з «Правдою Ярослава», мимоволі задумаєшся, який же наш Ярослав Мудрий гуманіст і невинуватий ліберал.

Другий розділ Яси становить, по суті, бойовий устав монгольської армії, який детально розписує дії монголів у поході і в бою. Вимоги до війська зводяться до одного: захоплювати все, що трапляється на шляху, а захопивши, наводити там зразковий степовий лад — тобто всіх убивати, усе грабувати, а що не можна пограбувати — руйнувати, палити і нищити. Згодом, щоправда, було внесене доповнення стосовно збереження життя вправним ремісникам, які можуть бути корисними для захоплення й пограбування нових країн.

Окремо Чингісхан описує в Ясі економічні питання розвитку Монголії, зокрема встановлює чіткі ставки розподілу награбованих у загарбницьких походах багатств. Усе награбоване мало ділитися на п'ять рівних частин, з яких одна п'ята належала особисто йому, одна п'ята — керівнику походу, а решта три п'ятих — війську. Якщо

ж похід очолював особисто Чингісхан, то він отримував дві п'ятих награбованого.

Решта розділів Яси була присвячена довільним міркуванням Чингісхана про різні випадки, як себе треба поводити за всяких життєвих обставин, і цікаві вони здебільшого тим, кому хочеться збагнути світогляд малокультурного мешканця дикого степу. Яким Чингісхан, власне, і був.

Коли Яса була практично готова, великий законодавець задоволено поглядав на всіяні незрозумілими йому літерами аркуші, аж раптом на думку йому спала ще одна законодавча ініціатива:

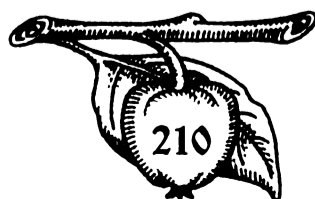
— Запиши окремо: якщо ханові сподобалася чиясь жінка, то її чоловік зобов'язаний мовчки передати ту жінку ханові в повне його користування! Записав? От тепер, здається, все. Тепер людство має бути повністю щасливим, — підсумував Чингісхан і підморгнув своїм синам.

Сини Чингісхана **Джучі, Чагатай, Угедей і Толуй** насторожено мовчали, бо вбачали в батьковому задумі запровадити писемність безпосередню загрозу своїм молодим рокам. Над ними нависла небезпека шкільних уроків, і вони не помилилися. Сам Чингісхан так і помер неписьменним, але своїх дітей вивчити щойно винайдену монгольську абетку таки примусив. Принаймні Угедей, як свідчать його біографи, читати точно вмів. Щоправда, уся монгольська література в бібліотеці Чингісхана складалася лише з однієї книги — з тої-таки Яси — тож на читання Чингізиди багато часу навряд чи витрачали. Тому в них залишалось багато вільного часу на завойовницькі походи.

Завершивши роботу над Ясою, Чингісхан із цікавістю глянув на Тататунгу й замислився — такий же розумний і культурний народ

Зразок давньомонгольського письма. Порядок читання — зверху донизу

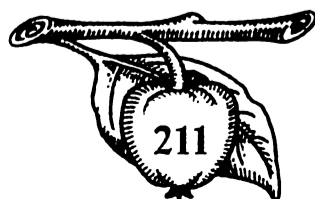
оті уйгури, але ж живуть у дикості. Не кочують, а мешкають у якихось містах... Шкода людей. Треба буде їх якось завоювати — вирішив Чингісхан, весело спостерігаючи за кумедним Тататунгою. Образ якого й до сьогодні відомий в Монголії та є мультиплікаційним персонажем, який навчає по телебаченню монгольських малят абетці. Щоправда не уйгурській, а кириличній, бо сучасні монголи користуються кирилицею.

Отже, державу засновано, правителя обрано, писемність розроблено, закони прийнято, час у похід! І тут настав час детальніше описати головне знаряддя, яке використовував Чингісхан для поширення у світі своїх прогресивних ідей. Мова про **монгольську армію**.

Власне, Монгольська держава від початку засновувалася Чингісханом як чисто воєнна організація, де все підпорядковувалося інтересам ведення безперервних воєн. Оскільки іноземці часто не хотіли розуміти, як чудово жити під опікою богообраних монголів, Чингісхану доводилося підводити їх до цієї простої думки силою. І вдавалося це йому значною мірою завдяки унікальному людському матеріалу, який дала йому в руки історія. Крім того, щедра до Чингісхана історія дала йому в руки й унікальне поголів'я коней.

Монгольські коні, отримані в результаті тривалої степової селекції, були невеличкими, коротконогими, дуже прудкими й невтомними. Густа шерсть робила монгольських коней нечутливими до морозів, а ще вони були здатні самостійно добувати собі їжу навіть з-під снігу. Причому на ходу, несучи на собі вершника. Тобто монгольське військо могло рухатися фактично безперервно. А ще більша мобільність монгольських армій досягалася тим, що вершник у поході ніколи не сідав на одного й того самого коня два дні поспіль. Чингісхан, як досвідчений кавалерист, добре знав, що кінь під вершником стомлюється, а для повного відновлення сил тварині потрібно три—чотири доби. Тому особисто розпорядився, щоб у кожного монгольського воїна було по п'ять бойових коней.

Самі **монгольські воїни** не поступалися своїм коням загартованістю й витривалістю, що значною мірою стало можливо завдяки повній відсутності у монголів елементарних уявлень про гігієну. У таких умовах смертність серед монгольських дітей була дуже висока, виживали лише найміцніші, а отих найміцніших у віці двох-трьох років прив'язували до коней і відпускали в степ покататися. Щоб не заважали дорослим займатися своїми справами. Так, у віці вже п'яти років маленький монгол, якщо не помирав, то ставав вправним кіннотником, який почував себе на спині коня впевненіше, ніж на власних ногах. Але батьки знімали їх із коней і давали до рук луки.

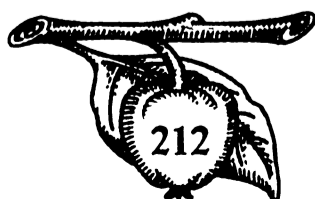

Дитячі ігри з тими луками були доволі жорстокими, малі бешкетники залюбки стріляли один в одного під схвальні заохочення батьків. У результаті такої педагогічної практики у дітей вироблялися необхідні майбутнім воїнам вправність, хитрість, миттєва реакція, нечутливість до болю та постійна готовність до небезпеки. Після того монгольську малечу знову садовили на коней і, вже озброєних луками, відправляли в степ на полювання. Так поступово до 14–15 років монгольський тінейджер перетворювався у, по суті, майстра спорту з кінної джигітовки та стрільби з лука. А під час колективних полювань підлітки вчилися діяти в складі великих організованих груп, якими також керували їхні однолітки — майбутні бойові командири в арміях Чингісхана.

Цей монгольський принцип виховання молоді у ХХ столітті взяв на озброєння Бальдур фон Ширах, коли в 30-х роках перетворював «Гітлер'югенд» у загальнонімецьку дитячу організацію. В структурах якої німецькі хлопчики безнастанно тренувалися та постійно змагалися між собою, готуючись стати солдатами. Заохочувалися й масові бійки, під час яких гітлер'югендівці набували необхідних для справжніх боїв психологічних рис. **Принцип «молодь керує молоддю»** виявився напрочуд ефективним для розвитку ініціативності та агресивності німецького юнацтва й раннього виділення з його середовища лідерів — майбутніх бойових командирів. А ось успіхи заформалізованої радянської піонерії, яка здебільшого сумно марширувала під суворим наглядом вічно переляканих піонервожатих, були в цьому сенсі значно скромнішими.

Варто також окремо сказати кілька слів про знаменитий **монгольський лук**. Живучи, полюючи й воюючи на величезних степових просторах, монголи протягом століть удосконалили цю зброю і на часи Чингісхана мали на озброєнні справжнє диво тогочасної воєнної думки — рекурсивні далекобійні луки. Які за своїми тактико-технічними показниками далеко випереджали всі світові аналоги. Монгольський лук дозволяв вести прицільну стрільбу з відстані в 300–320 метрів, у той час як найкращі європейські зразки давали щонайбільше 200 метрів. І це при тому, що майстерність європейських лучників була на порядок нижчою.

Кожному лучнику добре відомо, яке значення для влучної стрільби мають **стріли**. Виготовлення яких справа, може, навіть відповідальніша, ніж виготовлення лука. Бо хорошими стрілами можна влучно стріляти навіть з поганенького лука, а от криві й погано відбалансовані стріли, випущені навіть з найкращого лука, у мішень не втраплять. Тож до виготовлення стріл монголи ставилися надзвичайно відповідально, і брали в цій справі участь усі, навіть

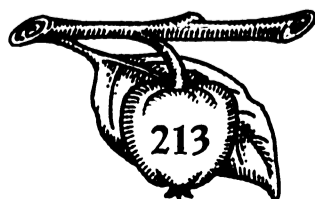

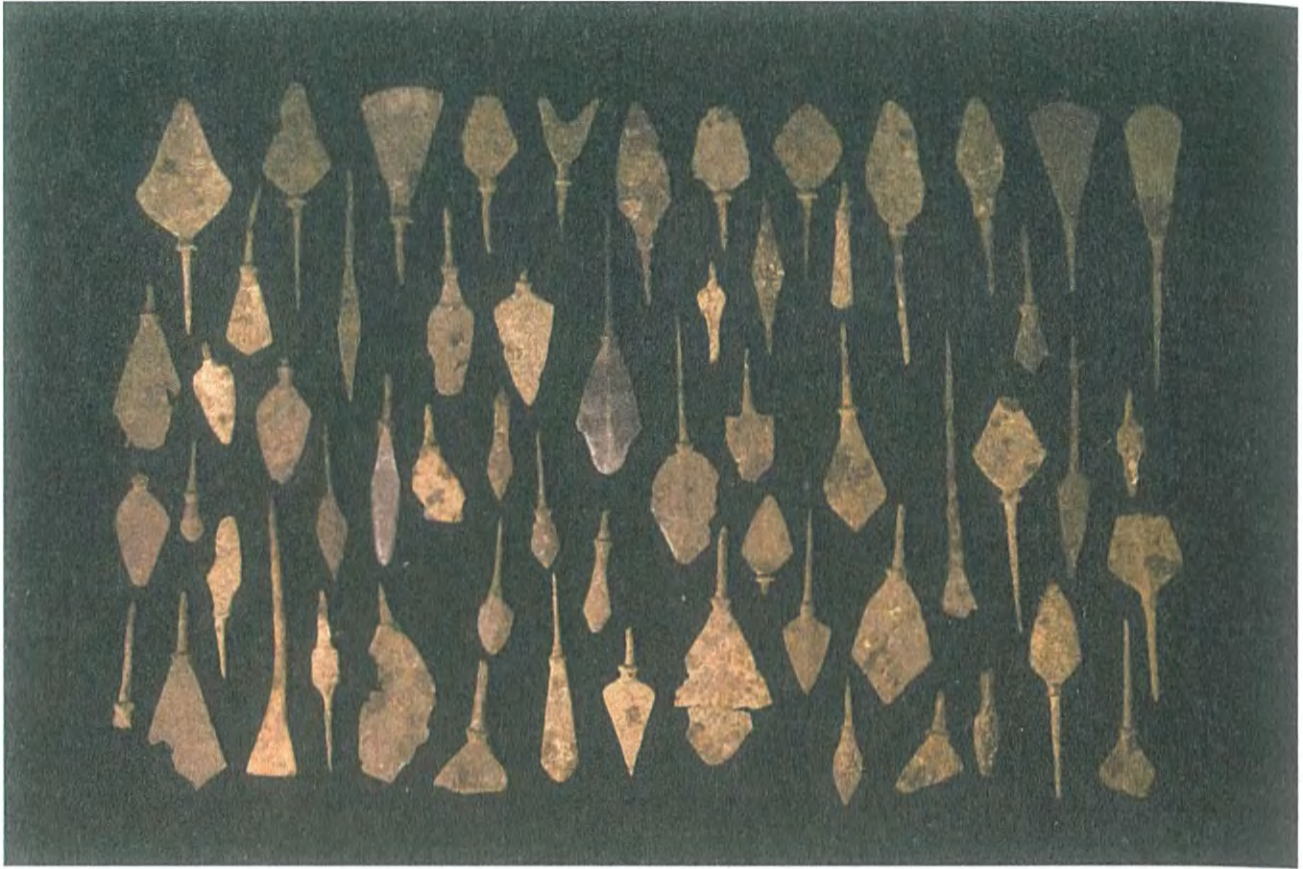
Озброєний луком монгол. Фотографія XIX століття

діти. Які днями нищпорили по степу, полюючи на птахів, або в пошуках пташиного пір'я. Яке йшло, звісно, не на перини. А на оперення смертоносних монгольських стріл.

Окрема мова про **наконечники для стріл**, яких у монголів була величезна кількість типів на всі випадки життя. Вірніше, смерті. Спочатку, коли монголи воювали в степу проти не захищених панциром противників, вони могли стріляти і взагалі без наконечників — просто обпалюючи кінцівку стріли у багатті і, щоб деревина стала твердішою. Згодом наконечники стали обов'язковим елементом стріл, причому монголи їх кріпили не надто міцно. Щоб при спробі витягти стрілу наконечник залишався в тілі підстреленого воїна, забезпечуючи його гарантовану смерть від сепсису. Наконечники були великою цінністю багаторазового використання, тому монголи ходили по полю бою та різали вбитих і поранених ворогів, але не через жорстокість. А через хазяйновитість — треба ж той наконечник якось дістати.

Сумною новиною для суперників монгольського війська було й те, що кінетична енергія випущеної монголом стріли давала змогу пробивати латника наскрізь, якщо він не був прикритий важким щитом. Нічого подібного протиставити монголам їхні противники не могли аж до доби масового застосування арбалетів. При тому арбалет — зброя дуже специфічна, і про неї дідусь розповість згодом, коли мова піде про битву на Синіх Водах 1362 року. А от протягом

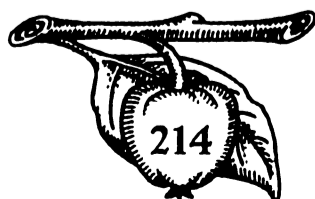
Деякі типи монгольських наконечників для стріл. Характерні широкі леза викликали у жертви сильну кровотечу

XIII століття монгольські майстри спорту спокійно розстрілювали війська безпорадного супротивника з безпечної для себе відстані.

Ще однією суттєвою перевагою монголів був принцип організації їхніх армій. Формуючи збройні сили, Чингісхан знову продемонстрував свою пристрасть до перфекціонізму, бо поділив підлеглу країну на десятки, сотні, тисячі й десятки тисяч (тумени). При цьому рішуче викорінювалася неприємна його оку родова розмаїтість, натомість будувалася досконала й одноманітна воєнна машина, яка мала слухняно виконувати найменші вказівки вождя. У випадку ж непослуху порушника дисципліни чекала смерть.

Смертна кара, як ми це бачили в Ясі, узагалі широко застосовувалася монголами в повсякденній юридичній практиці. Але не тому, що Чингісхан сам по собі був жорстокою людиною. Здається, цей монгол узагалі не відчував якихось сильних емоцій, чи принаймні ніколи емоціями не керувався. Він керувався винятково холодним розрахунком, а його жорстокість мала, якщо так можна висловитися, науково обґрунтований, навіть математичний характер. І була підпорядкована вищій меті — підкоренню собі всього світу задля встановлення в ньому гармонії й порядку.

Чингісхан, на відміну від багатьох своїх степових колег, ніколи не ставив перед собою мети всіх обов'язково вбивати. Ще замолоду, захопивши якусь монгольську банду в полон і добряче її

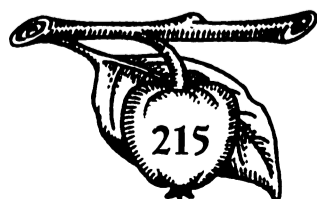

пограбувавши, пропонував її членам альтернативу: або смерть, або вірна служба в рядах його банди. Дурнів, які обирали смерть, було, імовірно, небагато, тож скоро під рукою майбутнього Чингісхана постала ціла армія войовничих, досвідчених і готових іти за своїм вождем хоч на край світу романтиків великого степу.

Подібну практику Чингісхан застосовував і в своїх закордонних походах: ворогу пропонувалося здатися в полон, зберегти життя й перейти до монголів на службу. У протилежному випадку всі мушили померти. Дилема, як бачимо, нескладна. Здебільшого обирався перший варіант, і в кожному поході в монгольське військо масово вливалися воїни з підкорених земель. Які проходили вишкіл під керівництвом досвідчених монгольських командирів, перевірялися в бою і, якщо виказували боєздатність та слухняність, то ставали частиною переможної армії монголів. І тому в ході завоювницьких походів монгольська армада, навіть несучи бойові втрати, не зменшувалася. А навпаки — лавиноподібно збільшувалася, ставала чисельнішою, сильнішою і здатною завойовувати нові й дедалі більші простори. На яких — і це підкреслюють навіть вороже налаштовані до монголів сучасники — практично зникла злочинність.

Лад на своїх землях Чингісхан справді навів зразковий, утрачена монголом річ чи зниклі в степу коні швидко знаходилися й негайно поверталися власнику. Уже не кажучи про те, що припинилася огидна особисто Чингісхану традиція викрадення дівчат і жінок. Так, із плином часу омріяна Чингісханом ідея подорожуючої в цілковитій безпеці дівчини з тацею золота почала набувати реальних рис, принаймні іноземні купці, перетинаючи транзитом державу монголів, почувалися захищеними. Якщо мали відповідну пайцзу — дощечку, на якій було написано про привілеї, котрими має право користуватися її власник. Була їх величезна кількість — від золотих до дерев'яних — і патрульні загони монголів чітко знали, з ким мають справу. Їй були зобов'язані надавати власнику пайцзи допомогу залежно від її типу. Отримати пайцзу було нескладно, треба було лише сплатити встановлене ханом мито, і тоді купець мав на своєму шляху всіляке сприяння, право відпочинку на поштових станціях та не боявся, що його пограбують чи вб'ють. Міжнародний бізнес активізувався, Великий Шовковий шлях почав поступово перетворюватися на повноводний торговий канал.

Особливу увагу Чингісхан приділяв підтриманню в дедалі зростаючому війську дисципліни, і тут він застосовував жорстокість не меншу, ніж щодо непокірних ворогів. Якимось, ще на ранньому етапі його владарювання, одне з монгольських племен спізнилося

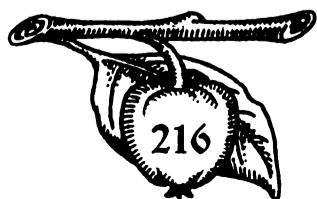

Подорож по державі монголів. На шиї одного з вершників видно пайцу. Мініатюра зі збірника перських літописів Джамі ат-таварих

на призначений Чингісханом збір. За що племені було оголошено сувору догану: усі чоловіки того племені були привселюдно страчені, а жінок і худобу розділили між дисциплінованішими племенами. Після того випадку запізнь у монгольському війську більше не траплялося. Та й узагалі порушників дисципліни практично не було, усі воїни виконували свої обов'язки точно і в строк, як того вимагав командир. Який був зобов'язаний покарати порушника на смерть, бо інакше сам ризикував накласти головою — над ним стояв свій командир, і так далі, аж до самого Чингісхана. Який завжди уважно стежив за порядком у війську і в країні, для чого створив свою гвардію — спеціальний корпус **кешиктенів**.

Кешиктени спочатку були особистою охороною Чингісхана та його родини, а згодом перетворилися в елітний спецпідрозділ, який, діючи від імені Чингісхана, мав фактично нічим не обмежені права. Корпус опричників Івана Грозного був, по суті, неліцензійною копією кешиктенів Чингісхана, як, власне, і гітлерівські війська СС.

До речі, Гімлер, обираючи для своїх ССівців чорний колір форми, узяв за взірець саме монгольських кешиктенів. Вони також гарцювали на чорних конях і в чорних одностроях, уже своїм

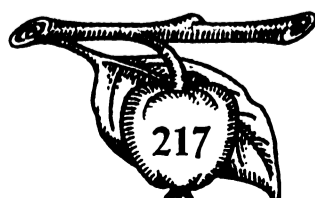
виглядом викликаючи в населення містичний жах. А в армійських командирів — заздрість і бажання прославитися на полі бою. Бо потрапити в ряди елітного корпусу кешиктенів міг будь-хто, якщо мав для цього відповідні бойові, фізичні й розумові дані, а також воєнні й адміністративні таланти.

І тут ми підійшли ще до однієї притаманної Чингісхану особливості, яка виділяє його на тлі решти завойовників. Здається, ніхто з правителів до нього, та й після нього, не розбирався краще в людській психології. Спираючись на цей дар, Чингісхан проводив напрочуд ефективну кадрову політику, а приймаючи ті чи інші кадрові рішення, умів використовувати як сильні сторони кандидатів на керівні посади, так і їхні вади.

При тому в Чингісхана була вибудована чітка й логічна кар'єрна драбина, для підняття на черговий щабель якої потрібен був певний набір якостей і заслуг. Походження при цьому ролі практично не грало, навіть національність чи релігійні переконання Чингісхана не хвилювали. Значення мала лише ефективність роботи на займаній посаді.

У результаті такого підходу Чингісхан заснував свою державу на **принципі меритократії**: будь-хто, незалежно від походження, міг зробити в тій державі блискучу кар'єру, аж до вищих щаблів влади. Окрім, звичайно, найвищих, займати які могли лише нащадки самого Чингісхана. Але й за кожну помилку монгольський кар'єрист міг легко позбутися посади та навіть життя. В результаті такої кадрової політики монгольська армія, яка складалася з витривалих і сильних воїнів, невдовзі отримала напрочуд професійний офіцерський корпус. Який дорожив своїм положенням і зі шкіри пнувся, щоб посісти ще вищий щабель в ієрархічній драбині Чингісхана.

Широко розповсюджене й нічим не обґрунтоване уявлення про те, що воєнні перемоги монголи досягали завдяки своїй величезній чисельній перевазі, а монгольські полководці буцімто не шкодували своїх воїнів і бездумно клали їх на полі бою, — не більше ніж міф. Навпаки, за свідченням сучасників, монголи здобували свої перемоги радше хитрістю, ніж фронтальними атаками. У які вони майже ніколи не кидалися, бо воїнів своїх командири дуже берегли. І не лише тому, що, воюючи здебільшого дуже далеко від рідних місць, не хотіли ризикувати військом. Серед монгольських полководців ішло якесь змагання по хитрощах, які вони вигадували під час зіткнень з ворожими арміями. Вважалося, що найкраща перемога — здобута взагалі без жодного пострілу. А якщо вже доводилося стріляти, то перемогу треба було здобувати з мінімальними втратами серед своїх воїнів. І цим монгольська воєнна доктрина

докорінно відрізняється від, скажімо, російської воєнної практики, за якої битва то героїчніша, що більше своїх солдат російський генерал поклав на полі бою.

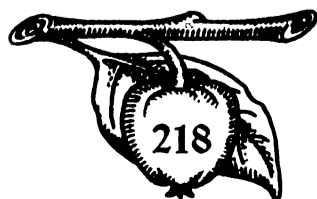
Про причини такого своєрідного розуміння воєнної доблесті російськими, а згодом і радянськими полководцями дідусь розповість у наступних томах своєї «Історії», а зараз повернімося до монгольського війська. Яке — і це історичний факт — своїх воїнів берегло, а командири й полководці якого вправлялися у вигадуванні нових воєнних хитрощів та прийомів безкровних перемог.

Для цього монголи широко застосовували пропагандистські методи. Противник здебільшого залякувався і вводився в оману ще до початку битви: наприклад, темник, у якого під рукою було 10 000 кіннотників, легко створював у ворога враження, що їх щонайменше 50 000. Просто наказавши своїм воїнам посадити на резервних коней опудала. А вночі розвівши таку кількість багать, що на ранок перелякані вороги самі пропонували мир. Тобто здавалися на милість монголів.

Тут варто згадати про одну цікаву філологічну особливість — у тогочасній монгольській мові слова «мир» взагалі не існувало. І це не раз ставало причиною прикрих непорозумінь, бо перекладачі, намагаючись пояснити, що пропонують монголам правителі іноземних держав, змушені були вживати слова, значення яких зводилося до вимоги визнати підлеглий стан. Тобто пропозиція миру й рівноправних відносин лунала так, ніби монголам пропонують покоритися. Монголи на це щиро обурювалися, послів разом із перекладачем вбивали й рушали в атаку.

Здається, світогляд монголів взагалі не вмещав у себе поняття рівноправного співіснування. Довколишні народи могли бути або васалами, або ворогами — щиросердо вважали монголи, керуючись своїми степовими уявленнями про геополітику. Про таку особливість скрушно згадує навіть знаменитий францисканський монах **Джованні да Пано Карпіні**, який у 1245–1247 роках здійснив поїздку в Орду, поспілкується з ханом Батием і з великим ханом Гуюком. Із цим цікавеним монахом ми познайомимося ближче на сторінках наступного параграфу, а поки що просто запам'ятаймо його ім'я — Пано Карпіні.

Основу монгольського війська становила легка кіннота, неймовірно мобільна й фантастично витривала. Згодом у них сформувалася і важка, добре захищена та краще озброєна кавалерія, поява якої на полі бою привнесла у воєнну тактику монголів додаткові, неприємні для їхніх противників сюрпризи.

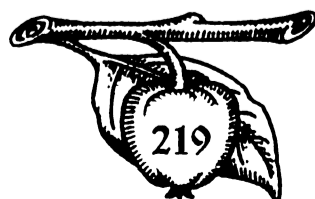
Ані погодні умови, ані ландшафт серйозними перешкодами для монгольської армії не були. Монгольське військо, щоправда, не любило підніматися в гори, та й ліси відверто недолюблювало. Але якщо було потрібно, то монголи вміли діяти і в незвичних для них ландшафтних умовах. Принаймні швидке підкорення лісових племен Сибіру засвідчило, що й у лісі монголи почувалися цілком упевнено. Можливо, тому, що ніколи не возили за собою обозів — монголи мали здобувати собі харч у поході.

Кожнен монгольський воїн особисто відповідав за справність зброї й амуніції, для перевірки яких офіцери проводили регулярні огляди. І якщо в монгола не знаходили голки чи запасної тятиви до лука, то його чекала сувора кара. Здебільшого, знову ж таки, смертна.

Найжорстокіше ж каралася недисциплінованість на полі бою. Дезертирство одного воїна означало страту всього його десятку разом із командиром. Тому і рядові воїни, і десятник пильно стежили, щоб ніхто й не думав утікати. Утеча десятку автоматично означала страту всієї сотні — а знаючи, що це не просто порожня вимога бойового статуту, а цілком реальна кара, монгольські війська демонстрували монолітну єдність та фантастичну стійкість у бою. Залякати монголів і примусити їх втікати було нереально. Хоча монгольські війська не раз у паніці тікали з поля бою, але це завжди було воєнною хитрістю, мета якої була примусити супротивника кинутися в бездумну контратаку й потрапити в пастку. Або, принаймні, підвести ворожі війська ближче до основних сил, щоб ті могли спокійно і весело жартуючи перестріляти їх зі своїх далекобійних луків.

Простежувати весь бойовий шлях Чингісхана і детально описувати всі його походи не є метою цієї книжки. Тому дідусь обмежиться лише побіжною згадкою про здобуті ним території, загальна площа яких свідчить: **Чингісхан був найрезультативнішим завойовником в історії людства.** Саме йому належить сумнівна честь створення найбільшої континентальної імперії.

Ставши великим ханом, Чингісхан протягом трьох років завоював усі відомі монголам племена лісової зони на північ від Монголії, включивши **Сибір** до складу своєї держави й примусивши місцеве населення платити данину. Ось коли соболячих шкір у Борте з'явилося стільки, що вона могла не лише повністю вдягнутися в соболяче хутро, а й взутися, спати й лежати на тих соболях. Зрештою, за бажання, Борте могла би й жити в гері, пошитому із соболячих шкір. А якби в монгольських герах були вікна, то й нашити собі із сибірських соболів штори та гардини. Принаймні обідаючи й

Наведення монго. 1247

Наведення монголами
степового порядку
XIII ст.

степового порядку

беручи, за монгольським звичаєм, варену в жирі баранину руками, Борте могла використовувати те соболяче хутро в якості одноразових серветок, витираючи об них масні руки. А після обіду, лежачи із жінкою на соболях, Чингісхан і Борте, певно, зі сміхом згадували ту нещасну шубу, яка була після їхнього весілля подарована Ван-хану.

Але довго із жінкою Чингісхан не розлежувався, бо у світі панував безлад, треба було наводити порядок. Тому монгол уважніше подивився на південь, де лежала дивна країна, населення якої не кочувало, а будувало будинки й жило в них постійно. Ота країна ще й відгородилася від вільного світу степів височенною й довжелезною кам'яною стіною.

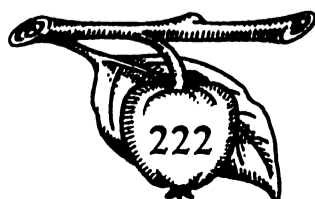
— Наївні люди. Так ніби якісь мури можуть спинити поширення ідей безпеки, порядку й стабільності на планеті, — усміхнувся про себе Чингісхан — і дав наказ штурмувати Велику китайську стіну.

У 1213 році стіну було пробито, і через пролом полчища Чингісхана проникли в імперію Цзінь. Полчищ у нього, як для Китаю, було не дуже багато — щось близько 100 тисяч воїнів. Проте Чингісхан ніколи не покладався в поширенні правопорядку лише на воєнні методи. Він широко застосовував пропаганду, залякування, підкуп і всілякі інші монгольські хитрощі, віддаючи перевагу все ж таки залякуванню. Тож північнокитайські міста одне за одним визнавали монгольську владу, гарнізони слухняно переходили на службу до монголів.

Загалом Чингісхан почувався в імперії Цзінь як вовк, який увірвався в отару. Він не боявся військового спротиву китайців: навіть спокійно розділив своє військо на три частини, які розійшлися в різні напрямки, повсюди здобуваючи перемоги й закріплюючи владу монголів. Лише протягом одного 1215 року Чингісхану підкорилося 815 китайських міст! Проте Китай виявився несподівано гігантським, і повністю підкорення цієї країни завершив уже син Чингісхана Угедей аж у 1235 році.

З 1218 року Чингісхан рушив на захід, надумавши навести лад у Середній Азії. Бо там також панували безлад і безчинства, богообраності монголів тамтешні народи визнавати чомусь не хотіли. **Каракитайське ханство**, до складу якого входили Семиріччя й Східний Туркестан, було швидко підкорене, що викликало згодом у Європі цікаву метаморфозу.

Річ у тім, що серед деяких народів каракитайського ханства, наприклад, найманів і знайомих нам уйгурів, було розповсюджене християнство несторіанського гатунку. У Європі точних відомостей про християн Азії не було, але був величезний до них інтерес, що

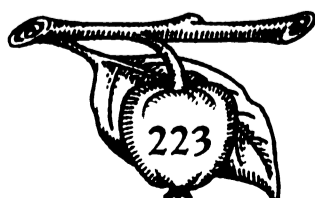
породжувало найфантастичніші чутки. Навіть освічені європейські королі й римські папи щиро вірили в існування загадкової **християнської держави пресвітера Йоана**. І, мріючи її відшукати, посилали в Азію місіонерів за місіонерами, переважна більшість яких зникала без сліду. Однак дехто, як уже згадуваний П'єр Карп'єні, поверталися і, хоча й приносили в Європу невтішні звістки, зате залишили нам дуже цікаві записи про життя й побут монголів і підкорених ними народів.

Про релігійні переконання самого Чингісхана ніхто нічого достеменно не знає, дослідники, сперечаючись, погоджуються, що він міг бути послідовником одного зі степових віровчень і вірив, наприклад, у Велике Небо. Але дивна річ, оцей послідовний поборник одноманітності й порядку, у питаннях релігії проявляв терпимість і широту поглядів. Ніяких переслідувань за релігійними мотивами монголи на підкорених землях не чинили, і це може бути пояснене не стільки їхнім лібералізмом, скільки затурканістю й забобонністю.

Всі монголи були страшенно забобонні, і це незаперечний історичний факт. Вони не боялися нікого й нічого, за винятком усього містичного і їм незрозумілого. Людей вони не страшилися — люди смертні, і монголи про це добре знали. Як і знали, що рівних їм воїнів у світі немає. Однак іноземні боги — зовсім інша річ. Хтозна, на що оті боги здатні, краще їх не чіпати — вважав, певно, Чингісхан, і на підкорених територіях служителів культу намагався не ображати.

Щоправда, коли це стосувалося якихось прагматичних питань, то монголи втручалися на підвладних територіях і в релігійні чвари. Як, наприклад, у Каракитайському ханстві обмежили вплив несторіан і допомогли підвести голови місцевим мусульманам. Завоювавши симпатії яких, монголи почали впевненіше почувати себе на свіжозавойованій землі. А на ще не завойованих мусульманських землях поширювали чутки про буцімто симпатії Чингісхана до ісламу.

Це мало стати Чингісхану в пригоді при завоюванні ним **Хорезму**. Де люди також справжнього степового порядку не знали, і монгольського реформатора світу це дуже непокоїло. Наводнивши Хорезм своїми шпигунами й розібравшись у тамтешній внутрішньополітичній ситуації, великий хан послав до **хорезмшаха Мухаммеда II Ала ад-Діна** своїх послів із чемною пропозицією йому підкоритися. Мухаммед II послів уважно вислухав, подякував за візит, після чого наказав їх усіх стратити. Тонко натякаючи, що пропозиція Чингісхана йому нецікава. А для більшої переконливості стратив і монгольських шпигунів, яких набралось близько ста чоловік.

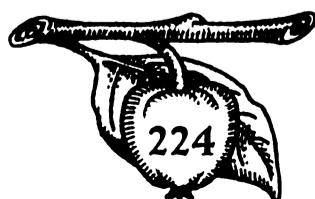
Важкоозброєні монгольські воїни з новітньою зброєю — катапультию. Мініатюра з Джамі ат-таварих

Чингісхан послав нове посольство довідатися, чи правильно він зрозумів натяк і чи правда, що хорезмшах таки остаточно відмовляється визнати себе його васалом. Мухаммед, дивуючись тугодумству монгольського хана, одного з послів стратив, а решту зганьбив ще більше — повідрізав їм бороди. І став готуватися до війни, не сумніваючись, що легко розгромить банди нахабного степового рекетира.

Наступного, **1219** року, величезна монгольська армія (у якій уже були представники десятків підкорених народів, а головне — китайські фахівці з воєнної машинерії), розпочала проти могутнього **Хорезму** бойові дії.

Власне, той Хорезм був могутнім лише до появи Чингісхана. Бо протягом наступних двох років монголи послідовно нищили цю державу, були захоплені й зруйновані всі її крупні центри, зокрема Бухара, Самарканд, Хорасан. А в 1221 році впала і столиця Хорезму місто-герой **Гургандж** (Старий Ургенч, що на території нинішнього Туркменістану). Місто-герой тому, що Гургандж під безперервними штурмами монгольських військ, якими командували сини Чингісхана Джучі, Чагатай та Угедей, протримався цілих п'ять місяців. І захопити його вдалося лише після того, як китайські інженери запропонували повернути русло Амудар'ї та затопити столицю Хорезму. Лише після цього припинило битися «серце ісламу» (як називали Гургандж араби), місто було повністю розграбоване, сплюндроване й зруйноване. А міф про симпатії монголів до ісламу — розвіяно.

Морально зломлений і хворий на пневмонію Мухаммед II, рятуючись, опинився на віддаленому острові в Каспійському морі, де невдовзі й помер. Так і не довідавшись, які чудеса хоробрості й

нахабства демонструє тим часом його син — знаменитий **Джелал ад-Дін Манкубурни**.

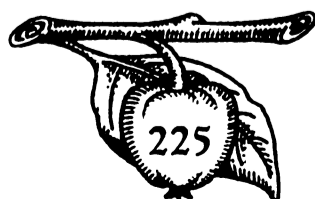
Молодий хорезмшах **Джелал ад-Дін** не став коритися монголам, несамовито оборонявся й навіть зумів завдати передовим загонам монголів кілька ганебних поразок. Причому зворушлива звичка монголів дурити ворога, садовлячи на коней солом'яні опудала, щоб візуально збільшити кількість свого війська, в оману **Джелал ад-Діна** не ввела. Так, у **битві при Первані** він сміливо атакував солом'яне військо монголів і блискуче його розгромив. Але цим лише розлютив **Чингісхана**. Який рушив за ним із Самарканду на чолі всієї монгольської армії і наздогнав хорезмшаха аж на березі мальовничої річки **Інд**, що в **Індії**. Нескладно, здогадатися, що військо **Джелал ад-Діна** було монголами розгромлене, але хорезмшах і тут викрутився. Утопивши в **Інді** весь непотрібний при втечі мотлох, включно зі своїм гаремом, **Джелал ад-Дін** на коні кинувся у води **Інду** і разом з 4 тисячами своїх воїнів і швидко опинився на протилежному березі. Мокрий і засапаний, довго слав звідти **Чингісхану** страшні прокльони й погрожував мечем. А далі сів на коня і подався підкорювати **Індію**. Ще й так розходився, що з **Індії** рушив у **Іран** та **Месопотамію**, а підкоривши собі й там величезні простори, прихопив ще й частину **Грузії** та **Кілікійської Вірменії**.

Зайве говорити, що **Чингісхан** спорядив за **Джелал ад-Діном** погоню, але той так швидко носився по **Індії**, **Близькому Сходу** та **Південному Кавказу**, що монголи навіть на своїх прудконогих конях не могли його наздогнати. І лише після смерті **Чингісхана**, у 1231 році, **Джелал ад-Діна** зарізав якийсь підступний курд.

Ким був той курд підсланий — того ніхто зараз точно не знає, бо несамовитий хорезмшах наплодив собі за життя чимало ворогів. Зате зараз одразу дві країни — **Узбекистан** і **Туркменістан** — сперечаються між собою за право вважати **Джелал ад-Діна Манкубурни** своїм національним героєм.

Щоправда, гасаючи за невловимим хорезмшахом, тумени **Джебе** та багатура **Субедея** підкорювали собі дедалі нові території, пройшли через **Іран** і зрештою підійшли до **Південного Кавказу**. Аж бачать — якесь місто. Протерли очі, придивилися уважніше — так то ж **Дербент!**

Той самий знаменитий **Дербент** у сучасному **Дагестані**, який дав назву й славетному **Дербентському проходу**. Про який ще в V ст. до н. е. писав **Геродот**. Це було традиційне перехрестя цивілізацій, у якому вічно товклися різні скіфи, сармати, алани, гуни й хозари. Бо там сходилися торгові шляхи зі **Сходу** на **Захід** і з **Півдня**

на Північ. Але для монголів головним було те, що Дербентський прохід — єдине місце, де їхня кіннота могла проникнути з берегів Каспію на Північний Кавказ.

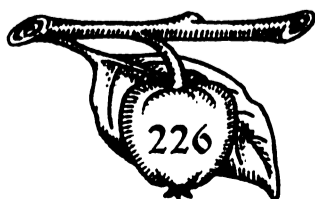
Трохи нерішучо потупцявши, Джебе й Субедей перезирнулися і, підкоряючись жазі пізнання невідомого, рушили в 1222 році на чолі своїх туменів у той Дербентський прохід. Для нас, друзі, було би краще, якби вони того не робили.

Бо, потрапивши на Північний Кавказ і розгромивши дорогою кілька чудернацьких армій гірських народів, рушили собі далі. Аж дивляться — якісь люди на конях. Придивилися — опаньки! Так то ж половці! Які й за виглядом, і за мовою — ті самі кипчаки. А кипчаки, як захисники меркитів, уже не перший рік у «чорному списку» Чингісхана. Тут у монголів клямка запала — половців треба обов'язково побити. І логіка ж у них залізна — меркити Борте в Чингісхана крали? Крали. Кипчаки меркитам допомагали? Допомагали. Половці і кипчаки — один народ? У принципі, так. Значить, і відповідати за крадіжку Борте мусять на рівні з меркитами — вирішили Джебе із Субедеєм і стали готуватися до помсти.

Та половецька орда, яка випадково опинилася на шляху монгольських туристів, навряд чи й чула про існування якоїсь Борте. І спочатку повірила, що монголи хочуть побити лише аланів. Але, побивши аланів, монголи негайно взялися й за половців — половці розсердилися, пішли в атаку і негайно зазнали страшної поразки. Та в паніці побігли на захід.

Джебе з Субедеєм за ними весело погналися, але по дорозі повернули в Крим, тому якась частина половців добігла засапана в Одеську область до хана Котяна. А той гукнув по допомогу своїх давніх спаринг-партнерів — руських князів. Це була саме та історична мить, коли Мстислав Удатний станцював свій запальний тропак і кинувся з Галича умовляти колег-князів з'їздити на мальовничу річку Калка і разом з половцями взяти участь в легкій і приємній забаві. Бо половці попросили побити якихось дивних монголів, треба би людям допомогти. Родичі, як-не-як.

Про битву на Калці детальніше мова піде в наступному параграфі, але всім читачам і так добре відомо, що об'єднане русько-половецьке військо зазнало тоді нищівної поразки. Сама битва показала монголам, чого варті руські дружини у воєнному розумінні і що для монголів — то суперники несерйозні. Про це Джебе з Субедеєм і доповіли, виструнчившись перед Чингісханом після свого повернення в Каракорум у 1224 році.

Чингісхан вислухав цю доповідь своїх темників і, за деякими свідченнями, одразу дав наказ своєму старшому сину **Джучі** очолити похід і підкорити весь **Дешт-і-Кипчак** («Половецьке поле»), що в розумінні монголів було просто пасовиськом між Каспійським морем та Дунаєм.

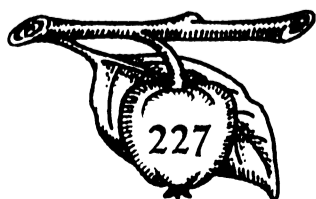
Джучі ж, нібито в різкій формі, відмовився виконувати наказ батька, засуджуючи його за жорстоку поведінку з підкореними народами. І це буцімто стало причиною погіршення стосунків між Чингісханом і його старшим сином. А коли в 1225 році Джучі не прибув до батька на військову раду, передавши, що хворіє (хоча сам подався на полювання), то Чингісхан розлютився вже не на жарт. Проти неслуха були послані грізні кешиктени, але вони не встигли виконати наказ великого хана — Джучі перехитрив батька, бо здогадався швидко померти. А історики й досі гадають, у чому причина передчасної смерті 40-річного, доти бездоганно здорового дядька.

Загалом монголи вирізнялися дуже міцним здоров'ям, практично не хворіли й легко переносили суворі умови далеких походів. Причина такого фантастичного здоров'я вірогідно в тому, що до дорослого віку доживали лише від природи найміцніші люди. А суворе життя додатково їх гартувало. Імовірно, тому й імунна система монголів була настільки міцною, що їхні організми легко боролися з хворобами власними силами, без чудодійних медикаментів, нав'язливу рекламу яких ми щодня бачимо на телеекранах.

Хворобливою, наскільки можна судити з історичних джерел, ставала з часом лише монгольська знать. Яка, добре пам'ятаючи своє напівголодне дитинство, швидко й казково розбагатівши, передусім починала багато їсти. А найголовнішим делікатесом у степу завжди було м'ясо. Їли монгольські скоробагатки багато й часто, навіть змагалися між собою, хто більше з'їсть. Жирний і здебільшого м'ясний раціон хорошому здоров'ю аж ніяк не сприяв та призводив до частих шлункових розладів, артрити й подагри, які поступово стають професійною хворобою монгольських ханів. Можливо, і Джучі підкосив своє здоров'я таким харчуванням, але зараз справжні причини його ранньої смерті історикам невідомі.

Відомо, однак, що й Чингісхан у старості також став часто хворіти, хоча й намагався до останнього тримати важелі управління величезною імперією у своїх руках. І до останнього свого подиху фанатично встановлював на підлеглих землях взірцевий степовий порядок.

Чингісхан не міг стерпіти, що в нього під боком, на півночі Китаю залишилася непідкореною зухвала держава **Тангутів** (відома

ще під милозвучною назвою Сі Ся). І перед смертю монгольський хан взявся ошчасливити цей народ тибето-бірманської групи, що мешкав на півночі сучасного Китаю, шляхом ствердження монгольських ідеалів порядку, стабільності, гармонії та щастя. Він устиг виконати це завдання, лад було наведено, для чого монголи пролили ріки тангутської крові, міста сплюндрували, а захопивши столицю — Чжунсин, — ущент її розорили. Після підкорення держави Сі Ся Чингісхан нарешті помер, задалегідь заповівши передати владу своєму улюбленому третьому сину Угедею.

Про обставини смерті Чингісхана є чимало різних цікавих історій на всі смаки — від апологетичних і геройських до абсолютно непристойних. Це вже залежить від того, хто із сучасників оповідає нам про смерть засновника монгольської держави — його доброзичливці, чи непримиренні вороги. Беззаперечний факт, однак, полягає в тому, що Чингісхан таки помер, бо люди взагалі смертні. Трапилося це в 1227 році, після чого його урочисто поховали, де знаходиться могила ніхто не знає, її шукають і, можливо, колись знайдуть. Тоді це буде одне з найкрупніших археологічних відкриттів, бо підозрюють, що разом із великим ханом монголи закопали й велику частину награбованих ним багатств. Має бути чимало, бо лише на посаді великого хана він регулярно отримував зарплатню у розмірі 40% всього, що награбували монголи за два десятки років інтенсивної розбудови своєї хижої держави.

Ось із такою державою, з таким військом і такими полководцями зустрінеться Русь у першій половині XIII століття. Всі готові до зустрічі з монголами? Молодці. Тоді перегортаємо сторінку.

Популярні коментарі

Чингісхан Діду, ти мені сразу скажи — мої діти весь світ завоювали?

Дід Свирид Ні.

Чингісхан Як так?!! Де Үгедей?

Үгедей Батя, я старався! Ми всюду побеждали.

Чингісхан Так чого ж ти світ не завоював?

Үгедей Та ти розумієш, татусю, якийсь той світ нестерпно великий оказався.

Дід Свирид Ти, Чингісхане, не переживай, тебе у Монголії досі шанують. Пам'ятники ставлять і аеропорт в Улан-Баторі твоє ім'я носить. Втім, ти ж не знаєш, що таке аеропорт.

Чингісхан Та все я знаю. Думаєш, я тут один? Мені сусід по казану, Гітлер, розказував. Жалко, в мої времена танків-самальотів не було. Ех...

Дід Свирид Ще чого не вистачало.

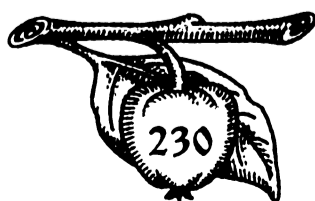
всіх підручниках з історії написано, що головною причиною поразки руських князівств від монголів була їхня роздробленість. Це правильно, так і треба казати, коли вас про це питають на уроці або коли ви складаєте іспит. І дідусь так каже, щоб ніхто його потім не звинувачував, якщо через цю книгу школярі чи студенти отримають погані оцінки.

Водночас, по великому секрету, дідусь, стишивши голос, скаже таке: у Русі не було жодних шансів перемогти монголів. Ані в роздробленій, ані в об'єднаній.

Таку думку поділяють далеко не всі історики, багато хто з них допускає, що сумарний військовий потенціал Русі міг успішно протистояти монголам. Дідусь, однак, історик сільський і не претендує на всезнайство. Проте в цьому конкретному випадку тримається думки, що таки ні — у XIII столітті монголи були значно сильніші. І не лише сильніші, ніж Русь. У тогочасному світі взагалі не було жодної держави, яка могла би стати для **IX Монгол Улусу** серйозним військовим суперником.

Тому єдиний шанс у руських земель полягав у тому, щоб за будь-яку ціну уникнути військового зіткнення з монгольськими арміями. Наскільки той шанс був реальним — зараз можна лише гадати, але наші предки цим шансом не скористалися. Навпаки, таке враження, що руські князі робили все можливе, аби не дати монголам найменшої змоги уникнути сутички з Руссю.

Робилося це, звісно, не через якісь тонкі політичні розрахунки, а через звичайну самовпевненість тогочасних руських князів. Які, швидше за все, просто не розуміли, з ким мають справу. І сприймали монголів як екзотичних степових бандитів, які вигулькнули на кордонах Русі і яких треба звідти просто прогнати. Невідомо, чи знали ті князі про трагічні події в Хорезмі, а якщо знали — чи розуміли реальний масштаб тих подій. І чи здогадувалися про

справжній воєнний потенціал монголів. Однак, судячи з усього, навряд чи хтось із них цікавився, що там у Середній Азії коїться. У князів було своїх турбот чимало: чвари, весілля, територіальні суперечки і таке інше. Словом, то були дуже зайняті люди, і їм було не до таких дрібниць, як якісь монголи.

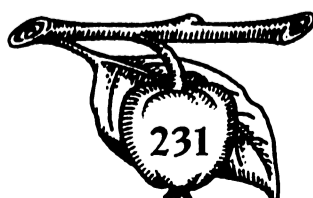
У попередньому параграфі дідусь уже двічі впритул підходив до того історичного моменту, коли два монгольські тумени Джебе і Субедея потрапили крізь Дербентський прохід на Північний Кавказ. Де, побивши по дорозі лезгинів, грузинів та аланів, натрапили нарешті на давно розшукуваних половців. Яких, звісно, також побили і, ганяючись за їхніми рештками, потрапили навіть у Крим. Який тоді ще Кримом не називався, а мав назву Таврика, або ж Таврида.

У Криму монголи влаштували звичний бешкет у своєму стилі й навіть захопили Сурож (Сугдею, або ж Судак). Пограбувати який їм, щоправда, не вдалося з тієї причини, що місто за два місяці до того вже пограбували сельджуки. Тому Джебе із Субедеєм розчаровано поплювали з мису Алчак у Судацьку бухту і зачали на сельджуків люту злобу. А далі рушили собі назад, гадаючи, куди ж поділася решта недобитих половців.

А недобиті монголами половецькі орди чкурнули аж у нинішню Одеську область, де кочувала орда хана **Котяна Сутоєвича**. Донечка якого, Марія, була дружиною Мстислава Удатного. Наслухавшись від біженців гірких скарг на монгольських розбишак, Котян надумав добряче провчити отих капосних монголів і з цією метою поїхав до свого зятя в Галич.

Мстислав Удатний на той час, зразково відлупцювавши угорців, уже рік як нудився без діла. І, почувши від половецького тестя, що є нагода побити якихось монголів, неабияк збадьорився. Станцювавши на radoщах тропака й розцілувавши Котяна за таку гарну звістку, забіяка Мстислав закликав руських князів зібратися в Києві й обговорити цікаву пропозицію, яка надійшла від половецьких партнерів. По дорозі заскочив на Волинь і підбив до спільного походу свого зятя, тамтешнього князя **Данила Романовича**. Якому на той час було десь 22 роки, і до корони короля Русі йому було ще ой як далеко.

Решта князів також проявила масовий ентузіазм, і чимало їх з'їхалося на початку 1223 року в зимовий і засніжений Київ. Верховодили там три князі-тезки, тому той захід зазвичай називають з'їздом трьох Мстиславів.

Великим князем на той час був Мстислав Романович Старий (з роду Мономашичів), із Чернігова приїхав Мстислав Святославич, але душею проекту був Мстислав Удатний з Галича. Який у довгій і емоційно забарвленій промові театралью обурювався, що якісь татари прийшли і б'ють наших половців! «Тільки ми, — репетував князь, — маємо право бити половців, бо вони наші! Тому, друзі, вперед, на Калку, покажемо тим негідникам татарам, як займати наших рідних половців! Заодно й погуляємо!» — весело додав Мстислав і запитально подивився в зал.

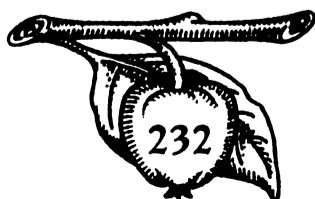
Князі, однак, крутили носами, і дехто, імовірно, сумнівався, чи варто взагалі втручатися в ті монголо-половецькі розборки. Але Мстислав Удатний знову попросив слово і, таємниче стишивши голос, почав напускати конспірологічного туману, що якщо тепер не допомогти половцям, то вони можуть об'єднатися з монголами. «А раптом вони разом рушать на Русь?! — натякав, вирячивши очі, Мстислав. — Краще вже зараз, спільно з половцями, дати монголам прочухана, бо це чудовий історичний шанс, і не можна його втрачати!» — підсумував Удатний, якому дуже вже кортіло з кимось побуцатися. Та й отримані від хана Котяна багаті дари треба було якось відпрацювати.

Крапку в дискусії поставив великий князь Мстислав Старий, який, поважно схрестивши пальці на череві, зазначив, що «поки я сиджу в Києві, доти по цей бік від Яїку, Понтійського моря та Дунаю татарській шаблі не махати!». Делегати з'їзду зустріли слова великого князя аплодисментами й пішли збирати свої війська.

Місце збору всіх сил було призначено традиційне — коло острова Хортиця. Проте спочатку три Мстислави — вирушивши, відповідно, з Галича, Києва та Чернігова, — привели свої дружини до літописного міста Заруб на лівому березі Дніпра за 10 км від Трахтемирова. Туди ж прибула й половецька кіннота, командування якою доручили підлеглому Мстислава Удатного — тисяцькому з Галича Яруну.

Удатний взагалі розгорнув неабияку активність і зумів підбити на похід навіть неслухняних берладників. Які Дністром спустилися в своїх човнах у Чорне море, звідки увійшли в гирло Дніпра й пришвартувалися коло Хортиці, очікуючи на підхід основних сил.

Якими мотивами керувалися руські князі і які панували серед них настрої, зараз сказати складно. Проте дуже вже схоже, що їхали вони на монголів як на легке й відносно безпечне полювання, у ході якого кожен сподівався показати свою доблесть і вправність. Та й відпочити на природі, смакуючи смажене м'ясо під добрий

келих меду, не завадило б — міркували князі, набридаючи жінкам дурними запитаннями, куди ті поховали їхні похідні казани й туристичні столові набори.

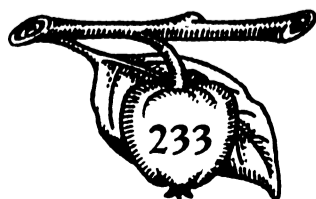
Планувалося, що об'єднана русько-половецька дружина пройде звичним шляхом спочатку вздовж лівого берега Дніпра на південь, а від Хортиці рушить на схід — у Донецьку область. Де, за даними половецької розвідки, сиділи у своїх вежах Джебе й Субедей. І здається, руські князі найбільше боялися, як би завчасно не сполохати монголів, щоб ті з переляку не повтікали.

Монголи тим часом, маючи добре налагоджену розвідку, уважно стежили за пересуванням руських військ. Тому не встигла армія союзників навантажити на обози свої бойові мангали, як до князів у Заруб прибули монгольські послы. Які в підкреслено чемній і розважливій манері пояснювали руським князям, що до Русі в них жодних претензій нема. І в Русі причин ображатися на монголів нема. Монголи ніколи не чіпали жодного руського міста чи села, а прийшли розібратися зі своїми непокірними холопами-половцями. Руським князям пропонувалося зберігати нейтралітет або ж допомогти монголам у війні з половцями. Тим паче, що половці, як це відомо монголам, також завдали Русі чимало лиха, — майстерно спокушали князів монгольські послы.

Мстислав Удатний, відчувши, що послы можуть позбавити його насолоди взяти участь у омріяній веселій бійці, дуже розхвилювався. Ще й розкричався на послів і, зрештою, наказав їх стратити. Щоб не було жодного шансу уникнути конфлікту з монголами. Його розрахунок виявився точним, убивство послів означало автоматичне включення Русі до «чорного списку» монголів, війна стала невідвратною.

Про хід битви на Калці написано дуже багато, хоча письмові свідчення односторонні, а значить, суб'єктивні. Монголи тоді ще не вели своїх хронік, тож нам невідомо, як монгольські полководці оцінювали боєздатність руських дружин. Невідома й кількість учасників битви з обох боків, хоча вже третє століття поспіль історики намагаються реконструювати ту битву до найменших деталей. Тому дідусь наведе лише найбільш реалістичні дані щодо сил суперників і стосовно самого ходу битви.

Під командою Джебе й Субедея було два тумени, тобто це приблизно 20 тисяч вершників. Однак монгольський корпус на той час уже третій рік як знаходився в постійному поході з безперервними битвами й малоюмовірно, щоб вони повністю зберегли особовий склад. Щоправда, до туменів могли вливатися бійці з підкорених

територій, як це зазвичай робили монголи, тому точну кількість воїнів, яку мали в своєму розпорядженні Джебе й Субедей, назвати зараз неможливо.

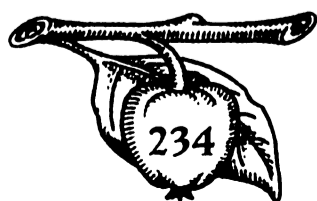
Варто також згадати, що якщо руським князям допомагали **берладники**, то допомогти монголам взялися **бродники** — представники такого самого строкатого в етнічному й релігійному відношенні населення **Приазов'я**, яке складалося з різного роду войовничої й нікому не підлеглої босоти, про яку кажуть, що то були предки майбутніх донських козаків. Проте й кількості тих бродників історики не знають. Відомо лише, що очолював їх русин християнського віросповідання **Плоскиня**. Тому мусимо прийняти в якості приблизної цифри те, що з боку монголів, разом із союзними бродниками, у битві на Калці участь брало від **20 до 25 тисяч бійців**.

Ще складніше реконструювати кількість воїнів у руських і половецьких полках. Щоб не втомлювати читачів переліком припущень, скільки дружинників міг узяти із собою в похід кожен із князів, дідусь просто скаже, що сумарно склад коаліційного війська оцінюється від **40–45 до 80–100 тисяч бійців**. У будь-якому разі, можна впевнено стверджувати, що кількісна перевага однозначно була на боці русько-половецької дружини.

Точне місце битви також невідоме, але вважається, що мова йде про приток Кальміусу, сучасну річку **Кальчик**, що в Донецькій області. Однак де саме на березі тієї річки зійшлося в битві з монголами русько-половецьке військо, дослідники достеменно не знають. Хоча більшість із них вважає, що десь у районі сучасного **природного заповідника Кам'яні Могили** (*фантастичної краси місця на межі Донецької та Запорізької областей; не плутати з археологічним пам'ятником Кам'яна Могила, що поблизу Мелітополя*).

Об'єднавшись нарешті на лівому березі Дніпра напроти Хортиці, князі залишили невеликий загін для охорони човнів. Яких було стільки, що ними можна було перегатити всю річку. І, весело наспівуючи мисливських пісень, рушили собі вглиб степу, розтягнувшись дорогою в довжелезну колону. Яка й не думала зберігати організованість.

Літописи хваляться, що руських князів спочатку буцімто супроводжував успіх, бо в сутичках з передовими загонами монголів вони перемагали, після чого нажахані монголи ганебно втікали. Але знаючи, що удавана панічна втеча — один із найулюбленіших воєнних прийомів усіх кочівників, доречно припустити, що ніяких перемог там не було. Просто монгольські полководці майстерно заманювали вороже військо на вигідні їм і заздалегідь підготовлені позиції.

Уведені в оману легкістю «перемог» у перших двох сутичках із монголами, руські князі взагалі розслабилися і, прибувши на Калку, взялися обирати місце для табору так, ніби приїхали на пікнік: щоб вода була поряд, дрова для мангалів і щоб краєвид був красивий. Смаки розійшлися, кожен князь напнув намети там, де йому найбільше сподобалося, на значній відстані один від одного.

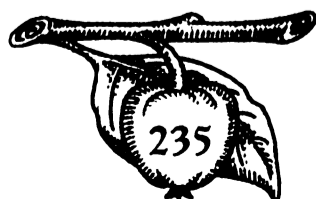
Князі не сіли за вироблення плану битви, але не тому, що були недисципліновані й неорганізовані, як про це багато століть поспіль торочать цілі покоління істориків. Які в сотнях наукових монографій повторюють тезу про роздробленість Русі як основну причину поразки на Калці. Дідусь же вважає, що причина тут була в іншому.

У тій сумнозвісній битві брав участь 21 руський князь. Переважна їх більшість мала неабиякий військовий досвід, були серед них прекрасні воєначальники, які за свою воєнну кар'єру здобули не одну блискучу перемогу. Усі вони — і до Калки, і після — уміли діяти злагоджено й не раз демонстрували здатність до проведення скоординованих воєнних операцій. Як же так сталося, що саме на Калці вони всі раптом ніби подуріли?

Тут пояснення може бути лише одне — монголи об'єктивно були значно сильнішими. А руські князі ще й фатально їх недооцінили, чим зробили свою поразку ще ганебнішою. Бо, зібравши дуже потужні сили, князі не сумнівалися у своїй перемозі і йшли у той похід, як на веселу розвагу. І кожен із князів напевне мріяв після битви похвалитися більшою, ніж у колег, кількістю забитої монгольської дичини. Бо хто ж знав, що ота дичина сама влаштує полювання на мисливців?

Князі явно не вважали монголів серйозними суперниками, гідними заздальгідь ретельно опрацьованого плану, тому плану не виробляли, і кожен з мисливців діяв на власний розсуд. Дехто, як великий князь київський Мстислав Старий, вважав, що він уже застарий за монголами ганятися. Ото нехай молоді князі за дичиною побігають, а як та в паніці кинеться через Калку, тут старий і досвідчений київський князь і переловить монголів, як курчат. Тому наказав напнути свій намет на мальовничому пагорбі, перед яким зручно всівся з келихом доброго меду в руці.

Деякі князі не радили починати битву, нагадуючи Удатному, що не прибув іще з Володимиро-Суздальського князівства ростовський князь, чотирнадцятилітній Василько Костянтинович. Пропонувалося і його дочекатися, щоб володимиро-суздальці потім не ображалися, що монголів побили без них.

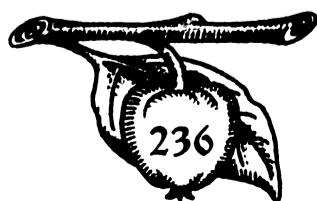
Мстислав Удатний на це нічого не казав, лише хвилювався, щоб монголи, настрашені кількістю руського війська, не повтікали без бою. Задерикувата душа князя прагнула бійки, він мріяв про лаври одноосібного переможця монголів, щоб потім хвалькувато поглядати на решту князів, коли вони разом слухатимуть свіжий шлягер про подвиги удатного князя у виконанні талановитих митців середньовічної естради. А ще, може, колись його іменем буде названо якусь військову академію України, — думав про себе Мстислав і задоволено мружився.

З висоти восьми століть легко аналізувати помилки руських полководців, дорікати їм за необдуманість дій, але, чесно кажучи, дідусь взагалі не уявляє, як русько-половецька дружина могла в тій битві перемогти. Монголи були чемпіонами тодішнього світу з воєнно-прикладних видів спорту і в протистоянні з непоганою, але не готовою до такого суперника русько-половецькою командою програти просто не могли. Мова могла йти лише про рахунок, з яким монголи переможуть.

І ось настав злосчасний ранок **31 травня 1223 року**. Мстислав Старий вийшов, позіхаючи зі свого розкішного намету, і так і застиг із роззявленим ротом. Виявилось, що Мстислав Удатний, занепокоєний, щоб монголи не повтікали без бійки, ще на світанку розпочав на них своє полювання. Половецька кіннота під командою його тисяцького Яруна й волинські полки його ж зятя Данила ще затемна перейшли Калку і, вишикувавшись у бойову лаву, рушили в напрямку монгольського авангарду.

Сам Мстислав Удатний розташувався зі своїм військом правіше вздовж річки, а Мстислав Чернігівський зайняв переправу лівіше, по обидва береги Калки. Це щоб коли монголів розіб'ють, ніхто з них не зумів врятуватися втечею. Залишимо спантеліченого Мстислава Старого стояти з роззявленим ротом, а самі уважніше придивимося до двох армій. Які вперше в історії зішлись між собою у відкритому бою.

Ударним ядром руського війська була важка кіннота, основу якої становила знать. Знатні воїни були добре оснащені й озброєні, гарно виглядали на великих і сильних конях, але їхні дії могли бути ефективними лише в ході близького контактного бою. До якого вони весь час прагнули, бо луками не користувалися, — знать любила махати мечами. Завдання важкої кінноти полягало в тому, щоб на повному скаку лавою врзатися в порядки спантеліченого ворога, після чого лава розсипалася, знать починала битися з противником поокремо, демонструючи фізичну силу, звитягу й індивідуальну майстерність. І, ймовірно, поглядаючи на невеличких

монголів, дебели князі лише посміювалися, уявляючи, як від одного удару меча ота монгольська дрібнота вилітатиме із сідел цілими десятками.

Половці були більш мобільними кіннотниками, але протистояти монголам половецька кавалерія також об'єктивно не могла. Допоміжні ж сили руських дружин становило піше ополчення, легко захищене й скромно озброєне сокирами та рогатинами. Завданням ополчення було добивання розбитих княжою кіннотою ворожих підрозділів. Але їх спочатку треба було розбити.

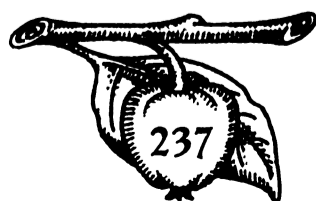
Така тактика була б переможною, якби монголи мали совість і чемно стояли на своїх місцях, терпляче чекаючи, поки князі зволіють до них під'їхати. Ще було би добре, якби вони не стріляли і взагалі не ворушилися, допоки на їхні голови не впадуть страшні удари княжих мечів, оздоблених коштовними цяцьками.

Але монголи виявилися підлими негідниками, вони не стали чекати на шляхетних князів, а немилосердно маневрували, і в руських вершників скоро вже в очах усе миготіло. До того ж, оті капосні монголи безперестанку обстрілювали руські полки, демонструючи чудеса віртуозного володіння своїми далекобійними луками.

Окремо варто сказати про коней. Які були повноправними учасниками битви, і від них багато що залежало. Монгольські коні легко носили своїх невеликих і неважких вершників, у той час як руські коні монгольським колегам могли лише позаздрити. Бо їм дісталися дебели дядьки, кожен з яких в обладунку важив понад центнер. Піді покатай такого, ще й коли тебе обстрілюють або боляче б'ють по ногах різною гострою гидотою. Монголи свідомо вимотували противника, і не дивно, що за якийсь час руські коні знесилено хропли, а їхні вершники вже й мріяти не сміли, щоб дотягнутися мечами до підлих монголів. Які невтомно кружляли навколо них, безсовісно поливаючи убивчими стрілами.

Монгольські полководці, як ми знаємо, ніколи не кидали свої війська у фронтальні атаки й головну ставку робили на різні військові хитрощі. Метою яких було розосередити війська суперника на полі бою й розібратися з кожним загоном по окремо. І Джебе із Субедеєм, напевне ж, мали в запасі чимало домашніх заготовок, які дозволили б їм роздробити русько-половецьке військо. Але князі спростили монгольським воєначальникам задачу, бо одразу пішли битися поодинці. Тож Джебе із Субедеєм навіть не встигли вдатися до своїх хитрощів.

Мстислав Старий тим часом оговтався, закрив рота і, спостерігаючи за розвитком бою, неабияк занепокоївся. У його душі зав-

рушилося нехороше передчуття, він сердито сплюнув і дав наказ своїй київській дружині спішно оточити табір возами й укріпити частоколом.

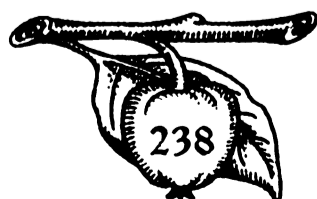
Тим часом волинці з половцями під шквальним обстрілом монголів дісталися-таки до авангардних загонів противника і вступили в контактний бій. Літопис стверджує, що молодий Данило бився мужньо й майстерно, і йому вдалося потіснити передові загони монголів, які стали перелякано відступати. Тож половці й волинці радісно кинулися за ними навздогін. Тут дідусь знову нагадає про тактичні прийоми монголів і висловить припущення, що не Данило з половцями потіснили авангард. А самі монголи, отримавши команду, почали організовано відступати, заманюючи противника в зону обстрілу основних сил.

У монголів була дуже розвинена система бойових команд, які подавалися звуком (труби, барабани) і візуально (різнокольорове ганчір'я або дим). Завдяки цьому монгольські командувачі постійно тримали зв'язок навіть з підрозділами, які знаходилися на значній відстані. І завжди мали змогу віддати їм наказ здійснити той чи інший маневр, виходячи з конкретної ситуації на полі бою.

Принаймні подальший хід битви дає підстави запідозрити, що відступ монгольського авангарду був не вимушеним, а заздалегідь спланованим. Відчувши, що русько-половецькі бійці вже достатньо запалилися азартом бою, Джебе із Субедеєм кивнули головами, барабанщики гупнули в свої барабани — і монгольський авангард блискуче зімітував панічну втечу. Атакуючі війська Данила та Яруна почали переслідування їх, причому половецькі коні виявилися прудкішими. Собі на горе. Бо половці перші потрапили в зону обстрілу основних сил монголів.

Джебе із Субедеєм не могли цим не скористатися — удар по половцях був страшний, монголи косили їх стрілами, ніби з кулеметів. Не витримавши такої «гостинної» зустрічі, половці повернулися до них спинами й стали рятуватися втечею. Зминаючи на своєму шляху наступальні лави волинців князя Данила. А діставшись до переправи, внесли безлад і в полки Мстислава Чернігівського та Мстислава Удатного.

Залізний закон війни — військо, яке стає в глуху оборону і вперто боронить свої позиції, несе значно менше втрат, ніж військо, яке повертається до ворога спиною й намагається врятуватися втечею. Своїх головних втрат русько-половецька армія зазнала саме під час втечі з поля бою. Яку розпочали половці — на цьому літописи наголошують особливо, бо треба ж когось призначити винуватцем

поразки. Половці на цю роль підходили якнайкраще, тож руські літописці хором їх проклинали, акуратно відбілюючи князів, про яких пишуть як про мужніх і майстерних бійців, але ось половці, негідники отакі, виявилися слабаками й таке інше.

Тим часом деякі князі, які не знали про початок бою, побачивши натовпи переляканих втікачів і здогадавшись, що ситуація складатиметься кепська, спробували, було, втрутитися в хід битви. Але робилося це неорганізовано й лише вносило на поле бою додатковий безлад. Монголи ж зберігали організованість, ініціатива залишалася повністю в руках Джебе та Субедея. Перейшовши в контрнаступ, монгольські війська одночасними фланговими ударами швидко зім'яли й без того спантеличені дружини Мстислава Удатного та Мстислава Чернігівського, оточуючи, вбиваючи чи беручи в полон невеликі групи бійців, на які розсипалася величезна союзна армія.

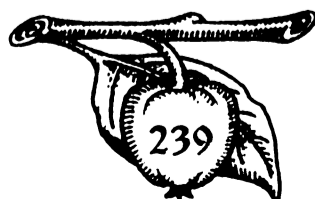
Втеча розбитого монголами русько-половецького війська з Калки детально описана в літописах, читати які неприємно, але корисно. Військо розвалилося на неорганізовані групи, які розбігалися в різні боки, хто куди бачив. Джебе із Субедеєм, залишивши частину бійців для облоги «города» Мстислава Старого, негайно організували полювання на втікачів, і ті лови тривали 12 днів. Протягом яких загинуло більше руських і половецьких воїнів, ніж безпосередньо під час битви.

Однак багатьом, усе ж таки, вдалося втекти. Врятуватися зумів і головний організатор та натхненник походу Мстислав Удатний, який, діставшись до Дніпра, наказав порубати зайві човни, щоб на них не сіли монголи. А сам із жалюгідними рештками свого війська переплив на правий берег. Звідки продовжив драпати до затишного Галича, сумно думаючи, що ні, — Національну академію сухопутних військ України його іменем нащадки тепер навряд чи назвуть.

Вигляд порубаних човнів став дуже неприємним сюрпризом для решти втікачів, які дісталися до Дніпра після Мстислава Удатного. Ім'я якого, напевне, лунало в поєднанні з такими прикметниками, які не наважився б записати навіть найсміливіший літописець.

Урятувався й молодий князь Данило, який повернувся до себе на Волинь з раною в грудях, з образою на тестя і з дуже неприємними враженнями від бойового мистецтва монголів. Про Данила мова піде далі, а зараз повернімося до Мстислава Старого. Який залишився в обложеному монголами «городі».

Літопис стверджує, що оточені кияни Мстислава Старого мужньо боронилися цілих три дні, і монголи не могли з ними нічого вдіяти. Дідусь же думає, що монголи й не збиралися штурмувати укріплення

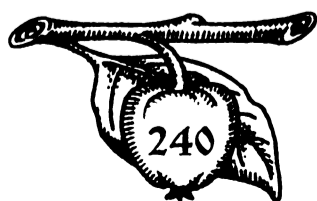
клян — Мстислав сидів у пастці, і жодних шансів звідти вибратися не мав. Тому монголи хіба що ліниво обстрілювали обложених, а літописна згадка про героїчну оборону — не більше ніж ввічливість на адресу загиблого великого князя та київського війська.

Ризикувати воїнами, щоб узяти укріплення Мстислава Старого штурмом, монголи, найімовірніше, і не збиралися — у цьому не було жодної потреби. Рано чи пізно обложені будуть змушені здатися, і це трапилося через три дні облоги. Тут літописці дружно й сердито накидаються на ватажка бродників **Плоскиню**, бо саме він умовив великого князя здатися на милість монголів. Які, за словами Плоскині, заприсяглися не проливати княжої крові. На підтвердження правдивості своїх слів Плоскиня урочисто поцілував хрест, що стало для Мстислава Старого надійною гарантією досягнутих домовленостей.

Великий князь погодився на полон, після чого монголи схопили його і всю знать, міцно зв'язали та поклали рядочком на землю. Зверху на них настелили дошки та повсідалися на тому помості бенкетувати з нагоди блискучої перемоги над коаліційною русько-половецькою армією. Розчавивши таким чином Мстислава Старого й решту захоплених у полон князів, монголи формально виконали свою обіцянку — крові їхньої вони не пролили. Але за вбивство послів руські князі мусили відповісти своїми життями. Бо пролітої монгольської крові «собаки війни» Чингісхана ніколи й нікому не пробачали.

Результат битви на Калці був невтішним — один відносно невеликий розвідувальний корпус монголів ущент розгромив усю величезну русько-половецьку армію. Поразка була повна, з 21 князя живими з тієї кривавої битви вдалося вийти лише дев'ятьом. Дванадцяттеро руських князів на чолі з великим князем Мстиславом Старим і князем Мстиславом Чернігівським наклали головами, а з ними — десятки тисяч простих руських і половецьких воїнів.

Теза про те, що саме поразка на Калці привела згодом на Русь монгольську орду, не зовсім правильна, оскільки монголи прийшли би на Русь за будь-якого результату тієї битви. І навіть якби трьом Мстиславам якимось дивом вдалося в 1223 році перемогти, то в 1240 році Київ все одно запалав би. А можливо, ще й раніше, бо монголів поразки ніколи не зупиняли. Навіть навпаки — зазнавши десь епізодичної воєнної невдачі, монголи потім навалювалися на ворога ще більшими силами й не заспокоювалися доти, доки ворог не буде повністю знищений.

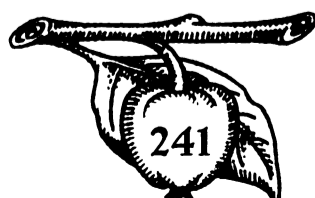
Стверджувати так дідусеві дає змогу й сумний приклад Волзької Булгарії, яка монголів спочатку ніби перемогла. Бо після Калки корпус Джебе й Субедея рушив на північний схід, плануючи розібратися з цим дивним державним утворенням, але несподівано монголи самі потрапили до волзьких булгар у пастку. З якої вирвалося лише 4 тисячі монгольських воїнів, і нібито там загинув сам Джебе. Принаймні так стверджують арабські хроністи, які мусульманам Волзької Булгарії явно симпатизували.

Сучасні дослідники, щоправда, кажуть, що навряд чи Джебе із Субедеєм взагалі збиралися воювати з Волзькою Булгарією. Швидше за все, вони вислали розвідувальний загін, який, з'ясувавши в бою, що у волзьких булгар за озброєння та військова тактика, швидко повернувся до основних сил. Зате командири волзьких булгар із задоволенням почепили собі на груди новенькі медалі «За перемогу над монголами» й почали скрізь хизуватися розгромом армії Чингісхана. Їхні нахваляння почули арабські купці, через яких та плітка й потрапила до історичних джерел. У будь-якому разі, якщо навіть монголи й зазнали тоді поразки, то це аж ніяк не врятувало Волзьку Булгарію. Яка буде повністю знищена монголами через якихось 13 років.

У випадку ж Русі, питання про майбутню ординську навалу було вирішене не на Калці. Результат тієї битви вже не впливав на плін історії, Русь уже була в «чорному списку» й була приречена на розплату. Усе вирішилося ще в Зарубі, у момент вбивства монгольських послів, кістяки яких досі лежать десь на дні Канівського водосховища. Із чого робимо нескладний висновок, що до дипломатичних працівників, навіть ворожої держави слід завжди ставитися ввічливо й підкреслено коректно. Принаймні вбивати їх точно не варто.

Після Калки життя в руських князівствах, звісно, не зупинилося, князі потроху оговталися, загоїли рани й зайнялися своїми звичними справами, поступово забуваючи про гіркоту поразки. Роки йшли за роками, про монголів було не чути, тому багато хто з тодішніх політичних аналітиків, мабуть, вважав Калку лише прикрим епізодом, який на подальші історичні процеси істотно не вплине.

У Європі на той час почала окреслюватися тенденція до подолання середньовічної роздробленості, на місці великої кількості невеличких феодальних володінь починали формуватися дедалі більші державні утворення. Цей тренд був цілком характерним і для Русі, яка, будучи органічною частиною Європи, також розвивалася в загальноєвропейському контексті. Найяскравішою ознакою чого була діяльність волинських князів Данила й Василька. Які,

перезарядивши свої безвідмовні СУВи, продовжили спокійно та вперто збирати під своєю владою волинські волості, раз у раз поглядаючи й у бік Галичини. Де спочатку князував Мстислав Удатний, але після Калки той князь-розбишака якось вгамувався й поведився вже дещо сумирніше. Навіть подумував, чи не постригтися в ченці.

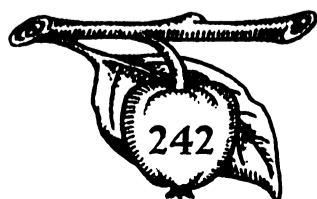
Щоправда, шкідливих звичок не так легко позбутися, тому воювати Мстислав не припинив. І, в черговий раз розгромивши у 1226 році війська угорського короля Андраша II, видав за його сина, також Андраша, свою доньку. Королевич Андраш одразу став законним спадкоємцем галицького столу, і навіть Мстислав здобував над угорцями свої блискучі перемоги, — досі ніхто не розуміє. Деякі дослідники подекують, що, вступивши таку дурницю, Мстислав перед смертю гірко про це шкодував і надумав навіть передати Галичину своєму залятому зятеві Данилу Романовичу, але нібито просто не встиг цього зробити. Ну, не встиг значить не встиг, Данило все одно свого доб'ється, хоча йому й доведеться чимало поморочитися.

Проте отриманий угорцями за короля Андраша II титул **володарів «Галичини і Лодомерії»** (на практиці угорці Волиню ніколи не володіли) буде значно пізніше витягнуто з будапештської шафи, з нього струсять пилюку століть, і він доживе в титулатурі Габсбургів аж до 1918 року.

У **1227 році** помирає Чингісхан, монголи його помпезно ховають і тимчасово припиняють свої завойовницькі походи. Того самого року загинув і краківський князь Лешко Білий — Данило й Василько звільняються нарешті з-під його сюзеренітету та швиденько прибирають до своїх рук решту території Волині. Яка в ті часи охоплювала й чималий шмат сучасної Польщі. А наступного, **1228 року**, помирає і Мстислав Удатний, два брати одразу згадують, що Галичина також колись належала їхньому батькові Роману. Треба той батьківський спадок якось повертати.

Проте галицькі бояри воліли бачити в Галичі кого завгодно — хоч поляків, хоч угорців, хоч марсіан, лиш би не волинців. Тому Данилові з Васильком довелося з боярами пововтузитися, однак хлопці вони були, як ми знаємо, не лише вперті. А й розумні. Бо в протистоянні з галицьким боярством зробили свою ставку на небайдужих простих галичан, яким ота боярсько-олігархічна банда давно й сильно остогидла.

Галицьке ж боярство, у свою чергу, зробило ставку на угорців, але не через брак патріотизму. Владарювання в Галичині представників угорського дому Арпадів було значною мірою номінальним —

реальна влада все одно знаходилася в руках тих-таки бояр. Симпатії яких до державного устрою тодішньої Угорщини мали під собою цілком прагматичні підстави.

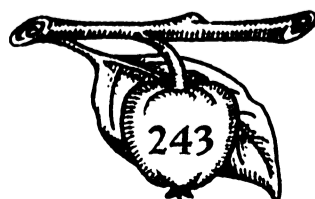
Річ у тому, що Галичина з давніх-давен відзначалася рядом дивних характерних рис. Про феномен постійного територіального зростання без завойовницьких походів нам патетично оповідає чимало аматорів від історії, на переконання яких, Галичина зростала виключно тому, що галицькі князі були чемні, богобоязливі й зовні вродливі. Однак після смерті Ярослава Осмомисла князі пішли якісь негарні, і Галичина розширюватися припинила. Сусіди Галичини нарешті зітхнули з полегшенням, зате проявився інший чудернацький феномен. Який простими словами можна сформулювати приблизно так: держава, яка планувала включити Галичину до свого складу, мала бути порядною, цивілізованою й демократичною. В іншому разі та держава, необачно загарбавши Галичину, зазнавала страшної геополітичної катастрофи. Причому здебільшого вже в осяжній історичній перспективі.

Поки ви міркуєте над справедливістю такого твердження, дідусь, забігаючи наперед, зауважить, що винятків із цього правила історія Галичини практично не знає. Навіть така потужна імперія, як СРСР витримала у своєму складі Галичину менше, ніж півстоліття, після чого з гуркотом розвалилася під схвальні оплески задоволених галичан.

У випадку ж середньовічної Угорщини галицьке боярство також підсунуло угорським королям велику свиню. Для того, щоб належним чином оцінити їхню підступність, дідусь мусить стисло окреслити деякі моменти історії Угорщини того періоду.

Угорщина до початку XIII століття була порядним середньовічним королівством із самовладними королями, яких зусібіч оточували вічно невдоволені знать та дрібне лицарство. Поки угорські королі були могутні й мали у своїй скарбниці солідний золотий запас, духовенство їх підтримувало, лицарство скрипіло зубами, але мовчало. А от коли із грошима в королів стало сутожно, ситуація різко змінилася.

Таку прикрість, як брак фінансів, повною мірою відчув на собі король Андраш II, особливо після того як одружився, і щось подібне трапляється не лише з королями. Його дружина **Гертруда Меранська** не лише гроші тринькала, а й, користуючись відсутністю чоловіка, який часто відлучався на різні війни, самочинно роздавала направо-наліво коронні землі, і все більше своїм землякам-німцям. І коли вона роздала третину території Угорщини, патріотично налаштована

угорська знать почала клясти ту німкеню найбруднішими угорськими лайками. А в 1213 році вони ту Гертруду упіймали й звіряче вбили. Прикметно, що сучасні угорські історики пишуть про той злочин з якоюсь навіть симпатією до вбивць нещасної жінки, так ніби натякають на щось власним жінкам.

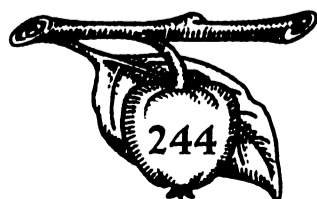
Убивство королеви мало свої далекосяжні наслідки, бо воно відбулося на очах у семирічного тоді сина Гертруди, королевича Бейли — майбутнього короля **Бейли IV**. Батько-король за смерть мами вбивцям належно не помстився, чим одразу налаштував проти себе малолітнього хлопця, який свою маму дуже любив. І коли виріс, мстиво зіпсував татові останні роки його правління.

Андраш II тим часом віддавався різного роду геополітичним авантюрам, які були яскраві й цікаві, але геть збиткові. Чого лише П'ятий хрестовий похід (1217–1221) вартий, згадуючи про який, угорські історики досі червоніють від сорому. Але ганебна поразка від арабів і розтринькана жінкою третина коронних земель Угорщини — усе це разом було ніщо порівняно з неприємностями, яких зазнав Андраш II від зовні ніби чемних і вихованих галичан.

Галичина традиційно була для угорських королів територією постійних страждань, принижень і болю, бо лише в період правління Андраша II Угорщина зазнала в Галичині серію болісних поразок 1209, 1215 і 1221 років, причому остання поразка — в битві під Галичем — круто вплинула на весь подальший хід історії Угорщини. Та стала останньою краплею в чаші терпіння угорської знаті. У королівстві почалися серйозні економічні негаразди, порча монет становила вже 50%, а це вже взагалі ні в які ворота не лізе, — вирішило угорське лицарство і з надією глянуло на королевича Бейлу. Якому вже на той час виповнилося 16 років і він був за поняттями тих часів цілком дорослою людиною.

Бейла сподівання лицарів повністю виправдав, і серія добре спланованих наїздів на батька призвела до того, що в **1222** році Андраш II був змушений видати **Золоту буллу** — один з найперших у Європі документів, який обмежував королівську владу й розширював права лицарства. Угорці досі дуже пишаються тією Золотою буллою, повсякчас підкреслюючи, що вона стоїть в одному ряду з Великою хартією вольностей, яку за схожих обставин був змушений у 1215 році проголосити англійський король Іоанн Безземельний.

Після 1222 року влада угорського короля серйозно послабла, зате зросла привабливість Угорщини в очах галицької знаті. Бо їхні угорські колеги, згідно із Золотою Буллою, отримали право повставати проти глави держави зі зброєю в руках. А бити власного

короля, ще й на законних підставах, це ж так приємно, — відверто заздрили угорцям галицькі бояри.

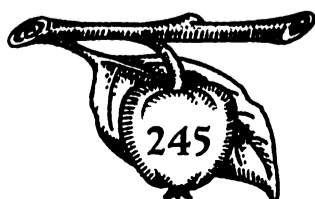
Таким чином, Угорщина рішуче висунулася в ряд найбільш демократичних держав тогочасної Європи, галицьке боярство заздрісно облизнулося і в 1226 році радо вітало в Галичі королевича Андраша як представника передової демократичної держави розвинутого середньовіччя. За якого можна було вільно втілювати в життя свої обурюючі, не сильно звертаючи увагу на того Андраша, який життя галицьким боярам не псував. Не те, що Данило Романович, який продовжував вперто триматися архаїчних руських уявлень про необхідність ролі й місця правителя в житті середньовічної держави.

Золота печатка короля Андраша II під текстом «Золотої булли», 1222 рік

Отримавши при королевичі Андраші широкі вольності, галицьке боярство розперезалося до краю, бо так завжди буває в країнах, де до влади дориваються олігархи. Які не знають над собою контролю ні з боку держави, ні з боку громадянського суспільства. Свавільля бояр швидко набридло небайдужим галичанам, невдоволенням яких і скористався Данило Романович. Який терпляче та вперто чекав свого часу і, коли була нагода, — одразу займав галицький стіл. Однак щоразу починався конфлікт з Угорщиною, протистояти якій у Данила поки не було достатньо сил, тому він повертався до себе на Волинь і знову починав терпляче вичікувати наступного зручного моменту.

Такий момент настав у 1235 році, коли після смерті Андраша II королем Угорщини став Бейла IV. Отой самий, з яким Данило в дитинстві ходив на Дунай вудити рибу. Данило поїхав у

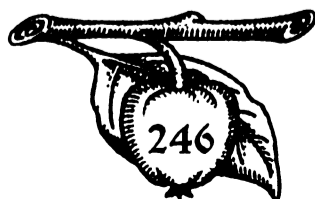
Секешфегервар на коронацію друзяки й навіть не посоромився пішки йти коло його коня — середньовічна форма визнання васальної залежності. Година неприємного приниження, а зате, хоч і не одразу, але з **1238 року вся Галичина** потрапляє в руки Данила Романовича.

Згодом, як ми побачимо, Данило легко погоджуватиметься на різні неприємні приниження, які, однак, даватимуть йому відчутний політичний зиск. Бо, попри все інше, Данило був дуже прагматичним політиком. І далекоглядним. Інакше складно пояснити, чому він ще в **1237 році** заснував свою майбутню столицю Холм у місцях, які були найбільш віддалені від монголів. Ще й, до того ж, устиг її укріпити за останнім словом фортифікаційного мистецтва XIII століття.

Тим часом у далекому монгольському степу відбувалися свої зловісні події. Повернення в 1223 році корпусу Джебе й Субедея збагатило Чингісхана знаннями, що світ, виявляється, значно більший, ніж він сподівався. І що в тому світі живуть різні дивні народи, які порядку, на жаль, не знають. Доповідь Субедея про розгром половецько-руської армії і неприємний інцидент з волзькими булгарами автоматично поставила Русь і Волзьку Булгарію в «чорний список» ворогів монгольського народу, над якими треба буде обов'язково здійснити степове правосуддя.

За деякими свідченнями, як дідусь уже писав, Чингісхан навіть планував послати свого старшого сина Джучі підкорити весь Дешт-і-Кипчак (Половецьке поле), але Джучі проявив недисциплінованість та помер. Скоро помер і його батько Чингісхан, тож Волзька Булгарія та Русь змушені були ще трохи почекати, поки монголи розберуться зі своїми внутрішніми питаннями й підготуються до нових карально-завойовницьких походів.

Новим великим ханом, згідно із заповітом Чингісхана, став його третій син **Угедей**, про якого хроніки пишуть, що він був порядною людиною і талановитим реформатором. Щоправда, так пишуть лише монгольські хроніки. Арабські та китайські джерела дещо відрізняються від монгольських і повідомляють нам, що то був звичайний монгольський завойовник, ще й, до того ж, п'яниця. Але, наскільки можна зараз судити, п'яниця він був веселий і винахідливий. Бо пив не традиційний серед монголів алкогольний напій з кобилячого молока (айрак), а вино. При тому пив багато, аж його лікарі стурбувалися. І вмовили Угедея обмежити кількість чаш, які той випиває протягом дня. Великий хан медиків послухав, кількість чаш зменшив, зате знайшов собі чашу більшого розміру. І пив собі далі, посміюючись над наївними лікарями.

З-поміж реформ Угедея дослідники називають передусім налагодження шляхів сполучення у величезній імперії, облаштування поштових станцій (ям), завдяки яким зросла ефективність управління гігантською територією. Великий хан розпорядився також провести перепис населення величезної імперії з метою організації його оподаткування, і в подальшому ухиляння від перепису стане формою спротиву населення на підлеглих монголам територіях.

Крім того, Угедей взявся облаштовувати засновану батьком столицю — **Каракорум**, куди звозилися найкращі із захоплених у полон будівельників, ремісників і різноманітних майстрів. У тому Каракорумі Угедей і скликав **курултай 1235 року**, на порядку денному якого стояло одне питання — завоювання світу. Точніше, відомого в той час монголам світу, що на практиці мало втілитися у встановленні монгольських порядків у невеличкому трикутнику між Тихим, Індійським та Атлантичним океанами. Льодовитий океан монголів не цікавив, тож тодішнє населення крайньої півночі сучасної Росії могло полегшено видихнути. Зате населення решти світу зіщулилося.

Монголи на курултаї довго думали-гадали, куди би направити свої войовничі армади, бо були чотири стратегічні напрямки, один іншого смачніший.

1. Імперія Південна Сун — середньовічна китайська держава, яка на той час досягла величезного інтелектуального розвитку, де навіть діти в школах вивчали медицину, алгебру, геометрію та астрономію.

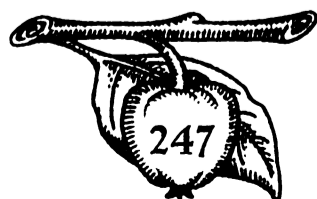
2. Корея. Терпіти під боком корейську державу монголи не могли, її також потрібно було обов'язково завоювати.

3. Передня Азія. На момент курултаю нойон Чормаган вже не перший рік насаджував там передові степові порядки, несвідоме населення пручалося, і нойон давно потребував підкріплень.

4. Західний напрямок. Якого взгагалі-то могло й не бути. Але там побував Субедей, який розповів про Русь, а також про те, що далі за Руссю знаходиться чимало смачних країн, до яких також було би незле навідатися.

Дебати тривали не один день, аж зрештою Угедей ухвалив рішення, яке влаштувало всіх: наступати будемо по всіх чотирьох напрямках одночасно!

Дорогі друзі-читачі, ви можете собі хоча б теоретично уявити державу, яка може собі дозволити розпочати одночасно чотири великі війни в чотирьох протилежних напрямках? При тому всюди (!) перемагати. Яким мав у такому разі бути справжній воєнний потенціал Монголії? І після цього хтось фантазує, що Русь програла монголам,

бо була роздроблена? Та жодна держава тогочасного світу не мала найменших шансів успішно протистояти монголам у відкритому бою. Такого сильного агресора історія людства доти ще ніколи не знала. Будемо сподіватися, що ніколи більше й не знатиме.

На тому ж таки курултаї, до речі, вирішувалася, без перебільшення, і наша з вами доля. Річ у тому, що боролися дві головні точки зору, що робити з підкореними територіями:

а) діяти, як заповідав великий Чингісхан. Тобто вивозити «корисних» ремісників до себе в степ, а «некорисне» населення вирізати. За такого підходу всі захоплені території мали перетворитися на величезні пасовиська для монгольських табунів;

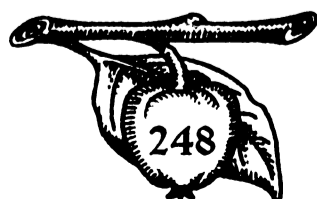
б) зберегти життя підкореним народам, яких обкласти податками, завдяки яким монголи могли би собі панувати, жити-поживати та добра наживати.

Угедей тривалий час не знав, на яке рішення пристати, бо обидва були хороші. Аж якийсь із китайських радників підступно підлив великому хану в чашу вина й почав шепотіти йому на вухо, що «створити імперію на коні можна, але управляти нею, сидячи в сідлі, неможливо». Угедей хильнув вина, прийшов у хороший настрій, і війську були дані тверді настанови: населення, якщо воно не пручається, не вбивати, а обкладати податками. Убивати лише тих, хто пролив монгольську кров. По конях! Уперед!

Таким чином, нова хвиля завоювань, яка розпочалася після курултаю 1235 року, відбувалася вже під дещо новими державницькими гаслами. Від ідеї створити на завойованій території гігантське пасовисько монголи, на превелике щастя, відмовилися. Бо страшно собі навіть уявити, як зараз виглядала б територія України і яке населення тут проживало б. Та й скільки би його було. А нас із вами, можливо, не було б і зовсім.

Втім, уникнувши такої смертельної опції, територія України таки піддалася нечуваній навалі з величезними жертвами і руйнуваннями. Бо наші предки несамовито боронилися й проливали монгольську кров без усякого жалю. За що й самі масово накладали головами. А читаючи тогочасні літописи й хроніки, думаєш: чи не занадто масово? Може, варто було мирно визнати монголів і тим уникнути непотрібних жертв? Проте це питання не має відповіді, усе одно проявлений нашими предками героїзм заслуговує на нашу з вами шану й повагу. Нехай навіть він був проявлений в абсолютно безнадійних умовах.

Отже, починаючи з **1236 року**, монгольські армії рушили в чотирьох стратегічних напрямках, три з яких ми чіпати не будемо. Бо

нас цікавить лише **Західний похід монголів**, у ході якого руські землі були завойовані, а величний історичний плин України зазнав суттєвих коректив.

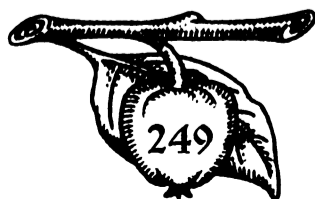
Слід окремо підкреслити, що не Русь була кінцевою метою монголів. Найвірогідніше, що, вирушаючи в Західний похід, і самі монголи не знали, де зупиняться. Тому, можливо, у фіналі того походу Батий міг побачити себе десь на португальському узбережжі. Або серед мальовничих руїн Лондону. Втім, історія — матерія примхлива, і так далеко Батий не дійшов. Однак не тому, що в монголів забракло сил. Причина була в іншому, і дідусь розповість про неї трохи пізніше.

Важливе питання про **кількість монгольських військ**, які рушили в **Західний похід**, досі не має остаточної відповіді. Максимальні припущення, які наводилися істориками попередніх поколінь, сягали аж півмільйона воїнів. Але це цифра абсолютно фантастична й для XIII століття просто нереальна. Тому зараз у науковій літературі, говорячи про кількість усіх військ, які так чи інакше брали участь у Західному поході, називають від 120 до 150 тисяч воїнів, значну частину яких (якщо не більшу) складали вже тюркські племена, раніше підкорені монголами.

Були в складі того війська і китайські інженери, які відповідали за осадну техніку. Чи вливалися в монгольське військо підкорені ними мордвини, башкири, волзькі булгари й інші народи, — зараз немає ніякої змоги дізнатися, оскільки надійних історичних джерел просто не існує. Але цілком імовірно, що вливалися, і монгольське військо, просуваючись у напрямку Русі, не зменшувалося, а поступово збільшувалося.

У будь-якому разі, ми маємо розуміти, що 150 тисяч воїнів в описувану епоху — то просто гігантська армія. А якщо пригадаємо, що практично всі вони були не лише майстрами спорту з верхової їзди та стрільби з луків, а й досвідченими воїнами та безжальними вбивцями, то зрозуміємо, якого масштабу біда рушила з монгольського степу на Русь у 1236 році. То була не просто чергова хвиля степових завойовників. То було цунамі.

Слід окремо нагадати про неперевершений офіцерський і командний склад монгольської армії, яку вів... ні, не Батий. Бо Батий (або ж Бату), як онук Чингісхана, був лише політичним лідером походу. Усе було значно гірше — армії монголів у Західному поході очолював найрезультативніший полководець усіх часів і народів, непереможний підкорювач десятків країн, обдарований і безжальний воєначальник, син простого коваля **Субедей**.

Джебе в тому поході не було, бо він, якщо не був убитий волзькими булгарами (як про це твердять арабські джерела), то в будь-якому разі помер ще до Західного походу, у 1225 або 1231 році. Отже, монгольські війська вів Субедей, і першою на шляху його армій трапилася **Волзька Булгарія**. Яка й була підкорена в рекордно стислі терміни. Це сталося в 1236 році, населення частково було вирізане, частково розбіглося по північних непролазних хащах, частково переселилося в міста Рязанського та Володимиро-Суздальського князівств. Що автоматично поставило ті землі (які не брали участі в битві на Калці) у «чорний список» монголів.

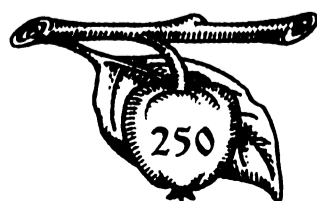
На свою біду, якраз у той час на Волзі кочувала орда нашого старого знайомого хана **Котяна Сутоєвича**. От не сиділося чоловіку на Одещині, то він зі своїми половцями одразу й потрапив під монгольський удар. Після чого прискореними темпами дременув у західному напрямку, ніде не зупиняючись і всюди сіючи жах і паніку.

Розуміючи, що на території Русі монголи йому спокою точно не дадуть, Котян звернувся до угорського короля Бейли IV з проханням про політичний притулок. Після виконання необхідних бюрократичних формальностей (багаті дари й обіцянка прийняти католицизм) король наказав видати половцям міграційні візи за спрощеною процедурою.

Батий, дізнавшись, що король Бейла IV взяв половців Котяна під свою опіку, послав угорському королю лагідного листа. У якому чемно просив прогнати від себе половців, бо вони, негідники, допомагали отим пройдисвітам меркитам, які вкрали його бабусю Борте. Бейла той лист люб'ячого онука високомірно проігнорував, і Батий дуже образився. Та наказав доповнити «чорний список» монголів словом «угри».

Тим часом 40 тисяч половців Котяна проскочили на повній швидкості Галичину й швидко видряпалися на Верецький перевал у Карпатах. Після чого повернулися востаннє в житті у бік Русі, де їм так цікаво та весело жилося майже двісті років поспіль. У половецьких тещ на очі набігли сльози, вони заклали в роти пальці й сумно свиснули, прощаючись із Руссю. І тихенько рушили в напрямку Угорщини, намагаючись не сполохати юрби неляканих поки що угорських женихів.

Неполоханих угорських женихів вдалося заскочити зненацька, і чимало половчанок взяли енергійну участь в етногенезі сучасних угорців. Не все в половців складалося в Угорщині добре, довелося їм відкочовувати і до Болгарії, де половчанки залюбки зайнялися тим же. Тобто участю в етногенезі болгар. Половецькі ж мужчини

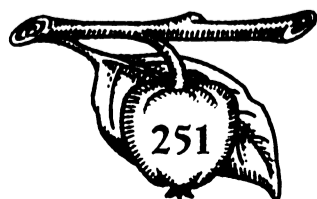
вступили на воєнну службу, служили гідно й доблесно, а в особистому житті також шлюбів з місцевими дівчатами не уникали. Загалом, половці активно сприяли поліпшенню фізичних і духовних рис багатьох сусідніх народів, і українців в тому числі, тож не будемо на них дивитися як на якихось чужинців. Дуже ймовірно, що у кожного з нас тече якась часточка половецької крові. Проте найактивнішу участь половці взяли в етногенезі кримських татар, або ж кримців, про що дідусь детальніше розповість у параграфі, присвяченому історії середньовічного Криму.

Після розгрому й підкорення Волзької Булгарії монголи проявили послідовність і вдерлися у **Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства**. Перераховувати детально всі захоплені там монголами міста дідусь не буде, алгоритм дій монголів був одноманітний — місту пропонується здатися до першого польоту бойової монгольської стріли. Після того місто береться штурмом і піддається знищенню. Так під ударами монголів упали Рязань, Москва, Володимир-на-Клязьмі, Твер, Торжок, Козельськ і багато інших міст **Залісся**.

Феєрична швидкість, з якою монголи захопили величезні простори майбутньої Росії, дуже ображає патріотично налаштованих російських істориків. І вони здавна взялися поширювати в ролі достовірних історичних фактів всілякі міфи й легенди про буцімто казкову мужність і героїзм, з якими майбутні росіяни захищали свої міста, і, як завжди в таких випадках, сильно перестаралися. Не захисники міст перестаралися, а творці міфів і легенд.

Серед таких міфів варто згадати хоча б гарну билину про **Євпатія Коловрата**, який нібито навів своїм несамоцитим героїзмом жах на самого Батия. А в написаній у XVI столітті «Повісті про розорення Рязані Батием» говориться, що перелякані до смерті монголи в розпачі закидали розгніваного Коловрата каміннями по 160 кг кожен. Була б та «Повість» написана в XX столітті, то Коловрату, напевно, довелось б уже битися з монгольськими танками, і він один настріляв би з лука не менше бронетехніки противника, ніж 28 панфілівців разом. Міф про яких написаний практично за такими самими лекалами, що й билина про Євпатія Коловрата.

Дідусь зовсім не заперечує можливості існування історичного Євпатія Коловрата й допускає, що він цілком міг бути мужнім перед лицем ворога. Хоча чимало фахівців сильно сумніваються, чи існував той Коловрат насправді, і схиляються до думки, що це просто персонаж пізніше вигаданої билини. Але тут річ в іншому. Російські історики, які давно й професійно займаються свідомим прикрашанням історії Росії, давно вже поставили себе в науковому

середовищі у безнадійно дурне становище. Дідусь дуже просить українських істориків не повторювати їхніх помилок. Не потрібно ліпити на історію нашого народу фальшиву позолоту. Бо вона рано чи пізно облізе, і над такою історією лише сміятимуться, як ми зараз сміємося над вигадками російських фальсифікаторів історії.

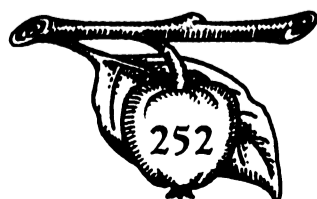
Хай там як, але фантастичний героїзм предків росіян залишився монголами непоміченим, монголи спокійно брали їхні міста штурмом щонайбільше за кілька днів кожне. І захопили ту величезну територію без особливих втрат протягом однієї кампанії 1237 року. Після чого монгольські війська із цікавістю розвернулися в бік Новгороду.

Новгород, однак, монголи не взяли, але не через мужність його захисників. Просто зима була сніжною, весна 1238 року ранньою, ґрунтові води швидко піднялися, річки розлилися, і Субедей вирішив не ризикувати. Посилати заради Новгороду кінноту в оте непролазне багно не було жодного сенсу, тому монголи рушили південніше, у степи, де їхні коні могли від'їстися й відпочити.

Кілька туменів було послано і в Крим, степове населення якого було піддано безжальному винищенню. Щоправда, значна частина степових кримців зуміла врятуватися в гірському Криму, куди монголи на цей раз вирішили поки не лізти. Бо на порядку денному стояла цікавіша задача — підкорення Русі.

Про насування монгольських орд руські князі, безперечно, знали, однак ніяких свідчень про серйозну підготовку до зустрічі з ворогом ми ніде не бачимо. Принаймні битися з монголами у відкритому полі ніхто з князів точно не збирався, тож монгольські орди спокійно собі сунули руськими землями, ніде не натрапляючи на організований опір.

У березні 1239 року монголи підійшли до **Переяслава**. Місцевого князя на робочому місці чомусь не було, тож командування обороною взяв на себе **єпископ Симеон**. Довго оборонятися, однак, не довелося, монголи взяли Переяслав штурмом практично одразу. Швидке здобуття такого укріпленого міста мало викликати в південно-руських землях справжній шок. Адже Переяслав з давніх-давен був південним форпостом Русі, князі протягом століть його безнастанно зміцнювали, і взяття тієї твердині було надзвичайно складним воєнним завданням. Як монголи зі цим завданням впоралися — того не знають ні історики, ні археологи. Однак Субедей його виконав, місто розграбував, населення вирізав, єпископа Симеона стратив. І тим показав, як уміють монголи брати добре укріплені міста. Щоб решта й не сподівалася відсидітися за міськими стінами.

У жовтні того самого 1239 року впало ще одне з найкраще укріплених древніх міст Русі — **Чернігів**. Стіни якого поступалися хіба що київським, але на здобуття Чернігова монголам знадобилося всього лише два дні.

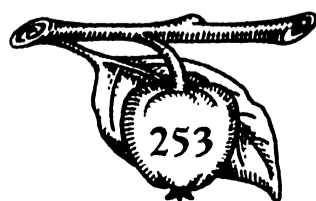
Князь **Михайло Чернігівський** (доля якого буде страшна, і дідусь розповідь про це окремо) свого міста не боронив, бо мав поважну причину — він сидів на той час у Києві на посаді великого князя. Взагалі, в час ординської навали руські князі всі раптом згадали, що в них є якісь термінові невідкладні справи, і знаходилися хто де, лише не на своїх робочих місцях. Так ось, з-під Чернігова монголи підходили в 1239 році до самого Києва, куди вислали до Михайла Чернігівського послів із пропозицією здати місто без бою. Великий князь відкинув ганебну пропозицію монголів і гордо дременував до Угорщини.

Пізніші життя виправдовують Михайла, бо він намагався укласти з королем Бейлою IV династичний союз, щоб отримати проти монголів союзну допомогу в особі сильного угорського війська. Втім, наміри Михайла залишилися нереалізованими, Бейла IV втручався в русько-монгольські взаємини бажанням явно не палав.

І сміх, і гріх, але навіть в таку тривожну й трагічну пору князі не полишили звички сперечатися за великокняжий стіл у Києві. Так, помітивши, що крісло великого князя спорожніло, у нього швиденько всівся смоленський князь Ростислав Мстиславич. Який, однак, недовго тішився новою посадою, бо на нього сердито глянув Данило Галицький. Який тупнув ногою і прогнав того Ростислава з Києва. І посадив туди свого **тисяцького Дмитра**.

Постать тисяцького Дмитра достатньо висвітлена в популярній історичній літературі, хоча в розпорядженні істориків про нього — буквально лише кілька літописних рядків. Але і їх достатньо, щоб зробити висновок, що це був розумний і мужній воєначальник, патріот Русі, людина честі й твердої волі. Отримавши від князя Данила завдання боронити Київ, Дмитр чудово знав, що виконати таке завдання неможливо. Знав, що його чекає смерть, але ніде не виказав малодушності, не втік з міста й до кінця залишався на своєму бойовому посту. Було в тому давньоукраїнському воєводі щось самурайське.

А Данило, побажавши Дмитру успіхів на новій посаді, заклопотано чкурнув в Угорщину. З тією самою, як свідчать його апологетичні життя, метою укладення з Бейлою IV династичного союзу, щоб відбиватися від клятих монголів доблесними угорськими військами.

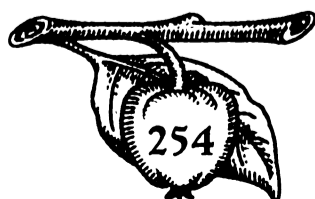
Король Бейла, якому ті нажахані монголами руські свати вже в печінках сиділи, відмовив і Данилові, але не заперечував, щоб той відсидівся в Угорщині, поки мине монгольська гроза. Однак Данило гордо сів на коня й подався у... Польщу. Лояльні до нього літописи кажуть, що князь, взагалі-то, страшенно рвався додому, щоб зі зброєю в руках захищати рідну землю від монголів, але йому це ніяк не вдавалося. І вигадують на виправдання Данила масу кумедних причин. Але дідусь, як простий сільський історик, називатиме речі своїми іменами — великий князь Данило Романович свідомо залишив бойовий пост у найнебезпечнішу мить історії Русі, бо щиро вважав, що краще бути півроку боягузом, ніж усе життя покійником. Принаймні перспектива героїчної смерті в бою з переважаючими монгольськими силами в творчі плани Данила аж ніяк не входила.

Тому залишений Данилом напризволяще в Києві тисяцький Дмитр міг покладатися лише на наявні в місті сили й розраховувати на себе самого. Ніякої допомоги нізвідки він отримати не міг.

Київ, щоправда, залишався найкраще укріпленим містом Русі, а можливо, і всієї Центрально-Східної Європи. Він був зусібіч оточений 12-метровими земляними валами, по гребеню яких ішли довжелезні дубові стіни із заборонами та бійницями. Усередині цього поясу укріплень міста **Ярослава** ішли укріплення **київського Дитинця** — міста **Володимира**, в межах якого розташовувалася цитадель — **Ярославів двір**.

Якщо, до речі, у вас буде бажання хоча б приблизно уявити, як виглядав, наприклад, **Дитинець Києва** — місто Володимира — дідусь рекомендує знайти час і відвідати розважальний «Парк Київська Русь», що в селі Копачів Обухівського району під Києвом. Наукове керівництво створенням того парку здійснюється професійними українськими археологами й істориками, тож атмосфера давнього Києва та його матеріальні пам'ятки відтворені там з максимально можливою історичною достовірністю.

Але повертаймося в Київ, бо надворі в нас **5 вересня 1240 року**. Монголи, форсувавши Дніпро, імовірно, в районі сучасної Золотоноші й розоривши **Поросся** (правобережжя сучасних Черкаської та південної частини Київської областей), підійшли правим берегом до міста впритул і взяли його в облогу. Населення Києва на той час складало щонайбільше 50 тисяч осіб, але наближення монголів мало супроводжуватися неабиякою панікою, якій піддавалися всі верстви населення — від смердів до великих князів. І встановити, скільки киян евакуювалося з міста, а скільки в нього прибуло втікачів з довколишніх земель, зараз неможливо.

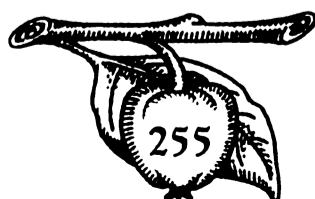

Фрагмент укріплень Володимирового міста, відтворених в натуральну величину творцями «Парку Київська Русь». Фото з сайту «Парк Київська Русь»

На думку дослідників, які детально розбирають ці питання, озброєне ополчення Києва навряд чи могло бути більшим за 4–5 тисяч осіб. Данило ж міг залишити тисяцькому Дмитру максимум кілька сотень професійних дружинників, і серйозно розраховувати на успішну оборону при таких силах було просто неможливо. Найбільш імовірно, що Дмитр одразу відмовився від ідеї захищати територію всього Києва, населення Подолу було евакуйовано у Ярославів город, відстояти укріплення якого й було головним завданням захисників.

Субедей же для штурму Києва зібрав усі наявні в монголів війська, сумарна кількість яких разом з отриманими підкріпленнями, за деякими даними, могла сягати 150 і навіть 200 тисяч. Принаймні літопис стверджує, що від лементу, який здіймали монголи, їхні коні та верблюди, кияни не могли чути одне одного. Проте, зважаючи на кількість захисників Києва, Субедею для успішного штурму було цілком достатньо значно меншої кількості воїнів.

Однак навіть за такої переваги в живій силі й техніці монголи протримали Київ у облозі фактично всю осінь 1240 року. До речі, про техніку: київські укріплення були справді потужні, однак будувалися вони в X—XI століттях і для оборони від новітніх китайських стінобитних машин зразка середини XIII століття розраховані явно не були. Тому шансів відсидітися за міськими стінами в

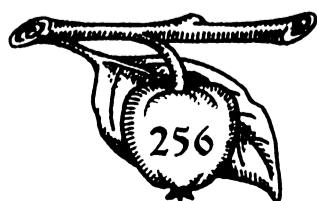
захисників Києва не було жодних. Тож коли китайські інженери збудували нарешті 32 каменеметні машини (за руською воєнною термінологією — «пороки»), доля Києва була, по суті, вирішена.

Чому так довго Субедей з Батиєм тримали місто в облозі, — існує цікаве припущення, що через каміння. Точніше, через його відсутність в околицях Києва. Оце каміння для стінобитних машин доводилося, вірогідно, возити з досить віддаленої відстані, бо найближчі виходи скельних порід можна знайти хіба що за 50—70 км від столиці.

Поки монголи займалися підготовкою до штурму та звозили до Києва каміння, кияни енергійно оборонялися. Причому достовірно відомо, що застосовувалася улюблена нашими предками тактика агресивної оборони із зухвалими нічними вилазками, сіянням у стані ворога містичного жаху й захопленням полонених. Літопис повідомляє про одного з таких полонених монголів на ім'я **Товрул**, якого Дмитр допитав, а протокол допиту потім був переписаний літописцем. І треба сказати, що отримані від Товрула відомості повністю збігаються з даними інших джерел, що свідчить про правдивість показів полоненого. Втім, Дмитр почув від Товрула мало втішного, а те, що монголів дуже багато, він і так чудово бачив.

Зрештою, як монголи натягали достатню кількість каміння, Субедей наказав сконцентрувати свою камнеметну артилерію навпроти **Лядських воріт** (у районі сучасного Майдану Незалежності), де міські укріплення виглядали найменш надійними. День і ніч біла та артилерія, і коли ділянка укріплень була зруйнована, монголи нарешті погнали в пролом «хашар».

У сучасних тюркських мовах слово «хашар» означає приблизно те, що в українській розуміється під поняттям «толока» — тобто спільна безкоштовна праця з благодійною метою. Однак монголи вкладали в це слово значно зловісніший зміст. У «хашар» вони гнали полонених, коли треба було виконати якесь смертельно небезпечне завдання, а власними солдатами ризикувати не хотілося. Полонені не могли не виконати наказу, бо їм за це одразу стинали голови. Якщо «хашар» повертався, не виконавши бойового завдання, його також чекала смерть. Тобто це було гарматне м'ясо, якого монголам було зовсім не шкода. Але «хашар» був достатньо ефективним прийомом, принаймні настільки, наскільки в Другу світову були ефективні «штрафні батальйони». Тому не виключено, що в першу хвилю штурму Києва монголи гнали полонених раніше переяславців, чернігівців, а також мешканців Поросся й Київської землі. Втім, доказів цьому ніде немає, а таке припущення ґрунтується на численних прикладах здобуття монголами хорезмських

міст. Де, наприклад, при штурмі Самарканду монголи погнали в «хашар» раніше полонених мешканців Бухари.

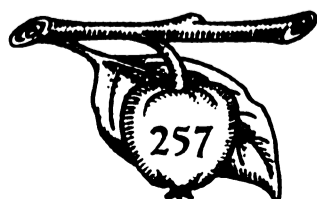
Дідусь розповідає про той «хашар», щоб у читачів, які не дуже добре обізнані з монгольськими прийомами ведення війни, не склалося помилкового враження, боцїмто монголи були шляхетними лицарями й перемагали винятково завдяки доблесті та полководчим талантам своїх командирів. Дуже часто вони перемагали саме завдяки подібним підлим прийомам, які щиро вважали нормальними й цілком прийнятними.

Після кривавого рукопашного бою з нападниками, у якому був важко поранений і тисяцький Дмитр, захисники змушені були відступити й закріпитися на новому рубежі оборони у Дитинці та навколо Десятинної церкви. Монголи ж захопили зовнішні вали Ярославового міста, де й заночували. Оборонці Києва тим часом всю ніч спішно зводили нову лінію укріплень, готуючись до останнього штурму.

Отой штурм досить детально описаний в літописі, однак там більше говориться про киян, які зачинилися в Десятинній церкві. Куди набилося дуже багато мирних мешканців, які разом з пожитками забиралися навіть на церковні склепіння. І під їхньою вагою церковні стіни нібито не витримали й завалилися. Учені, однак, ставляться до цього літописного свідчення скептично, вважаючи, що Десятинна церква, швидше за все, була зруйнована монгольськими «пороками». Водночас є дослідники які припускають, що літописець передає правдиві свідчення — у 1230 році Київ пережив великий землетрус, внаслідок якого кам'яні споруди міста цілком могли постраждати. А Десятинна церква, якій на той час було вже майже 250 років, була найстарішою кам'яною спорудою Києва і, відповідно, імовірність аварійного стану її стін була досить високою.

Факт, однак, залишається фактом — Десятинна церква була зруйнована, поховавши під собою останніх захисників древньої столиці. Монголи захопили Київ і піддали його грабункам та плюндруванню, як зазвичай поводитися у містах, котрі не здавалися на їх милість добровільно. Літописні свідчення про пограбування монголами церков шаблонні та фактично копіюють аналогічні повідомлення про пограбування Києва в 1169 і 1203 роках. Літописець був людиною духовного стану, яку найбільше хвилювали збитки, завдані церкві. Тому й виходить, що монголи пограбували київські храми приблизно так, як то раніше зробили Андрій Іконокрад і Рюрик Ростиславич.

А між тим, катастрофа, якої зазнав Київ після захоплення монголами, була значно страшнішою. Власне, **6 грудня 1240 року** — день захоплення Києва монголами — найчорніший в історії нашої

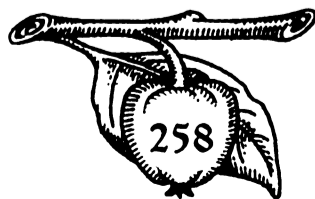
Десятинна церква на діорамі «Київ. Місто Володимира» (худ. Ф. Костенко, А. Цидулін; наук. консультанти П. Толочко, В. Харламов). Експонується в Археологічному музеї Інституту археології НАН України

древньої столиці (в інших джерелах, щоправда, називається 19 листопада). З 50 тисяч його мешканців в Києві лишилося заледве 2 тисячі, дерев'яні споруди згоріли, багато кам'яних лежало в руїнах. Сучасники, які мали змогу бачити знелюднілий Київ зими 1240–1241 років, були, мабуть, упевнені, що це місто вже ніколи не відродиться.

Якась надія могла зажевріти лише після споглядання зведеного за двісті років до того небайдужими киянами Софійського собору. Західна стіна якого також була монголами зруйнована, однак дивом встояли стіни з безцінними фресками. Уцілів також мозаїчний образ **Богоматері Оранти**, який серед руїн Києва мав виглядати дуже символічно. І підтримувати у людей віру в майбутнє відродження.

Після такої розповіді про безнадійну оборону Києва з таким страшним і трагічним фіналом постає закономірне питання: чи був узагалі сенс захищати місто? Чи не краще й розумніше було здатися на милість монголів? Тим паче, що всім одразу було ясно — відстояти Київ не вдасться. Дідусь думає, що ставити зараз таке питання неетично.

Нам, нинішнім, неможливо, мабуть, уявити психологічний стан тодішніх оборонців Києва. Адже бувають у житті ситуації, коли людині простіше й легше прийняти рішення загинути в бою, ніж

погодитися на полон і ганебне рабство. Імовірно, оборонці Києва перебували саме в такому психологічному стані, вони свідомо прийняли рішення битися до останнього. Це був їхній вибір і їхнє рішення. А нам залишається лише шанобливо схилити голови перед їхньою пам'яттю.

Тисяцький Дмитр, хоч і був важко поранений, однак вижив. Монголи, безперечно, були вражені безумною хоробрістю купки киян, які несамовито боронили місто перед лицем незмірно сильнішого ворога. А монголи вміли шанувати чужу хоробрість. Тому, як свідчить Галицько-Волинський літопис, зберегли хороброму воєводі життя. А далі з літопису виходить, що Батий навіть дослухався до порад Дмитра, який рекомендував йому не затримуватися в руських землях, а негайно рушати в Угорщину. Бо угри — народ сильний, можуть зібрати дуже потужне військо, і Батию не варто гаяти час, — наполягав Дмитр. Таким чином, літопис натякає, що навіть полонений і важко поранений воєвода продовжував виконувати свій обов'язок та намагався врятувати руські землі від монголів. Та спрямовував вістря монгольського удару в чужі землі.

Так це було чи ні, достовірних свідчень нема, подальша доля тисяцького Дмитра історикам невідома. Однак Батий після Києва справді рушив в напрямку Угорщини. Проте пройти через Волинь і Галичину просто так він не міг — Данило був кровним ворогом монголів ще з часів Калки, і монголи про це добре пам'ятали.

Пам'ятала про це й галицько-волинська знать, серед якої звістка про падіння Києва викликала справжнісіньку паніку. Клянучи дурних Мстислава Удатного й Данила Романовича, які втягнули їхні землі у ворожнечу з монголами, знать поспіхом пакувала пожитки на запряжені сани, гублячись у здогадах, куди би краще емігрувати. У повітрі зримо висіло гасло «Рятуйся, хто може!».

— Куме, ви вже спакувалися? — цибатий митник забіг до огрядного, дивуючись, що той незвично брудний і розхристаний.

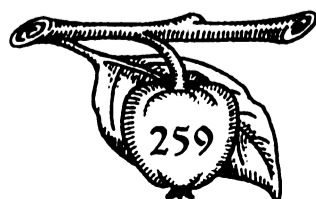
— Які пакування, куме? Хапаймо найнеобхідніше й тікаймо з Галича.

— Куди?

— Та куди завгодно, краще на захід. Треба ту монгольську навалу десь перечекати.

— Казав же я вам, давайте поїдемо у Венецію!

— Казав-казав, — передражнив огрядний. — Якби ж я був такий мудрий «до», як ви, куме, «після». Але зараз про те зайве говорити. Кінь у вас хоч є?

— Та є.

— Впрягайте його разом з моїм у сани та поїхали.

— Куди?

— А за Карпати. Є в мене знайомий у Хусті. Працює в тамтешньому замку контролером соляного шляху із копалень у Солотвині. Хороший чоловік, хоч і закарпатський митник. Пересидимо в нього.

— Закарпатський митник? — мрійливо всміхнувся худий. — Може, він нас до себе влаштує?

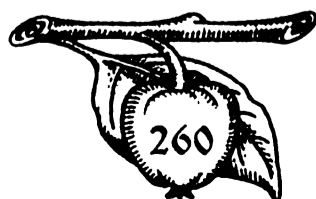
— Ну, це вже навряд, — буркнув огрядний — У нього свої куми є.

Обидва, важко крекчучи, вмостилися в сани, цибатий цвѳохнув батоґом — і сани зникли в морозній темряві галицької ночі.

Шляхи на Польщу та на карпатські перевали взимку 1240–1241 років мали бути забиті біженцями, здавалося, з Галичини і з Волині тікають усі, хто має коней. Розштовхуючи подорожніх, швидко пронісся княжий кортеж — то спішно проїхали дружина Данила Анна Мстиславівна та його брат Василько. Слідом за ними поспішав луцький князь, та й решта князів похапцем залишали свої володіння, бо всі вони раптом згадали про якісь дуже нагальні справи, які вимагали їхнього негайного від'їзду до Польщі. Небайдужі громадяни недобрими очима проводжали очима ту «еліту», втечу якої коментували, мабуть, не зовсім церковнослов'янськими словами.

Тим часом війська монголів планомірно сунули на захід і на початку 1241 року вступили на Галицько-Волинські землі. І тут у них одразу почалися проблеми.

Першою твердинею, яку монголам узяти так і не вдалося, був Данилів, що знаходився в Луцькому князівстві на Волині. Зараз такого міста нема, є лише залишки городища поблизу хутора Данилівка Шумського району, що на Тернопільщині. Звісно, монголи штурмували той Данилів не всіма силами, як Київ. Монголи зазвичай, коли не очікували серйозного спротиву, розпорошували свої сили, і їхні більші чи менші загони роз'їжджалися по всій свіжозавойованій землі, грабуючи все, що бачили їхні розкосі очі. І, ймовірно, один з таких підрозділів натрапив на Данилів. Оборонці якого на пропозицію здатися відповіли неполіткоректно. Монголи розсердилися й почали штурмувати укріплення, однак чи то сил у них забракло, чи то стінобитних машин під рукою не було, але взяти Данилів не зуміли. Аж тут прийшов наказ від Субедея все кидати й поспішати до Володимира-Волинського. Бо основні сили вперлися в столицю Волині і не можуть з нею нічого вдіяти. Так

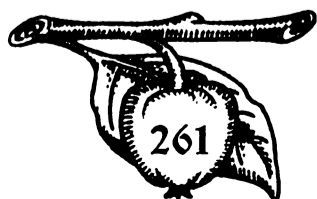
Данилів залишився непідкореним, що жодною мірою не принижує хоробрості й героїзму його оборонців.

Якби Данилів устояв перед монголами лише один, можна було б казати про везіння чи про випадковість. Аж тут гучної слави вкотре зажив **Кременець**. Узяти який монголи також не зуміли. Дідусь каже «вкотре», бо мальовниче місто обласного підпорядкування Кременець, що на тій самій Тернопільщині, за свою багату історію не раз і не два залишалося непідкореним. Це взагалі якесь дивне місто, і коли ми читаємо давні літописи, то наприкінці переліку захоплених міст часто можна через кому побачити: «...крім Кременця, узяти який не вдалося».

Дідусь пригадує, як у важкі дні Майдану 2014-го, коли вирішувалася доля революції Гідності, йому на очі потрапив намет із написом «Кременець». І одразу на душі стало якось спокійніше, прийшла впевненість: «Якщо Кременець тут, то Майдану їм не взяти». А раз дідусь згадав уже про Майдан, то не можна не сказати про юну медсестричку-волонтера Олесю Жуковську. У шию якої 20 лютого поцілив снайпер. Багато хто з учасників Майдану досі пам'ятає її запис у соцмережі: «Я помираю». Але Олеся, на щастя, вижила, і яке то було для багатьох полегшення в ті трагічні дні дізнатися, що вона жива. Так ось, Олеся Жуковська якраз із Кременця. З того самого. Хто його зна, може, і правда в Кременця є якась аура чи невідома науці особливість виживати й перемагати за будь-яких обставин. Дідусь шле мешканцям того чудового міста свої щирі вітання, а решті читачів рекомендує відвідати при нагоді Кременець — місто, яке поетично називають серцем Волинської землі. Там багато чого можна побачити цікавого. А може, ще й непереможним духом підживитися. Він там густий, за тисячу років добре настояний.

Але повертаємося до монголів. Не така доля спіткала, на жаль, деякі інші міста Волині й Галичини. Бо для штурму Володимир-Волинського монголи стягнули головні сили, китайці спорудили свої каменеметні машини, під ударами яких древнє місто не встояло. Далі, після триденного штурму, впав і Галич. Захоплені й спустошені були Кам'янець, Колодязин, Ізяслав, Луцьк. Спалений був і знаменитий центр одного з удільних князівств Звенигород (зараз це село в Пустомитівському районі під Львовом).

Однак загалом Галицько-Волинські землі постраждали менше, ніж землі південної Русі. У чому тут причина — сказати зараз складно, історики навперебій висувають масу різних пояснень і гіпотез, нагадуючи нам і про особливості місцевого гористого ланд-

Оборона Кременця, 1241 рік

шафту і про нібито втомленість монголів, які на той час уже п'ять років перебували в безперервному поході.

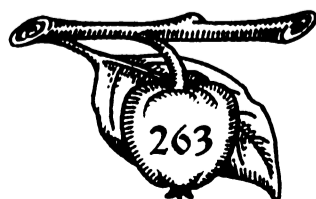
Дідусь не буде сперечатися з науковцями, але хотів би зауважити, що Батий і Субедей пізніших пояснень істориків не читали. Вони діяли так, як собі хотіли, а хотіли вони передусім розгромити половців і поквитатися з нечемним королем Бейлою IV. Й тут, імовірно, свою роль якраз і відіграв тисяцький Дмитр. Який усіляко випихував Батия з Русі, радячи йому не засиджуватися в руських князівствах та поспішати, поки угорський король не встиг зібрати велике й сильне військо. Хтозна, може, і справді думка воеводи Дмитра вплинула на Батия, бо монгольські воєначальники явно запоспішали йти на угрів. І їх не спиноло навіть таке неприємне географічне відкриття, як Карпати.

Бейла IV тим часом почував себе у відносній безпеці, ще й глузливо посміювався, бо десь чув, що монгольська кіннота буцімто боїться підніматися в гори. Однак, про всяк випадок, почав збирати військо, вирішував з Котяном Сутоєвичем, куди краще поставити половецьку кінноту, ще й наказав своєму брату привести армію бойових хорватів.

І тут серед угорців поширилася знайома багатьом із нас хвороба «зрадофільство». Угорська знать почала підозрювати повсюди зраду і зрештою звинуватила хана Котяна в намірі перекинутися на бік монголів. Котян спочатку посміювався над такими звинуваченнями, але знать не вгавала, і скоро половецький хан уже не знав, як відкараскатися від дурних наклепів. І що більше він доводив безпідставність підозр, то менше йому вірили. Аж зрештою група безнадійно хворих на «зрадофільство» угорських патріотів напала на ставку половецького хана, у результаті чого Котян, щоб довести, що він не зрадник, зарізав своїх жінок і дочок, та й сам наклав на себе руки. Угорська знать все одно йому не повірила, але тут не на жарт обурилися половці. І заявивши, що виходять з католицизму, зібрали пожитки й відкочували собі в Болгарію. Одразу послабивши військо Бейли IV, який на половецьку кінноту дуже розраховував.

І все одно під рукою угорського короля була стотисячна прекрасно оснащена й озброєна середньовічна європейська армія, яка, як собі думав король Бейла, цілком здатна помірятися силами з монголами.

Далі вже йдуть події, які історії України не дуже стосуються, тож кому нецікаво, можна не читати. Але дідусь усе одно їх опише, хай навіть побіжно, бо на це є дві причини. По-перше, важливо знати про пригоди монголів у європейських країнах, бо тоді буде зрозу-

Європейське турне хана Батия

мілішим подальший перебіг подій і в Україні. А по-друге, через російських фальсифікаторів історії.

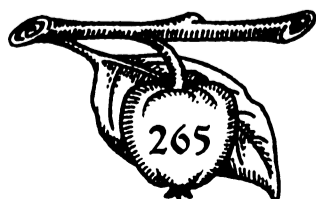
Річ у тому, що ще з часів Російської імперії історико-державна пропаганда просуває тезу, буцімто Росія виконує на нашій планеті якусь дуже важливу місію, постійно рятуючи людство від різних страшних небезпек. Людство, звісно, цього не пам'ятає, і Росія вічно на те невдячне людство ображається. І як один із прикладів порятунку людства Росією, наводиться татаро-монгольська навала. Адже Русь (а Росія помилково вважає себе спадкоємницею Русі) стала потужним бар'єром, який хоч сам сильно постраждав, але Європу від азійських зайд захистив. Бо татаро-монголи буцімто обламали об героїчну Русь зуби і далі йти в Європу беззубими не наважилися. Не мали вони вже тих сил і бойового азарту, — запевняють російські шовіністичні історики й ображено дивляться на невдячну Європу. Так ось, зараз дідусь розповість якими «безси-лими» й «беззубими» пішли монголи з Русі в сусідні європейські країни. І що вони там витворяли.

Захопивши основні центри Волині й Галичини, монголи не стали гаяти часу на встановлення тут тотального контролю, навіть не стали брати ті міста, які їм з першого разу взяти не вдалося. Батию із Субедеєм дуже вже не терпілося потримати Бейлу IV за горло. Та й просто було цікаво подивитися, на що оті хвалькуваті угри в бою здатні. Крім того, Субедей — і дідусь чомусь у цьому переконаний — керувався ще й спортивним інтересом. Він не знав собі рівних на полі бою, і йому не терпілося помірятися силами з новими суперниками.

Розпочав же Батий похід за Карпати з того, що відпустив частину свого війська на чолі з Мунке та Гуюком додому, у Монголію. І в нього під рукою залишилося близько 100 тисяч бійців. Щоб було по-чесному (насправді війська відкликав великий хан Угедей, вони йому були потрібніші в Китаї).

Субедей же, замість того щоб зібрати залишки свого війська в один кулак і рушити з ним на давно омріяного Бейлу, несподівано ділить свою армію на три частини. Одну відправляє на Польщу, іншу південніше, через територію сучасної Молдови на Трансильванію, а сам з основними силами рухається в Угорщину через Верецький перевал (відомий у той час як «Руські ворота») у Карпатах. І скрізь, на всіх напрямках роздроблені й «знесилені» монгольські війська блискуче громлять армії європейських монархів.

Польські, а одночасно й угорські історики списали гори паперу, усіяко доводячи, що монголи зіткнулися в їхніх країнах із потуж-

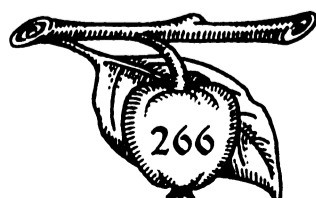
ним опором і що перемоги їм давалися дуже важко. Але це знову ж таки не відповідає історичним фактам. Північна армія монголів у складі трьох туменів рушила в **Польщу**, де їм протистояла об'єднана армія поляків, німців, госпітальєрів, тевтонців і тамплієрів на чолі з князем великопольським **Генріхом II Побожним**. Відомим своєю побожністю, а також тим, що мав на одній нозі шість пальців.

Це великопольського князя, однак, не врятувало, і у вирішальній **битві при Легниці** (9 квітня 1241 року) монголи вщент розтрошили його вдвічі більше військо. При тому, як завжди, вдалися до підлих хитрощів: напустили перед битвою на польсько-німецькі війська диму, дезорієнтувавши їх, а самі здійснили заздалегідь продумані маневри, ще й захопили самого Генріха та відрізали йому голову. Яку настромили на довгого списа й так кинулися на противника в атаку, лякаючи й без того спантеличені польські війська мертвою головою їхнього князя.

Зараз польські історики обурено пишуть, що монголи перемогли нечесно, бо не простий дим насилали на польсько-німецьке військо, а отруйний. І заявляють, що то був перший в історії випадок застосування неконвенційної хімічної зброї. А щодо паніки в польському війську і криків по-польськи «Рятуймося» та «Тікаймо», запевняють, що то кричали не поляки, а підступні татари. Які таким підлим способом вносили у непорушні польські лави дезорганізацію та відчай.

Середньовічна мініатюра, на якій зображено атаку монгольської кінноти під Легницею з настромленою на спис головою князя великопольського **Генріха II Побожного**

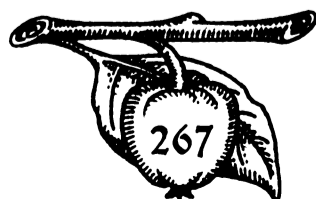
Проте історичний факт катастрофічної поразки польсько-німецького війська при Легниці залишається фактом, як і те, що монголи здобули відносно легку перемогу, а втрат фактично не зазнали. Польща опинилася перед монголами беззахисна, була негайно сплюндрована й розграбована. Шлях на Священну Римську імперію відкрито, серед німецьких князів починається грандіозна паніка.

Одночасно з цим **Субедей**, несподівано легко подолавши карпатські перевали, здійняв бешкет у Закарпатті й форсованим маршем пішов назустріч армії Бейли IV. Дорогою до нього приєдналася південна армія, яка пройшла переможним походом крізь Трансильванію. Вирішальна битва монголів з об'єднаним угорсько-хорватським військом відбулася на річці Шайо 11 квітня 1241 року, буквально через два дні після розгрому польсько-німецького війська при Легниці.

Битва на річці Шайо з точки зору військового мистецтва була, мабуть, однією з найкрасивіших битв, які дав протягом своєї довгої воєнної кар'єри дав Субедей. І завершилася вона таким грандіозним розгромом армії угорського короля, що потроху теліпати почало всю Європу: синхронний розгром одразу двох сильних держав континенту примусив решту європейських правителів вирячити від жаху очі.

Пам'ятний комплекс в Угорщині на місці поразки від монголів у битві на річці Шайо

Щоправда, Бейлі IV вдалося втекти, і монгольська армія, вщент розграбувавши Пешт, замість того щоб рухатися вглиб європейського материка у пошуках багатих і смачних країн, радісно пострібала ловити угорського короля.

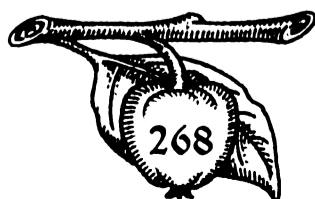
Взагалі складається таке враження, що монголи в Європі просто розважалися, а не виконували якусь серйозну завойовницьку місію. От загорівся Батий піймати якогось, на його думку, негідника, тому він відкликає з Польщі північний корпус і давай гасати по Європі за нажаханим Бейлою. Можна собі лише уявити, що мав відчувати, втікаючи з останніх сил, бідолашний Бейла, за яким Європою ганялася ціла орда розлючених монголів.

Монголи з'явилися навіть під Віднем, але, довідавшись від переляканих австрійців, що Бейли там уже нема, подалися на південь, дорогою громлячи й плюндруючи Хорватію й Далмацію. Коли виявилось, що Бейли нема і в Загребі, розчаровані монголи швиденько розграбували майбутню столицю Хорватії й погнали далі.

О цій порі якраз і покриває себе нев'янучою славою фортеця Кліс у Далмації. Бо хтось монголам сказав, що Бейла нібито туди сховався. Один із монгольських туменів під командуванням онука Чингісхана **Кадана** почав у 1242 році той Кліс штурмувати, однак коли виявилось, що угорського короля й там нема, монголи одразу зняли облогу та погарцювали собі далі. Що жодним чином не применшує мужності й героїзму оборонців фортеці. Тепер у Клісі водять екскурсії і розповідають туристам вражаючі історії про героїчну оборону фортеці від монголів.

Король Бейла тим часом сидів нишком на острові Трогір і боявся навіть дихати. Й був готовий будь-якої миті сісти на корабель і дременути в Італію, але до цього не дійшло. Бо саме в цей час із Каракорума до Батия прибули гінці, які повідомили, що великий хан Угедей, на жаль, помер. Батий одразу втратив до Бейли інтерес, звелів відрубати гінцям голови (вони принесли погану звістку) і наказав Субедею повертати війська додому, у Монголію. Субедей слухняно козирнув та віддав відповідні розпорядження. Монголи хором вигукнули: «Тпру!» — та повернули коней на схід.

Поверталось монгольське військо додому через Боснію, Сербію й Болгарію, однак тут великих боїв уже не велось — Батий поспішав додому. Хоча болгарські історики категорично з цим не згодні і вперто наполягають, що битва була, а монголи були болгарами розгромлені. Батий, однак, не звертаючи жодної уваги на войовничу рішучість болгарських істориків, спокійно обклав Болгарію даниною та продовжив свій шлях додому, щоб узяти участь якщо не в похороні Угедея, то хоча б у виборах нового великого хана.

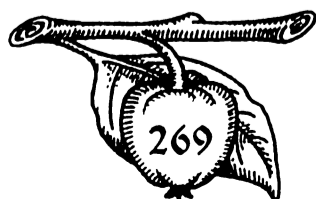

Фортеця Кліс у Хорватії. Сучасний вигляд

Підсумовуючи, мусимо погодитися, що Батий із Субедеєм виявилися таки негідниками. Бо, грубо нехтуючи сумлінними напрацюваннями російських фальсифікаторів історії, показали, що не лише Володимиро-Суздальське князівство, але й уся Русь серйозним бар'єром на шляху монгольських завойовників не стали. Принаймні монголи гасали по Європі де собі хотіли, всюди легко перемагали, серйозних суперників не зустрічали й робили свої висновки.

Одним із таких втішних для Європи висновків було зроблене монголами географічне відкриття, що далеко не весь континент придатний для випасу коней. Бо в Європі є чимало місць, де порядному монголу не розгулятися — усякі гори, хащі, річки й озера. Люба серцю монголів степова зона закінчується в Нижньому Подунав'ї, тому далі кочувати сенсу нема, і монголам у Європі стало просто нецікаво. Тому, повертаючись у Каракорум, Батий думав, що... але що собі думав Батий, дідусь розповість у параграфі про середньовічний Крим, а зараз краще подивитися, куди подівся переляканий монголами Бейла IV.

Король Бейла IV тим часом не вірив своєму щастю і, набравшись сміливості, повернувся додому й почав відбудовувати спалений Пешт і сплюндровану Буду. І взагалі взявся наводити лад у розореній країні, і робив це загалом успішно. Саме тому цей король, який умудрився за все своє довге життя не здобути жодної

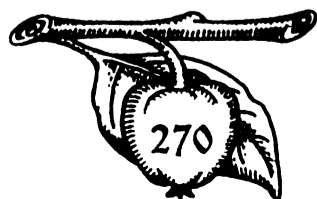
перемоги, бо всюди і завжди зазнавав впевнених поразок, увійшов згодом в історію Угорщини на рівні з Іштваном Святим, як «другий засновник вітчизни» («*mbsodik honalapntu*»). Він ще вигулькне на сторінках дідової історії, тож із Бейлою IV ми поки не прощаємося.

Швидкий і несподіваний відхід монголів з європейських країн ще в давні часи породив масу міфів і легенд про причини такого поспіху. Окрім божественного втручання, говорилося, що монголів сильно побили і вони перелякані втекли, бо злякалися того чи іншого європейського правителя. І прикметно, що найбільше про свої заслуги у відверненні від Європи монгольської навали репетували ті, хто монголів і в очі не бачив.

І лише чехи не репетували, а у властивій собі манері спокійно підробили древній манускрипт, такий собі **Краледворський рукопис**, у якому йшлося про буцімто грандіозну поразку монголів від звитяжних давніх чехів у битві під Олмоуцем. І чехи стали тією перемогою привселюдно пишатися. Виявилось, однак, що здобув таку блискучу перемогу над монголами не якийсь там король чи полководець, а скромний чеський містифікатор **Вацлав Ганка**. Через продуктивну діяльність якого у галузі фальшування історичних документів Томаш Масарик (згодом перший президент Чехословаччини) змушений був ще довго переконувати чехів, що «патріотична ідея не може засновуватися на брехні». І вже майже сто років, як чеські історики намагаються про ту вигадану битву не згадувати. Українські ж навчальні посібники (щоправда, лише деякі), продовжують досі вперто писати про битву під Олмоуцем як про доконаний історичний факт, вводячи учнів в оману та ставлячи обізнаних з реальним перебігом подій вчителів у незручне становище.

Коли монголи зникли в степу й на спорожнілих дорогах розореної Русі вляглася курява, про свої службові обов'язки раптом дружно згадали руські князі. Які, стурбовано ворущачи вусами, по одному й гуртом почали, як таргани, злазитися у свої володіння. Так, у Київ повернувся Михайло Чернігівський, якому Данило Романович вирішив повернути великокняжий стіл. Столу того в Києві Михайло, однак, не знайшов, як і взагалі майже нічого не знайшов — древня столиця лежала в руїнах. Великому князю навіть довелося жити в наметі на одному з дніпрових островів.

Повернулися в Галицько-Волинську землю й Данило та Василько Романовичі. Які, роблячи вигляд, що не помічають суворих поглядів небайдужих громадян і галицького боярства, заклопотано оглядали завдані монголами збитки. Збитки були величезні, обидві столиці — Володимир і Галич — були практично зруйновані, тому Данило переніс столицю подалі від монголів і поближче до

Польщі — у Холм. Який, до речі, монголам узяти також не вдалося. Або вони просто дуже поспішали в Польщу. У будь-якому разі, якщо вас хтось суворо питає: «Які міста в Галицько-Волинській землі витримали облогу монголів?» — сміливо відповідайте: «**Данилів, Кременець і Холм**».

Між тим, Данило і Василько Романовичі в 1241 році, по суті, знову опинилися перед потребою все починати спочатку. Далеко не всі волості визнавали їхню владу, у Галичині знов підвело голови боярство, та й населення Волині дивилося на князів з сердитим осудом. Адже вони знехтували своїми службовими обов'язками, а значить і втратили за тодішніми поняттями право на владу. Однак головною проблемою для всіх були все ж таки монголи.

Як поведуть себе оті клятві монголи далі, того на початку 40-х років XIII століття ще не знав ніхто в світі. Навіть самі монголи. Але Данило, усміхнувшись, глянув на Василька, Василько підморгнув Данилові — і обидва пересмикнули затвори своїх СУВів. І спокійно й уперто взялися за побудову на руїнах і згарищах нової держави — **Королівства Русі**.

 Популярні коментарі

Мстислав Удатний Діду, я був невинуватий. Нащо ж ти про мене так?

Дід Свирид Якби ти послів монгольських не ввів і якби на Калку не ходив, може, й історія України пішла в іншим шляхом.

Мстислав Удатний Не факт. Якщо враг хоче напасти, то повод завжди знайдеться. Це я тобі як опитна людина кажучу. Сам не раз нападав.

Дід Свирид Тут ти правий. І все ж, цікаво було би переграти історію і подивитися, що би було, якби ти не затіяв війни з монголами.

Мстислав Удатний Діду, а можна лічний вопрос? Чієм ім'ям назвали академію сухопутних сил України?

Дід Свирид Іменем Петра Сагайдачного.

Мстислав Удатний А хто це? Впрочем, яка різниця... Мені головне, щоб не ім'ям отого шмаркача Данила.

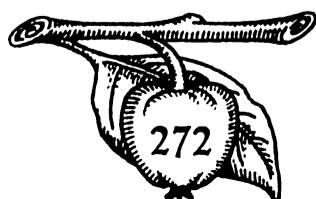
Дід Свирид Про Сагайдачного вже в наступному томі почитаєш. А ім'я Данила багато що носить. Навіть знаменита 24-та Бердичівська Залізна ОМБр імені князя Данила Галицького.

Мстислав Удатний Круто. Але з яких це пір Данило Галицький? Він же з Волині!

Дід Свирид Ну, в Данила буде зоряне майбутнє, навіть королем стане. А от про це — у наступному параграфі.

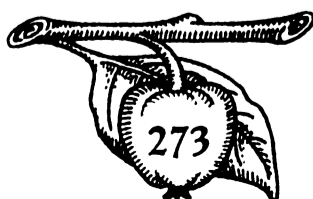
дійснивши захоплююче грабіжницьке турне країнами центральної та південної Європи, монгольські армії в 1242 році рушили додому, в Каракорум, де мав відбутися курултай, присвячений виборам нового великого хана. На посаду якого вирішив балотуватися й Батий, бо небезпідставно вважав, що його передвиборна програма має суттєві переваги: по-перше, він — найстарший онук Чингісхана, а по-друге — у нього під рукою стотисячне військо на чолі з грізним і непереможним Субедеєм.

Однак ніяке військо не може встояти перед жіночою хитрістю, а в Каракорумі якраз всім заправляла невтішна вдова Угедея, шановна пані **Дорегене**. Яка, поховавши чоловіка, надумала зробити великим ханом свого синочка **Гуюка**. Батий їй заважав, і вона взяла й поламала його амбітні мрії.

Слід зауважити, що Гуюк терпіти не міг Батия, а Батий Гуюка ще більше не переварював. І коли довідався про інтриги пані Дорегене, то різко зупинив свої армії, бо не хотів брати участь в обранні великим ханом свого заклятого ворога. Без Батия кворум був неповний і курултай проводити було не можна, але Дорегене й така ситуація цілком влаштовувала — вона оголосила себе регентшею і сама правила Монгольською імперією, як собі хотіла, з 1242 до 1246 року.

Батий же тим часом узявся за невідкладні справи з облаштування свіжозавойованих територій, які на честь його батька отримали назву **Улус Джучі**. В пізніших літописах більш поширеною стане назва **Золота Орда**, яка відображала задрісне захоплення московських князів при спогляданні золотого шатра ханської ставки.

Роботи в Батия було багато, потрібно було призначити в нові землі менеджерів, розробити податкові ставки, та і взагалі в завойовників завжди багато турбот. Втім, Батий ледарем не був і поступово розробив основні прийоми ефективного управління величезними й строкатими в етнічному та релігійному відношенні територіями.

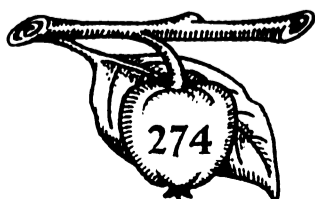
Батий інтуїтивно розумів, що пряме правління поневоленими народами — справа марна й неефективна. Визискувати місцеве населення краще, ніж місцеві еліти, не може ніхто, тому завданням Батия було знайти серед місцевих князів найбільш лояльних, які були б одночасно й хорошими управлінцями. Таким князям Батий вручав ярлик і вимагав від них, по суті, лише одного — бути чемними, забезпечувати на своїх землях порядок, надсилати час від часу хану подарунки й при потребі надавати військову допомогу. Регулярне ж оподаткування було запроваджене вже після Батия, при ханові Туда-Менгу, який для збору данини почав відряджати до князів підрозділи податкової міліції — **баскаків**.

А щоб було куди подарунки звозити, Батий приблизно в **1243 році** засновує свою столицю **Сарай-Бату** (80 км на північ від сучасного російського міста Астрахань). І оголошує конкурс на заміщення вакантних посад руських князів. Князі дружно заторохтіли від переляку зубами, але слухняно вишикувалися в чергу.

Поки ті князі стовбичать перед ханським шатром, повернімося в Галицько-Волинську землю, де князь Данило розгорнув неабияку діяльність, спрямовану на відновлення її територіальної цілісності. Монголи про Данила поки не згадували, бо були зайняті своїми справами, але ж у Галичі всівся син великого князя Михайла Чернігівського — **Ростислав Михайлович**. І фактом свого сидіння сильно заважав Данилові й Василькові розбудувати єдине й неподільне королівство Русі.

Конфлікт між Данилом і Ростиславом стрімко переріс у пряме збройне протистояння, князі почали формувати армії і скликати союзників. Ростислав, якого підтримувало й галицьке боярство, попросив допомоги у свого тестя Бейли IV. Угорський король послав на підтримку зятеві військо під команду воєводи **Фільнея**, а заодно попросив іншого зятя, краківського князя **Болеслава Сором'язливого**, теж допомогти свояку Ростиславу. Князь Болеслав був сором'язливим лише із своєю жінкою, тому й помер бездітним, але в політичних та воєнних питаннях особливою цнотливістю не відзначався. Тож і польське військо під орудою воєводи **Флоріана Войцеховича** скоро прибуло в розпорядження Ростислава Мстиславича.

Данило тим часом гав також не ловив і разом з Васильком сперся на дрібне лицарство, небайдужих громадян, а також на сільське населення підвладних територій. З яких і взявся формувати полки волинського ополчення, і серед іншого братам вдалося створити свою знамениту важкоозброєну піхоту (вої Данила). Але наявних

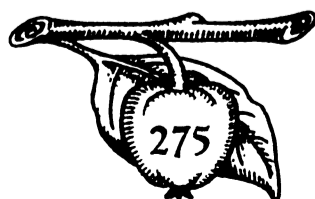
сил було мало, і Данило гукнув по допомогу литовського князя **Міндовга** та мазовецького князя **Конрада**.

Події, однак, почали розвиватися надто стрімко, армія Ростислава рушила бити Данила, який із братом та невеликими силами сподівалися дочекатися підкріплень, відсидівшись за мурами Ярослава (місто в Підкарпатському воєводстві сучасної Польщі). Ростислав же підійшов під стіни Ярослава та став готуватися до штурму. Налагодили каменеметну артилерію, але городяни організовано виступили за міські мури намагаючись зруйнувати балісти Ростислава. Вилазка виявилася невдалою, міське ополчення спішно відступило під захист міських стін, і Данилові стало зрозуміло, що відсидітися не вдасться. Доведеться битися, не чекаючи на підхід союзників.

Ростислав Михайлович, який був абсолютно переконаний у легкій перемозі над невеличким військом Данила, влаштував перед битвою у своєму таборі лицарський турнір, які просто обожнював. Бо й сам був хлоп нівроку, тому, викликавши на двобій поляка Воршу, понісся на нього, націливши у суперника важкого списа. Але якось так трапилось, що Ростислав не втримався у сідлі і ганебно гепнувся на землю, ще й вивихнув собі плече. Забобонні очевидці княжого конфузу неприємно скривилися — прикмета була дуже нехороша. Ростислав, однак, не збентежився і віддав наказ продовжити підготовку до штурму Ярослава.

Данило ж, побачивши приготування ворога, вирішив вивести своє військо з Ярослава і дати бій під його стінами. На які негайно висипало населення всього міста, жваво обговорюючи очікувану битву та сходячись на думці, що в Данила шансів перемогти нема практично ніяких.

Битва під Ярославом відбулася **17 серпня 1245 року** і стала чудовим зразком неймовірного безладу, який часто панував на полях середньовічних баталій. Бій розпочали важкі кіннотники, одночасно польські полки рушили на Василька грізно співаючи «Богородицю», скоро все змішалось і ніхто до ладу не розумів, куди йти і що робити. В гармидері бою Данило якось потрапив у тил до полків Ростислава та опинився серед угорських лав. Угорський воєвода Фільней очам від щастя не повірив і схопив було Данила, радіючи такій легкій перемозі. Його радість, однак, була завчасною, бо Данило почав несамовито пручатися, ще й огрів Фільнея чимось важким по голові. І зрештою вирвався з чіпких рук угорського воєводи. Фільней спробував було знову вхопитися за Данила, але таткову скруту вчасно побачив 17-річний Лев Данилович (отой самий, на честь якого названо місто Львів). Для якого битва під

Битва під Ярославом, 1245 рік

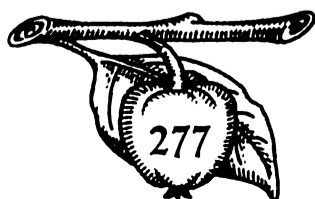
Ярославом була першою в житті. Виручаючи батька, Лев з розгону врізався на коні в угорську лаву, діставши таки Фільнея списом, аж той гепнувся, бідолашний, на землю. У цю мить Данило, щоб не впасти з коня, ухопився за хоругву угорського воєводи, тканина не витримала ваги князя й подерлася.

Угорські полки, побачивши, що знамено їхнього воєводи роздерте на клапті, вирішили, що битва програна, і почали спантеличено відступати. Незрозумілий відступ угорців стривожив полки Ростислава, які припинили битву та почали й собі задкувати. В цю мить і польські війська помітили, що на полі бою коїться щось незрозуміле, а союзницькі корогви безладно відступають. Тож польські воїни, повагавшись трохи, дременули й собі. І тим поставили Василька в дурне становище. Бо він ніяк не міг збагнути, чому такі бадьорі доти поляки раптом припинили наступ і повернули назад. Але швидко зметував, що це шанс, тому дав команду на генеральну атаку — пролунали бойові сурми і... ось коли на полі бою у всій красі показала себе новостворена важка галицько-волинська піхота. Яка, наїжачившись списками, дисципліновано й грізно рушила в наступ, майстерно довершуючи розгром військ Ростислава Михайловича та його союзників.

Мазовецькі полки й литовці прибули на підмогу вже тоді, коли Данило з Васильком святкували перемогу, тому привітали волинських князів з успіхом, випили по чарці й весело хитаючись поплентали додому.

Результат битви під Ярославом — нарешті. Нарешті сорокалітня битва за Галичину завершилася, обидва князівства об'єднано, галицьке боярство деморалізоване, можна приступати до організаційних питань розбудови нової держави. Бейла IV, звісно, не радів поразці свого зятя Ростислава та посиленню свого заклятого друга дитинства, але загалом сусідні держави були вимушені із цим змиритися. А Конрад і Міндовг навіть прислали вітальні телеграми. Аж тут раптом Данило побачив ще один конверт. Зі зворотною адресою «Сарай». Тремтячими руками Данило розгорнув лист від Батия і побачив там лише два слова: «Дай Галич!».

Отак от, друзі, буває. Данило, який вже й думати забув про монголів і радів довгоочікуваній важливій перемозі, постав перед новою проблемою. Значно серйознішою, ніж конфлікт з якимось Ростиславом. І що мусить князь робити в цих обставинах? Віддати монголам щойно відвойовану Галичину? Цього робити аж ніяк не можна, Михайло Грушевський такої малодушності князю Данилу ніколи би не пробачив. Тому Данило приймає одне з найскладні-

ших у своєму житті рішень — їхати в Орду до Батия особисто й добиватися збереження Галичини під своєю владою.

Щоб зрозуміти, наскільки важким було те рішення, слід згадати, що Данило на той час уже понад двадцять років рахувався кровним ворогом монголів, бо проливав їхню кров ще на Калці. Крім того, Данило не міг не знати про сумну долю деяких правителів, які від монголів живими не поверталися. А якщо й поверталися, то з розладнаною нервовою системою, розповідаючи про своє перебування в Орді страшні жахіття.

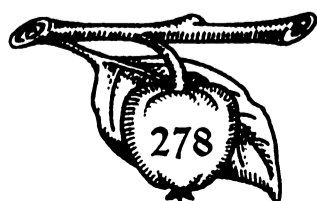
Тим часом Батий вже довгенько морочився з кадровими питаннями, не знаючи, на кого з місцевих правителів покластися і кого з них призначити на відповідальні посади. Порядних людей серед князів було небагато, а розумних ще менше. Тож, коли кандидат чимось не влаштував прискіпливого Батия, він його кандидатуру відхиляв шляхом публічної страти. Після чого запрошував наступного претендента. Претенденти їхати не поспішали, Батий сердився ще більше і обзивав руських князів нехорошими словами. Аж коли раптом у Сарай прийшов лист від Данила, що він готовий прибути на співбесіду добровільно й просить охоронну пайцзу на проїзд, Батий неабияк зацікавився.

Процедура, яку мусив пройти князь перед зустріччю з ханом, доречно проілюструвати на прикладі великого князя **Михайла Чернігівського**, хоч він прибув у Сарай роком пізніше, ніж Данило, у 1246 році. Мова про того самого Михайла, трагічні обставини смерті якого дідусь обіцяв описати в попередньому параграфі.

Великий князь київський Михайло приїхав у ставку хана в супроводі свого боярина Феодора й чомусь одразу налаштувався на найстрашніше. А найстрашнішим в очах релігійного князя могло бути лише одне — вимога перейти в язичницьку віру. Він чомусь вважав, що монголи вимагатимуть від нього відмовитися від християнства.

Монголи ніколи таких вимог ні перед ким не ставили, але деякі процедури в них нагадували язичницькі ритуали. Так, перед зустріччю з ханом чужоземець мав пройти між двома вогнищами. Бо забобонні монголи вважали, що вогонь очищає від злих помислів і навіть отруту позбавляє смертоносною дію. Тож два багаття перед ханським шатром були чимось на зразок рамок безпеки в аеропорту.

Михайло Чернігівський, стоячи перед вогнищами, вирішив, що це язичницький обряд, пройшовши який він зрадить віру Христову. І вперся. Ніякі вмовляння не дуріти й просто пройти між вогнищами не подіяли, Михайло з місця не рушав. На це з шатра виглянув Батий, якому доповіли, що київський князь, видно, прийшов зі

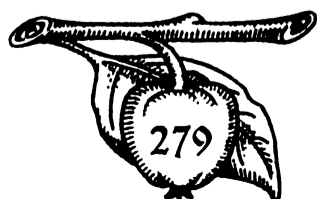
злыми помислами, бо боїться процедури очищення вогнем. Батий сердито сплюнув і кивнув одному зі своїх охоронців. Охоронець відвів Михайла набік і почав бити старого, майже семидесятилітнього діда п'ятою в груди, під серце, аж поки той не помер. Князю, а також боярину Феодору відрізали голови й запросили на співбесіду наступних претендентів.

Практично одночасно з цим у Каракорумі був вбитий володимиро-суздальський князь **Ярослав Володимирович**, якого отруїла мама нового великого хана Гуюка Угедейовича, відома нам шановна пані Дорегене. Вона підсипала князю в кумис якоїсь гидоти, від чого бідолаха весь посинів і за якийсь тиждень помер, а сучасні історики, разом з мікробіологами, досі гадають, яку саме отруту застосовували монголи в таких випадках.

Така поведінка монголів справила на решту руських князів дуже гнітюче враження, задоволено потирали руки лише церковні ієрархи. Які завжди радіють, коли є нагода канонізувати чергових мучеників за віру. Яким потім вигадують солоденькі ідеалізовані житія, приписуючи їм вчинки, яких вони не могли робити. Як і не могли перед смертю виголошувати довгі, патетичні й сповнені складних церковнослов'янських зворотів промови, що їм вкладають у уста автори отих вигаданих житій.

Князь Данило, який, безперечно, розумів, що поїздка в Орду цілком може вартувати йому життя, усе-таки прийняв рішення їхати. Кажуть, що перед поїздкою князь боявся й навіть плакав. Чи плакав загартований суворим життям князь, дідусь не знає, але впевнений, що йому справді було страшно. Та й кому з нас на місці Данила було б не страшно? Але хоробра людина — не та, яка нічого не боїться. А та, яка вміє приборкати власний страх і, не зважаючи на небезпеку, продовжує виконувати свої обов'язки. Данило поза всяким сумнівом був людиною хороброю, хоча даремно собою ніколи не ризикував. Але це був не той випадок — відсидітися в Угорщині чи Польщі не вийшло б. Бо ультиматум Батия був чіткий і недвозначний: «Дай Галич!». Віддавати Галич було шкода, тож Данило подався в Орду.

Зрозуміло, що Данилові довелося пройти через всі принизливі процедурні «радощі» зустрічі з Батием, але князь проявив гнучкість і прагматизм. Він спокійно пройшов між багаттями, поклонився різним монгольським ідолам, а заходячи до шатра Батия, пильнував, аби не наступити на поріг. Бо за таке забобонні монголи негайно карали на смерть.

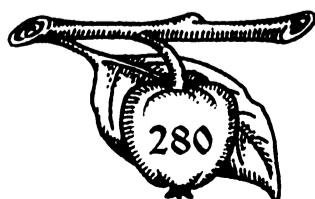
Як саме проходила зустріч Данила з Батиєм і що саме при цьому говорилося — того ніхто не знає. Але доречно припустити, що Батию й самому було цікаво подивитися на князя, який щойно розгромив своїх сильних суперників і не побоявся приїхати до нього в Сарай — хоробрих людей монголи поважали.

А Данило, зрозумівши, що вбивати його ніхто поки що не збирається, узяв себе в руки й перетворився на майстерного й тонкого дипломата. І, певно, його початкові переговорні позиції були максимальні — ярлик на володіння всіма землями Русі, включно з Києвом. Хана така нахабність обурила, почалися довгі й складні переговори, у результаті яких було вироблено домовленість, що Галичина й Волинь залишаються у володінні Данила, але без Києва. За це Данило визнає себе васалом хана й відповідно себе поводить — іноді платить данину та в разі потреби надає Батию воєнну допомогу. На тому й зійшлися. Батий особисто подав Данилові шмат жирної баранини й простежив, щоб той усе гарненько з'їв і запив кумисом. Данило не гидував, чим викликав у Батия ще приязніше ставлення — усі попередні чужоземці чомусь негарно кривилися, а деяких навіть нудило.

Знудило, можливо, і Данила, але вже тоді, коли Батий цього не бачив, тому хан залишився зустріччю задоволений. Данило напевне йому сподобався, принаймні це кадрове питання хан вирішив і взявся за наступні. Наступні, як ми бачили з попередніх прикладів, закінчувалися значно гірше, і Батий лише розчаровано зітхав, дивуючись, які дурні оті руські князі. Жадібні боягузи, які, до того ж, не вміють цінувати прихильного до себе ставлення, — зневажливо плював Батий у чергового претендента на ярлик, дивлячись, як той торохтить від переляку зубами.

Перед від'їздом із Сарая Данило проявив галантність і зробив візит ввічливості до улюбленої дружини Батия, пані **Боракчин-хатун**. Яку вразив куртуазними манерами, витонченими компліментами й багатими дарами. Огрядна дружина Батия зашарілася й відчула до красеня-князя щиру симпатію. Що надалі позитивно позначилося на характері взаємин між Ордою та Галицько-Волинським князівством.

«Зліше зла честь татарська», — такими словами прокоментував Данило на влаштованій після повернення прес-конференції результати свого візиту в Орду. І показав журналістам отриманий від Батия ярлик. Небайдужі громадяни подивилися на той ярлик без усякої поваги, схарактеризувавши Данила як безпринципного підлабузника й ординського посіпаку. Але князь влучним ходом швидко повернув собі симпатії громадськості — у **1246** році він ого-

лосив про створення **Галицької митрополії**. А першим митрополитом призначив свого давнього сподвижника — печатника Кирила. Місцеві єпископи подивилися на Данила з повагою й дали вказівку батюшкам розповідати парафіянам у недільних казаннях, що Данило хороший.

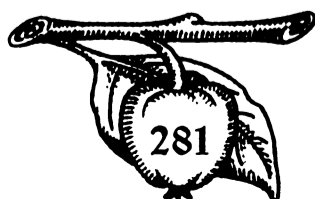
Процес визнання митрополій досить тривалий, і Константинополь визнає офіційний статус Галицької митрополії лише в 1302 році, але початок Данилом було покладено. І саме вчасно, оскільки київські митрополити почали все більше часу проводити у Володимирі-на-Клязьмі, а їхати до тамтешніх князів на уклін задля висвячення якогось галицько-волинського єпископа Данило не збирався.

Загалом, монголи далеко не одразу розчовпали, яку роль відіграє православна церква на Русі, але розчовпавши, вирішили, що залишати релігійні питання зовсім без уваги було б нерозумно. І в **1261** році перевезли до себе переяславського єпископа, якому наказали сидіти в Сараї. Згодом ота **переяславська єпархія в Сараї** тривалий час відіграватиме важливу роль у забезпеченні контактів між Ордою та християнським світом, значення тамтешнього єпископа зросте, до нього потягнуться послы з Константинополя і легати з Риму. Та й Русь зуміє дещо перевести подих — хитрі єпископи часом дуже вправно маніпулювали ординцями, але то вже зовсім інша сторінка історії, а нам час вертатися в Галицько-Волинську землю.

Звістка про повернення із Сараю живого й неушкодженого Данила справила на Бейлу IV несподіване враження. Королю стало ясно, що, маючи за плечима такого потужного сюзерена, як Батий, галицько-волинський князь перетворюється в дуже серйозного й небезпечного регіонального гравця. Уторопавши це, Бейла раптом згадав, що все життя мріяв з Данилом породичатися. І в 1247 році вони разом піднімали келихи на весіллі, святкуючи одруження **Лева Даниловича** з угорською королівною **Констанцією**. Не виключено, що саме десь о цій порі й було засновано славне місто **Львів**, яке розчулений батько подарував своєму старшому сину (і рятівнику) з нагоди весілля. Ще й назвав його іменем.

— Ну що, куме, чи не пора нам повертатися в Галич? Ситуація ніби розвиднюється. Що скажете? — спитав худорлявий свого огрядного кума підливаючи йому закарпатського вина.

— Думаю, що так. Але мене все ж таки непокоїть, про що насправді Данило домовився з Батиєм. Бо він явно не про все розповідає... — й огрядний задумливо глянув на мальовничу Тису, на березі якої друзі відпочивали біля вогнища, смажачи смачну місцеву солонину.

— Пак што туй думати? — докинув хустський митник, спокійно нанизуючи на рожен новий кавалок солонини. — Што такое ота Монгольська імперія? Ото фактично величезна безмитна територія. Великий Шовковий путь — ото товарна труба, яка ся начинать у Китаї та тягне ся аж до Карпат. Купці женуть по тій трубі свій товар, а у Європі краник від тої труби — у руках Данила. Так шо Данило не просто сів на транзиті, але і отвічає за торгівлю монгольської держави з Європов. Всьо просто.

Обидва куми здивовано перезирнулися і одночасно з повагою глянули на закарпатського колегу.

— З цієї точки зору ми на ситуацію ще не дивилися... — задумливо промовив огрядний митник. — Це ж означає, що китайські товари тепер можуть іти на європейський ринок фактично без мита і все через Галичину та Волинь. А ще ж новітні китайські технології... виплавка чавуну... Оце так перспективи... Якщо це дійсно так, то нам тим більше пора повертатися, роботи для нас тепер буде чимало.

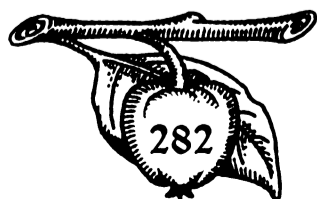
— Но пак ви не зубуйте відправляти мало товару і сюди — промовив гостинний закарпатець і хитро підморгнув кумам.

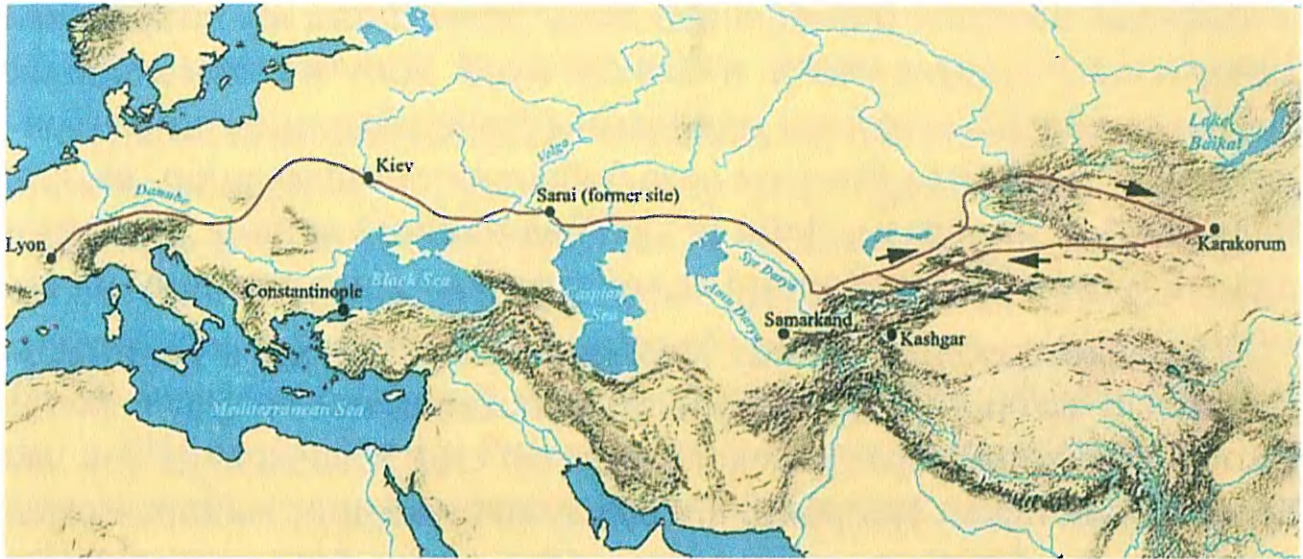
— Обов'язково! — посміхнулися друзі, і всі втрюх задоволено цокнулися келихами.

Стрімке посилення Данила привернуло до нього приятну увагу й інших європейських монархів, глибоко замислився навіть римський папа **Інокентій IV**. Річ у тому, що це був період, коли ніхто в Європі ще не знав, які подальші плани монголів. Воєнні аналітики гуртом вважали похід 1241–1242 років розвідувальним, який показав монголам, що європейські армії слабкі. Тому більшість тогочасних експертів вказували на високу ймовірність нового великого походу, у ході якого Монгольська імперія цілком може захопити увесь континент.

Втім, були політологи, які натякали на можливість використання воєнного потенціалу монголів для розгрому мусульман і, відповідно, звільнення Гробу Господнього, що залишалось головним питанням загальноєвропейського порядку денного. Для цього потрібно лише схилити монголів до прийняття католицизму, і далі все буде добре, — поблажливо всміхалися політологи й запитально дивилися на папу.

Папа Інокентій IV, як і практично всі тогочасні європейські діячі, був свято переконаний в існуванні десь у далекому степу міфічної християнської держави пресвітера **Йоана**, з якою необхідно встановити зв'язок і разом схилити монголів до навернення в католицизм. Адже ідея поширення світла істинної католицької віри не

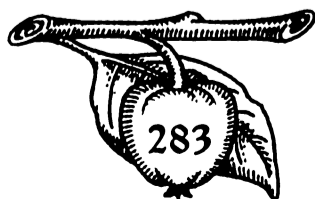
Мапа подорожі Джованні да ПIANO Карпіні у 1245–1247 рр.

лише на Русь, а й далі, аж до Китаю включно, мала Інокентію IV дуже імпонувати. Тому він послав на Схід кілька дипломатично-розвідницьких місій, одна з яких нам особливо цікава.

Мова про посольство вже згадуваного дідом францисканського монаха **Джованні да ПIANO Карпіні**, який у 1245–1247 роках здійснив без перебільшення легендарну подорож у монгольську столицю Каракорум. Де був присутній на курултаї з нагоди обрання Гуюка великим ханом, особисто бачив його маму, зловісну мадам Дорегене, а також пригнічених і переляканих руських князів. А найголовніше — зумів повернутися звідти живим, ще й залишив нам дуже цікавий і добросовісний звіт про свою подорож.

Переповідати той звіт дідусь не буде, рекомендую за нагоди якось почитати його самим. Але про деякі моменти його подорожі варто згадати й тут, оскільки фра Карпіні перетнув територію сучасної України в перші роки після монгольської навали. І його свідчення як очевидця дуже цінні.

Ще в Польщі Карпіні познайомився з князем Васильком, який дав монахові практичні рекомендації стосовно того, як треба поводитися в Орді — звідти саме повернулися галицько-волинські послы, які привезли для Данила пайцзу від Батия для його поїздки в Сарай. З рекомендацій випливало, що запорука дипломатичного успіху у стосунках з монголами — везти із собою побільше подарунків. Бо є в монголів така огидна звичка — від усіх чужоземців вимагати дари. При тому оті монголи такі настирні, що відчепитися від них буває неможливо. А якщо подарунків нема, монголи одразу втрачають до чужоземця інтерес, стають глухі й незговірливі, працювати з ними нереально.

Карпіні зізнався, що папа дав йому лише листа до татарського хана, а от подарунками в папській курії його не забезпечили. Польські князі зглянулися над бідним францисканцем і розпорядилися навантажити йому на воза бобрових та інших шкір, які так подобаються монголам. Якби не цей благодійний вчинок, невідомо ще, чи зміг би Платон Карпіні виконати свою дипломатичну місію.

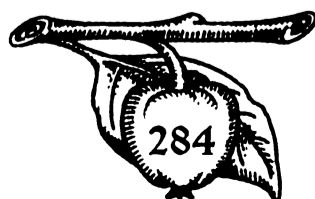
Василько особисто привіз Карпіні з його людьми в Галицько-Волинську землю, де дав можливість папському посольству перепочити й набратися перед далекою дорогою сил. Монахові на той час було вже шістдесят три роки, він був дуже огрядний, і відправитися в таку далеку й небезпечну подорож було з його боку дуже мужнім вчинком. А те, що вибір папи впав саме на цього монаха, свідчить, що то була розумна людина і тонкий дипломат.

Карпіні дуже гарно відгукується про князів Данила й Василька, які, серед іншого, організували йому супровід до Києва. Охорона була далеко не зайвою, зважаючи, що найнебезпечнішими на ту пору на розореній монголами території України були ватаги **литовських** розбишак.

Карпіні бачив Київ 1246 року й описав його з великим смутком і жалем, згадуючи, що у величезному колись місті залишилося заледве двісті хатин. А також те, що поля навколо Києва всіяні людськими кістяками.

З Києва, отримавши від міського тисяцького коней і супровід, послали від римського папи рушили на південь, але охорона їх супроводжувала лише до Канева — першого міста на території татар. І на тих землях у Карпіні практично одразу починаються неприємності. У якомусь поселенні, південніше Канева, був місцевий мер, якийсь алан на ймення **Міхей**. Який безсоромно вимагав від францисканців хабарі. Отримавши хабар, Міхей залишився, однак, невдоволеним, тому на додачу ще й обікрав подорожуючих папських дипломатів. Благочестивий Карпіні не забув це описати у своєму звіті, мстиво схарактеризувавши того Міхея як людину, «сповнену злоби й підступності».

Поставленого папою завдання Карпіні, звісно, не виконав хоча б тому, що монголи просто не розуміли, про що каже папський посол. Навіть із добрим перекладачем ханові було неможливо втовкмачити, що папа пропонує йому мир. Хан Гуюк сприймав слова Карпіні як вимогу визнати над собою владу якогось кумедного папи. Тому хан сам запропонував папі мир у монгольському розумінні цього слова — висунув вимогу, щоб папа визнав над собою його ханську владу. Побалакавши так і констатувавши роз-

біжність сторін у розумінні слова «мир», Карпіні чемно відкланявся та, отримавши пайцзу на повернення, рушив у зворотну путь.

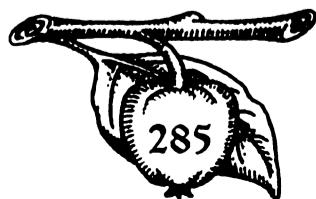
Загалом із записок Карпіні чітко видно, що тогочасні європейці сприймали територію Русі як частину зрозумілого їм цивілізованого простору, а землі, які починалися за межами Русі, — як ворожі й небезпечні. У цьому зв'язку цікаво, що інший францисканський монах **Гійом де Рубрук**, який відвідав Монголію трохи пізніше (1253—1255), вказує як східний кордон Русі річку Дон. Звідси бачимо, що в XIII столітті землі Рязанського й Володимиро-Суздальського князівств Руссю не вважалися, європейці на тих землях почувалися незатишно.

А от свій приїзд на зворотному шляху до Києва Плато Карпіні описує в радісних барвах як повернення в рідну Європу. І зі зворушливим розчуленням згадує, як раділи кияни, побачивши, що монахи живі й здорові. Ще більшу радість виявив князь Василько, який влаштував на честь Карпіні та його людей бучний бенкет і затримав францисканців у себе на цілих вісім днів. Протягом яких Карпіні мав змогу навертати Данила й Василька до ідеї об'єднання церков і, якщо вірити його звіту, навернув. І нібито і князі, і їхні православні єпископи були від ідеї унії в повному захваті.

Тут, однак, францисканець, найімовірніше, дещо прикрашає реакцію Данила на ідею переходу Галицько-Волинської землі під папську протекцію, оскільки ситуація була значно складнішою. Данило був прагматиком і мав спочатку чітко зрозуміти, які вигоди він отримає від папи в разі проголошення церковної унії. Просте отримання корони й титулу короля його привабити не могло, потрібні були гарантії, що папа використає свій вплив та організує загальноєвропейський хрестовий похід проти монголів. Власне, навколо ідеї такого походу й точилися всі переговори між Данилом і папою.

Папа обіцяв Данилові такий хрестовий похід, але лише після проголошення унії, а Данило, у свою чергу, обіцяв унію, однак лише після хрестового походу. Таке приємне листування тривало кілька років — папа проявляв впертість, і Данило проявляв впертість. Звісно, що перемогла впертість українська, і в 1253 році знесилений Інокентій IV оприлюднив буллу, якою закликав християн Чехії, Моравії, Сербії, Помор'я й Пруссії рушити в хрестовий похід проти татар. А одночасно відрядив до Данила своє посольство на чолі з легатом Олізо, який привіз із собою королівські регалії — корону й скипетр.

У грудні 1253 року (січні 1254 року) в місті **Дорогичин** (зараз у сучасному Підляському воєводстві Польщі) відбулася **церемонія**

коронування Данила, яка справила на пізніших російських істориків дуже гнітюче враження. Настільки гнітюче, що вони всіляко намагалися замовчати ту подію, або принаймні применшити її значення.

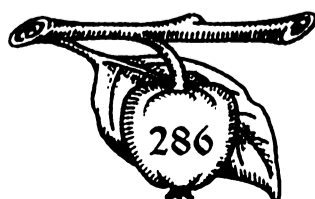
Суворі українські історики, у свою чергу, послідовно та вперто перебільшують значення коронування Данила й задоволено посміхаються, коли бачать, що російських істориків починає від того тіпати, як у пропасниці.

Дідусь же, як сільський історик, не схильний ні перебільшувати, ні применшувати тієї події. Так, формально коронування Данила справді мало місце, і після того цілком логічно називати очолювану ним державу **Королівство Русь**. Як, власне, починаючи з 1254 року, під тією назвою Галицько-Волинські землі і згадуються в місцевих і західних письмових джерелах.

Проте головної мети своєї домовленості з папою — організації хрестового походу проти монголів — Данилові досягти не вдалося. Папа виявився нездатним підняти європейські країни на такий похід, і не його в тому вина. На той час хрестові походи так остогидли європейцям, що викликали в них стійку відразу. Особливо після Сьомого хрестового походу (1248–1254), який так ганебно закінчився, що й згадувати неприємно. Розраховувати, що в цих умовах хрестоносці радісно відгукнуться на заклик папи йти ще і на татар, не доводилося. А раз так, то й Данило відчув себе вільним від зобов'язання прийняти унію. Хоча корону папі не повернув. Тим паче, папа Інокентій IV помер 7 грудня 1254 року. Тому Данило спокійно вважав себе королем, як і всі його нащадки. Котрі продовжували носити титули «*Rex Russiae*» або «*duces totius terrae Russiae, Galicie et Ladimirie*» («король Русі» або «князь всієї землі Руської, Галицької та Володимирської»).

Водночас не слід забувати, що, вдягши на голову корону, Данило формально вивищився над сусідніми колегами, серед яких титул «король» носив лише угорський Бейла IV. А от у Польщі і в Литві були лише князі. Що ж стосується решти території Русі, де сумно ниділи настрашені монголами руські князі, то серед них коронування Данила, найімовірніше, породило сильні підозри, чи не заявляє Данило таким чином про свої амбіції на всю колишню Русь. Данило такі амбіції справді виношував, але їх реалізації сильно заважали монголи. У яких, щоправда, також складалося не все гладко, і Данило тими труднощами безсоромно скористався.

Десь у 1255 році помер Батий, Данило радісно плеснув Василька по плечу та надіслав у Сарай свої щирі співчуття. І почав уважно стежити за подіями. Події в Сараї почали розвиватися якнайкраще,

тобто там почалася колотнеча, яка стрімко переросла в гостру внутрішню кризу. Спочатку спадкоємцем Батия став його син **Сартак**, який недовго ходив здоровий, бо його швиденько отруїли. Владу спробувала було перехопити вдова Батия, пані Боракчин-хатун, яка надумала зробити ханом свого дев'ятилітнього сина **Улагчі**. Звичайно, що після того хлопчика також знайшли отруєним, але Боркачин-хатун було не спинити, дітей у неї було чимало, і вона висунула нову кандидатуру — найменшого сина **Туда-Менгу**. А одночасно звернулася по допомогу до одного з онуків Чингісхана Хулагу, який воював у Ірані. Однак брат Батия **Берке** зумів вгамувати заповзятую невісточку, хоча для цього йому довелося її вбити. І всім одразу стало зрозуміло, хто стояв за отруєннями Сартака й Улагчі, а також хто буде наступним ханом. І таким ханом у **1257** році справді став згаданий Берке.

Поки ординці отак вовтузилися, Данило вирішив скористатися зручним моментом і почав очищати від монголів Галицьке Пониззя й Київську землю. І зрештою переможні полки Данила підійшли під самий Київ, яким за ханським ярликом тоді володів Олександр Невський.

Така активність дуже не сподобалася ординському беклярбеку **Куремсі**, який відповідав за правопорядок на правому березі Дніпра. От він і рушив на Данила з виховною метою. В історії серія тих походів має назву **Куремсина Рать**, і цікава вона тим, що Данило не злякався, а сам вирішив провчити монголів.

У розпал тієї Куремсиної Раті Данило і Василько сиділи, втупившись у карту, намагаючись вгадати, куди беклярбек подається і де краще його перепинити. Аж тут у княжу світлицю ввалився запорошений з дороги воєвода, який козирнув і попросив дозволу доповісти.

— Доповідайте, — дозволив Данило.

— Ваша Величносте, дозори доповідають, що кіннота монголів під командуванням Куремси помічена на території королівства, — доповів воєвода й виструнчився.

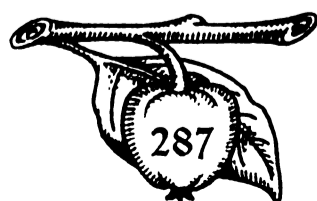
— Де конкретно вона помічена? — терпляче уточнив король.

— Можна, я на карті покажу?

— Показуйте.

— Ось тут, — тицьнув воєвода в карту товстим пальцем.

Данило й Василько придивилися до місця, куди показував воєвода, і здивовано переглянулися. І голосно розсміялися.

— Так він же йде прями́сінько на Кременець, — реготав Василько. — Невже він сподівається його взяти?

— Нема ума, щитай каліка, — посміхаючись, підсумував король Данило і наказав воєводі піднімати резервні полки в похід.

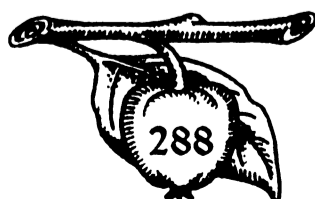
Зайве говорити, що Кременець Куремсі взяти не вдалося, бо це ж таки Кременець, і беклярбек під його стінами лише зганьбився. У наступному поході він уже тримався від Кременця подалі, однак спробував було взяти інші міста. Але війська Василька й Данила діяли скоординовано та у взаємодії зі сторожовими полками, задалегідь розставленими по південно-східних містах королівства. Добре себе зарекомендував і Лев Данилович, який, б'ючи монголів під Луцьком, набував потрібного майбутньому правителю практичного досвіду. У результаті Куремса повернувся в Сарай геть червоний від сорому, і це був перший на Русі випадок успішної збройної відсічі зарозумілим монголам.

Новий хан **Берке** Куремсу, звісно, з посади звільнив і призначив на його місце темника **Бурундая**. А це вже було серйозно — Бурундай був одним із полководців Західного походу і особистим другом Субедея. У **1258** році Бурундай сердито рушив на Данила з дуже великим військом, Данило одразу зметикував, що настав час домовлятися з монголами по-хорошому.

По-доброму домовитися не вийшло, на вимогу сердитого Бурундая Данилові довелося зруйнувати укріплення в містах Володимирі, Луцьку, Кременці, Данилові, Черні та деяких інших. Довелося також надати Бурундаю військову допомогу в походах на Литву й Польщу.

Обидві вимоги були дуже неприємні, ключові міста королівства без укріплень ставали ніби голі й беззахисні. А спільні з монголами вимушені походи Василька на Литву (1258) і Польщу (1259) суттєво зіпсували стосунки Данила з литовськими й польськими партнерами. Так пишуть українські історики, які спираються на Галицько-Волинський літопис.

Польські й литовські історики з повагою ставляться до того літопису, але нагадують, що його писала людина, яка отримувала зарплатню в Данилового бухгалтера. І натякають, що літописець дії свого роботодавця виправдовує. А насправді спільні з монголами походи в Литву й Польщу цілком могли бути організовані самим Данилом. Бо як кожен порядний середньовічний правитель, король Русі виношував амбітні плани територіальної експансії, а тут якраз сердиті монголи нагодилися. Чому б їхню лють та жагу наживи не

перенести з власних земель на землі сусідів? І заодно послабити своїх європейських партнерів.

Українські історики з таким поглядом категорично не згодні, бо не міг же Данило Галицький так зіпсувати Україні стосунки з нашими майбутніми партнерами по ЄС. Тому наводять масу аргументів, які доводять — Данило був чудесною, порядною людиною. А брати участь у спільних з монголами походах на Литву й Польщу був вимушений. Хоча завжди робив це з великою неохотою і щоразу чемно вибачався.

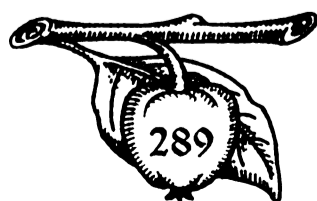
Як воно було насправді, ми зараз навряд чи дізнаємося. Усяко могло бути, бо в середні віки ігри престолів знали й не такі кульбіти. Ясно одне — Данило постійно виношував плани розширення своїх володінь. А яких меж сягали ті плани — ми зараз можемо лише здогадуватися. Хоча судячи з його дій, а також спираючись на географію династичних шлюбів, замашки в короля Данила були грандіозні. І, швидше за все, експансія на північ і на захід, з розширенням території Королівства Русі за рахунок польських, білоруських і литовських земель постійно знаходилася на його порядку денному.

Втім, ті землі й так згодом об'єднуються, хоча інтеграційна ініціатива перейде в руки литовських князів. Тому та держава й отримає назву Велике князівство Литовське, а не Велике українське королівство Русі. Але на плин історії це суттєвого впливу не матиме — був би займався інтеграцією Данило Галицький, результат був би той самий, середньовічна литовсько-білорусько-українська держава виникла б і в такому разі. Просто мала б іншу назву.

Останні роки життя Данило провів переважно у своїй резиденції в улюбленому Холмі, де він і помер у **1264** році. А літописець, відгукуючись на смерть короля Данила, називає його «другим по Соломоні».

Це, звичайно, метафора, але якщо бути об'єктивними, то мусимо погодитися, що Данило був винятково здібним державним і військовим діячем. Якому, крім того, довелося діяти у винятково складних історичних умовах. А підсумки його життя свідчать, що ніколи не варто опускати руки. Бо не буває безвихідних ситуацій, а бувають лише люди, які впали у відчай. Данило ж у відчай ніколи не впадав, тому заслужено користується в історії України шаною й повагою.

Загалом за правління Данила територія Королівства Русі значно менше постраждала від ординської навали і в подальшому перебувала від Орди в меншій залежності, ніж, наприклад, Володимиро-Суздальське князівство. Принаймні нащадкам Данила не доводи-

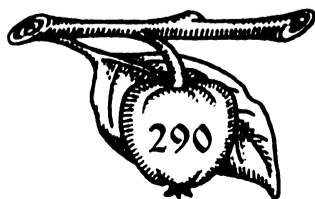
лося їздити в Орду за ярликами, як це століттями робили рязанські, московські й володимирські князі. Тому Королівство Русі об'єктивно мало більше можливостей цивілізовано розвиватися, хоча наявність під боком середньовічної Європи суспільному прогресу Русі сприяла далеко не завжди.

Важливо, мабуть, добрим словом згадати і про характер особистісних стосунків між двома братами — Данило й Василько, здається, взагалі ніколи між собою не сварилися. А ще вони були дуже хорошими синами, і їхня мама, шановна пані... імені якої ніхто точно не знає, мала повне право своїми дітьми пишатися. Та і як було їй не пишатися, якщо починали хлопці своє політичне життя вигнанцями, поневіряючись разом із мамою світами. Загартовані з дитинства, послідовно повертали батьківський спадок, і зрештою їм таки вдалося вибитися в люди. Однак якими могутніми не ставали б її сини, вони завжди слухалися свою маму. До речі, існують навіть історичні свідчення, що корону від римського папи Данило прийняв, щоб догодити мамі. Бо їй хотілося відчутися себе мамою справжнього короля.

Після смерті Данила його син і спадкоємець **Лев Данилович** успадкував від батька титул короля Русі (хоча й не коронувався, бо не було часу) та амбітні плани подальшої територіальної експансії. Батьковим СУВом (спокійною українською впертістю) Лев ніколи не користувався і закинув його кудись на горище. Бо характером був увесь у свого дідуся, Мстислава Удатного. І теж вважав, що найкраща дипломатія — це міцні кулаки.

Лев розпочав своє самотійне правління тим, що одразу зіпсував нам стосунки з Литвою, бо, висунувши свої претензії на посаду великого князя литовського, так розхвилювався, що затіяв бійку з князем Войшелком і особисто його вбив. То, взагалі-то, досить паскудна історія, і Лева Даниловича вона аж ніяк не красить. Тим паче, що й посади не здобув, і стосунки з литовцями зіпсував. Потім Лев узявся псувати відносини з поляками, і на цій ниві також швидко досяг неабияких результатів. Через які був вимушений у 1272 році перенести столицю з Холма у Львів. І одразу оточив місто мурами, розуміючи, що з таким характером, як у нього, його скоро почнуть бити. Однак ні литовці, ні поляки битися з Левом спочатку не дуже хотіли, і це неабияк засмучувало онука Мстислава Удатного.

Але Лев скоро знайшов вихід зі становища й подався в Орду. Де почав щось таємничо шепотіти на вухо тодішньому беклярбеку **Ногаю**. Українські історики із сумом спостерігають за тими перемовинами, бо якщо Данила ще сяк-так можна виправдати, розповідаючи, що Бурундай примусив його брати участь у мон-

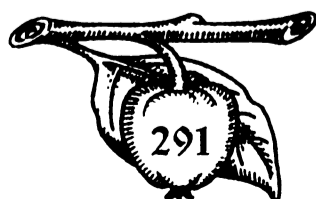
гольських походах на сусідів, то у випадку з Левом Даниловичем виконати це завдання складніше. А литовські й польські історики, не сумніваючись, кажуть, що серія грабіжницьких походів Орди на литовські й польські землі була інспірована саме королем Русі Левом Даниловичем.

Лев Данилович правив 40 років і весь цей час ніяк не міг вгамуватися. Постійно когось бив, потім били його, потім він давав здачі й намагався захопити Краків, йому дали по зубах, він не вгамовувався й захопив Люблін і на radoщах пішов бити угорців, захопив частину Закарпаття з містом Мукачевим, угорці йшли бити його, і все повторювалося. Тобто сумно не було. Ні йому, ні його друзям-ворогам.

А якщо раптом ставало сумно, то непосидючий Лев Данилович гукав на забаву монголів або Тевтонських лицарів — і весела бійка поновлювалася. Навіть дивно, як він при такому характері прожив цілих 73 роки, ще й помер у 1301 році своєю смертю.

Не таким був його двоюрідний брат **Володимир Василькович**, який успадкував батькову **Волинь**. Цей князь битися не любив, більше книжки читав і стежив, щоб акуратно велися літописи. Ще любив поговорити з розумними людьми про релігію, мистецтво й філософію. Тобто за характером був повною Леву Даниловичу протилежністю. І в наш час був би нормальною інтелігентною людиною. Проте йому випало народитися князем, професійні обов'язки якого передбачали періодичну участь у битвах. В одній з таких битв Володимиру Васильковичу поцілили списом у око, після чого він взагалі втратив інтерес до війн. А незабаром, у 1288 році, і помер. Але в історію увійшов позитивною людиною, чому, імовірно, має дякувати своїй дружині, **Ользі Романівні**. Бо є версії, що ту частину Галицько-Волинського літопису, яка присвячена Володимиру Васильковичу, писала його рідна жінка. Дуже вже гарно написано. У такому разі княгиня володимирська, Ольга Романівна, може вважатися першою українською письменницею.

Галицько-Волинський літопис доведено лише до 1292 року, і чому його припинили писати, історики не знають. Чи то справді Ольга Романівна втратила до літопису після смерті чоловіка інтерес, чи сама тоді померла, але подальші події в Королівстві Русі виглядають якось тьмяно, ніби в тумані віків. Хоча Галицько-Волинська держава перебувала тоді в zenіті могутності, але документальних даних про реальний перебіг подій у фахівців, на жаль, дуже мало. Що не може не тішити різних фантазерів від історії, яким брак достовірних даних завжди відкриває широке поле для найнеймовірніших вигадок.

Сільська історія, однак, суворо дотримується принципів достовірності, і дідусь своїй фантазії волі не дає. Ну, принаймні старається. Тому буде й далі спиратися лише на науково обґрунтовані дані.

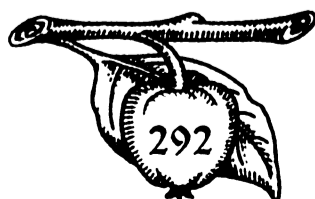
Після смерті Лева Даниловича в 1301 році корону і владу успадкував його син, король **Юрій I Львович**, про діяння якого ми знаємо лише з іноземних джерел. Але й того, що відомо, достатньо, аби припустити, що за характером, розумом і далекоглядністю король Юрій I нагадував свого дідуся Данила Галицького.

При владі він був відносно недовго, лише сім років (1301–1308), але керував державою активно і впевнено. Саме король Юрій забезпечив офіційне визнання в 1303 році Константинополем Галицької митрополії, за що київський митрополит у Володимирі-на-Клязьмі дивився на нього, як на сатану.

Проте Юрій чхав хотів на думку Залісся й більше займався облаштуванням своїх володінь. Під сердитими поглядами львів'ян він переніс столицю королівства на Волинь, у Володимир, і тепер мешканці цього чудового міста мають повне право пишатися, що живуть у столиці європейського королівства. Втім, мешканцям Володимира-Волинського і без того є чим пишатися — в Україні не так багато міст, які можуть похвалитися хоча б приблизно такою древньою та славною історією.

Перенесення столиці Юрієм, певно, було демонстрацією відходу від зовнішньополітичної лінії, яку вів його батько, Лев Данилович. Багаторічний курс на конфронтацію з усіма без винятку сусідами на той час загрожував формуванням потужної антируської коаліції, тому Юрію довелося вести мирну, помірковану політику. Він одразу зблизився з мазовецьким князем Конрадом, одружившись з його донькою. А щоб мати противагу Литві, яка на той час безсоромно посилилася, Юрій установив зловісні стосунки з Тевтонським орде-ном. Щоправда, не всі його війни були вдалими, поляки повернули собі Люблін, а угорці знов відвоювали Закарпаття. Зате, майстерно граючи на суперечностях в Орді, руський король відновив східні й південні кордони, перенісши їх до Південного Бугу й Дністра.

І тут логічно буде згадати про одну таємничу й дивовижну землю, про яку дідусь поки що в цій книзі ще не згадував. Історія України взагалі тим цікава, що містить у собі багато незвіданого, незвичайного і несподіваного. Бо в минулому якої іще європейської країни можна донині робити географічні відкриття? І знаходити там величезні маловивчені історичні області, населені незвичайними людьми? А от в історії України — запросто.

На попередніх сторінках цієї книги читач уже зустрічався з волелюбними й нікому непідлеглими **берладниками** та **бродниками**. Які літописів про себе не писали і все, що ми про них знаємо, це те, що вони були волелюбними і нікому не підлеглими. А на будь-які спроби руських князів себе підкорити відповідали лютим спротивом. Ще й підступно мстилися тим князям, виступаючи союзниками їхніх ворогів. За що офіційні літописці, явно на вказівку ображених князів, відгукуються про тих волелюбних людей без особливих симпатій. А здебільшого і взагалі намагаються про них не згадувати, щоб не робити їм реклами.

І якщо вже дідусь почав розповідати про наших неслухняних предків, які всяких там рюриковичів не шанували і своїми правителями не вважали, то не розповісти хоча б трохи про маловідому поки що широкому загалу **Болохівську землю** було б із мого боку неправильно.

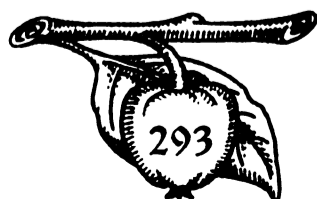
Щоправда, в науковому середовищі ця земля добре відома, а працьовиті українські історики продовжують цю тему сумлінно досліджувати, і у вітчизняній історіографії вже є чимало присвячених Болохівщині наукових праць. Які, однак, вичерпних відповідей на всі запитання допитливих людей поки що не дають.

Де знаходилася ця земля? Що за люди там жили? Яким був політико-адміністративний устрій Болохівської землі, хто нею правив і чи правив нею взагалі хто-небудь? Чітких відповідей і на ці запитання у дослідників наразі немає. Взагалі, будь-яке питання, яке стосується Болохівської землі, є дискусійним і ще чекає на своє ретельне наукове вивчення.

Але вже зараз, на підставі вже відомих науці даних можна охарактеризувати Болохівську землю як суверенне державне утворення небайдужих громадян, засноване на традиціях народовладдя і широкого самоврядування. В епоху посилення князівської влади на всіх дотичних територіях, та і в Європі в цілому, Болохівщина являє собою унікальний приклад сталого розвитку великої історичної області без яскраво вираженої сильної державної влади.

Проте влада там була, літописи містять чимало свідчень про «болохівських князів», але ні щодо їх походження, ні стосовно реальної ролі в управлінні Болохівщиною відомостей немає. Водночас відомо про важливу роль у болохівців народних зборів (віча), які в ту пору ухвалювали чи не всі вагомі рішення щодо тих чи інших питань внутрішнього життя та взаємин із сусідами.

Чітких кордонів Болохівщини, як дідусь уже казав, історикам досі встановити не вдалося, але локалізується вона десь на стикові

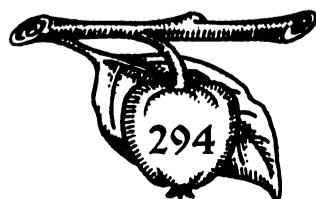
південно-східної частини Волині та північних районів Поділля і в різні роки поширювалася аж до сучасної Житомирської області. Населення її було строкатим і розмаїтим, щодо його етнічного складу єдиної думки також немає. Бо дослідники знаходять свідчення про проживання на тій території різних етнічних груп, зокрема нащадків хозар, печенігів, різних груп чорних клобуків тощо. Щоправда, домінуючої ролі руського етносу в Болохівській землі ніхто з серйозних учених, здається, не заперечує, тому є підстави вважати, що болохівське населення було поліетнічним з провідною роллю слов'янської (тобто давньоукраїнської) компоненти.

Релігійна ситуація, як можна здогадатися, також була барвиста, і там можна було зустріти представників усіх тогочасних вірувань, від язичницьких волхвів, аж до мусульман та православних. Проте ні про які внутрішні громадянські конфлікти в Болохівській землі невідомо, що дозволяє висловити припущення стосовно глибоких традицій етнічної та релігійної терпимості, характерних для тамтешнього населення.

Відома Болохівська земля здебільшого завдяки руським літописам, які описують спроби князів приборати контроль над тими нікому непідлеглими землями. Але такі спроби були безуспішними, болохівці несамовито відбивалися, і навіть могутньому Данилу Галицькому приєднати непокірну Болохівщину до своєї держави так і не вдалося. Хоча він кілька разів здійснював проти «татарських людей» великі походи.

«Татарськими людьми» болохівців літописи називають не випадково. Постійна конфронтація з руськими князями, які не могли спокійно змиритися з існуванням «нічийної», з їхнього погляду, великої території змушувало болохівців укладати союзи з їхніми ворогами. У добу ординської навали Болохівська земля не була спустошена татарами, оскільки місцеві князі відкупилися хлібною даниною та обіцянкою постачати у монгольську армію певну кількість зерна. З деяких літописних свідчень можна припустити, що болохівці часом надавали татарам воєнну допомогу і практично весь ординський період підтримували з ними союзницькі взаємини. Проте засуджувати їх за це не варто — зазіхання на свободу болохівців з боку руських князів штовхали Болохівську землю в зону впливу Орди невідворотно.

Об'єктивні дослідження свідчать, що контроль з боку Орди за життям населення підвладних територій часто був досить номінальним і в будь-якому разі чутки про жахливе татаро-монгольське іго на території сучасної України сильно перебільшені. Загроза з боку руських князів, того ж Данила Галицького, була для болохівців значно серйознішою небезпекою, ніж залежність від ординців.

Які і в решті українських земель обмежувалися відносно необтяжливою даниною, ще й змушені були стежити, щоб населення не надто визискували місцеві «рідні» правителі. Тому деякі дослідники висловлюють припущення, що ординські баскаки часто виступали в ролі стримувального чинника, який не дозволяв князям занадто експлуатувати та обдирати населення підвладних їм територій.

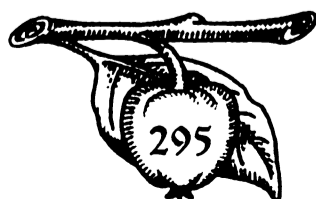
Водночас Болохівська земля виступала потужним магнітом для простого населення, яке в разі конфлікту з князями та їхніми представниками чи через невдоволення їхньою податковою політикою спокійно переселялося на Болохівщину. І це також примушувало князів зайвий раз задуматися перед тим, як оголосити людям про запровадження нових податків.

Є також вітчизняні історики, які, наголошуючи на демократичних традиціях болохівців, вбачають у Болохівській землі передтечу майбутньої козацької держави. Та і взагалі підкреслюють, що волелюбні традиції наших предків виникли ще в сиву давнину, а болохівський феномен також зіграв свою помітну роль в процесі формування специфічних рис українського національного характеру. Серед яких волелюбність, зневажливе ставлення до правителів та вроджена огида до будь-яких форм державного утиску займають далеко не останнє місце.

А загалом історія Болохівської землі заслуговує на ретельне й уважне вивчення, яке, щоправда, сильно ускладнює відсутність достовірних і об'єктивних джерел. Отже, хоча Болохівщина й вивчається істориками уже понад два століття, тут є ще чимало роботи і для майбутніх поколінь українських дослідників.

Дідусь трохи захопився, розповідаючи про волелюбних болохівців, і на мене, мабуть, наші князі й королі вже ображаються. Вони ж звикли, що вся увага істориків лише до них. Зараз ми поговоримо і про правителів, але варто пам'ятати, що створення і посилення міцної централізованої держави далеко не завжди відповідає інтересам широких верств населення. А дуже часто й навпаки. Тому не слід розглядати особисті невдачі якихось князів чи королів, яким не вдалося створити безвідмовну вертикаль влади, як загальнонародне горе. Припинення княжого роду чи перехід території під владу сусіднього, навіть іноземного правителя, не означало погіршення умов життя простих людей. А часто й навпаки, особливо коли новому правителю для закріплення свіжих володінь доводилося йти на серйозні політичні, економічні чи релігійні поступки. Так у ту пору жила уся Європа, і територія України не була винятком.

Після смерті короля Юрія, у 1308 році, на чолі Королівства Русі, за старою галицько-волинською звичкою, знову стають два брати —

Андрій і Лев II. Власне, це вже був третій випадок співправління двох братів і втретє ми бачимо при владі дуже дружних і розумних правителів.

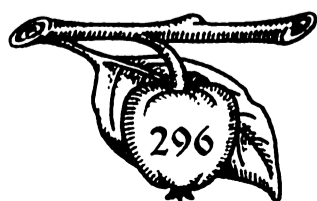
Обидва Юрійовичі, які спільно правили з 1308 по 1323 рік, продовжили лінію свого батька, щоправда, не так вдало, як він, оскільки на той час баланс сил у регіоні змінився — традиційні противники Русі не лише посилювалися, а й увійшли між собою у змову. Та навіть і в такому випадку брати зуміли би з ними впоратися, якби ж не кляті монголи. У битві з якими у **1323** році й загинули обидва руські королі.

Після смерті братів влада деякий час номінально належала **Володимиру Львовичу**, який, будучи надто юним, не був здатним ефективно управляти державою. Тому реальна влада належала боярсько-олігархічній раді на чолі зі знаменитим боярином **Дмитром Дедьком** — то була дуже непересічна особа, роль якої поки що до кінця не вивчена. Але відчувається масштаб. Бо в умовах, коли фактично згасла династія Романовичів, саме Дедько вирішував, кому бути в Русі королем — спочатку вибір упав на сина мазовецького князя **Болеслава Тройденевича**, який і коронувався під іменем **Юрія II**. Але перед тим перейшов у православну віру. Яким він був королем, невідомо, але, мабуть, пробував керувати. Хоча Дмитру Дедьку король був потрібен лише як ширма. У 1340 році король Юрій II Тройденевич раптом помер, бо з'їв щось отруйне, а людям сказали, що так йому й треба, бо король хотів перейти в католицизм. Люди схвально кивнули головами й повернулися до своїх справ.

Згасання династії і вакансії на троні завжди ставили середньовічні держави в дуже ризиковане становище, бо одразу з'являлося чимало претендентів на владу. Тут же розігралися апетити в польського короля Казимира III, який у **1340** році рушив на Львів з нехорошими намірами. Казимир захопив Львів і вивіз звідти обидва комплекти королівських корон.

Але Дмитро Дедько не розгубився, викликав з Орди монгольське військо й переконливо довів Казимиру III, що присвоєння чужого майна — гріх. Повернувшись із походу на Польщу, Дедько подякував монголам і призначив на посаду короля Русі представника вже литовської династії Гедиміновичів — **Дмитра-Любарта**. Який, утім, здавна жив на Волині і вважав себе українцем.

Казимир III сидів у себе в Польщі й ображено шмигав носом, чекаючи, поки помре отой негідник Дедько. А дочекавшись його смерті в 1349 році, знову рушив на Галичину з військом. І з цього моменту Королівство Русі перетворюється на арену тривалого про-

тистояння між Польщею та Литвою, яке закінчилося аж у **1387** році відходом **Галичини** під владу польських королів, **Волині** — великих князів литовських, а **Буковини** — до **Молдови**. Яка якраз перед тим почала стрімко посилюватися й шукала собі місця під сонцем.

Зазвичай, коли мова заходить про **1387** рік, обличчя українських істориків стають особливо серйозними, а голоси — трагічними. І вони починають підводити історичні підсумки Королівства Русі, що більше скидається на некролог. А між тим, поховальні обряди тут недоречні. Чому? Тому, що надворі стояло XIV століття і в цей час у Європі трони переходили з рук у руки з калейдоскопічною швидкістю, і було це цілком буденною справою.

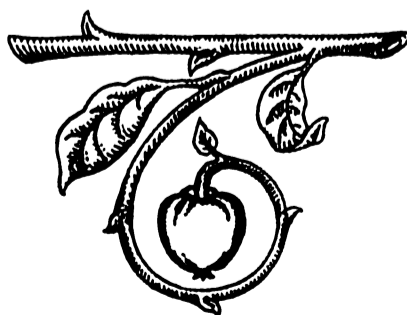
Крім того, як дідусь уже казав, ототожнювати особисті долі королів з долями країн і народів недоречно. Бо в такому разі виходить, що згасання, наприклад, в Угорщині династії Арпадів і перехід угорської корони до представників династії Анжу слід трактувати як окупацію Угорщини Францією. Чого, звісно, ніколи не було. Прихід іноземного короля на звільнений трон або приєднання тих земель до іноземної корони не означало поневолення чи, тим паче, окупації. Та навіть і розподіл земель між різними династіями не мав для народу катастрофічних наслідків, що ми бачимо на багатьох прикладах з історії Італії, Німеччини та і, зрештою, України. Без розуміння цієї обставини нема чого й братися за вивчення доби середньовіччя.

Історія земель Галицько-Волинської держави у 1387 році, звісно, не завершується. Однак її подальший перебіг цікавіше буде спостерігати ніби трохи збоку, що дасть нам змогу побачити, як наші предки виглядали в очах сусідів.

Ставати на позиції всіх сусідів Русі, мабуть, не варто, а ось те, якими очима на політичні процеси в регіоні дивилася **Литва**, — буде дуже корисно. І, думаю, цікаво. Бо і в звичайному житті дивитися час від часу на себе очима довколишніх не завадить.

Крім того, перемістившись у Литву, ми логічно перекинемо місток у наступне державне утворення, важливою органічною частиною якого стала й територія сучасної України — у Велике князівство Литовське.

Тож, якщо заперечень нема, наш подальший путь лежить у **середньовічну Литву**. Перегортаємо сторінку.

 Популярні коментарі

Міндовг Правильно, дідусю. Пора подивитися, як оті хлопці виглядали нашими очима. Бо ти ото пишеш, що Данило молодець, а між тим, негідником був отой Данило, між нами кажучи.

Данило На себе краще подивися.

Василько Ти, Міндовже, мого брата не займай, бо як вріжеш! Забув, як я тебе провчив у 1258 році?

Батий Дідусю, от нашо тобі та Литва? Краще про Үлус Джучі розкажи. Невже нецікаво, як Русь виглядала в очах монголів?

Дід Свирид Буде і про Үлус Джучі, але було би краще, якби ви самі свою історію записували. А то ви лише на конях гасали та бешкетували. Тому тепер історики в основному читають середньовічні плітки про монголів, записані іноземцями. Здебільшого до вас ворожими.

Батий Да? І що вони про нас пліткують?

Дід Свирид Що ви войовничі, зарозумілі й жорстокі.

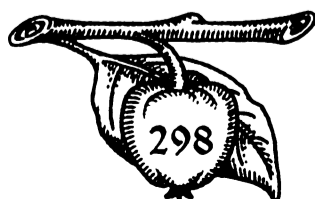
Батий Значить, усе правильно. Такими ми й були. Ха! А ви своїх предків бачили? З ними інакше й не можна було.

Данило Дідусю, забаньте того Батия, бо я його зараз вдарю.

Дід Свирид Зараз ми нікого не банимо, а переходимо до наступного параграфу.

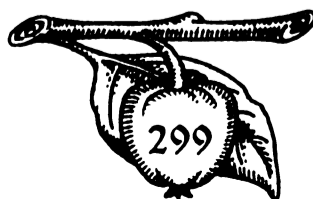
омічено, що національні характери литовців та українців мають підозріло багато спільного. І особливе місце серед ознак, які свідчать про ментальну близькість двох народів, займає приблизно однаковий ступінь їхньої огиди до державності. Бо предки і литовців, і українців приступали до створення в себе держав досить пізно, ще й робили це з великою неохотою. Ніби роблячи комусь послугу.

Литовці в цьому розумінні навіть перевершили українців, бо прийшли до ідеї державності значно пізніше, ніж наші предки. І їм аж до XIII століття вдавалося насолоджуватися щасливим і ніким не регламентованим життям серед лісів і луків на мальовничому узбережжі Балтійського моря.

Щоправда, сусідні народи, які вже увійшли в добу державності, несамовито литовцям заздрили й часто ходили на них у походи, щоб зіпсувати тим безтурботним людям їхнє приємне буття. Мусимо визнати, що й наші предки також не раз і не два приходили в литовські землі без запрошення та поводили себе там не найкращим чином.

Литовці, однак, люто огризалися й підкорити себе нікому не дозволяли. Ще й самі часто відповідали «візитами ввічливості» у складі великих і добре озброєних загонів. Тож середньовічні туристи, описуючи тогочасних литовців, відзначали, що в домашніх умовах вони дуже гостинні й добродушні. А от на війні — жорстокі та хижі.

З плином часу життя в оточенні не надто чемних сусідів змусило литовців взятися і за державотворення. Бо без державних інституцій складно організовано боронитися від непроханих зайд чи влаштувати проти них справедливі грабіжницькі походи. Цей процес призвів до появи в литовців у XIII столітті своєї централізованої держави, що тісно пов'язано з іменем **Міндовга**. Котрий об'єднав під своєю важкою рукою більшість місцевих князів і гучно, щоб усі почули, оголосив себе **великим князем литовським**.

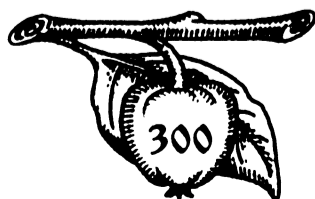

Міндовг. Зображення з книги Алессандро Гваньїні
«Хроніки європейської Сарматії», 1578 року видання

Оголошення було почуте, довколишні правителі недобре всміхнулися й повсідалися на коней. Та рушили у Литву, щоб глянути на того Міндовга поближче. А то був дуже цікавий персонаж не лише литовської, а й української історії. Хоча б тому, що його постійним спаринг-партнером виступав відомий уже нам **Данило Галицький**. Який, серед іншого, вплинув навіть на прийняття Міндовгом рішення вихреститися. Хоча це було непросто.

Річ у тім, що литовці довго і вперто трималися своїх язичницьких вірувань, і їх можна зрозуміти. Бо як можна відмовитися від таких хороших богів, як Дьявас, Перкунас чи Аушріне? Не кажучи вже про бога шлюбу та кохання Пізюса. Однак майже всі народи навколо були вже вихрещені, і жити поряд з литовськими язичниками їм не вистачало ніякого християнського терпіння.

Взагалі-то литовці не були якимись фанатично відданими ідеям язичництва племенами і ставилися до релігійних питань досить філософськи. А не так, як їхні історичні сусіди **пруси** — також балтські племена, котрі затято трималися своїх вірувань і ні про яке навернення у християнство навіть слухати не хотіли. Тому до пруссів постійно ходили місіонери, які смиренно несли їм істинну віру, а прусси великодушно піддавали тих місіонерів моторошним тортурам, різали та вішали на дубах, забезпечуючи католицьку церкву першокласними мучениками. Про одного з таких мучеників, Бруно Квортфуртського, дідусь уже якось згадував у першому томі «Історії». Отого самого Бруно, котрий сильно здивував великого князя київського Володимира тим, що зумів у 1008 році повернути у віру Христову навіть частину печенігів. А от із пруссами йому

цей номер не вдався, тож Бруно довелося втішитися причисленням себе до лику святих. Щоправда, для цього йому довелося пережити малоприємну процедуру відтинання голови, але є всі підстави вважати, що цей затятий місіонер свідомо шукав собі саме таку мученицьку смерть.

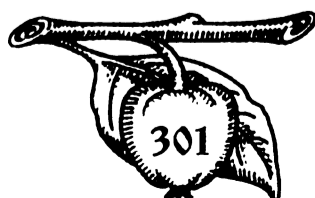
Таке взаємовигідне співробітництво між Римом і пруссами тривало досить довго, аж поки то все не набридло польським князям, яким невгамовні прусси сильно заважали будувати процвітаючу середньовічну польську державу. Заважали навіть не тим, що були язичниками. А своїми постійними бешкетами у польських землях, на що польські королі та князі відповідали каральними походами і те криваве добросусідство між поляками та пруссами тривало кілька століть. Аж поки прусси якось необачно не пограбували в Мазовії та Хелминській землі понад 300 католицьких храмів.

Принаймні князь Конрад I Мазовецький, скаржачись римському папі на безчинства пруссів, акцентував його увагу саме на пограбованих храмах. Зрозуміло, що папа Гонорій III не міг стерпіти такої наруги і заприсягся розібратися з тими пруссами з усією невблаганною суворістю римського понтифіка. І не просто оголосив у **1218** році проти них хрестовий похід, але й нацькував на пруссів ордени хрестоносців.

Спочатку, щоправда, прусси лише посміювалися та спокійно перемолотили іспанський **орден Калатравів**, яким не допоміг і багатий досвід боротьби з сарацинами. Спільні походи польських князів Лешка Білого, Конрада Мазовецького та Генріка Бородатого серйозного враження на пруссів також не справили і охоти грабувати польські землі у них не відбили. Не міг нічого вдіяти з пруссами і **Орден мечоносців**, полем діяльності якого були землі сучасних Латвії та Естонії. Для боротьби з пруссами Конрад Мазовецький навіть створив власний польсько-німецький **Добжинський орден**, але і його правоохоронна діяльність не увінчалася успіхом — прусси преспокійно грабували собі Мазовію, не звертаючи на тих кумедних хрестоносців ані найменшої уваги.

А якось навіть підійшли до замку самого Конрада та попросили в нього коней, щоб відвезти додому награбоване в його ж землях. Що мусив бідолаха робити? Конрад нишком віддав нахабним пруссам коней, на яких приїхали його гості, ще й їхній верхній одяг. Гості були дуже невдоволені.

В цих умовах мазовецький князь був просто змушений звернути свій благальний погляд у бік **Тевтонського ордену**, про який було відомо, що вони хоч і темні фанатики, проте битися уміють добре.

Тож тевтонці, на запрошення князя Конрада, діловито прибули в Польщу у **1230** році й осіли там на умовах тимчасової оренди строком на 20 років. Та хазяйновито огледілися довкола.

Після чого розпочали будувати свої замки, поступово просуваючись углиб пруських земель, несучи тамтешнім племенам світло істинної віри з такою звірячою жорстокістю, що оповідати про те все детально дідусь не наважитья з гуманістичних міркувань.

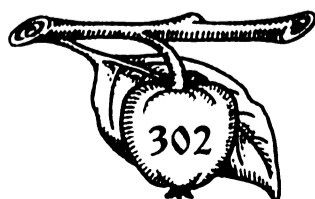
Згодом тевтонці взагалі забудуть про те, що їх пустили в гостинну Польщу тимчасово, почнуть поводити себе нахабно, і вгамувати їх вдасться лише у **1410** році спільними зусиллями поляків, литовців, білорусів та українців в ході знаменитої **Грюнвальдської битви**, про яку дідусь детально розповість уже в наступному, третьому томі «Історії».

Литовці ж дивилися на середньовічні безчинства тевтонських релігійних фанатиків на сусідніх землях не приховуючи осуду, хоча й до пруссів великих симпатій також не відчували. Але побачивши, якими методами насаджується католицизм, ряд литовських князів уважніше придивився до православ'я. А багато хто з них навіть вихрестився, що рештою литовців було сприйнято спокійно — віротерпимість і толерантність здавна характеризують цей чудовий народ. Головне, щоб їх самих не чіпали, ні до чого не примушували та не заважали жити, як їм хочеться. Здається, таке ставлення до життя характерне не лише для литовців, але й для українців, що також підтверджує дідову тезу про підозрілу ментальну близькість двох наших народів.

Муза історії Клію, вочевидь, любить наші народи й постійно турбується, щоб противники в нас були якомога сильнішими. Бо, видно, вважає, що лише в боротьбі із сильним ворогом у народу може вигартуватися непереможний дух найвищого гатунку. Імовірно, саме тому ще на світанку становлення литовської державності історія послала литовцям для випробувань ті ордени хрестоносців.

Першим таким випробуванням для молодої литовської держави став **Орден мечоносців**. Які не лише насаджували католицизм серед предків латвійців і естонців, але й зацікавлено поглядали у бік Литви. Литовцям такий нескромний інтерес з боку мечоносців не сподобався, вони оголосили Орден терористичною організацією й розпочали проти нього широку антитерористичну операцію. Довго й методично їх лупцювали, аж нарешті, **22 вересня 1236 року, у битві при Сауле**, розгромили мечоносців ущент.

Муза історії хмикнула й вирішила ускладнити литовцям задачу. І підсунула їм із заходу **Тевтонський орден**. А щоб було ще складніше, звеліла недобитим мечоносцям влитися в склад тевтонців у

ролі автономного **Лівонського ордену**. Та з цікавістю спостерігала, що ж буде далі. А й справді цікаво — язичників-литовців з півночі та з заходу огорнула агресивна організація християнських фундаменталістів дуже радикального толку. Литва, однак, не злякалася, і зараз її історія може похвалитися десятками переможних битв з тевтонцями, на тлі яких розрекламоване російськими міфологізаторами історії **Льодове побоїще** виглядає невинною дитячою грою в сніжки.

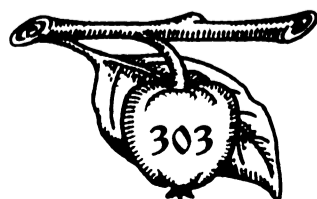
До речі, практично одночасно, у 1237 році, муза історії Клію підкинула квест із хрестоносцями й Данилу Галицькому. Тевтонці, відчувши себе у Польщі господарями становища, посіли й штаб-квартиру заснованого Конрадом Мазовецьким польсько-німецького Добжинського ордену. Конрад на тевтонців страшенно розсердився, але витурити їх із Добжина не зумів. Тому подарував виставленим на вулицю добжинським лицарям місто **Дорогичин**, який узагалі-то належав Волинському князівству. Але Данило з Васильком такої щедрості за їхній рахунок не оцінили і **в березні 1238 року** стрімким маршем підійшли під Дорогичин і рішуче відібрали місто назад. У полон тоді потрапило чимало крижаків (хрестоносців) на чолі з **магістром Бруно**.

Серед дослідників, однак, немає єдиної думки щодо реального перебігу подій під Дорогичином. Під перами декотрих вітчизняних популяризаторів історії вони розростаються в складну воєнно-дипломатичну операцію загальноєвропейського масштабу, вінцем якої стала грандіозна битва під стінами Дорогичина, у результаті якої Данило здобув стратегічну перемогу, а від хрестоносців залишилася лише купа металобрухту.

Водночас професійні історики у своїх висновках значно обережніші. А дехто з них стверджує, що битви не було зовсім — проста поява сердитих волинських полків під мурами Дорогичина примусила хрестоносців здатися без бою. В будь-якому разі, Дорогичин Данило з Васильком повернули, а недобитки добжинців востаннє вигулькують у квітні 1242 року у битві при Легниці. У тій самій, у якій монголи вщент розтрощили польсько-німецьке військо, після чого весело поскакали ловити угорського короля Бейлу IV.

Хай там як, але дорогичинський урок пішов хрестоносцям на користь, більше охоти просуватися на територію галицько-волинських земель вони не проявляли, і за це Данило та Василько цілком заслуговують на наші з вами схвальні епітети.

Тут доречно згадати, що Дорогичинська сутичка з хрестоносцями під талановитим пером **Миколи Бажана** виросла у грандіозну битву з масою кривавих подробиць і батальних сцен. Не будемо

засуджувати поета за творче переосмислення історичної дійсності, зокрема за його різку антинімецьку риторичку, бо згадаймо, що свою знамениту поему «Данило Галицький» Бажан писав у 1941 році. Коли мільйони українців і на фронті, і в тилу гостро потребували психологічної підтримки й талановитих свідчень, що наші предки здавна вміли бити німців. Яких Микола Бажан суворо попереджав, що нема чого лізти на землю, де

...галицького келепа злий дзьоб
Крізь забороло всаджується в лоб.

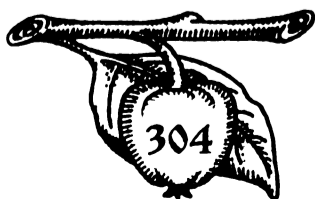
Ось у таких ось умовах розвивалися й міцнішали молоді литовська та галицько-волинська держави, ще не здогадуючись, що в майбутньому їм доведеться об'єднатися і довгий час виступати на європейській арені в якості єдиного, добре зіграного ансамблю.

Що ж до Литви, то якихось чітких планів щодо релігійного майбутнього країни у великого князя Міндовга не було — і до православ'я, і до католицизму він ставився однаково байдуже. Й, можливо, ніколи не став би королем Литви та ще й католиком, якби на сцену литовської історії не виїхав на баскому коні Данило Галицький. Який взагалі-то й не думав про навернення Міндовга в католицизм, просто так сталося.

А трапилося це ось як. У 1248 році, уже після монгольської навали та після об'єднання Галичини й Волині в одну державу, Данило, з метою встановлення з Литвою доброзичливих стосунків і керуючись далекосяжними експансіоністськими планами, оженився на сестрі литовського князя **Товтивіла**. Який доводився великому князю Міндовгу рідним племінником. Наступного року Міндовг несподівано захопив володіння Товтивіла й ще деяких менших литовських князів і зробив вигляд, що так було завжди. Ображений Товтивіл кинувся до свого могутнього галицько-волинського зятя, щоб той допоміг йому повернути відібрані дядьком Міндовгом землі. А одночасно звернувся з аналогічним проханням й до **Лівонського ордену**, котрий у ті часи вже оклигав та за підтримки тевтонців підняв голову на теренах сучасних Латвії та Естонії.

Таким чином, у 1251 році Міндовг опинився в скрутному становищі, бо з півдня на нього рушив Данило Галицький, а з півночі магістр лівонців **Андреас фон Фельфен**. Обидва зловісно помахували мечами, і Міндовг відчув себе незатишно. Але швидко оговтався й голосно гукнув римському папі, що давно мріє увійти в лоно єдино правильної латинської церкви.

Розчулений папа **Інокентій IV** просльозився й негайно видав буллу, згідно з якою Литва оголошується Королівством під про-

текторатом Римського єпископату. Та вислав Міндовгу новенький королівський набір, який складався з корони й скіпетра.

Такий різкий поворот сюжету насторожив Данила Галицького, бо магістр Лівонського ордену замість бити Міндовга, розкрив перед неофітом свої схвильовані обійми. Розцілувавши нового брата во Христі, фон Фельфен спитав, чим може бути йому корисним. Міндовг на це зашарівся й сором'язливо тицьнув пальцем у бік Данила. Який уже встиг захопити міста Волковиськ, Слонім і Здитів.

Лівонський магістр кинув у бік Данила злий погляд і рішуче вдягнув на голову відро, а Міндовг, задоволено хіхікаючи, скочив на коня. Спантеличений Данило зупинив своє військо, але побачивши, що противники не жартують, віддав лункий наказ і галицько-волинські полки миттєво найжачилися списками. Повисла незручна пауза, під час якої Товтивіл раптом теж вихрестився.

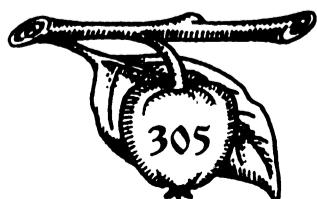
Зрозумівши, що на цьому етапі свою історичну місію в Литві він виконав, Данило повернувся додому, де віддався матримоніальним інтригам з метою заручення свого сина Романа з австрійською принцесою Гертрудою Бабенберг. Аж тут Данила покликала його мама, бо папські легати привезли якусь корону, треба би поміряти, чи не замала.

Коронувався Міндовг трошки раніше за Данила, **6 липня 1253 року**, і цю дату литовські школярі вчать на уроках історії Литви як одну з обов'язкових для запам'ятовування. Та і взагалі про Міндовга в литовських підручниках сказано багато хороших слів як про засновника держави й першого християнського монарха.

Сам Міндовг, однак, тих підручників, видно, не читав, бо поведив себе часом так, що й розповідати соромно. А через сім років узагалі з усіма розсварився, відмовився в **1260** році від титулу короля, показав папі язика й повернувся до звичного язичницького способу життя. Загалом процес християнізації Литви займе ще понад сто років і офіційно завершиться аж у **1387** році, при великому князі **Ягайлі**. Але про це дідусь також розповість уже в наступному, третьому томі нашої «Історії».

Данило ж коронувався в грудні 1253 року, у Дорогичині, однак, на відміну від литовського колеги, він у католицизм й не переходив. І титул короля собі залишив, хоча римському папі не було від того жодного зиску — Данило себе його боржником не вважав і лише посміювався, поправляючи перед дзеркалом корону.

Отже, у результаті тонких дипломатичних інтриг, які плів римський папа Інокентій IV в Литві й на Русі, папська скарбниця просто збідніла на два комплекти коштовних королівських

корон, а тогочасні політичні експерти, коментуючи дії Данила та Міндовга, лише захоплено плескали в долоні: «Оце так пройди-світи!». І висловлювали тверде переконання, що дві такі хороші держави мусять колись обов'язково об'єднатися. Неясно було лише, коли і як саме той процес відбудуватиметься, але більшість аналітиків схилялася до думки, що Данило Литву таки колись проковтне.

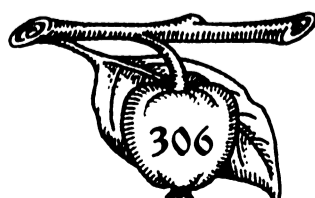
Данило й Міндовг, синхронно обвівши римського папу довкола пальця, відчули один до одного взаємну повагу й вирішили породичатися. І з цією метою зіграли весілля, на якому відсвяткували одруження **Шварна Даниловича** з литовською принцесою. Так хитрий Данило застовпив за своїми нащадками можливість приєднання до Королівства Русі ще й Литви. Нащадки дуже старалися, іноді навіть занадто, тому мрію Данила про **Балто-Чорномосрську геополітичну вісь** довелося втілювати в життя литовським князям. Інтеграційними зусиллями яких і була згодом створена потужна середньовічна держава **Велике князівство Литовське (ВКЛ)**, яким по праву пишаються і литовці, і білоруси, і українці.

Пізніше стосунки Русі з Тевтонським орденом більш-менш нормалізувалися, розпочалася жвава торгівля, і нащадки Данила підтримували з тевтонцями інтенсивні дипломатичні стосунки. Ті стосунки, щоправда, не дуже радували великих князів литовських, які, треба чесно зізнатися, дивилися на Королівство Русі не без підозри. І мали для цього чимало підстав.

Бо протягом перших років після смерті Міндовга королі Русі активно втручалися в литовські справи, не приховуючи, що хочуть над Литвою панувати. І якийсь час великим князем литовським там був зять Міндовга, син Данила Галицького **Шварн Данилович**.

Після смерті Шварна в Литві починається владна колотнеча, у яку енергійно втручається старший син Данила — **Лев Данилович**. Який намагається виконати батькову волю та об'єднати Литву з Руссю, але якось він так те робив, що краще би за це й не брався — литовці лише тісніше згуртувалися й почали люто відбиватися. Ображений Лев двічі (у 1274—1275 і 1277—1278 роках) приводив у литовські землі монголів під командою беклярбека Ногая, однак, незважаючи на завдані Литві величезні спустошення, симпатій литовських громадян завоювати чомусь не зумів.

Нарешті, у **1295** році на посаді великого князя литовського утвердився енергійний князь **Вітень**, який протягом усього свого двадцятиоднорічного правління вів практично безперервні жорстокі війни. Спочатку він довго й безжально гамселив Лівонський орден, посилив Литву союзом із **Ригою**, а далі взявся й за тевтонців. Однак,

Вітень. Зображення з книги Алессандро Гваньїні «Хроніки європейської Сарматії», 1578 року видання

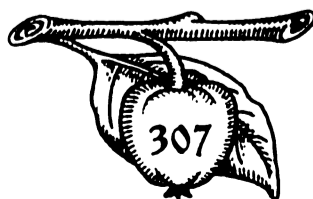
незважаючи на зайнятість, зумів викроїти трохи часу, щоб розпочати нарешті довгождане розширення литовської держави на південь.

За його правління, імовірно, і відбулося добровільне приєднання до ВКЛ ключових білоруських земель — **Полоцька й Гродно**. Таке об'єднання було історично зумовленим і вигідним для всіх сторін, окрім тевтонців. Яким посилення Великого князівства Литовського категорично не подобалося, а їхні єпископи проклинали Вітеня на чому світ стоїть. Аж нарешті, в **1316** році, ті щирі прокльони почуло небо, ударила блискавка і вбила Вітеня насмерть. Тевтонці зраділи й подивилися на своїх єпископів з великою повагою.

Єпископи там були, звісно, ні до чого, бо сучасні історики вважають загибель князя Вітеня від удару блискавки просто мстивими вигадками побитих ним опонентів. Тим паче, що успадкував владу його молодший брат **Гедимін**, за якого причин у тевтонців накликати громи й блискавки стало ще більше.

Між тим, Гедимін, який правив з **1316 по 1341 рік**, продовжив розпочату старшим братом справу ще успішніше, і при ньому територіальне розширення ВКЛ на південь стало головним вектором литовського державотворення. За правління Гедиміна до складу ВКЛ увійшла не лише більша частина сучасної Білорусі, а й низка земель сучасної України. І на цьому варто зупинитися детальніше.

Річ у тому, що брак достовірних першоджерел уже не перше століття заважає дослідникам реконструювати історію, наприклад,

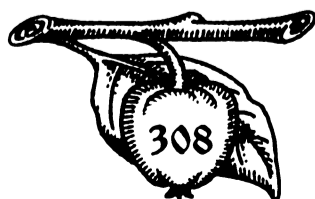

Гедимін. Зображення з книги Алессандро Гваньїні «Хроніки європейської Сарматії», 1578 року видання

Київської та Чернігово-Сіверської земель. І що саме там відбувалося в другій половині XIII та в XIV століттях, історики толком не знають. Існують припущення, що ті землі перебували в якійсь залежності від Золотої Орди, однак характер взаємин із золотоординцями їм точно не відомий. Тому припускається, що Орда в справі тамтешніх князів особливо не втручалася й обмежувалася періодичним збором натуральної данини, за якою приїжджали баскаки. Але тотального контролю Орди над тими землями не було, і чутки про якесь неймовірне татаро-монгольське іго в середовищі сучасних науковців прийнято вважати сильно перебільшеними.

Водночас, у першій половині XIV століття ВКЛ почала поступове територіальне зростання, яке поволі поширилося й на ті землі. У підручниках та методичних посібниках з історії України стверджується, що в 1321 (або 1323) році відбулася **битва на річці Ірпінь** між Гедиміном і коаліцією руських князів під керівництвом київського князя Станіслава. І що в тій битві перемогла литовська дружина, після чого Київська земля потрапила в орбіту впливу великих князів литовських. Однак безумовних доказів цього у фахівців немає, а ряд авторитетних дослідників взагалі заперечують, що така битва була. Нічого дивного в цьому нема, якщо згадати, що землі колишньої Русі частіше за все входили до складу ВКЛ узагалі без жодних битв.

А загалом історія Києва, Київської та Чернігово-Сіверської земель у вказаний період ще чекає на своїх дослідників, бо коли

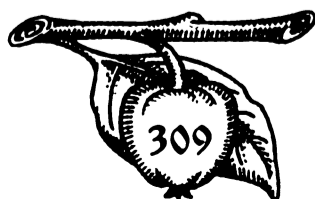
ми беремо до рук підручники з історії України, то складається враження, що після ординської навали життя було лише в Галицько-Волинському князівстві. Це, звісно, не так, просто тамтешні князі потурбувалися про сумлінне ведення Галицько-Волинського літопису. Тому й історія Королівства Русі нам відома більш-менш детально, але лише до того часу, поки той літопис вівся. І щойно літописці припиняють свою роботу, подальші події одразу занурюються в морок, розібрати силуети історичних персонажів стає дуже складно.

Ще складніша ситуація з центральноукраїнськими землями та лівобережжям. Де життя також, безперечно, тривало, однак літописів взагалі не велося (або їх ще не знайдено), тому, що саме там відбувалося, розповісти нам мають уже історики наступних поколінь. Важливо, однак, щоб це робили професійні історики на підставі ретельного вивчення письмових джерел і їх зіставлення із даними археологічних розкопок. Бо якщо за цю справу візьмуться міфологізатори, то вони нам такого понаписують, що соромно буде читати.

Утім, повертаємося до «оксамитового завойовника» Гедиміна, який продовжує лагідну експансіоністську політику й поступово займає **Берестейщину**, **Дорогичин**, частину **Волині**, **Турово-Пінську** землю та **північ Київської** землі. Так, поступово просуваючись на південь, **ВКЛ** вийшла на межі потенційних бойових зіткнень із монголами, битися з якими великий князь литовський поки не поспішає, бо має ще чимало мороки з Польщею та Тевтонським орденом. Та й інших історичних задач у нього вистачає, тому честь побуцатися з монголами Гедимін шляхетно залишив своєму брату **Ольгерду**.

Серед історичних задач, які вирішував Гедимін, литовські та українські історики злорадно виділяють капості, котрі **ВКЛ** чинила Московському князівству, і треба визнати, що чинила вона їх із натхненням і великою фантазією. Московське князівство в той період лише почало спинатися на свої кволі ніжки, але одразу взялося псувати життя всім довкола, від Твері й до Новгорода, ще й нахабно пхаючи носа й у сферу життєвих інтересів Великого князівства Литовського.

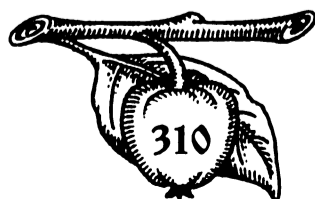
Гедимін, передчуваючи, що йому доведеться стати героєм спільної литовсько-білорусько-української історії, вів себе гідно і таки добряче попсував московському князю **Івану Калиті** нервову систему. Отому самому Калиті, розглядаючи портрет якого цілі покоління радянських учнів гадали, чи то він від природи був таким кучерявим, чи робив собі завивку. Судячи, що борода в нього без кучерів, а голова, як у баранчика, більшість школярів схилилася до думки, що без бігудів там не обійшлося.

Схематичне зображення етапів територіального зростання ВКЛ у XIII–XV ст.

Втім, зачіска того московського князя — річ другорядна, більш відомим Іван Калита став через свою жадібність, яка була воістину легендарною. А найголовнішою частиною тіла, якою працював Калита, був його хребет, котрий відзначався феноменальною гнучкістю. І приїжджаючи в Орду, московський князь розважав столичне населення в Сараї такими акробатичними етюдами й так перед ними прогинався, що хан Узбек не міг своєму московському посіпаці натішитися. І в якості гонорару давав йому по 50 тисяч монгольського війська, аби той наводив у сусідніх землях зразковий степовий лад. Чим Іван і користувався, громлячи Твер і завдаючи іншим конкурентам Москви чималих збитків. За це в російській

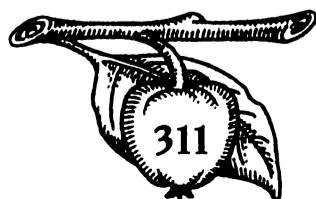
**Парсуна (портрет) московського князя Івана Калити із
знаменитого «Царського титулярника» 1672 року**

історії його хвалять, шанують і на його честь навіть колись назвали один із пізніх різновидів автомобіля «Москвич 2141 Иван Калита». Який, щоправда, смішив автолюбителів недовго, бо на ньому історія заводу АЗЛК безславно й завершилася.

За Гедиміна-князя розпочалося протистояння з Москвою і в питанні про вплив на Новгород, і то довга й заплутана історія, яка закінчилася значно пізніше остаточним відходом Новгорода в орбіту Москви. Для чого московському царю Івану IV Мучителю (Грозному) довелося вирізати все населення міста. І про ті події кривавої зими 1569–1570 років дідусь укотре згадує, бо треба вже нарешті розвіяти антиісторичні уявлення, буцімто російська державність є правонаступницею чи духовною спадкоємницею славних демократичних традицій древнього Новгорода.

Проте в історії цілком реальним був шанс долучення Новгорода до Великого князівства Литовського, а згодом, можливо, і до Речі Посполитої, і в такому разі історія могла розвиватися в дещо іншому руслі. Принаймні якби мешканці Новгорода могли знати, що чекає на їхніх нащадків у XVI столітті, то охочих загравати з Москвою там точно не було б.

Гедимін, рухаючись у напрямку центральноукраїнських земель, не випускав з поля зору й того, що відбувається в Королівстві

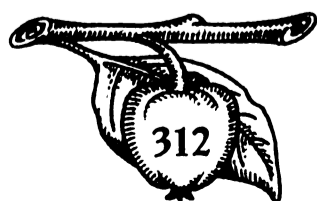
Русі, де королівська династія Романовичів поступово згасала. А це, за середньовічними уявленнями, означало появу посеред Європи багатих і нічийних земель. Тому великий князь литовський завбачливо оженив свого сина Любарта на доньці останнього короля Русі Лева II Юрійовича і тим поклав передумови до багатолітньої **війни між ВКЛ і Польщею за галицько-волинську спадщину**. Яка точилася з 1340 аж по 1392 рік і звершилася відходом Галичини до складу Польщі, а Волині — до складу ВКЛ.

Гедимін, хоча сам залишався язичником, вагу і роль церкви для руських земель чудово розумів. На той час на **землях Київської митрополії** відбувся фактичний розподіл — київська кафедра спорожніла, тому частина земель, яка дотримувалася **проевропейської орієнтації**, консолідувалася навколо Галицької митрополії. А інша трималася **ординського вектору** й орієнтувалася на Володимир-на-Клязьмі. Де сидів митрополит, котрий заглядав у рот сарайському єпископу.

Гедимін явно ставив перед собою амбітну мету зібрати під своєю рукою всі православні землі колишньої Русі, тому спочатку він остаточно все заплутав. Бо оголосив про створення в 1317 році ще однієї **православної митрополії Литви**. Після чого розпочав у Константинополі енергійні корупційно-хабарницькі інтриги з метою визнання її офіційного статусу, що вилилося в довжелезну півторасотлітню історію протистояння між ВКЛ і Московією в церковно-релігійних питаннях. Галицьку ж митрополію в цей період безкінечно то відновлювали, то знову скасовували, а константинопольські патріархи непогано на тому нажилися.

Завершилася ця історія аж у 1448 році, коли Москва сердито грюкнула дверима, розірвала евхаристійний зв'язок з рештою православного світу та самопроголосила власний патріархат. Після чого всі князі, царі, митрополити, єпископи, бояри, смерди й холопи Московського царства занурилися в ересь розколу, і та схизма тривала 141 рік аж до 1589 року, коли цар Борис Годунов здогадався дати константинопольському патріарху хабара і той визнав офіційний статус московського патріарха. Чим РПЦ МП досі дуже пишається й дивиться на решту православних церков так, ніби отримала канонічність задовго до народження Ісуса Христа.

Повертаючись до Гедиміна, варто зауважити, що воювати йому доводилося фактично по всьому периметру кордонів ВКЛ, надворі стояло безнадійне середньовіччя, і всі сусідні правителі дуже любили повоювати. Гедимін також усе життя провів у походах, гасаючи з військом з кінця в кінець дедалі зростаючої держави, але найбільшої мороки йому все ж таки завдавали тевтонці. Які ніяк не могли стерпіти, що Гедимін — язичник, та ще й узявся буду-

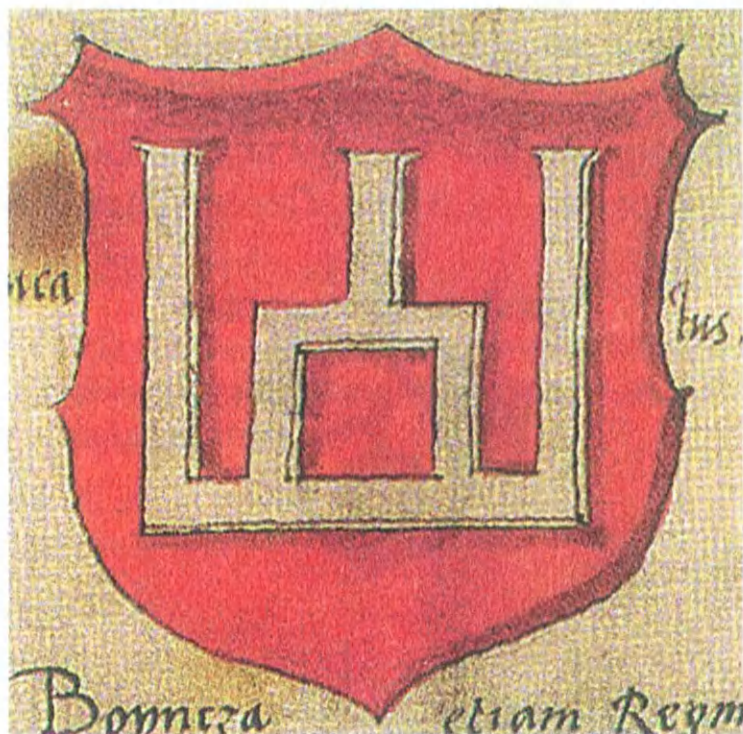

вати православну державу. Хоча, якщо чесно, цей князь не будував спеціально православної держави. Просто, як і належить людині прогресивних поглядів, проявляв терпимість і намагався в життя громадян не втручатися.

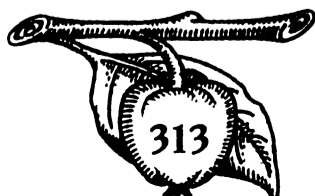
«Нового не вводити, а давнього не займати», — ось гасло, яким Гедимін неухильно керувався у своїй внутрішній політиці. І такий підхід неабияк сприяв мирному входженню до ВКЛ усе нових і нових українських земель, населення якого родовий знак Гедиміна — «Гедимінові стовпи» — сприймало з великою симпатією. Дуже вже той знак був схожий на Тризуб.

Тевтонці ж залишалися вузькочолими релігійними фанатиками, Гедиміна ненавиділи ще сильніше, ніж його батька, князя Вітеня, і їхні єпископи щосили накликали на його голову всілякі карі. Молитви єпископів цього разу не спрацювали, довелося тевтонцям братися за зброю самим. І в **1341** році, у битві під Байєрбургом (сучасне литовське місто Раудоне), за широко розповсюдженою легендою, Гедиміна застрелили. І таким чином, Гедимін, якщо вірити цій легенді, став найпершим в історії людства правителем, якого вбили з вогнепальної зброї. Першоджерела, однак, свідчать, що помер Гедимін власною смертю, оточений нетерплячими синами.

Посадивши тіло мертвого батька на коня й спаливши його з усіма належними язичницькими церемоніями (тобто з улюбленим слугою й трьома полоненими тевтонцями), Гедиміновичі нетерпляче занурили ВКЛ у політичну кризу, намагаючись з'ясувати,

«Гедимінові стовпи» або ж «Коліумни Гедиміна» — догеральдичний та геральдичний знак ВКЛ, герб Гедиміновичів

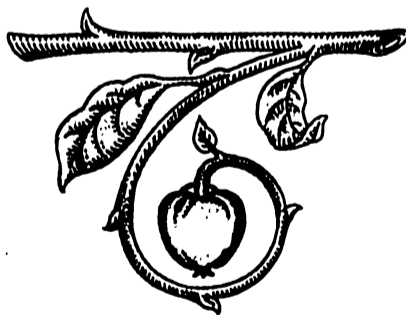
хто з них найбільш гідний увійти на сторінки підручників з історії в ролі наступного великого князя. Звісно, що домовитися брати між собою не зуміли, тому територія ВКЛ гарненько розпалася на 8 нерівних частин, Гедиміновичі між собою сердито розлаялися.

Однак тут на допомогу єдності ВКЛ у **1343** році прийшов Тевтонський орден, який спільно з Польщею почав планувати спільний розважальний похід на роздроблену державу. Зовнішня загроза опритомнює і неабияк сприяє пробудженню у політиків паростків здорового глузду, тому найкмітливіші з Гедиміновичів порозумілися між собою й швидко навели між рештою братів лад. У результаті проведених виховних заходів і в умовах загрози іноземної інтервенції брати обрали собі нового великого князя, згуртувалися навколо нього й стали готуватися до відстоювання незалежності молоді литовсько-білорусько-української держави.

І тут ми, друзі, нарешті дійшли до такого цікавого персонажа, якого литовці називають його Альгірдасом (Algirdas), а білоруси — Альгердом. Хоча всім відомо, що він нормальний собі український **Ольгерд**. Утім, той факт, що історичний діяч є національним героєм одразу трьох народів, сам по собі дуже промовистий. І пояснює, чому про Ольгерда дідусь потім розповість трохи більше.

У Ольгерда багато різних заслуг перед нашими народами, але в історії України його особливо прославила **битва на Синіх Водах**. У результаті якої більша частина території сучасної України була звільнена з-під контролю Золотої Орди, а зважаючи на значення тієї події, дідусь присвячує битві на Синіх Водах окремий параграф. На сторінках якого ми ближче познайомимося і з Ольгердом.

Але спочатку нам потрібно подивитися, що ж відбувається в середньовічному Криму. Бо Крим — частина України, а без історії Криму українська історія виглядала б сумно й нецікаво. Тож наступна наша подорож — у Крим. Перегортаємо сторінку.

 Популярні коментарі

Казимир III Діду, а чого ти не написав, що захопивши Галичину, я домігся відновлення Галицької митрополії? Бо про мене у вас пишуть, втімто я якийсь католицький фанатик.

Гедимін Так ти це зробив, щоб самому контролювати православну церкву. Щоб православні люди не горнулися до єдино правильної Литовської митрополії. Хаварі в Константинополь посилав?

Казимир III Було діло.

Гедимін Так я і знав! А ти, виявляється, Казимире, підступний негідник.

Казимир III Я не негідник, а визволитель Галичини від боярсько-олігархічного гніту! Тамтешні олігархи взагалі сором втратили, людей треба було якось рятувати.

Дмитро Дедько Це хто олігарх? Я олігарх? Так, я оліграх. Але я хороший олігарх. Українські історики мене дуже люблять, а письменники пишуть про мене цікаві книжки.

Казимир III Тю, про мене теж пишуть.

Дід Свирид Досить сперечатися, бо зараз про кожного такого понаписую, що люди з вас ще довго сміятимуться.

Якщо вийти в ясну безхмарну ніч надвір і подивитися на небо, то перше, на чому зосередиться наш погляд, буде фрагмент спіральної галактики типу SBbc за класифікацією Габбла. Назву якої знає кожен українець — то Чумацький Шлях. Який символізує віковичний зв'язок України з Кримом, як би хто не хотів довести зворотне. І допоки зорі на небі сяють, Україна та Крим крокуватимуть шляхами історії разом.

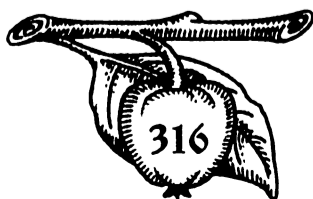
Тож дідусь запрошує читачів за собою, у Крим доби розвинутого середньовіччя. Прошу лише не галасувати і не тупати ногами. Тут ідуть свої історичні процеси, не можна їм заважати.

І поки ми йдемо, у нас є час, щоб розвіяти деякі міфи. Бо якби існував рейтинг найбільш міфологізованих регіонів нашої планети, то Крим, безперечно, був би серед призерів. А можливо, навіть посів би перше місце за кількістю безглуздих про нього вигадок.

На Крим за його довгу історію багато хто претендував, і кожному претенденту було вкрай необхідно чимось свої зазіхання обґрунтувати. У першій книзі нашої «Історії» дідусь, наприклад, згадував, як за арміями Манштейна в Крим маршовим кроком увійшли німецькі археологи. Перед якими стояло завдання довести, що Крим — то Німеччина, бо готи жили в Криму ще з III століття н. е.

Не стоїть осторонь міфотворчості й Туреччина, де історію Кримського ханства розглядають в контексті загальної історії Османської імперії, а турецький школяр і не вникає в деталі, щиро вважаючи, що в Криму завжди жили наші. Тобто — їхні, турецькі.

Однак чемпіоном за кількістю вигадок є, безперечно, Росія, яка зосередила свої зусилля навіть не на намаганнях довести, що Крим «испокон веков русский». Російські історики й пропагандисти головну увагу приділили оббріхуванню кримськотатарського народу — єдиного народу, якому не потрібно нічого вигадувати, щоб довести, що Крим — то його батьківщина. І мусимо визнати,

що чимало вигаданих російськими фальсифікаторами міфів міцно вкорінилося і серед українців.

Діапазон тих вигадок широченний, починаючи від назви «татари». Що в голові пересічного росіянина асоціює кримсько-татарський народ з так званим татаро-монгольським ігом, про яке всі вони в школі вивчали всякі дурниці. І тому для них кримські татари — то прямі нащадки загарбників, які віками пили з росіян кров і з якими все ясно — втовкмачує в голови державна пропаганда, частиною якої є шкільна освіта.

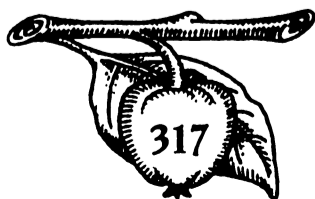
Далі ота пропаганда протягом кількох століть вперто формує уявлення про кримських татар як про народ-розбійник, який лише те й робив, як щовесни нападав на мирних російських поселян, продавав їх у Кафі на галери або в гарем до турецького султана. З того ті татари й жили, а перезимувавши, знову повторювали набіг, бо їсти було нічого. Довелось тим клятим кримським татарам дати відсіч, і, рятуючи беззахисних російських кріпаків від татарської неволі, цариця Катерина II була змушена Крим захопити. Дуже не хотіла, але що мала робити? Проте, це було не дуже складно, бо Крим завжди, ще з часів Геродота мріяв увійти до складу Російської імперії, запевняють російські шовіністи.

Старшому поколінню читачів пам'ятний також міф, що кримські татари хронічні зрадники, бо всю свою історію всіх і завжди зраджували. І османів, і козаків, і поляків. А як вони щиросердих і довірливих росіян зраджували, просто спасу ніякого не було. Ну й не дивно, що під час Другої світової війни кримські татари, як зрадники-рецидивісти, хором зрадили Радянський Союз і великого Сталіна, допомагали нацистам, і взагалі вони колабораціоністи прокляті. Правильно їх товариш Берія в Узбекистан відправив.

У наш із вами час кримські татари — наймити вже українських фашистів і заважають великому Путіну будувати велику й ненаглядну Росію на одному окремо взятому півострові.

Усе це, як ви вже здогадалися, не більш ніж пропагандистська маячня. В чому нескладно пересвідчитися, якщо взяти собі за труд ближче ознайомитися з історією кримськотатарського народу. А щоб не було плутанини й змішування цього народу з татарами, дідусь у подальшому вживатиме назву «кримці». Це і правильніше, і непорозумінь буде менше. Бо між казанськими татарами, наприклад, і кримцями спільного ще менше, ніж між словаками й словенцями. Хоча багато хто також плутає ці слов'янські народи між собою.

Ну, ось ми потроху вже й дійшли до Криму, надворі в нас **XI століття** і що ми бачимо? Ми бачимо довжелезну колону половців,

яка повільно собі суне повз Крим у Причорномор'я, із цікавістю поглядаючи за Перекоп — а що там таке і хто там живе? Якась із половецьких орд не витримала і, гукнувши решті: «Їдьте далі, ми вас доженемо!» — повернула в Крим, подивитися, що там відбувається.

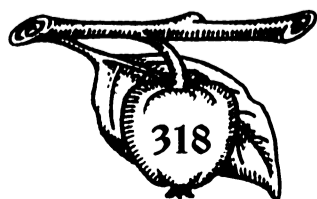
А в Криму панує різномовний Вавилон, на пляжах засмагають усілякі нащадки таврів, скіфів, сарматів, греків, аланів, готів, гунів, хозар, печенігів, генуезців, черкесів і ще бозна-кого — усі говорять своїми мовами, половці нічого не зрозуміли. Знизали плечима і, вирішивши, що приїдуть колись згодом, рушили наздоганяти решту своїх орд. Бо там десь на півночі якась Русь, кажуть, народ там дуже гостинний.

Русь для половців виявилася не надто гостинною, рекламні буклети брехали. Тож за якийсь час частина половецьких орд махнула на Русь рукою й рушила в Крим, про який турагентства розказували, що там не життя, а рай.

Райського життя в Криму половці також не знайшли, пляжі були забиті різношерстою публікою, тож половці на конях змушені були трохи поскандалити з місцевими, щоб вибороти собі місце під сонцем. Місцеві посунули трохи свої шезлонги, половці розсілися на піску, дехто роздягся й пішов купатися. Не рай, звичайно, але принаймні тепло — вирішили половці й залишилися.

Псувало половцям життя в Криму лише мовне питання — вони нічого не могли второпати. Бо кожен навколо балакає якоюсь своєю мовою і що саме він каже, шайтан його добере. То, щоб не морочитися, почали принципово говорити до місцевих своєю, половецькою. Або ж західно-кипчацькою, тюркської мовної групи алтайської сім'ї.

Місцеві не образилися, а швидко цю мову опанували, і процес спілкування пішов жвавіше. Тим паче, що тюркські мови в Криму й до половців не були новиною, бо ще з VI століття півострів входив до складу Тюркського каганату, а з VIII століття їхні лінгвістичні зусилля продовжили тюркомовні хозари. Поява яких у Криму збагатила й без того строкату релігійну ситуацію юдейським елементом. І тепер, за однією з версій, нащадки отих юдеїв-хозар відомі під назвою **караїми**. Проте, далеко не всі поділяють гіпотезу про **хозарське походження** караїмів, є чимало авторитетних дослідників, які вказують на **семітичне походження** цього народу і його спорідненість з євреями. Зважаючи, що питання про коріння сучасних народів завжди дуже чутливі, дідусь делікатно залишає право розбирати гіпотези про походження караїмів професійним науковцям.

Половецька мова в Криму потрапила у сприятливе й значною мірою тюркомовне середовище і до XIII століття поступово перетворилася на мову міжнаціонального спілкування (лінгва франка) — усім зручно й усі задоволені. У процесі такого спілкування мова розвивається, збагачується іншомовними запозиченнями, і так поступово формується окрема **кримська мова**. Яка зараз посідає своє гідне місце серед решти тюркських мов.

Але якби оті всі народи й народності зібрати разом і спитати: «А що оце ви тут робите?» — то у відповідь вони лише здивовано кліпали б очима. Не здогадуючись, що те, чим вони займаються, називається в науці розумним словом «етногенез». Хоча навряд чи половці й десятка з півтора інших народностей тодішнього Криму чули таке слово й розуміли, що воно означає.

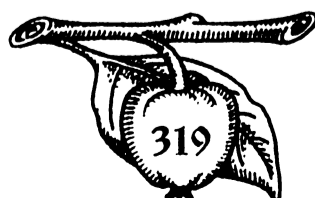
Ми ж із вами люди освічені й знаємо, що етногенез — це процес утворення етнічної спільності на базі різних етнічних компонентів. Процес це повільний, триває віками, але кримцям поспішати було нікуди. От вони й не поспішали та поступово, покоління за поколінням, формували свій кримський етнос, не уникаючи міжнаціональних шлюбів з іншими народностями.

Більше того, половці, як ми знаємо з попередніх параграфів, страх як любили женитися на іноземних дівчатах, а половчанки залюбки виходили заміж за хлопців з інших народів. Та й бойові половецькі тещі не дрімали, пильно виглядаючи якогось симпатичного іноземного князя чи й просто туриста.

Пропорцій, у яких кожен з народів середньовічного Криму брав участь в етногенезі кримців, ніхто не знає, але говорити, що половці були головним етносом, навколо якого консолідувався новий народ, не можна. Сучасні генетичні дослідження свідчать, що в генотипі кримців немає яскраво вираженої провідної гаплогрупи, зате тих гаплотипів дуже багато — цілих 26, що є одним зі світових максимумів.

Це завжди добре, коли в етногенезі твого народу бере участь багато різних етносів. Тоді дітки народжуються здоровішими, розумнішими й вродливішими. Кримцям у цьому сенсі пощастило, бо в процесі формування їхнього народу брали участь представники найрізноманітніших етносів. І це дало свій прекрасний результат. Не вірите? Джамалу бачили? Чули, як вона співає? Отож.

Так поступово у **XIII столітті** в Криму формується основа майбутнього народу, відомого зараз під назвою кримські татари, або ж **кримці**. У способі життя того народу від половецької звички кочувати й займатися скотарством з часом залишилося небагато, лише

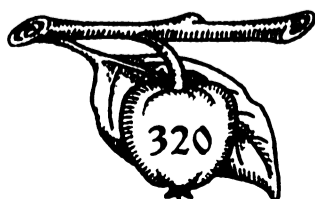
в степовій зоні Криму, а на решті території люди осіли на землі й залюбки зайнялися сільським господарством і різними ремеслами. Чому вони так зробили? З практичних міркувань. Постійна взаємодія з високорозвиненим населенням гірського Криму й південного узбережжя півострова наочно показала учорашнім кочовикам, що, осівши на землі, люди починають жити краще й харчуватися смачніше. Та й степова зона Криму не така вже й велика, щоб прогодувати скотарське населення та його чисельні табуни коней. Тож учорашні половці починають спочатку висівати для своїх коней ячмінь. А робота на землі — то така штука, що затягує. Де ячмінь, там і просо, а коло нього й зелень, далі фрукти й овочі, цибуля, петрушка, кріпчик і гаплик — половці незчулися, як почали поступово перетворюватися на куркулів. Які їздять у міста на базари, торгують вирощеним і думати вже не хочуть про завойовницькі походи.

Таким чином, базу для формування народу закладено, спільна територія є, спільна мова є. Але цього недостатньо. Що ще потрібно? Ага! Потрібні труднощі й випробування. Бо що оті випробування суворіші, то сильніший вигартується народ. І чого-чого, а випробувань на долю кримців за всю їхню непросту історію випало більш ніж достатньо.

Сусідство з українцями, до речі, також змушувало кримців постійно перебувати в мобілізованому стані, наших предків спокійними й мирними сусідами назвати складно. Втім, для українців історичні спогади про сусідство з кримцями теж не з найприємніших, але такі вже закони історії — усі сусідні народи то родичаються й братаються, то роблять одне одному капості — українці й кримці тут аж ніяк не оригінальні.

Однак першими випробувати народ, який щойно народжувався в Криму, вирішили монголи. Колись половці щиросердо допомогли меркитам, за що злопам'ятні монгольські хани внесли половців у свій «чорний список». Після чого половцям життя не давали і ганялися за ними по всьому білому світу. Зокрема й по Криму.

Уперше, як ми пам'ятаємо, мстиві монголи вдерлися на півострів у 1223 році, коли Джебе із Субедеєм погналися за частиною розбитих половців, яких нагнали аж десь у степу й знову сильно побили. Після того вони захопили Сугдею (Сурож, або ж Судак), і історики кажуть, що вщент розграбували місто. Але багато там монголи навряд чи награвували, бо за пару місяців до їхнього приходу в Судаку добряче погуляли сельджуки султана Алла-ад-Діна Кей Кубада. А всім же відомо, що після сельджуків багато не награвуєш. Тож розчаровані монголи поскакали на Калку бити руських князів, але обіцяли повернутися.

Удруге вони з'явилися на півострові у **1239** році і, відчуваючи до половців якусь особливу неприязнь, узялися планомірно нищити скотарське населення степової зони. Люди були змушені рятуватися від нападників у гірських районах, важкодоступних для монгольської кінноти. Монголи постояли трохи в передгір'ях, але оскільки надійшов наказ Субедея рухатися далі, на Переяслав, то на цей раз у гори вони не подерлися.

Остаточне завоювання монголами півострова відбулося у **1242 році**, коли Бату-хан, після смерті Угедея, поспішав з Європи в Каракорум, щоб балотуватися на посаду нового великого хана. Дорогою він міркував, що ж із тими завойованими землями робити? Субудей скрізь здобуває блискучі перемоги, захоплюються все нові й нові гігантські території, і кінця-краю тому не видно, — розпачливо зітхав Батий.

Тут свою авторитетну думку висловив кінь монгольського хана, який дорогою не припиняв скубти траву, роздратовано фиркаючи, коли вона була недостатньо соковита. Пригледівшись до поведінки свого коня Батию прийшла ідея обмежитися на перших порах лише тими землями, які найкраще підходять під пасовиська. Далі в Європу йти не було жодного сенсу, трава там росла не дуже, скрізь ліси й гори. Отже, нехай оті Галичина, Волинь, Угорщина, Польща, Далмація чи Болгарія поки ще поживуть, а там видно буде, — вирішив Батий і на радощах почухав свого коня між вухами.

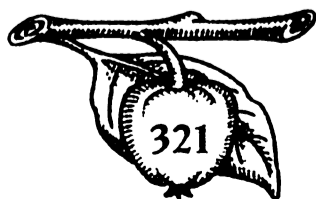
Кінь такому рішенню зрадив, побіг прудкіше, а Батий приступив до вирішення ще складнішого питання — до розподілу свіжо завойованого пасовиська Дешт-і-Кипчак, яке розкинулося від Каспійського моря до Дунаю, між своїми братами. Братів у нього було рівно чотирнадцять штук, і кожному зрештою дістався свій улус. Крим же, разом зі степом від Дніпра до Дністра, хан Бату від щирого серця подарував братові **Мавалу**. У якого якраз нещодавно народився маленький онучок, відомий у майбутньому темник, а далі й беклярбек **Ногай**. Ось цей клаптик землі й став згодом називатися **Кримським улусом Золотої Орди**.

Хан **Мавал** подякував старшому братові Бату-хану й почав нетерпляче соватися в сідлі — йому не терпілося оглянути нові володіння особисто. Тому повернув за Перекоп, через який і в'їхав на півострів. Там побачив місцевих мешканців.

— Хто такі? Половці? — підозріло спитав Мавал.

— Ні, ми місцеві — відповіли обережні кримці.

— Диверсанти Русі?

Карта Кримського улусу. Робота школяра Михайла Мустафіна

— Та ні, просто тут живемо.

— Ясно. Значить, так. Отнине ви всі громадане Золотої Орди — добро пожаловать в родную гавань!

Спочатку монголи, як і годиться завойовникам, гасали по Криму як навіжені, убивали, палили й грабували все, що траплялося їм на очі. Аж нарешті дісталися до південного узбережжя, де зопалу взялися штурмувати генуезькі торгові поселення. Генуезці здивувалися і, висипавши на мури, гукнули монголам:

— Шо ви робите, дураки?!

— Як шо? — отетеріли монголи. — Хочемо вас штурмом узяти! Ми всюду і візде всіх грабимо, такі наші національні обичаї!

— А продават награвлене ви кому будете? — іронічно засміялися генуезці.

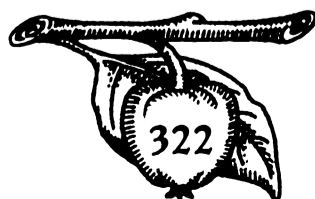
— Е-е-е... — нерішуче почухали голови монголи — А ми про це ще не думали.

— Тут нема чого думать — везіть усе награвлене до нас, ми купуємо оптом. Даємо хорошу ціну, не пошкодуєте.

— А що ви далі з товаром будете робити? — поцікавилися монголи.

— То вже не ваша турбота. Переправляємо морем у країни Середземномор'я. Чи, може, ви самі хочете торгувати?

— Не, торгувати ми не будемо, часу нема. Та й не вміємо. Нам воювать нада. Ну шо ж, приймайте тоді товар. У нас на возах уже стільки всього, що коні з сил вибиваються.

— Живий товар єсть?

— Який?

— Ну, люди.

— Нема... Ми ж їх убиваємо.

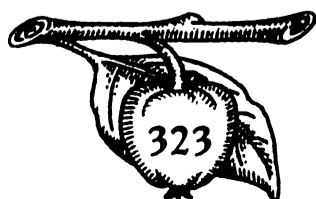
— Точно дураки. Рабів тоже сюди ведіть, у нас великі зв'язки з работорговцями і кілька століть досвіду роботи на зарубіжних ринках.

Пометикувавши трохи, монголи залишили генуезців у спокої і навіть, як повідомляють хроніки, у середині XIII століття золотоординський улусний **емір Мангуп-хан** передав їм у власність невеличке селище Феодосію. Яке нові власники швидко облаштували під потреби торгівлі рабами, давши йому знамениту в подальшому назву **Кафа**.

Таким чином, Кримський півострів, більша частина якого хоч і увійшла до Кримського улусу, залишався неоднорідним і строка-тим не лише в етнічному плані, а й у політико-адміністративному. Більшу частину південного берегу Криму, як і в попередні століття, продовжували займати **генуезці**, на зміну яким пізніше прийшли венеціанці, котрі жили в торгових фортецях. Висота мурів яких свідчить, що тюркомовному населенню Криму цінова політика європейських спекулянтів подобалася не завжди. Але торгувати завжди краще, ніж воювати і, на відміну від гунів, монголи не стали чіпати торгові поселення південного Криму, на той час їм уже вистачало економічної освіти, щоб не нищити джерело прибутків. Такі самі стосунки склалися і з кримським уламком Візантії — **державою Феодоро** зі столицею в Мангупі, яка була населена переважно рудими готами.

Монгольська ж окупаційна влада розмістилася в місті **Кирим** (зараз це місто Старий Крим), де й поселився золотоординського емір. Назву місто отримало від тюркського слова «qıgıt», що означає «рів». Імовірно, монголи почувалися серед місцевого населення не надто впевнено, раз завбачливо оточили резиденцію свого еміра глибоким ровом. Існує версія, що саме від назви тієї резиденції згодом почали називати і місто, яке потім дало назву всьому півострову. Який до приходу монголів двадцять століть носив античну назву Таврика, або Таврида.

Організувавши управління Кримським улусом, хани, наказавши місцевим: «Держітесь!», подалися далі вершити свою монгольську історію. І коли курява з-під копит їхніх коней вляглася, кримці

побачили гурт розгублених монголів, який залишився керувати півостровом.

— То ви тепер наша держадміністрація? — спитали кримці, але з виразу облич монголів було видно, що ті нічого не второпали.

— Ясно... — продовжили кримці. — Доведеться вам для початку вивчити нашу мову.

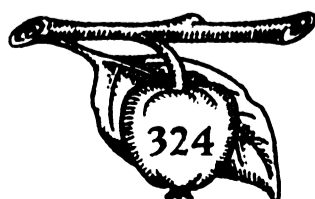
Монгольський прошарок у владних елітах Кримського улусу від початку був малочисельним, а за свідченнями дослідників, протягом одного покоління повністю асимілювався з місцевим населенням. Тому й відчутного впливу ні на культуру кримців, ні на їхню мову, ні на життєвий уклад і навіть на їхній генотип монголи не справили.

Інша справа — **ногайці**. Зараз це окремий етнос, рештки якого мешкають на Північному Кавказі та у Ставропольському краї. А колись, ще в XIII столітті, беклярбек **Ногай** зібрав навколо себе войовничі монгольські племена, спираючись на які з часом поставив під свій контроль цілу Золоту Орду.

Отой Ногай узагалі розвинув таку бурхливу діяльність, що довколишні народи лише дивом дивувалися, як він усе встигає. Бо ходив він походами і в Закавказзя, і на Русь, і на Польщу, і в Задунав'я. Саме з Ногаєм, хитро всміхаючись, шепотівся король Русі Лев Данилович, тицяючи пальцем у бік Литви. А якось Ногай мало не підкорив собі Болгарію. Одна лише мрія була нездійсненою — не міг Ногай стати великим ханом Золотої Орди, бо походження підкачало. Був він нащадком Чингісхана, але по жіночій лінії. Тому на посаду великого хана балотуватися не міг, виборче законодавство в Золотій Орді було дуже суворе. Довелося Ногаю призначити на цю посаду свою маріонетку Туда-Менгу, а як той помер, то Тула-Бугі. При яких він був беклярбеком, тобто прем'єр-міністром Золотої Орди. А насправді одноосібно правив усією величезною державою.

Така успішна діяльність Ногая не могла не викликати щирого захоплення в Константинополі, і візантійський імператор Михайло Палеолог навіть видав за Ногая свою доньку Євфросинію. Після чого радісний беклярбек Ногай прийняв іслам, почав називати себе ханом і навіть викарбував із цього приводу монету.

Але всьому є своя межа, і третій ставленик Ногая — **хан Тохта** — лише прикидався маріонеткою. А насправді підступно чекав, поки той Ногай перечепиться. Ногай і перечепився об Польщу, де в **1288** році не зумів узяти Краків, бо князь **Лешко Чорний** з польськими й угорськими військами переконливо пояснив Ногаю, що він свиня. Беклярбека це зачепило за живе, він зопалу відкрився й

одразу отримав два прямі джеби в голову. Після чого похнюплений побрів додому, у степ.

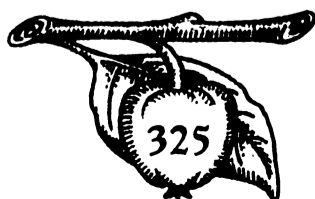
Невдачі Ногая дуже зрадів хан Тохта, який нарешті припинив удавати із себе сумирну овечку й вишкірив вовчі зуби. Хан зібрав військо й розпочав проти свого беклярбека тривалу війну, аж поки в 1300 році Ногая не вбив якийсь руський воїн, котрий ніс службу у війську Тохти.

Життєпис того Ногая — то окрема і дуже цікава сторінка історії, але дідусь не буде багато про нього оповідати, бо якщо детально писати про кожного історичного персонажа, то ця книжка ніколи не допишеться. Для нас же важливо зафіксувати, що нащадки **Ногайської орди** й були здебільшого тими мисливцями за живим товаром, які протягом XV–XVIII століть регулярно здійснювали набіги на українські, польські, молдавські, російські й білоруські землі. Хоча в уяві багатьох сумна слава про ті набіги дісталася виключно кримським татарам. Дісталася вона незаслужено, і детальніше механізм степових набігів на українські землі дідусь розкриє в наступній книзі нашої «Історії», яку присвячено добі Козацтва.

А загалом, плекання історичних образ і перенесення завданого предкам лиха на сучасні народи завжди свідчить про крайню примітивність мислення людини. Часом трапляється, що така примітивність оволодіває цілими народами, у чому не складно пересвідчитися, якщо ми почитаємо сучасні російські публіцистичні і навіть наукові (чи радше — псевдонаукові) матеріали. З яких виходить, що добросердих і щедрих росіян в історії завжди оточували лише вороги й зрадники. Будемо сподіватися, що запаморочення, яке переживає зараз російський народ, колись мине, і їм буде за їхню теперішню поведінку соромно. Українці ж відзначаються достатньою зрілістю й широтою поглядів, аби спокійно вивчати свою історію, робити з неї правильні висновки й не екстраполювати колишні трагічні події на своє ставлення до тих чи інших народів. Згодні? Тоді рухаємося далі.

Важливим чинником у процесі етногенезу є спільна релігія, і в кримців із цим попервах було не дуже. У Криму з давніх-давен традиційно панували ліберальні порядки, кожен вірив у що собі хотів, а монгольську адміністрацію в Криму, як і в інших улусах Золотої Орди, релігійні вподобання місцевого населення взагалі мало цікавили.

Ситуація почала змінюватися після офіційного прийняття пле-мінником Тохти, ханом **Узбеком** ісламу. Взагалі-то, Узбек завжди симпатизував мусульманам, цікавився ісламським віровченням і ще

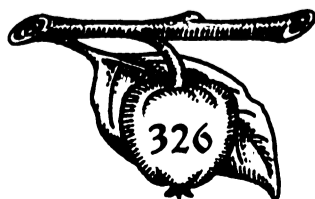

Золота Орда за правління хана Узбека, 1313–1342 рр. (автор О. Мустафін)

в 1314 році наказав збудувати у Солхаті (Старому Криму) мечеть та медресе. А з 1320 року у Золотій Орді починається широка й часом насильницька ісламізація, не чіпають хіба що улуси з переважно християнським населенням. От язичників наvertsають в іслам з усією належною молодій релігії бадьорістю, хан Узбек не шкодує навіть вищу знать — за відмову прийняти мусульманську віру було страчено 120 чингізидів.

Слід, однак, зауважити, що традиції віротерпимості кримці зберегли і ставши мусульманами та зберігають їх до наших днів. Принаймні радикальні ісламістські течії ніколи не знаходили на півострові сприятливого середовища, а релігійні фанатики й терористи з числа кримців існують виключно у звітах ФСБ РФ. За тими самими звітами, до речі, ми з вами — фашисти.

Поширення на півострові ісламу справило на населення Криму приблизно такий самий ефект, як свого часу хрещення Русі змінило поведінку наших предків. У повсякденному житті людей з'являються ідеали праведного життя, є вже поняття гріха, милосердя стає чеснотою, змінюється ставлення до бідних, немічних і літніх людей. Подання милостині вбогим стає прямим обов'язком правовірного, поліпшується навіть становище рабів. Тримати яких у неволі можна не більше шести років. Водночас відкриваються мечеті і медресе, кримці знайомляться з набутками високорозвиненої арабської культури. Яка в XIV столітті все ще значно переважає рівень культурного розвитку європейських народів.

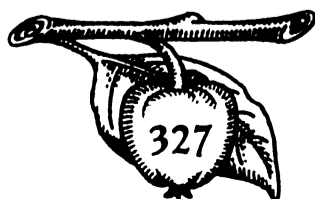

Найдавніша на території Криму мечеть хана Узбека і медресе. У 2014 році мечеті виповнилося 700 років

Варто зауважити, що в Криму тієї пори не фіксується ніякого закабалення місцевого населення, людей не примушують на когось працювати, і формально вони залишаються вільними. А між тим надворі стоїть темне середньовіччя, європейські феодали своїх селян часом і повноцінними людьми не вважають.

Син хана Узбека, **Джанібек**, уже був культурно розвиненим мусульманином, хоча ґрунтовної економічної освіти йому явно не вистачало. І за його правління державний бюджет Золотої Орди потерпав від хронічного дефіциту, оскільки населення завойованих земель навчилося вправно ховати прибутки й майстерно уникати податків. Способи ж, якими хан пробував оздоровити фінансовий сектор економіки, експерти відносять до розряду вкрай ризикованих, не варто брати з того хана приклад.

Так, Джанібек, грубо порушуючи норми міжнародного права, надумав пограбувати генуезькі торгові поселення в Криму. Чого протягом ста років не робив жоден із його попередників. У 1343 році Джанібек на чолі великих загонів податкової поліції взяв у облогу Кафу, вимагаючи від тамтешніх бізнесменів гроші. Чесні работоргівці обізвали Джанібека рекетиром і грошей йому не дали. Джанібек засмутився, зняв облогу й пішов шукати, кого б іще пограбувати. Пошуки результатів не дали, і в **1345 році** він знову повертається під Кафу та із сумним виразом обличчя повторює

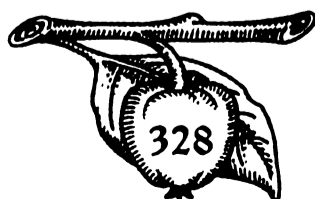
Уявний портрет хана Джанібека з Каталанського атласу картографа Абрама Крескеса, 1375 рік

прохання про виділення йому фінансової допомоги. Генуезці проявили черствість і в грошах Джанібеку знову відмовили. А натомість порадили краще зайнятися внутрішніми реформами, а не вічно покладатися на іноземних інвесторів.

На цей раз Джанібек розлютився, тим паче, що в його війську почалася моровиця, настрої у хана зіпсувався остаточно. І він заходився методично обстрілювати Кафу з требушетів. Але стріляв не камінням, а трупами своїх померлих солдат і рабів, яких монголи прицільно перекидали за мури в саме місто. Дідусь просить запам'ятати картину, як у 1345 році в Кафу летять мертві тіла воїнів Джанібека, бо цей неестетичний вчинок капосного хана матиме згодом дуже істотний вплив на весь подальший перебіг історії Європи.

Поневіряння в пошуку коштів результату довго не давали, аж тут у 1349 році до Джанібека звернувся польський король **Казимир III** з діловою пропозицією. Казимир просив Джанібека відмовитися від Галицько-Волинської землі й пропонував йому за це добрі гроші. Перебуваючи у фінансовій скруті, Джанібек погодився й легко відмовився від того, що йому й так не належало. Казимир перерахував хану належну суму й почав офіційно називати себе «королем Польщі і Русі». Великий князь литовський **Ольгерд** спохмурнів і сердито рушив на підконтрольну Золотій Орді **Чернігівщину**. Яку й приєднав до ВКЛ у 1355 році, причому абсолютно безкоштовно.

Така безпардонність Ольгерда вразила Джанібека в самісіньке серце, він аж, бідолашний, занедужав. Хвороба батька сильно стри-

вожила його сина, **Бердібека**, який, розчулено схилившись над татком, майстерно його зарівав. А потім порубав 12 своїх братів, після чого бадьоро вмовився у великому золотому наметі хана Золотої Орди і весело глянув довкола. Надворі стояв 1357 рік — апогей романтичного середньовіччя.

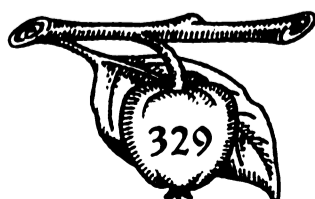
При владі хан Бердібек просидів, однак, недовго, бо в 1359 році його самого зарізали, після чого в Золотій Орді починається довгий і веселий період, який увійшов в історію під назвою **Великої Зам'ятні** (сучасною українською зустрічається ще назва Велике Замішання). Тривала ота Зам'ятня 21 рік, аж до 1380 року, за час якої на посаді хана Золотої Орди змінилося 25 серійних вбивць, один другого серійніший.

Саме в цей період відбулося суттєве послаблення позицій Золотої Орди, чому сильно посприяли наші з вами предки. Котрі в бойовій співдружності з литовськими й білоруськими соратниками викинули в 1362 році золотоординців з благословенної української землі, про що ви зможете детальніше почитати в параграфі «Битва на Синіх Водах».

А загалом період Великої Зам'ятні (1359—1380) — невичерпна скарбниця для кіносценаріїв найрізноманітніших жанрів, і головною дійовою особою протягом усіх серій там був **Мамай**. Тільки не козак Мамай, а беклярбек і темник Золотої Орди Мамай Алиш Кіят — половчанин за походженням і родоначальник литовсько-руського шляхетського роду Глинських, а відтак — пращур московського царя Івана IV Мучителя (Грозного).

Дідусь уже згадував, що виборче законодавство Золотої Орди передбачало, що великим ханом може бути обраний лише чингізид по чоловічій лінії. Тому половчанин Мамай, не будучи чингізидом ні по якій лінії, балотуватися на ту посаду не міг навіть теоретично. Така дискримінація політичних прав і свобод громадян Золотої Орди штовхнула Мамаю на слизький шлях сепаратизму, і він зрештою взяв курс на незалежність **Кримського улусу**. Це йому не вдалося, бо в золотоординські справи втрутився **залізний емір Тимур**, більш відомий європейцям зневажливим прізвиськом **Тамерлан**. За підтримки якого в 1380 році на посаду великого хана в Сараї всівся **Тохтамиш**, який одразу зробив сепаратисту Мамаю суворе попередження.

Конфлікт між Мамаєм і Тохтамишем досить детально висвітлений не лише в науковій, а й у популярній літературі та навіть у мультфільмах російського виробництва. Оті мультфільми, наприклад, переконливо доводять, що найголовнішою подією тієї пори, та і зага-

лом історії Європи, а можливо, і всього людства, була **Куликовська битва**. Яка стала символом перемоги Росії над Силами Темряви, Православ'я над Ісламом і Добра над Злом. У такому ключі в Росії й донині пишуться і шкільні реферати, і докторські дисертації, знімаються фільми й проводяться рольові ігри на природі.

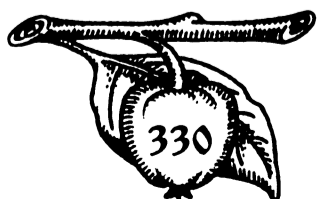
Між тим, об'єктивні дослідники, нехтуючи науковим доробком російських мультиплікаторів, розглядають Куликовську битву **1380 року** дещо в іншому ключі. Не маючи достовірних доказів, що «Мамаєве побоїще» взагалі мало місце, професійні історики, однак, не полишають надії і припускають, що якщо якась битва й була, то її масштаби й значення нескромно перебільшені. Бо, найімовірніше, мова йде про епізод Великої Зам'ятні, під час якої московський князь Дмитрій слухняно виступив на боці законної влади і, виконуючи інструкції Тохтамиша, висунув свої війська проти сепаратиста Мамаєва.

У вересні 1380 року, коли сторони зішлись на Куликовому полі, Дмитрій і Мамаєв нетерпляче совалися в сідлах, раз у раз придивляючись до горизонту. Бо московський князь чекав на прибуття свого начальника Тохтамиша на чолі федеральних військ, а Мамаєв розраховував на військо свого союзника — великого князя литовського Ягайла.

У розпал битви (якщо вона була) Мамаєву, вочевидь, стало відомо, що Тохтамиш уже ось-ось на підході, а Ягайло запізнюється. І це наштовхнуло Мамаєва на геніальну ідею «треба швидше тікати!». Отже, розгрому Мамаєва на Куликовому полі не було, а був маневр, завдяки якому беклярбек зумів вислизнути з пастки. Щоправда, далеко втекти він так і не зумів, бо вже через два тижні Тохтамиш наздогнав його на Калці, і от у тій битві війська волелюбного Кримського улусу й були розбиті.

Російські історики, втім, про битву Тохтамиша з Мамаєвом на Калці намагаються не згадувати, а вперто торочать про Куликовську битву оперуючи цифрами із сотнями тисяч воїнів з обох боків. Російські ж археологи, слухаючи своїх істориків, лише розпачливо зітхають, бо в археологів завдання складніше — їм треба викопати із землі та покласти на стіл речові докази битви. Проте за багато десятиліть надзвичайно ретельних пошуків, під час яких археологи перетерли в долонях глину на площі 25 гектарів, жодного матеріального доказу Мамаєвого побоїща знайти на Куликовому полі так і не зуміли.

Ягайло ж, за деякими відомостями, хоч і не встиг на Куликовську забаву, але «переможця» Дмитрія таки наздогнав і його військо розгромив. Втім, на рахунок реальної ролі й участі Ягайла в тих подіях

у середовищі дослідників панують діаметрально протилежні думки, аналізувати які дідусь не буде, щоб не відволікатися від основної теми оповіді. Що присвячена Криму, історія якого в російській інтерпретації традиційно подається, як щось вороже і чуже. А між тим, Кримський улус від початку був сильним і потужним гравцем на геополітичному просторі Східної Європи, часто виступаючи не лише противником, а й союзником державних утворень, на території яких жили наші предки. Й історія взаємин між Кримом і Великим князівством Литовським багата в цьому сенсі на масу яскравих прикладів.

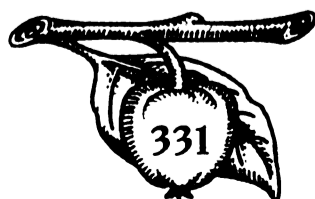
Мамай після поразки від Тохтамиша повернувся в Крим і спробував було знайти політичний притулок у генуезців, але ті його до Кафи не пустили. І нещасного й усіма покинутого беклярбека вбили у тому самому 1380 році десь в околицях Старого Криму, після чого Тохтамиш наказав поховати Мамаю з великими почестями.

Московський же князь Дмитрій, усупереч твердженням російських апологетів його персони, був людиною недалекою, ще й неабияким страхополохом. Бо при найменшій небезпеці перевдягався в одержу простолюдина чи тікав світ за очі. Та й узагалі поводився зовсім не так, як того від нього очікували Карамзін, Соловйов і десятки й сотні інших російських істориків великодержавної школи.

Однак російським історикам на допомогу прийшли діячі московської православної церкви, які, апетитно посмоктуючи пальці, понавигадували про того Дмитрія купу всяких житій, подаючи історикам приклад, як треба творити історію. Російські історики жваво взялися наслідувати церковників, спільно з якими зліпили такі парсуни Дмитрія Донського та Сергія Радонезького, які досі викликають у російських шовіністів сльози розчулення. А в людей зі здоровим глуздом — веселий сміх.

Звісно, що ні про яку незалежність Московського князівства від Золотої Орди о тій порі і не йшлося, навіть несмілива спроба князя Дмитрія порушити податкову дисципліну була негайно зупинена суворим Тохтамишем. Який у 1382 році прибув під Москву з великим підрозділом озброєних податківців і з сердитою вимогою відновити сплату податків до державного бюджету Золотої Орди.

«Герой» Куликовської битви князь Дмитрій ще до приходу Тохтамиша хоробро дременував із Москви й сховався десь аж у Костромі, а його приклад наслідував і митрополит Кипріан. Який також зі своїм почтом православних батюшок сміливо пробився крізь юрби москвичів і бадьоро наживав п'ятами у Твер. Розгублені

москвичі, щоправда, встигли пограбувати втікаючого митрополита, після чого взяли за княжі й боярські льохи. Де зберігалися стратегічні запаси вина, меду й інших подібних напоїв. І в оточеній Тохтамишем Москві розпочалася грандіозна **п'ятника 1382 року**.

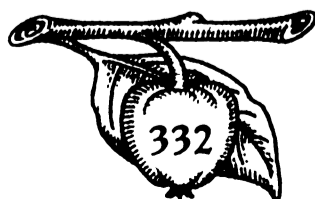
П'ятника та тривала кілька днів, і російські історики намагаються обійти ту тему стороною, сором'язливо не згадуючи її серед причин падіння Москви. І називають головною причиною розорення своєї столиці обман, до якого нібито вдався Тохтамиш, перед яким довірливі москвичі й відчинили ворота. Проте це суті справи не міняє, у Москви не було жодних шансів встояти перед абсолютно тверезими ординськими військами, а розорення Москви 1382 року стало помітною подією хіба що у працях пізніших істориків. Для самого ж Тохтамиша то був звичайний виховний похід проти неслухняного підлеглого князька, у ході якого хан переконливо показав, що центральна влада сильна і не потерпить найменших проявів сепаратизму.

Однак у Тохтамиша вистачало економічної освіти, щоб, караючи підлеглого князя, не вбивати платників податків, тому розповіді про масштаби заподіяного ним у Москві лиха, швидше за все, сильно перебільшені. Адже Москва досить швидко оговталася й узялася робити те, що робила завжди, — втручатися в життя сусідніх князівств, псуючи їм нерви й заважаючи нормально жити.

Князь Дмитрій після показової прочуханки вів себе підкреслено сумирно, проти центральної влади ніколи більше не виступав, улесливо присягнув на вірність ханові й чемно сплачував усі належні податки. А водночас громив, палив і плюндрував Рязань, Твер та інші населені християнами землі, тому й досі шанується РПЦ МП як благовірний, преподобний і святий. Прикметно, до речі, що, приєднуючи Дмитрія Донського до лику святих, московські батюшки якось забули скасувати його відлучення від церкви й анафему. Яку на московського князя наклав ще митрополит Кипріан, котрий справжню ціну християнським чеснотам Дмитрія Донського знав не з чуток.

Після описаних подій Москва й сусідні землі ще протягом ста років, аж до 1480 року, залишатимуться невід'ємною частиною Золотої Орди, у межах якої формувалася специфічна політична культура, звичаї, традиції та адміністративні прийоми. Які залишаються прикметними рисами російської державності аж до наших днів.

Але повернімося до Кримського улусу, котрий після загибелі Мамає в 1380 році романтичних мрій про незалежність все одно не облишив. Цьому, однак, постійно заважали як золотоординські хани, так і всілякі іноземні завойовники на зразок кульгавого еміра Тимура.

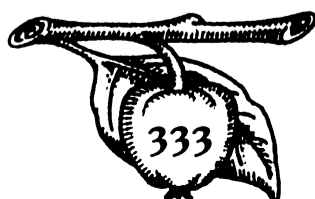
**Емір Тимур. Реконструкція
М. Герасимова**

Про **Тимура** варто сказати кілька слів, хоча він на території України був лише один раз і довго в нас, на превелике щастя, не затримався. Між тим діяльність того інваліда внесла суттєві корективи в історію величезного регіону, позначившись певною мірою і на історії України.

Тимур залишився в історії як безжальний завойовник, котрий пролив ріки крові й мав огидну звичку позначати свій бойовий шлях пірамідами з людських голів. Сам емір, імовірно, підозрював, що невдячні нащадки пам'ятатимуть з усіх його діянь лише оті гори черепів і говоритимуть про нього погано. Тому потурбувався залишити після себе достатню кількість письмових документів, які мали зберегти правдиву, тобто вигідну Тимуру, версію його життя й діяльності.

І якщо вірити тим документам, то виявляється, що Тимур з дитинства був чемною та слухняною дитиною, зростав у бідності й виріс надзвичайно чуйною і порядною людиною. Яка ніколи нікого не зачіпала та вела собі тихе й мирне життя. Однак усім навколо чомусь було якесь діло до Тимура, усі намагалися його образити. Ну, що мусив робити горопаха? Довелося сідати на коня й пояснювати кривдникам, що так поводити себе, як вони, негарно.

Кривдники лагідне слово не завжди розуміли, доводилося їх бити, і якось так сталося, що скоро всі люди почали Тимура дуже поважати й просили його бути їхнім захисником. Він і не хотів, але ж люди просять. Поступово під його рукою зібралися величезні

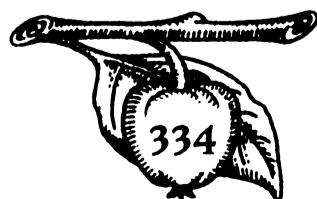
землі, про захист яких Тимур мусив турбуватися, бо на них чомусь ласо задивлялися різні негідники. Доводилося тих негідників бити, але лише виконуючи волю Аллаха. І взагалі, Тимур нічого не робив проти волі Аллаха, на якого покладався, шанував улемів, подавав щедрю милостиню й вів благочестиве життя правовірного. Саме тому така тиха й сумирна людина, як Тимур, отримала в нагороду за труди гігантські території, незліченні багатства й славу захисника ісламу. А якщо про нього й розповідають всілякі жахіття, то тому вірити не слід. То все вороги брешуть.

От, наприклад, Тохтамиш. Тимур по-батьківськи зчулився над його важкою долею і допоміг хлопчині зайняти посаду хана Золотої Орди. І нічого ж від Тохтамиша за це не вимагав, крім того, щоб він був чемним, слухняним і виконував найменшу волю Тимура. Тохтамиш же виявився невдячним негідником, ще й почав допомагати нерозумним хорезмійцям у війні проти нього, мирного й благочестивого Тимура.

Що мусив бідолашний Тимур робити? Лише, важко зітхнувши, знову сісти на коня й розпочати проти Тохтамиша п'ятилітній похід (1392–1397 рр.), у ході якої емір методично нищив Золоту Орду. Розгромивши ординську армію в битві на річці Терек у 1395 році, Тимур сподівався, що Тохтамиш нарешті усвідомить свої помилки й прийде до нього з вибаченнями. Але хан дременує у свої північні землі, де жили якісь бородаті люди, котрі не знали світлого вчення пророка Мухамеда й поклонялися якимось хрестам. Тимур рушив за Тохтамишем у ті землі, сподіваючись, що в того прокинеться совість. Шукав його спочатку в Рязані, потім перевернув усе догори дригом у місті Єлець, але капосного хана ніде не знайшов.

Тоді емір розвертає свої війська та рухається з ними у Крим, а московські батюшки в один голос запевняють, що Тамерлан відступив від Москви, бо злякався Вишгородської ікони Божої Матері. Науковці, однак, до цієї версії ставляться скептично і досі гадають, чому ж войовничий емір відступив і навіть Москви не спалив. Та називають в якості робочих версій дві: необхідність захищати раніше завойовані території, а також неготовність зійтися в бою з Великим князівством Литовським. Оскільки навперейми Тимурові вже рухалася потужна русько-литовська армія **Вітовта**.

Однак найвірогідніше, що Москва, як і ряд інших міст просто відкупилися від Тимура, приславши йому багаті дари та запевнивши у своїй повній покорі. Принаймні у знаменитих Зафар-Нама (Книги перемог Тимура) міститься детальний перелік підкорених ним міст і серед них окремо згадується й Москва. Отже, Тимур

мав відчувати себе повністю задоволеним і міг спокійно рухатися на Крим. Куди він і пішов у 1395 році.

В Криму в той час серед знаті поширилися панічні настрої, багато хто з мешканців півострова, шукаючи порятунку, подався на північ, просячи політичного притулку у ВКЛ. І треба сказати, що в таких серйозних обставинах, розуміючи, яка загроза нависла над татарськими сусідами, ВКЛ протягнула їм руку допомоги. Чимало татарських родин оселилися на землях нинішніх Литви, Білорусі й України, нащадки яких живуть там і донині.

Евакуація багатьох татар з Криму в землі ВКЛ була своєчасною, бо в 1395 році Тамерлан таки вдерся на півострів і вів себе там точнісінько так, як і десятки завойовників до нього. Тобто огидно, брутально й некультурно. І лише розбивши й пограбувавши Кафу та деякі інші торгові поселення європейських купців, вирішив, що час нарешті повертатися додому, у Самарканд.

Оповідючи про історію Криму, дідусь, як бачите, не лише часто відволікався на різні дотичні теми, а й сильно вирвався вперед, довівши свою оповідь майже до початку XV століття. А між тим, розповідь про історію решти українських земель ми перервали ще на середині XIV століття, тож дідусеві доведеться в наступному параграфі повертатися на півстоліття назад.

Однак для того, щоб логічно завершити цей параграф, варто згадати, що в 1397 році народився один хлопчик, який відіграє згодом в історії Криму дуже помітну роль. Щоправда, народився він далеко від півострова й з'явився на світ у сім'ї кримських емігрантів. Які, тікаючи від орд Тимура, знайшли собі притулок на території Великого князівства Литовського. Цьому, народженому в тодішній столиці ВКЛ — місті Тракай, хлопчикові судилося згодом проголосити незалежність Криму. І стати першим правителем Кримського ханства під іменем **Хаджі I Герай**. Саме він був засновником династії Гераїв, які правили Кримом аж до його анексії Російською імперією в 1783 році. Однак про всі ті події, а також про багато інших розповідається вже в третьому томі «Історії України від діда Свирида».

А зараз настав час повернутися на півстоліття назад, щоб розпочати свою оповідь про... котиків. Чому про котиків? Ну, в них же теж є своя історія. І часом вона дуже перепліталася з історією людей.

 Популярні коментарі

Казимир III Даремно Джанібека зарізали. Хороший був чоловік, Галичину мені продав. Небагато й ұзяв, між іншим.

Джанібек Ой, та я вже не знав, як тої Галичини здихатися. З тими галичанами один клопіт.

Казимир III Та да...

Ольгерд Так тобі й треба, Казимире. Казав же я тобі — віддай Галичину мені, але ж не схотів.

Джанібек Мені в ваші турботи...

Мамай Ой, та що ви знаєте про турботи?

Джанібек Тебе теж зарізали, Мамаю?

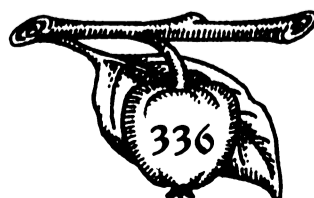
Мамай Та зарізали...

Тоґтамиш Правильно зробили. Сепаратисти — злочинці!

Тимур О! Тоґтамишкү! Я ж тебе повсюди шүкаю, а ти ось де. Аңу, йди до мене на коліна, я тебе зараз ножиком полоскочу.

Тоґтамиш Дідү! Забаньте того маньяка скоріш, бо він тут усіх зараз переріже!

Дід Свирнд Так, громадяни кровопивці, як ви себе поводите? Вас же діти читають. Зараз усіх забаню.

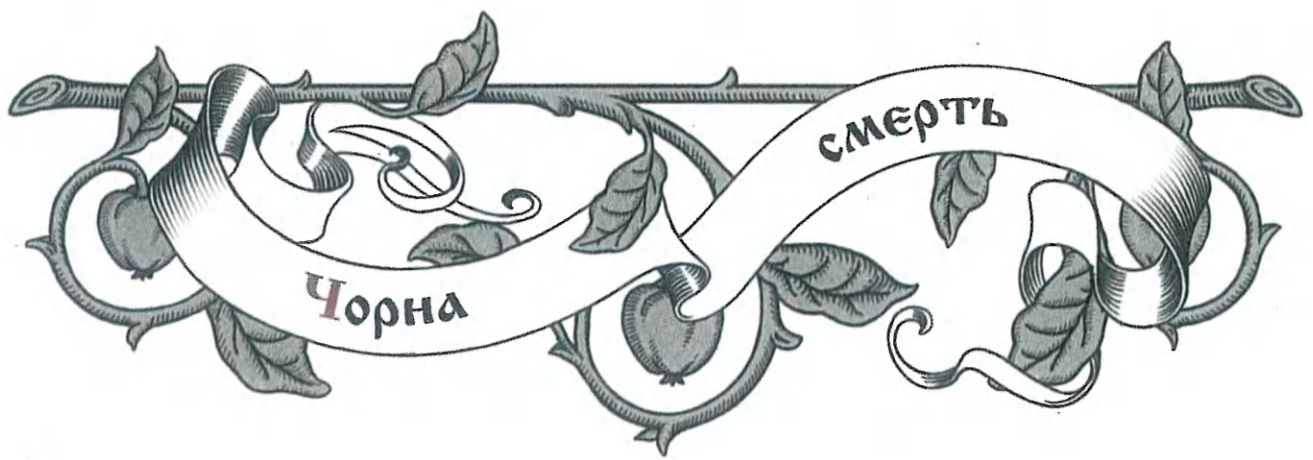
Тоґтамиш Ото правильно, дідү. А скажіть — мене хочь не заріжуть?

Дід Свирнд І тебе заріжуть. Тільки пізніше. У третьому томі.

Тоґтамиш Йо-майно...

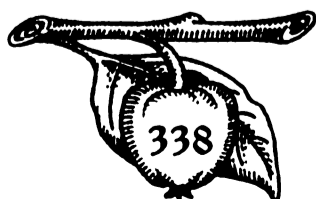

рошу не дивуватися, що параграф із такою мото-рошною назвою дідусь розпочинає з котиків. Так-так, із отих смугастих або чорнявих, або сірих, або плямистих, або руденьких нявкаючих створінь, представники яких почувують себе господарями чи не в кожній українській домівці. І не лише в українських родинах вони почувуються прекрасно — коти, киці й кошенята впевнено окупували помешкання добросердих людей по всьому світу, а в цивілізованих країнах їхні життя, здоров'я й головні потреби суворо охороняються законом.

Але так було не завжди. І якби котики вміли писати та залишили нам свої хроніки чи літописи, то ми дізналися б про такі чорні сторінки їхньої історії та про такі лихоліття, які їм довелося пережити по милості двоногих істот, що нам би стало за наш людський рід дуже соромно. Принаймні Західна Європа доби середньовіччя була для котів, напевне, не найкращим місцем для проживання.

Населення Європи XIII—XIV століть нічим не нагадувало сучасних нам толерантних європейців, для яких гуманне поводження з тваринами — цілком нормальна річ. Бо коли почитати історичні джерела, то складеться враження, що в добу середньовіччя Європу населяли лихі й недалекі підлітки, для яких мучити нещасних котів було чи не найбільшою втіхою. Дідусь не буде описувати всі жахливі сцени поводження з кицями в ту темну епоху, згадає лише, що мало який ярмарок у західноєвропейському місті обходився без котячих концертів. Це коли на торгових площах установлювалися збиті з дощок верстати, у які затискали котів, а котячий «органіст» почергово смикав їх за хвости, добиваючись від нещасних тварин переляканого нявчання різного тембру й висоти. Навколо збиралася радісна публіка, яка плескала в долоні й просила смикнути отого рудого сильніше, бо щось він погано нявчить.

Коли ж траплялися якісь стихійні лиха чи інші неприємності, то перші, на кого падали підозри, якраз і були котики. Яких без-

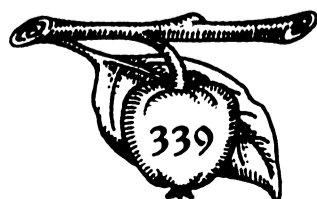
сердечно вбивали й масово винищували, а ті гоніння відбувалися не без участі католицької церкви. Не те щоби католицька церква організовувала населення на хрестові походи проти котів, просто прелати та єпископи, ідучи назустріч диким забобонам широких верств темної європейської громадськості, також поширювали нісенітницю, буцімто коти — прислужники чаклунів. Дійшло до того, що сам **римський папа Григорій IX** видав якось сердиту буллу **Vox in Rama**, у якій авторитетно обізвав чорних котів уособленням сатани.

То взагалі був дуже сердитий папа, бо саме йому належить «честь» заснування інквізиції, і саме він нацькував Тевтонський орден на пруссів та і взагалі на всі волелюбні язичницькі народи північного сходу Європи, включно з нашими друзями литовцями. Однак, якщо боротьбу з єретиками та язичниками ще можна якось зрозуміти, то от чим тому папі коти не догодили?

Хоча зрозуміти папу десь можна. Бо що таке кіт? Таке собі розумне й хитре створіння, яке завжди відчувається незалежним, тиняється невідомо де, ще й очима в темряві світить. Ну, точно слуга диявола! Або, принаймні, відьми.

Отже, незабаром католицькі священники почали включати публічні катування та страту котів у програму храмових свят, під час яких розважали прочан такими благочестивими атракціями, як спалення котів на вогнищах або скидання кошенят з церковних дзвіниць під радісний вереск своїх тупих парафіян. І з часом репресії проти хвостатих і вусатих муркотиків сягли таких масштабів, що котяче поголів'я майже зникло в цілих містах і великих областях тогочасної Європи. Деякі дослідники навіть вживають термін «котячий геноцид», вказуючи, що популяція котів у країнах Західної Європи скоротилася в добу середньовіччя до 10% від їх звичайної кількості. Інші дослідники, щоправда, категорично заперечують правомірність застосування терміна «геноцид». Словом, як завжди у таких випадках, ведеться несамоविта полеміка, але ми в неї втручатися не будемо. І обмежимося тим розумінням, що середньовічну Європу населяли обмежені, жорстокі й забобонні люди, які легко вірили всіляким нісенітницям.

Водночас у європейських містах тієї доби нечуваних висот досягла масова антисанітарія, як громадська, так і індивідуальна. Бо добрий християнин, на думку отців церкви, мав умиватися лише двічі: при народженні й після смерті, — повчали вірян священники й наводили приклад **святої Агнеси**. Яка протягом усього свого благочестивого життя не вмивалася жодного разу. Європейські віряни із задоволенням слідували цим гігієнічним порадам, а нечистоти й помиї залюбки виливали на вузькі середньовічні вулиці просто з

Сцена з життя середньовічного міста Габезее (Тюрінгія). Публічна страта kota. Або киці. Священик каже палку промову

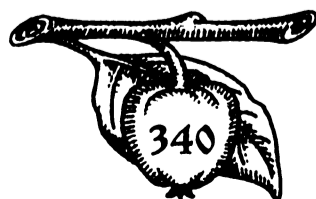
вікон. Бруд із вулиць ніким не прибирався, і тогочасні європейські міста нагадували суцільні сміттєзвалища, сморід від яких приваблював тисячі пацюків, щурів та інших гризунів. Які, довідавшись, що їхніх природних ворогів — котів — люди завбачливо винищили, почали плодитися в геометричній прогресії.

Ця казкова пора в житті західноєвропейських міст знайшла своє відображення у фольклорі, зокрема в знаменитій німецькій легенді про **Гамельнського щуролова**. Та й сюжет відомої різдвяної казки Ернста Теодора Амадея Гофмана «**Лускунчик**» сягає своїм корінням у ту епоху, коли пацюки почувалися господарями не лише в домівках простих людей, а й у палацах вельможної знаті.

Сподіваюся, читач уже достатньо рельєфно уявив собі картину повсякденного побуту, звичаїв і санітарного стану західноєвропейських міст у першій половині XIV століття? Якщо так, то нам час повернутися до сцени, яку дідусь просив запам'ятати у параграфі про Крим. А саме, коли хан Джанібек у 1345 році безуспішно осаджує Кафу й від безсилля мстить генуезцям, закидаючи требушетами у їхнє місто трупи своїх померлих воїнів. Згадали? Тоді рухаємося далі.

Мерці у війську Джанібека з'явилися не просто так, а внаслідок страшної й нікому доти невідомої хвороби. Яка зародилася десь у пустелі Гобі, а торговельні каравани й монгольські армії добросовісно принесли її Великим Шовковим шляхом у Крим. Хвороба та, як ви вже, безперечно, здогадалися, носить назву **бубонна чума**.

Клінічна картина бубонної чуми достатньо добре вивчена сучасною медициною, але в основному спирається на дані, зібрані медиками під час останньої епідемії кінця XIX століття, коли чума вразила Індію. Інфікована чумними паличками людина швидко

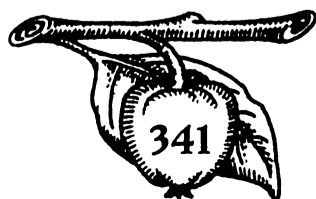

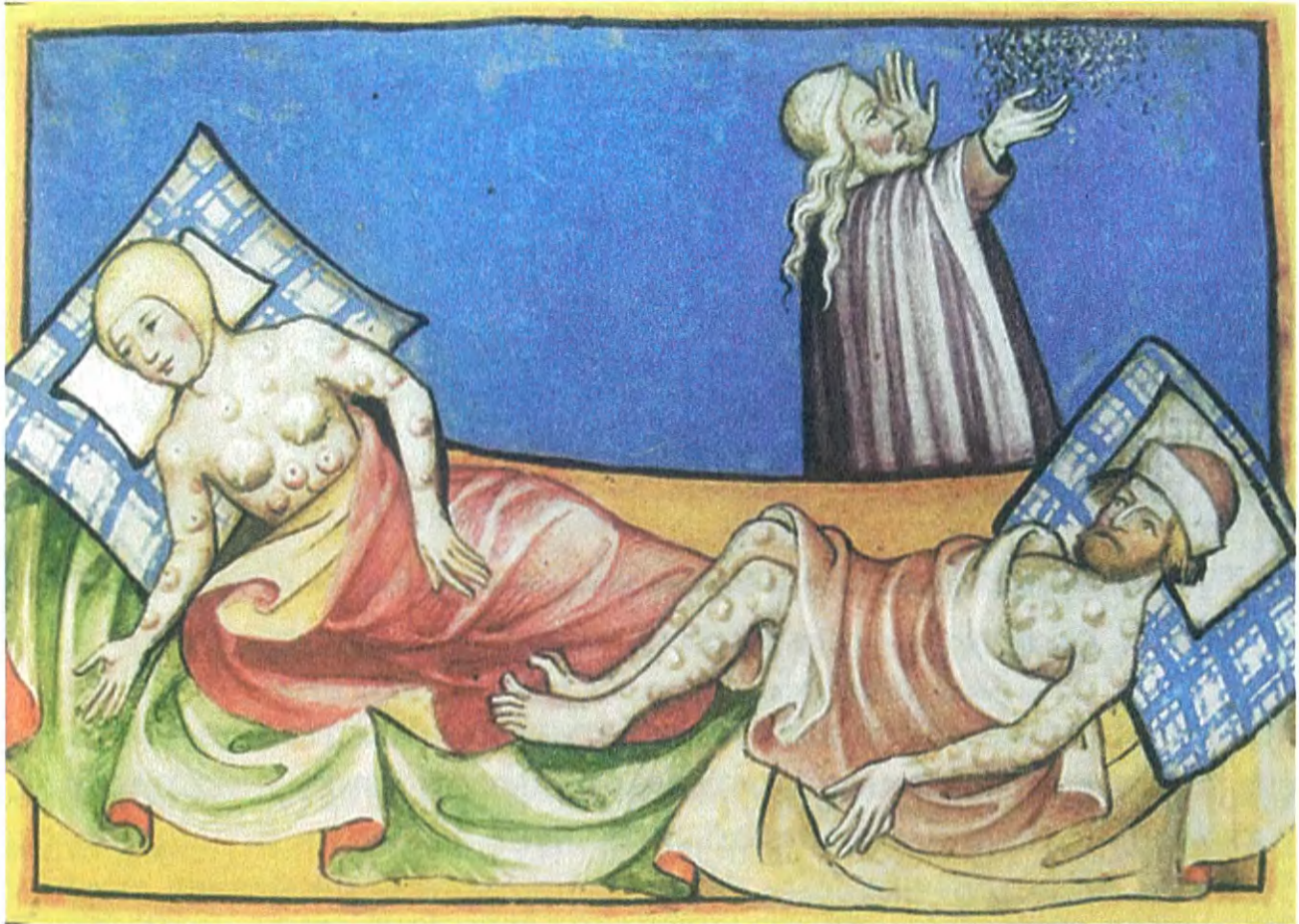
Генуезька фортеця в Кафі (Феодосія). Сучасний вигляд

починає почувати себе зле, температура піднімається до 40 градусів, розбухає й покривається білим нальотом язик, а під пахвами, у паху й коло шиї утворюються болісні лімфатичні набряки по 5–8 см у діаметрі — бубони. Утворення бубонів позбавляє людину змоги рухатися, вона застигає в неприродній позі, загострюються риси обличчя, яке виражають смертельний жах, хвороба стрімко прогресує, і без лікування смерть настає протягом кількох днів. Проте є підстави вважати, що в XIV столітті люди зіткнулися з якоюсь ще страшнішою мутацією бубонної чуми, ніж в описаній медиками індійській пандемії.

Переносниками чумних бактерій виступають блохи, які з приблизно однаковим задоволенням ссуть кров і з гризунів, і з людей. Отже, щурі, найімовірніше, і були тими тваринами, у шерсті яких блохи комфортабельно подорожували, переносячи заразу на величезні відстані. А потрапивши у великі скупчення незнайомих з гігієною європейців, чума починала поширюватися вже без посередництва щурів і бліх. І, напевно, чумні бактерії вже передавалися не лише через кров, а й аліментарно (через їжу), а також повітряно-крапельним шляхом, що збільшує ймовірність зараження в рази. Ось такий ось подарунок від щирого серця запустив через міські мури хан Джанібек мешканцям Кафи у 1345 році. Про що європейській громадськості й повідомив генуезький нотаріус **Габріель де Мюссі**, який якраз на ту пору перебував у Кафі в службовому відрядженні й бачив подробиці біологічної війни хана Джанібека на власні очі.

У Кафі мертвими тілами джанібекових воїнів поласували місцеві пацюки, після чого разом зі своїми блохами перебралися на торгові судна генуезців. Які саме збиралися відчалювати, тримаючи шлях на Марсель. У Марселі кримські пацюки вільно вискочили на пірс, де познайомилися зі своїми французькими родичами, з якими

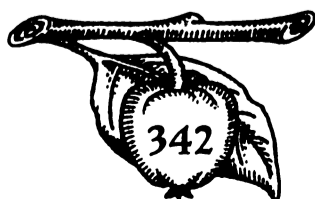

Хворі на чуму. Мініатюра XV століття (Берлінський кабінет гравюр)

поділилися привезеними з Криму чумними блохами. І всі гуртом подалися ласувати свіжими помиями, щедро розлитими вздовж марсельських вулиць.

Марсель місто не лише портове, а й торгове, звідки суходолом постійно вирушали купецькі обози в усі кінці Франції та за кордон. Щоб довго не розповідати — у Європі невдовзі вибухнула така **пандемія** бубонної чуми, якої історія людства ні доти, ні після ніколи не знала. Вона тривала з **1346 по 1353 рік** і досі відома в історії як **Чорна смерть**, оскільки вражені хворобою люди покривалися чорними бубонами. Пандемія та, за найобережнішими підрахунками дослідників, забрала життя 25 мільйонів осіб, що становило в той час близько **третини населення усієї Європи**. Втім, є науковці, які аргументовано наводять навіть більші цифри заподіяних чумою смертей. Жодні найжорстокіші завойовники не завдавали людям до того часу й приблизно таких втрат, яких зазнали країни європейського континенту від мікроскопічних *Yersinia pestis* (чумних паличок).

Єдиний порятунок у випадку захворювання на чуму може бути лише в грамотній та інтенсивній антибактеріальній терапії, однак середньовічна медицина стрептоміцину ще не знала. І тому вдавалася до таких прогресивних методів лікування, як торгівля амулетами й оберегами. Серед яких знову ж таки особливо цінувалися котячі хвости. Придбавши й повісивши такий хвіст на дверях свого помеш-

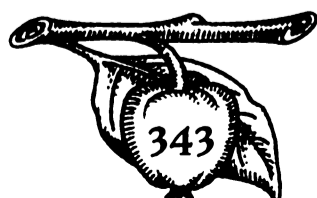

Схематичне зображення приблизного поширення пандемії бубонної чуми в Європі

кання, середньовічний європеець широко вірив, що тепер чума обійде його домівку стороною. Таким чином, за обмеженість та забобонність людей знову довелося віддуватися котикам, за якими почали полювати вже не задля розваги, а щоб урятуватися від страшної смерті.

Зрозуміло, що подібні профілактичні заходи не могли зашкодити поширенню хвороби, яка охоплювала дедалі нові території з фантастичною швидкістю. Обуяні жахом люди звернули свої перелякані погляди на церкву, а не менш перелякана церква могла хіба що пробелькотіти щось звичне про кару божу за гріхи, покайтеся, миряни, і таке інше. Подібне безпорадне белькотіння лунало під час масових богослужінь, які збирали величезні юрби як хворих, так і поки що здорових громадян, під час яких кількість заражених бубонною чумою людей ще більше зростала, пандемія отримувала нове дихання.

Зневірені й смертельно перелякані люди починали масово відпадати від християнства, оскільки свята церква пильно стежила хіба що за тим, щоб помираючі не забували заповісти їй своє майно. Натомість посилювалися єретичні течії із сатанинськими культами включно, а загалом Європа занурилася в хаос і паніку, які виливалися в найдикіші форми. Усе це супроводжувалося стрімким послабленням не лише позицій католицької церкви, а й падінням авторитету світської влади. На континенті починаються масові вбивства, грабунки, оргії та мародерство. Доходило до повного

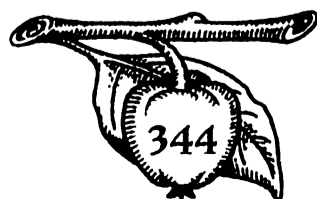
абсурду, коли мародери вдиралися до наповнених мерцями зачумлених помешкань, де й самі помирали, міцно обнімаючи клунки з награбованим добром.

У цих умовах, як це часто в історії бувало, коли владі треба було терміново взяти ситуацію під контроль, темному населенню показали на головних винуватців чуми — на євреїв. Вони ж пейсаті? Христа розіп'яли? От вони й надсилають на благочестивих християн смертельну хворобу. І в тих західноєвропейських містах, де проживали **єврейські громади**, розігруються огидні сцени масових вбивств і погромів.

Небувалому доти поширенню антисемітських настроїв у Південно-Західній Європі сильно сприяла та обставина, що в середовищі знайомих із високорозвиненою арабською медициною євреїв смертність від чуми була помітно нижчою. Крім того, загнані в гетто євреї користувалися окремими від християн колодязями, пильно стежачи за їхньою чистотою, що також зменшувало ймовірність поширення хвороби. А це ще більше посилювало підозри християн, які були свято переконані, що євреї широко користуються своїми кабалістичними хитромудростями й чаклують на шкоду добросердим католикам. Тож добросерді католики підступних юдеїв немилосердно вбивали або, у кращому разі, вимагали від них негайно вихреститися. Проте юдейські общини часто обирали самоспалення, ніж відмову від своєї віри. Загалом то дуже ганебна сторінка європейської історії, а дідусь, розповідаючи про неї, показує, до чого може призвести масове невігластво й тупість широких верств переляканого й затурканого населення. Ну, і щоб було зрозуміліше, яка атмосфера панувала в тогочасній Європі.

Втім, не всі тоді були вузькочолими фанатиками, і серед прогресивно мислячих людей варто згадати знайомого нам уже польського короля **Казимира III**. Який, навпаки, запрошував євреїв у свої землі, де гарантував юдейським общинам захист, віротерпиме ставлення й пристойні умови життя. Зрозуміло, що чимало єврейських громад знялося з насиджених місць, шукаючи порятунку у володіннях Казимира. Зокрема і в Галичині, яка саме в той час увійшла до складу королівства Польща.

Варто, однак, зауважити, що король Казимир, запрошуючи євреїв, керувався не стільки гуманістичними міркуваннями, скільки здоровим прагматизмом — єврейські громади традиційно сприяли активізації економічного життя в місцях свого проживання, даючи потужний імпульс і міжнародній торгівлі, оскільки розпошені по всьому континенту юдейські общини підтримували між собою постійний зв'язок. А торгівля — це ж мито, податки, коруп-

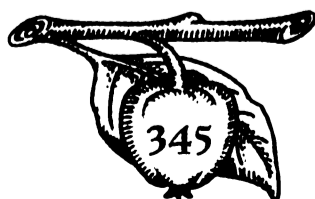
ція і, зрештою, нові надходження в казну, які дозволять наймати нові війська й завойовувати нові території, — міркував про себе Казимир, суворо стежачи, щоб євреїв у його землях не ображали.

Одночасно з юдейськими общинами в польські землі з уражених чумою західноєвропейських міст масово рушили й ремісники, вчені, митці й інші економічно вигідні громадяни. Казимир приймав усіх, стежачи лише, щоб через розставлені на західному кордоні королівства застави не пройшли хворі. У результаті таких заходів у його володіння переселилося чимало людей, діяльність яких на новій батьківщині надзвичайно сприяла подальшому піднесенню Польщі й стала однією з причин могутності майбутньої Речі Посполитої. Зрештою, навіть заснування Казимиром у **1364** році знаменитого **Ягеллонського університету в Кракові** стало можливим після переселення в гостинну Польщу професури із західноєвропейських університетів.

Проте в більшості випадків перелякані європейські правителі намагалися нікого до себе не впускати. Вони застосовували найрадикальніші адміністративні заходи, які, щоправда, виглядають цілком виправданими. Що яскраво ілюструє приклад **Венеції**, до якої, **Андреа Дандоло**, розпорядився встановити для всіх прибуваючих у місто суден тривале сорокаденне стояння на рейді — **карантин**. Сорок днів знаходився Ісус Христос у пустелі, от і торгові кораблі та купецькі каравани мають рівно стільки очікувати на дозвіл увійти до Венеції. Але лише якщо протягом цього часу не виявиться ознак чуми. За найменшої ж підозри щодо наявності на борту хоча б одного хворого, судно негайно підпалювали й топили разом з командою та пасажирями.

Ця жорстока, але не позбавлена здорового глузду міра дала свої позитивні результати, і у Венеції чума не мала такого поширення, як в інших європейських містах. Однак і у Венеції вона була. Щоправда, міська влада й тут поводитися суворо і безжально, відправляючи усіх запідозрених у хворобі «лікуватися», а насправді помирати на острів Святого Лазаря. Від назви якого й походить слово «лазарет».

Подібні карантинні заходи здійснювалися і в низці інших міст, серед яких варто окремо згадати **Москву**. Навколо якої були влаштовані застави, які зупиняли усіх без винятку подорожніх на далеких підступах до столиці московського князівства. Щоправда, виставлені князем **Симеоном Гордим** блок-пости займалися здебільшого тим, що, посилаючись на профілактичні заходи з боротьби із «великим мором», грабували та вбивали.

Сам московський князь, однак, не вберігся й помер з усією своєю родиною в 1353 році, як підозрюють, саме від чуми. Але вжиті ним жорстокі заходи дозволили Москві пережити пандемію без таких катастрофічних втрат, яких зазнали Твер, Рязань, Псков, Новгород і низка інших північноруських міст, сили яких були чумою серйозно підірвані. Тому згадуючи знаменитий афоризм історика Карамзіна, що «Москва зобов'язана своєю величчю ханам», можемо спокійно додати — і бубонній чумі.

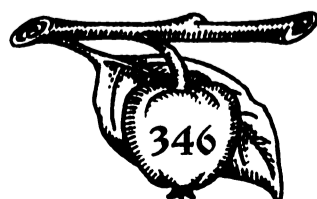
А як же територія нинішньої України, поцікавиться допитливий читач. Який здогадується, що, межуючи зі степом і безпосередньо контактуючи із Золотою Ордою, наші предки мали би заразитися бубонною чумою навіть раніше, ніж мешканці Західної Європи.

Як це не дивно, але зафіксовані випадки чуми на території України прийшли до нас не із степу. А кружним шляхом з півночі. Прийшли по судноплавній тоді Десні спочатку в Чернігів, а далі і в Київ. Тобто зробивши величезне коло через увесь континент і потрапивши спочатку в північноруські землі.

Таким чином, населення принаймні Києва та Чернігова дихання Чорної смерті на собі відчули, а населення Переяслава буцімто навіть повністю вимерло, і місто спорожніло. Проте, зважаючи, що в прикордонному Переяславі тієї доби не могло жити багато мешканців і всі вони були звиклі тікати перед найменшою загрозою, не шкодуючи своїх тимчасових осель і майна, доречно припустити, що більшість переяславців завчасно евакуювалася при появі найперших ознак моровиці. От місто й спорожніло.

Характерних для решти Європи апокаліптичних картин масових смертей на території України літописи не фіксують, і причин тут може бути кілька. Серед них — спосіб життя, який у більшості своїй вело тогочасне населення українських земель. Документально засвідчено, що найбільше від чуми страждало переважно міське населення, яке жило скупчено в антисанітарних умовах. А от сільські мешканці потерпали від цієї страшної хвороби значно менше. Бо навіть у Західній і Південній Європі, де пандемія особливо лютувала, мешканцям міст часто вдавалося врятуватися від чуми втечею у віддалені сільські райони або у важкодоступні лісисті чи гористі місця. Ілюстрацією чого можуть стати безнастанні поневіряння по Італії великого **Франческо Петрарки**. Який зумів урятуватися від смерті фактично лише тому, що кілька років провів у дорозі, подалі тримаючись від уражених чумою міст.

А **Джованні Боккаччо** прямо писав, що міські мешканці мудро чинили, коли шукали порятунку у селах. Навіть у його головному

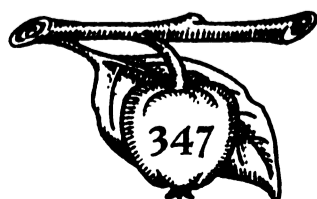
творі група молодих людей переселилася під час чуми саме в село, де й гайнує час, оповідаючи одне одному цікаві й повчальні історії. Повне зібрання яких і склало знаменитий «Декамерон».

Для південноруських (українських) земель у період після ординської навали характерним є відносно низький рівень урбанізованості. Переважна більшість тодішніх мешканців сучасної території України давно вже проживала в селах, без характерної для великих міст скупченості — тобто близько до здорової природи й у незрівнянно кращих санітарних умовах. У цьому, імовірно, одна з причин того, чому українські землі постраждали від Чорної смерті значно менше, ніж решта європейських країн.

Дідусь далекий від ідеалізації наших предків, вони, бувало, такі коники викидали, що хоч за голову хапайся, але в джерелах ніде немає ніяких свідчень, буцімто вони розважалися знущенням над тваринами — чого не було, того не було. Та й православна церква, можемо це об'єктивно визнати, не помічена в заохоченні вірян до жорстокого поводження із кицями. Тому є підстави висунути в якості сільської гіпотези версію, що наших з вами предків від чуми берегли й давньоукраїнські бойові коти. Які любили свої затишні домівки й грізно стояли на сторожі, не даючи щурам найменшого шансу. І коли вам десь трапляться безпритульні тварини, постарайтеся їм по змозі допомогти. Не виключено, що якийсь із голодних котиків біля вашого під'їзду — далекий нащадок того хороброго давньоукраїнського кота, який урятував когось із ваших предків.

Втім, територія України тут — не єдиний приємний виняток, на мапі Європи є цілі плями, які чума чомусь обійшла стороною. Чорна смерть практично не зачепила більшої частини Польщі, Чехії, Литви, Білорусі й Молдови. Чому? Цього точно ніхто зараз, мабуть, не скаже. Але, можливо, саме в цьому криється секрет стрімкого посилення названих країн уже в найближчі десятиліття після розгулу Чорної смерті. На місці яких постануть потужні Велике князівство Литовське, Річ Посполита й могутня Молдовська держава. Водночас посиляться й Московське князівство, яке навіть зробить спробу вирватися з-під опіки Золотої Орди.

А от Золота Орда, яка у воєнному аспекті й у XIV столітті ще не знала собі рівних, саме в цей час суттєво послабла. Дослідники кажуть, що причини такого послаблення слід шукати у Великій Зам'ятні 1359–1380 років, але доречно припустити, що й Чорна смерть відіграла свою геополітичну роль. Чим наші предки й скористалися. І, чесно кажучи, правильно вчинили.

Пандемія чуми справила на Європу величезний вплив, але детально перераховувати всі наслідки Чорної смерті дідусь не буде, бо й так уже занадто далеко вийшов за межі суто історії України. Варто лише, мабуть, указати, що шок, якого зазнали європейські народи, так просто не минувся. Європейська цивілізація пережила кризу, зуміла показати, що здатна зводитися на ноги навіть після найстрашніших потрясінь. Уже перші десятиліття, які минули після Чорної смерті, позначаються появою паростків суспільного й наукового прогресу: починає робити свої перші успіхи медицина, змінюються навіть звички й побут населення. У містах уже починають прибирати, з'являються хай примітивні, але уявлення про санітарні норми й гігієну. Загалом, і сучасна Європа не була б такою, якою вона є зараз, адже після Чорної смерті змінився навіть генетичний склад населення Європи. І хтозна, може, то була така жорстока помста замучених котиків.

Епідемії чуми ще не раз повертатимуться на європейський континент, хоча таких масштабів, як у роки Чорної смерті, не набуватимуть. Люди поступово вчилися боротися з цією хворобою, принаймні почали щодня вмиватися. Та й коти і киці змогли нарешті зітхнути з полегшенням — європейці хоч і не стали до них дуже лагідними, але хоч полювати на них перестали. Бо подорослішали, змужніли і зацікавилися полюванням на відьом. Але про ту захоплюючу сторінку європейської історії дідусь згадає вже в наступній книзі.

По-справжньому ж дієву зброю проти чуми медики отримали в свої руки лише в ХХ столітті, після винайдення в 1943 році вже згаданого дідусем **стрептоміцину**. Який, крім того, досі залишається найефективнішим засобом боротьби проти туберкульозу. Тому винахідник цього препарату, американський учений **Зельман Ваксман** ще за життя по праву користувався славою «одного з найвидатніших благодійників людства». А в 1952 році був удостоєний Нобелівської премії з фізіології й медицини. Думаю, не зайве буде додати, що доктор Ваксман народився в 1888 році в містечку Нова Прилука, що в Липовецькому районі Вінницької області. А до США емігрував, маючи за плечима Одеську гімназію №5.

 Популярні коментарі

Григорій ІХ Діду, та не закликав я вбивати усіх котів. Лише про чорних казав, що вони уособлення сатани. А то вже виконавці на місцях перестаралися. От завжди так — влада висуває хорошу ідею, люди її перекрутують, віди наробляють і тебе ж у тій віді звинуватять.

Габріель де Мюссі Ну при чому тут коти? То хан Джанібек у всьому винуватий. Той хан — негідник і військовий злочинець!

Джанібек От знову я винуватий. Ви би краще вмивалися, вулиці у чистоті тримали і котів не чіпали. А натомість розвивали медицину. А ще — займалися фізкультурою та спортом і зміцнювали імунну систему.

Казимир ІІІ Там не стільки та чума була винувата, скільки паніка. Переселенці в моїх землях багато чого повчального розповідали. Але Чорна смерть стала ще й серйозним геополітичним чинником, докорінно змінивши баланс сил на континенті.

Ольгерд Чума в 1353 році не закінчилася. Вона періодично поверталася, хоч і не в тих масштабах, що під час Чорної смерті, але все-таки. Ну, й ми мусили боронитися. Тому битва на Синіх Водах — то ще й профілактичний захід, спрямований на очищення прикордонних територій від потенційних разнощиків хвороби.

Кутлуг-бей Ну, що ти врешеш, Ольгерде? Теж мені медик знайшовся. От завжди агресори вигадують собі на виправдання різні гарні пояснення своїх агресій — з чумою він боровся. Як би не так.

Дід Свирид Не сперечайтеся, хлопці. Чорна смерть так чи інакше вплинула на подальші історичні події. Хоча в тому, що Золота Орда ослабла, а ВКЛ посилювалося. А до чого це призвело, читайте в наступному параграфі.

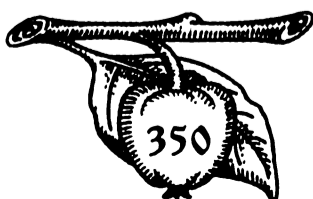
урми сурмлять, вітер розвіває корогви литовських, білоруських та українських князів, військо великого князя Ольгерда виступило в похід. Рухаються кінні й піші полки, сунуть обози з військовим спорядженням і провізією, десь на возах під надійною охороною перевозять і новітні види зброї. Які мають стати для ординців неприємним сюрпризом.

Обтяжені обозами середньовічні армії рухалися неквапно, тож у нас є час кинути панорамний погляд на геополітичне положення Великого князівства Литовського, яке склалося на середину XIV століття, його внутрішнє становище, а також вникнути в деталі тогочасного рівня військової справи. Без чого розповісти про битву на Синіх Водах було б неможливо.

Отже, надворі в нас середина XIV століття, Золотій Орді виповнилося сто років, і нащадки колишніх завойовників почуваються вже як удома. Бо мають повне право казати, що живуть на тих землях з діда-прадіда. І, як це завжди буває з державами, які довго не знають поразок, ординців охопила пиха й самовпевненість. Які гальмують прогрес і призводять до стагнації. Принаймні у військовому відношенні ординці продовжували користувалися тими самими прийомами й такою самою зброєю, як і їхні героїчні предки. Предки ж ефективно воювали? Більш ніж. То навіщо вигадувати щось нове?

Тим часом Велике князівство Литовське, яке вело безнастанні війни практично по всьому периметру свого кордону й мало справу з найрізноманітнішими суперниками, військову справу постійно вдосконалювало. І на середину XIV століття на північному заході від Золотої Орди постала велика держава, армія якої цілком могла вважатися однією з найбоездатніших на континенті. Яка, крім того, узяла на озброєння передові види зброї й розробила нові, незнані раніше, тактичні прийоми ведення бою.

В ординців, як і раніше, силу їхнього війська становила високомобільна кіннота, озброєна далекобійними рекурсивними луками.

У XIII столітті монголи ще легко здобували перемоги над будь-яким європейським військом завдяки високій маневреності, дисциплінованості й здатності вести вогонь з безпечної відстані. Проте європейці вчилися на власних помилках і з часом зрозуміли, що робити ставку суто на кавалерію немає жодного сенсу — у кінному бою степовики все одно будуть прудкішими й майстернішими. Потрібно було розвивати й інші роди військ, і європейські воєнні стратеги перевели свій замислений погляд на піхоту. Яка в домонгольську епоху виконувала здебільшого допоміжну функцію, бо була майже незахищена й дуже скромно озброєна.

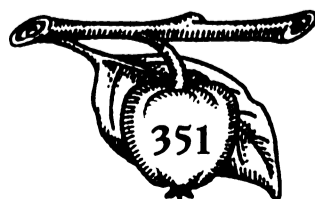
Часом, щоправда, піше ополчення й у давні часи відіграло в битвах суттєву роль, як ми бачили це на прикладі успішних походів проти половців Володимира Мономаха. Однак у протистоянні з монголами така піхота серйозної сили не становила і здебільшого ставала легкою здобиччю противника.

Справа зрушила з місця, коли найрозумніші з тогочасних європейських полководців здогадалися створювати полки **важкої піхоти** — добре захищеної, належно озброєної та — головне — навченої діяти як одне ціле. Чи брав Данило Галицький за приклад македонські фаланги або римські центурії, невідомо, але вишколені ним полки його знаменитих **воїв** (прообраз озброєної довгими списами лінійної піхоти) зуміли в 1257 році зупинити під стінами Володимира атаку важкої кінноти монголів. Утім, на той час ні ретельно розробленої тактики, ні належного озброєння піхотні частини ще не мали, тому думати про серйозне протистояння з Ордою князь Данило ще не міг.

Велике князівство Литовське від народження було мілітаристською державою, де військовозобов'язаними були всі без винятку чоловіки, здатні тримати в руках зброю. Литовська армія раннього періоду була по суті **всенародним ополченням**, на війну йшли хто як міг — хто на коні, хто пішки, хто з мечем, а хто й просто із сокирою. Інакше й бути не могло, зважаючи, що Литва народжувалася в кривавій боротьбі зі значно сильнішими суперниками, тому загальна мобілізація оголошувалася доволі часто.

Однак тримати весь час у війську всіх чоловіків економічно не вигідно, чоловіки у війську ледачіють, працювати вдома вже не дуже хочуть, жінки потім сильно лаються. Тому литовські князі, за прикладом передових держав середньовіччя, провели військову реформу й створили постійне військо.

Ядром литовської армії була дружина самого великого князя, яку він утримував власним коштом. Водночас усі підлеглі князі й

бояри на першу вимогу великого князя мали прибути до війська з належною кількістю озброєних та оснащених бійців. А коли лунав заклик зібрати **шляхетське ополчення**, то така форма мобілізації мала назву **посполите рушання**. Таким чином, військо ВКЛ формувалося за територіальною ознакою, і табір армії великого князя литовського нагадував великий туристичний зліт з масою наметів, між якими розводили вогнища, а коло кожного намету стояла встромлена корогва (стяг) з гербом того чи іншого феодала.

Термін «**шляхта**», найімовірніше, походить від німецького *Geschlecht* (рід, покоління) і охоплює весь вільний стан у ВКЛ, пов'язаний обов'язком несення воєнної служби. Початково до шляхти належала лише соціальна верхівка литовсько-руської держави, яка поєднувала нащадків надзвичайно розгалужених родів Рюриковичів і Гедиміновичів. Серед яких на території України до найбільш вельможних належали **Вишневецькі, Заславські, Збараські, Корецькі, Острозькі, Сангушки, Четвертинські, Чорторийські** та деякі інші. При укладенні ж між магнатськими родами шлюбів часто об'єднувалися й назви родів, звідки походять подвійні прізвища, як, наприклад, **Гольшанські-Дубровицькі**.

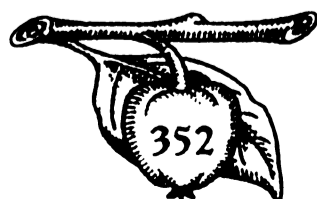
Втім, у ВКЛ працювали соціальні ліфти, і шляхтичем міг стати й звичайний селянин або мешканець міста. Найбільш прямий (хоч і ризикований) шлях до успіху лежав у ту добу через службу у війську, а оскільки воювало ВКЛ багато й часто, то тисячі міцних і хоробрих хлопців ставали шляхтою (дворянством). Що неабияк мотивувало воїнів — адже, сидючи на коні, князь уважно спостерігав за битвою, підмічаючи дії воїнів, а після переможних сурм нагороджував найхоробріших землею. Хай ті наділи були невеликими, але навіть звичайний селянський син міг стати землевласником і заснувати свій шляхетський рід.

Повертався такий хоробрий вояка з походу на свій хутір, йому назустріч вибігала радісна жінка і після обнімашок-цілувашок чоловік їй повідомляв, що відтепер вони вже не Охримчуки, а Охримські.

— Чого це? — питала здивована жінка.

— А того, що князю сподобалося, як я бився, і він нагородив мене та віддав наш хутір Охримський нам у власність. Тепер я шляхтич, а ти в мене шляхтянка — пані Охримська.

— Ой! — зойкала вражена такою звісткою жінка і, ніжно глянувши на чоловіка, починала вголос планувати поїздку на найближчий ярмарок, де треба буде закупити панського плаття, червоних чобіт-сап'янців, намиста різного й прикрас. І взагалі, потрібні

наймички й наймити, бо вона тепер пані і їй негоже коло корів і свиней ходити. Та й хата в них якась мала, треба будувати новий панський будинок, бо перед сусідніми шляхтичами буде незручно. Новоспечений шляхтич лише потилицю чухав.

У добу ВКЛ з'явилися сотні нових родів української дрібнопомісної шляхти, таких, як **Витвицькі, Голинські, Грабовецькі, Кульчицькі, Крушельницькі, Терлецькі, Хлопецькі Чайковські, Яворські** й багато-багато інших.

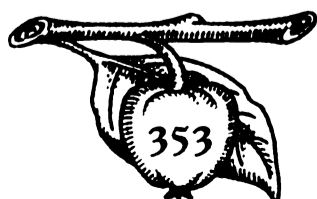
Оголошення великим князем литовським **посполитого рушення** піднімало на ноги всю шляхту, якій належало прибути до війська в повному обладунку, зі зброєносцями й бойовими конями. Шляхтич, залежно від статків, також мав виставити своїм коштом певну кількість воїнів з населення підвладних собі сіл. Здебільшого загони були невеликими, бо шляхти було багато, а сіл мало.

Якщо ж мова йшла про великих магнатів, то до них і вимоги були іншими — кожен мав поставити коло великокняжого стяга свою **корогву**. Тобто свою дружину, озброєну й укомплектовану. Тому термін «**корогва**» має два значення — і бойовий стяг, і військово-тактичний підрозділ, який об'єднував у різні часи від 25 до 80 важко озброєних лицарів, яких супроводжував озброєний почет (разом 100–250 осіб).

Звична нам форма звернення «**пан**» у добу ВКЛ вживалася спочатку суто до представників великокняжого дому, а також тих феодалів, які зуміли зібрати війська на цілу корогву. Згодом, щоправда, панами почали називати всіх шляхтичів та членів їхніх родин. А та обставина, що зараз в Україні звернення «**пан**» і «**пані**» вже остаточно відродилися й нікого не дивують, свідчить, що шляхетність в українців у крові.

Корогви, або ж стяги, відігравали в середньовічних війнах не декоративну роль, а були важливим елементом організації армії на полі бою, бо коли воїн не бачив свого бойового стягу, то почувався незатишно й не знав, що робити. Саме тому середньовічні битви часто виливалися в полювання за корогвами суперника, які вважалися дуже цінним трофеєм. Бо захоплення корогви автоматично означало виведення з бою цілого підрозділу противника. Як ми бачили це, наприклад, у поведінці угорських полків у битві при Ярославі 1245 року, коли Данило Галицький своїми власними княжими руками роздер корогву угорського воєводи Фільнея.

Елітою й основною силою литовської армії була **важка кіннота**, яка складалася зі знаті й дрібнопомісної шляхти і по суті своїй нічим не відрізнялася від лицарської кавалерії країн Західної Європи.

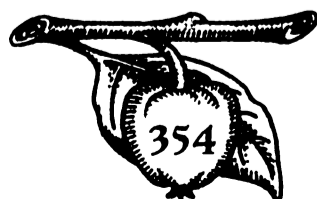

Це й були **лицарі**, у кожного з яких був свій родовий герб, свій намет, казан і право запрошувати в гості інших лицарів. Перед якими лицар міг похизуватися бойовими кіньми, дорогою амуніцією й новеньким, привезеним з Німеччини мечем. Гості цокали язиками, хвалили меч, а потім між собою посміювалися й казали, що меч той явно викували десь на Волині й продали простодушному лицарю втридорога. Утім, продукція вітчизняного виробництва особливо не поступалася імпортом зразкам, просто іноземні бренди були більш розрекламовані.

Історія українського лицарства доби ВКЛ — то окрема й дуже цікава сторінка, про яку дідусь не має змоги детально оповідати. Зауважу лише, що все було не менш захоплююче, ніж у Західній Європі. І лицарські турніри в українських землях були, і любовно-романтичні пригоди, і переможні битви, та й таємничо-містичних історій також вистачало. Тема ця доволі досконало вивчена професійними істориками, а їхні напрацювання лежать у бібліотеках і терпляче чекають на українських Вальтерів Скотів, Морісів Дрюонів і Генріків Сенкевичів. Адже ж зумів, наприклад, Александр Дюма (батько) написати трилогію про мушкетерів, де дія відбувається на невеличкій території між Парижем і Лондоном. І так цікаво все описав, що люди по всьому світу досі із захопленням читають. Давньоукраїнським же лицарям доводилося діяти на геополітичному просторі між Балтійським та Чорним і Каспійським морями, у Карпатах, у Криму й на Кавказі, а деяких заносило аж у Візантію та на Близький Схід. Вони так старалися, а наші письменники не звертають на них майже ніякої уваги. Звичайно, що нашим лицарям образливо, хоч вони нічим не поступаються перед своїми німецькими, французькими чи англійськими колегами. Яким, можливо, просто більше поталанило з хорошими письменниками.

Лицарі лицарями, але на нашу особливу увагу заслуговують прості громадяни, які хоч власних гербів, наметів і коней не мали, проте були прекрасними вояками. Від яких дуже часто залежав результат битви. Мова, нарешті, про важку піхоту.

Важка піхота в добу пізнього середньовіччя стала багатоцільовим родом військ із широким комплексом задач. Передусім піхотинці мусили бути здатними стримувати атаку ворожої кавалерії. Для цього кожен піхотинець мав бути належним чином захищений, щоб принаймні стріли його не брали. Далі піхотинці мусили вміти правильно шикуватися й організовано пересуватися на полі бою. У випадку атаки піхотинці зустрічали ворожу кінноту довгими списами. Це була не така проста справа, бо вимагала від кожного піхотинця неабиякої фізичної сили й психологічної стійкості.

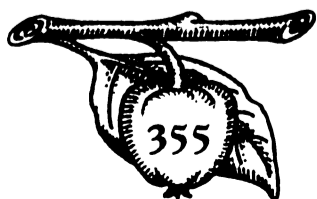
Уявіть себе в першій шерензі такої піхотної лави. От ви стоїте в обладунку, у шоломі, лівою рукою тримаєте щит, і весь цей гардероб на вас важить кілограмів 10–15. Крім того, у вас при боці меч, шестипер, або келеп, а правою рукою ви підтримуєте спис. Довжина якого — до 5 метрів, і за нього одночасно тримаються руками ваші побратими в задніх шеренгах. Тепер лунає команда «кроком руш», і ви одночасно маєте рушити в потрібному напрямку, у жодному разі не розмикаючи шеренги — у єдності ваших лав запорука життя і перемоги.

Ви крокуєте, попереду почувся бойовий лемент і тупіт копит ворожої кінноти, але видно вам не дуже добре, бо шолом ваш із заборолом, видимість обмежена. Ще й піт заливає очі. Не вірите? А ви спробуйте пройтися в одязі з товстої вовни, у шкіряній куртці з нашитими панцирними пластинами, тягнучи на собі купу різної амуніції, ще й із важким відром на голові. Спітнієте навіть узимку, що ж вже казати, коли надворі стоїть літня спека. Але витерти піт змоги нема, бо руки зайняті. І відійти набік не маєте права, бо ви — лише частинка величезної багатогої бойової машини. Яка невпинно рухається.

Щоб не збитися з кроку, а також для підтримання бойового духу ви ще й голосно співаєте. У середні віки піхотні частини, рухаючись по полю бою, співали здебільшого **церковні гімни**. У Західній Європі — латинською мовою, а на території ВКЛ — грецькою або церковнослов'янською. І найбільшою популярністю тут користувалася **Богородиця**, яка згодом стала державним гімном Великого князівства Литовського. Не в останню чергу тому, що саме під спів Богородиці ВКЛ здобувало свої численні й славетні перемоги. Тому над полем бою під час руху піхотних частин звідусіль чулося ревіння приспіву того гімну: «**Кириє Елейсон!**». Це й був бойовий клич, який у перекладі з грецької означає «Господи помилуй!».

Якщо ви раптом надумаєте послухати, як лунає цей гімн, то пошук в Інтернеті за ключовими словами **Kyrie Eleison**, найімовірніше, дасть вам змогу насолодитися високохудожнім співом церковного хору. Але це не дасть вам живого уявлення про те, як насправді співала важка піхота ВКЛ. Бо на полі бою не монахи солодкими голосами співали, а хриплим басом ревіли тисячі охоплених азартом бою неголених вусатих дядьків. Від яких музичного слуху й вокального мистецтва ніхто не вимагав.

Коли ж лунали команди «Стій!» і «До бою!», завдання піхотинців полягало в тому, щоб синхронно зупинитися, а ваше завдання як воїна першої шеренги — спрямувати вістря списа в незахищену частину коня або у вершника. При цьому життєво важливо було,

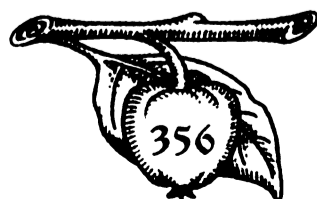
щоб піхотна лава за всяку ціну стояла непорушно, як стіна. Якщо ж вершникам вдавалося пробитися через кілька шеренг, піхотинці мали негайно зімкнути лаву, незважаючи на вбитих і поранених. Ворогів же задні ряди стягували гаками з коней на землю і... ну таке... це ж середньовіччя.

Витримати удар кавалерії було справою дуже непростю, оскільки вага важко озброєного кіннотника разом із конем могла сягати понад тонну. І уявіть, що ота тонна несеться на вас галопом зі швидкістю 30–40 км/год. Ще й цілиться вам у голову своїм довгим твердим списом. І коли в атаку йшло кілька сотень або й тисяч важко озброєних кіннотників, то піхотинцям доводилося дуже непросто. Усе вирішував бойовий дух, стійкість і, не в останню чергу, фізична сила піхотинців. Які руками, ногами і своїми тілами мали витримати удар сумарної маси кількох автобусів.

Утім, такі фронтальні атаки важкої кавалерії були більше характерні для західноєвропейського театру воєнних дій, де армії ВКЛ мали справу, наприклад, з Тевтонським орденом. Закутим з ніг до голови в залізо лицарям, які сиділи верхи на велетенських конях, часто ставилося завдання проломити фронт противника, щоб, розділивши вороже військо на частини, завершити його розгром. Однак і проти закутих у броню лицарів в Європі було знайдено ефективну зброю — **алебарди**. А це «три в одному»: спис, сокира й гак для стягування лицаря з коня. Згодом, з появою вогнепальної зброї, лицарська кіннота як рід військ стане вже зовсім неефективною.

У випадку ж війн із татарами, алебарди були зайві, тут треба було знайти інші тактичні прийоми шикування військ і їхньої поведінки на полі бою. Бо **татари** (будемо відтепер називати *ординців саме так* — вони й самі вже прийняли слово «татари» в ролі самоназви), як ми знаємо, лобових атак уникали. А натомість застосовували давню, але незмінно ефективну тактику «**танців півколом**». Це коли перед фронтом противника виїжджали кілька десятків або й сотня кіннотників, які не атакували противника. А починали мчати галопом один за одним по колу, безперервно поливаючи ворожих солдат стрілами. При тому стріляла така центрифуга в одне задалегідь обране місце, вибиваючи один за одним воїнів і готуючи наступну атаку важкої кінноти. Яка вже й мала врзатися в послаблену ділянку ворожого фронту й розділити військо противника навпіл.

Варто зазначити, що завданням важкої піхоти було не просто стояти й нанизувати на свої списи надто гарячковитих ворожих кіннотників. Піхотинці виконували роль живого щита для вишикуваних позад них підрозділів нового, як на той час, роду військ —

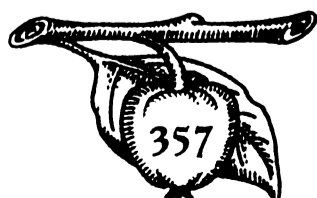
арбалетників. Поява яких на полі бою суттєво послабила тактичні переваги степових лучників.

Утім, **арбалет, або самостріл,** зброя дуже специфічна. Вона здавна була відома, і не лише в Європі, але маючи суттєві переваги (далекобійність і влучність), була обтяжена серйозним недоліком — порівняно з луком, процес перезаряджання арбалету дуже тривалий. У часи Ольгерда застосовувалися арбалети спрощеної конструкції, без спеціального механізму натягнення тятиви. Тому для заряджання арбалету воїн мав надійно вперти його в землю, наступити на спеціальне стремено ногою, трохи присісти й причепити тятиву до спеціального гаку на своєму шкіряному поясі. І після того розігнутися, використовуючи м'язи ніг та спини. Натягнувши тятиву й звівши в такий спосіб арбалет у бойове положення, воїн укладав у паз **болт** (коротку арбалетну стрілу), і все — можна нарешті цілитися, обираючи мішень. Після пострілу весь процес перезаряджання повторювався, але навіть найвправніший арбалетник міг за хвилину випустити щонайбільше один або два болти. А татарський кіннотник за ту саму хвилину посилав з десятків стріл. Тому дуже часто арбалетникам доводилося працювати під зливою залізного дощу, а це вимагало від них міцної нервової системи. Тому самострільців (арбалетників) обирали з найбільш спокійних і холоднокривних, не схильних до паніки воїнів.

Татарський кіннотник постійно рухався, поцілити його було непросто, а от арбалетник мусів стріляти лише зі стаціонарної позиції. Були, щоправда, у середні віки й підрозділи кінних арбалетників, але з огляду на високу вартість і незначну ефективність їх застосовували доволі рідко. Тому озброєні арбалетами кіннотники існують здебільшого у фентезійних романах досить сумнівної художньої якості. Принаймні Ольгерд вирішив, що така екзотика йому не потрібна, і зосередився на створенні підрозділів піших самострільців.

Саме в цей час в італійській Павії винайшли спеціальні переносні широкі щити для захисту арбалетників — **павези**. Перед початком бою арбалетник устромлював таку павезу перед собою в землю, і вона виконувала дві функції: захищала його, коли він присідав під час перезаряджання арбалету, а при стрільбі слугувала арбалетнику підставкою. Що суттєво покращувало точність стрільби.

Усі ці новинки європейського ринку озброєнь дуже цікавили великого князя литовського **Ольгерда**, коли він готувався воювати на південно-східному театрі воєнних дій. Справу ж побиття тевтонців та інших західних партнерів Ольгерд ще раніше шляхетно залишив своєму братові — **Кейстуту**. Також, між іншим, доброму вояці й

Ольгерд. Зображення з книги Алессандро Гваньїні
«Хроніки європейської Сарматії», 1578 року видання

великому цінителю всього блискучого, гострого й мілітаристського. Загалом Ольгерд з Кейстутом дуже нагадують Данила Галицького та його брата Василька — литовські брати також напрочуд вдало один одного доповнювали й ніколи не сварилися.

Тому залишивши Кейстута наводити жах на Тевтонський Орден, сам Ольгерд спокійно сконцентрувався на виконанні свого головного історичного завдання — на звільненні території України від навали ординців і місцевих князів. Які, треба сказати, викликали в населення чи не більшу лють, ніж баскаки.

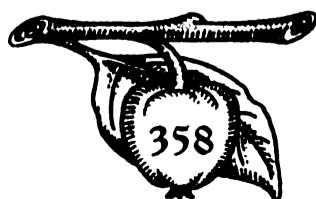
Бо ото приїжджає такий князь у якусь свою волость чи в якесь село й каже людям сумним голосом:

— Біда, громадяни, знову клятї хани данину требують. Кажуть — не заплатите, то ми до вас усією ордою приїдемо. Дайте ще, пожалуста, хто скільки може: збіжжя, хутра, воску, меду, а якщо є гроші — то давайте вже й гроші. Нехай ті хани подавляться.

Люди сердито плюються, але що поробиш, тож вантажать князеві на вози, хто що може. Отак прикриваючись ханами, князі постійно обдирали населення, а повернувшись додому, ховали зібране добро в надійне місце і, хитро посміюючись, чекали на прибуття із Сараю ординських податківців.

Баскаки приїжджали по данину, князь виходив їм назустріч босий, у драних штанях, весь такий нещасний. У палаці в нього порожньо, княгиня голосить, княжата плачуть, ординські колектори здивовано крутять головами.

— Що це у вас тут проісходе?

— Ой, не питайте, громадяни баскаки... Самі ж знаєте — доба татаро-монгольського іґа надворі... Ніщета, розруха, голод, злидні...

— А дань ти зібрав? — підозріло примружуються баскаки.

— Та зібрав трохи, але де ж ми вам тої дані назбираємо, як люди з голоду пухнуть, по селах траву їдять. Бідуємо...

Далі починалася звична театральна сцена торгу з баскаками, у фіналі якої князь віддав їм трохи зібраного, а більшу частину залишав собі. Так собі й жили ті князі — людям скаржилися на клятого ненажерливого хана й лякали ордою, а баскакам жалілися на важкі часи, і що люди бідні. Маржу ж клали собі в кишеню.

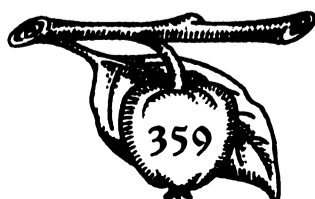
Добробут князів значно покращився в часи хана Узбека (1313—1342 рр.), який ідучи назустріч їхнім благанням взагалі скасував практику приїзду в руські землі баскаків. І повністю передовірив обов'язки збирання податків місцевим князям, бо очевидно вважав, що вони люди порядні.

Князі ж часто виявлялися людьми глибоко непорядними і обкладали населення такими податками, що й ханам би стало соромно. Населення починало навіть сумніватися, чи не брешуть їм князі про отих татаро-монголів? Може князі їх просто вигадали, щоб лякати і обдирати простий люд?

Принаймні археологи, коли їх спитати про залишки на території України матеріальної культури монголів, лише розгублено розводять руками. Таких матеріальних свідчень вони практично не знаходять, хіба що іноді де-не-де трапляється наконечник стріли монгольського типу. Але не факт, що стріла була монгольська — такі ефективні наконечники швидко навчилися кувати й місцеві ковалі, тому археологи й не стверджують, що наконечник монгольський. А кажуть обережніше — монгольського типу.

Таким чином, страшного татаро-монгольського іґа, про яке так люблять розповідати російські історики, принаймні на території України скоріше за все не було. Місцеві князі знаходилися під номінальним і необтяжливим сюзеренітетом ординських ханів, їх така ситуація цілком влаштовувала, і поява якогось Ольгерда навряд чи тим князям могла сильно сподобатися.

Інша річ — небайдужі громадяни. Яким не позакладало, і вони прекрасно бачили, скільки князь зібрав данини і скільки відвіз у Орду. Альтернативні засоби масової інформації в наших предків були поставлені на солідну основу, чутки вільно циркулювали, тому люди завжди знали, як живуть сусіди в землях Великого Князівства Литовського. Де панують вольності й демократичні цінності, а в

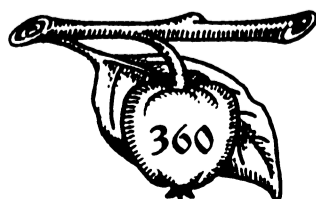
питаннях корупції Гедиміновичі ще суші діти. Не те, що рідні Рюриковичі, які протягом століть у хабарництві так напрактикувалися, що хоч гвалт кричи. І звичайно, що небайдужих громадян перспектива входження до складу ВКЛ аж ніяк не лякала. Радше навпаки.

Ольгерд, для якого експансія на південь стала головним напрямком його військово-політичної доктрини, постійно тримав своїх шпигунів і в Києві, і в Чернігові, і в Криму, і в самому Сараї. Тому він завжди добре знав, де які панують настрої, які плани виношує хан і як здоров'я його мами. Здоров'я в неї було не дуже, в Орді саме лютувала бубонна чума. І коли моровиця добряче підкосила воєнну міць золотоординців, а хан Джанібек остаточно заплутався в кредитах, Ольгерд вирішив — пора!

Спочатку, як дідусь уже згадував, Ольгерд явочним порядком забрав у 1355 році Брянськ і всі уділи **Чернігово-Сіверської землі**. Де, ідучи назустріч побажанням широких верств населення, звільнив з посад місцевих князів-хабарників, розпочав проти них антикорупційні розслідування, за результатами яких призначив їх на високі державні посади в інших землях. А замість них призначив у Чернігово-Сіверщину своїх молодих синів з незаплямованою репутацією: Дмитра та Дмитра-Корибута, а також племінника Патрикєя Наримунтовича. І став чекати реакції з боку ординців, весело підкидаючи в руці свою улюблену важку булаву. Під Черніговом з'явилися було татари, але їх негайно прогнали як зачумлених і наказали без довідки від лікаря більше не приходити. А краще зовсім уже ніколи не приходити.

У відповідь на такий безсоромний акт анексії хан Джанібек занедавав, і його з милосердя зарізав власний син Бердібек. Якого також скоро зарізали, і в Золотій Орді розпочалася весела доба Великої Зам'ятні. Ольгерд про всі ті пертурбації в ханській ставці добре знав від своїх шпигунів. Знав він також, що беклярбек Мамай зібрав у Криму і в Причорномор'ї найбільш боєздатні ординські війська й пішов з ними в Сарай, аби навести в столиці лад і взяти контроль над ситуацією в країні у свої руки.

Довідавшись, що в Дикому полі залишилися лише орди трьох татарських нойонів, Ольгерд нарешті вирішив, що настав слушний час, аби великими літерами вписати своє ім'я в усі підручники історії України. Для початку він уклав з Тевтонцями й Лівонцями вічний мир на два роки. Ті радо погодилися — бубонна чума сильно прорідила і їхні лави, тож їм було не до війн із здоровим та сповненим сил ВКЛ.

Забезпечивши собі у такий спосіб безпечний тил, Ольгерд зібрав велике військо, озброєне за останнім словом тогочасної воєнної думки та... думаєте, пішов воювати з татарами? Ні. Спочатку він кілька місяців безжально ганяв своє військо на полігоні, добиваючись від підрозділів синхронності дій і сатаніючи, коли вояки плутали «ліворуч» і «праворуч».

Як саме лунали бойові команди у війську ВКЛ, ми точно не знаємо, дослідники схиляються до думки, що лунали вони руською мовою. Бо мешканці білоруських та українських земель становили переважну більшість армії Ольгерда, а загалом у ВКЛ руська мова була мовою офіційного діловодства та воєнної справи.

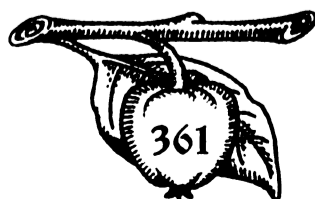
Про мовне питання у Великому князівстві Литовському дідусь детальніше розповість уже в наступному томі «Історії», де йдеться про адміністративно-політичний устрій ВКЛ і його правову систему, релігійну ситуацію, розвиток освіти, науки й культури. А в цьому параграфі дід лише вкаже, що великі князі литовські ніколи й не пробували нав'язати слов'янській більшості своєї держави литовську мову. Яка, до того ж, у той час ще навіть не мала своєї писемності.

Однак якщо в питаннях внутрішнього облаштування країни великі князі литовські проявляли м'якість і мудру лагідність, то у воєнній сфері вони були рішучими й дуже вимогливими полководцями. Тому лише коли Ольгерд впевнився, що кожен тактичний підрозділ діє як одне ціле, а вояки добре вивчили всю складну систему звукових сигналів, які подавалися бойовими сурмами, він віддав нарешті наказ збиратися в похід.

І восени 1362 року добре вимуштруване військо Ольгерда, яке складалося приблизно з **20–25 тисяч воїнів**, проминувши Канів і Черкаси, дісталася нарешті до місця майбутньої битви, назва якої винесена в заголовок цього параграфу. Це одна з ключових битв в історії України, про яку, треба це чесно сказати, дуже мало що відомо.

Мало відомо з двох причин: обмаль достовірних першоджерел, а також недостатня поки що вивченість цієї події з боку академічної історичної науки. Хоча історики й археологи сумлінно трудяться, але цілеспрямоване глибоке вивчення синьоводської тематики ведеться в основному протягом останніх двадцяти років.

А перед тим два — два з половиною століття поспіль історія України подавалася науковцями крізь призму російської великодержавної історії. Одним із ключових моментів якої є вкрай міфологізована **Куликовська битва**. Зрозуміло, що в цих обставинах об'єктивне дослідження, а тим паче популяризація битви на **Синіх**

Водах (яка відбулася раніше й мала значно серйозніші наслідки), м'яко кажучи, не віталися.

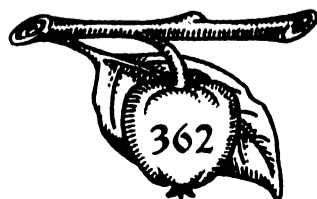
Не можна сказати, що ця битва залишалася поза увагою науковців — про неї добре відомо із середньовічних літописів і хронік, обійти які увагою серйозні вчені не могли. Однак згадувати про ту битву дозволялося тільки як про хай яскравий і важливий, але лише епізод військової діяльності Ольгерда. І в будь-якому разі другорядний на тлі епохальної Куликовської битви.

Втім, зараз у популярній історії України є інша спокуса — возвеличити битву на Синіх Водах до фантастичних масштабів і цим дискредитувати справжню її цінність і місце в історії нашого народу. Дідусь, у свою чергу, намагатиметься твердо дотримуватися історичних фактів, не викривляючи контурів основних подій. Хіба що дозволю собі їх дещо розфарбувати, але ж дідова історія — не науковий трактат, я можу собі це дозволити. Тим паче, що в реальності все напевне відбувалося набагато яскравіше й цікавіше, ніж ми можемо собі це зараз уявити.

Отже, почнемо з того, що точного місця битви на Синіх Водах історики ще не знають. Тому можемо лише слід за авторитетними дослідниками, повторити, що найбільш імовірним місцем тієї битви є сучасна річка Синюха, поблизу села Торговиця, що в Новоархангельському районі Кіровоградської області.

Водночас, не можна відкидати і ймовірності, що битва та відбулася десь в іншому місці. Пошук якого історикам потрібен не просто, щоб поставити там красивий пам'ятник, а й для реконструкції самого ходу бою. Бо не знаючи яким був ландшафт місцевості, науковцям складно пояснити, чому, наприклад, татарам не вдалися їхні улюблені флангові обходи. Імовірно, їм щось заважало, але що саме? Болото, яри, річка? Не знаючи про це достеменно, дослідники змушені вдаватися до гіпотез і припущень.

І коли саме та битва була — історики також уже понад сто років сперечаються й називають різні дати. Михайло Грушевський, наприклад, вважав, що битва на Синіх Водах відбулася в 1363 році. А от сучасні дослідники шляхом ретельного зіставлення різних фактів схиляються до думки, що вона проходила пізньої осені — на початку зими 1362 року. Запам'ятаймо це, щоб яскравіше уявити, як могло виглядати поле битви в листопаді—грудні на Кіровоградщині, якими могли бути погода, опади й температура повітря. Бо кліматичні умови досі залишаються суттєвим чинником при плануванні військових операцій, що вже там казати про середину XIV століття.

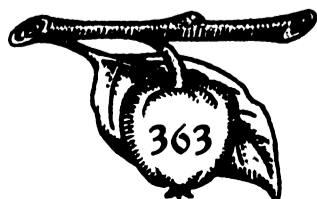
Тепер про противника. У Золотій Орді, як ми пам'ятаємо, триває Велика Зам'ятня, беклярбек Мамай поспішив з військом у Сарай, він дуже заклопотаний і йому не до Ольгерда. Але все ж таки залишив достатньо, на його думку, війська, аби забезпечити тили від хижого ВКЛ. Мова про війська **Кримської, Перекопської та Ямбалуцької** орд, які разом становили, за оцінками науковців, від **10 до 20 тисяч кінноти**. На чолі яких стояли **Кутлуг-бей, Хаджи-бей і Димейтер**.

Дивне звучання імені третього нойона породило масу різних гіпотез, хто то міг бути. Висунуто кілька припущень, серед яких дідусь згадає лише дві версії. Одна з них каже, що мова йде про Дмитра, православного русина, одного із болохівських князів. Таке припущення не є нереалістичним, зважаючи, що болохівці, вочевидь, вважали татар меншим злом, ніж київські чи галицькі князі. І навряд чи поява в їхніх краях Ольгерда могла викликати в болохівців великий ентузіазм. Друга гіпотеза, до якої схиляється низка авторитетних дослідників, спирається на припущення, що в середньовічну хроніку закралася помилка і татарське ім'я Демир-бей випадково отримало слов'янську транскрипцію. Дідусь залишає питання про особу нойона Димейтера (чи Демир-бея) відкритим, довіримося професіоналам і чекаймо, до якого висновку дійдуть учені.

А тепер вирушаємо на поле битви. Отже, пізня осінь, війська Ольгерда й трьох татарських беїв зійшлися на Синіх Водах і планують бойові дії, бо скоро зима, узимку воювати холодно й неприємно. Татарська кіннота, поділена на три загони, уже вишикувана, готова до бою й чекає на рішення своїх полководців.

Армія ВКЛ також вишикувана, і видно, що Ольгерд детально продумав хід битви, усі можливі варіанти її розвитку й належним чином підготувався. Він поділив свої війська на шість великих тактичних загонів, що були розставлені на полі бою півколом і так, щоб позбавити кінноту противника можливості флангових обходів. Бо з якого боку вони не атакували б, завжди опинялися в зоні атаки кількох інших загонів. Враховані, імовірно, були й складки місцевості, а загалом Ольгерду, вочевидь, вдалося нав'язати татарським беям битву на вигідних армії ВКЛ позиціях.

Війська Ольгерда спочатку вели себе ніби порядно. Полки стояли як укопані, гостинно наїжачившись списками й агресії не проявляли. Висіла моторошна тиша, воїни дивилися, як у прохолодному осінньому повітрі кружляють перші сніжинки, повільно осідаючи на шоломах товаришів і на вістрях їхніх списів. І переводили погляди на свої корогви, очікуючи наказів.

Аж раптом тишу розірвало багатотисячне: «Алга-а-а!» — і татарська кіннота одночасно рвонула з місця, пустила коней у несамо-витий галоп і почала стрімко наближатися.

Шість вишикуваних загонів ледь помітно здригнулися, інстинктивно зімкнувши щити ще щільніше й сильніше взявшись за свої списи. Але з місць не рухалися. Воїни лише зціпили зуби й дисципліновано очікували наказів.

Ольгерд тим часом азартно стежив за рухом татарської кінноти, раз у раз поскубуючи себе за бороду й намагаючись угадати слухну мить для початку задуманого маневру. Відчувши нарешті, що така мить настала, голосно гукнув: «З Богом!». Після чого заграли бойові сурми, передаючи наказ командуючого на поле бою. Корогви одночасно прийшли в рух і... дисципліновано розступилися перед татарами.

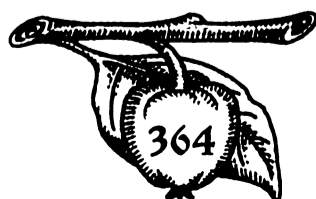
Татарська кавалерія не одразу второпала, що на повному скаку летить у пастку і, захопивши середину поля бою, опинилася під одночасним обстрілом з обох боків. Арбалетники спокійно й холоднокровно, як олімпійці-біатлоністи на вогневих рубежах, прицілилися й синхронно вистрелили. Швидко і вправно перезарядили арбалети, знову прицілилися — і знову вистрелили.

Дії арбалетників, які методично розстрілювали татар, нагадували роботу добре налагодженої воєнної машини, яка щохвилини випльовувала у ворога сотні влучних смертоносних болтів. На думку середньовічного хроніста, перше місце серед арбалетників у тій битві завоювали новогрудські самострільники (з міста Новогрудок — зараз райцентр у Гродненській області Білорусі). І нічого дивного в цьому нема, якщо ми згадаємо, що для арбалетника найголовнішими рисами є спокійна холоднокровність і несхильність до гарячкості. Тому, імовірно, мова йде про білорусів, які на тлі запальніших литовців та українців були для арбалетів просто таки народжені.

Втім, новогрудці згодом блискуче себе проявили і в рукопашному бою — та сама хроніка розповідає, що вони своїми довгими списами скидали татар із сідел, «наче вітер снопи в бурю».

Несучи втрати, татари все ж таки розпочали свої звичні **танці півколом**, безперервно поливаючи війська Ольгерда залізною зливою стріл. Стріли, однак, не заподіяли, серйозної шкоди добре захищеним і грамотно вишикуваним полкам. Які раз у раз дружно огризалися і, грізно ревучи: «Господи помилуй!» — сунули на татар, колючи їх списами й рубаючи шаблями.

Коли ж атакуючий загін волинців чи киян раптом чув десь збоку від себе несамо-вите татарське: «Алга!» — то воїни тим не сильно

Битва на Синіх Водах, 1362 рік

переймалися. Бо одразу лунало сердите: «Госпадзі памілуй!» — і в дію вступав сусідній полоцький загін, який колов і рубав противника не менш вправно.

Загалом, битва на Синіх Водах, якщо судити з її опису в хроніці Мацея Стрийковського, може слугувати чудовим взірцем взаємовиручки й бойової співдружності давніх білорусів, литовців і українців. Кожен із шести загонів міг спокійно зосередитися на виконанні свого завдання, наперед знаючи, що надійно захищений з флангів бойовими побратимами з інших загонів.

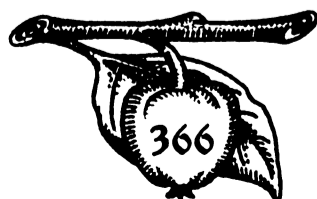
Вправне маневрування поділеного на самотійні тактичні одиниці литовсько-руського війська, несподівані одночасні контратаки, снайпери-арбалетники — усе це остаточно збило татар з пантелику. Бо все відбувалося зовсім не так, як вони звикли і як чули від своїх батьків і дідів. Татари розгубилися, а розгублений і не впевнений у своїх силах противник — уже наполовину переможений.

Помітивши перші ознаки розгубленості ворога, Ольгерд задоволено погладив бороду й хитро глянув на своїх воєначальників. Обличчя яких виражало одну спільну думку — настав час для генеральної атаки.

Над полем бою розляглися звуки бойових сурм, і одразу почувся тупіт важкої, загартованої у війнах з тевтонцями кавалерії ВКЛ. Половину якої становили литовські, а решту — білоруські й українські лицарі. У кольчугах, пластинчатих панцирах і закуті в броню лицарі по команді опустили списи і, набираючи швидкість, понесли на противника. Завданий ними одночасно з різних боків удар мав бути страшною сили, опір татар було зламано, почалася їхня панічна втеча «в розлогі поля». Переслідування розбитого ворога лише довершило розгром, а на неозорих полях Кіровоградщини залишилися тисячі тіл татарських воїнів. Які на ранок наступного дня запорошив перший сніг зими 1362 року.

Погоня за розбитим ворогом стала візитною карткою ВКЛ, його державним гербом, який так і називається «Погоня». Або ж білоруською «Пагоня», і цей герб у 1918 році, а також у 1991–1995 роках був державним гербом Білорусі. Думаю, ми не помилимося, якщо спрогнозуємо, що настане час — і герб «Пагоня», яка зараз є символом національних і патріотичних сил у Білорусі, знову набуде в наших добрих сусідів-білорусів свого законного державного статусу.

У Литві ж державним гербом офіційно є «Погоня», яка литовською перекладається як «Vytis» і має лише деякі графічні відмінності від білоруського варіанту. Для України цей символ також не чужий, і цілком можливо, що за інших обставин і в нас «Погоня»

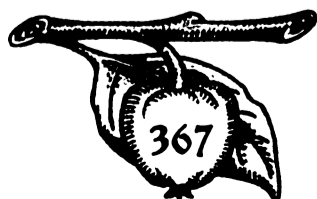

Герб «Погоня» з гербовника Еразма Комніна, 1575 рік

була б гербом. Однак у нас уже є чудовий золотий Тризуб, іншого герба нам і не потрібно. Проте не будемо забувати, що предки наших трьох народів століттями дружно жили й працювали у спільній державі. А символом тої держави був звитяжний воїн з мечем у руці, який боронить рідний край і готовий прогнати будь-якого ворога.

Але повернімося до результатів битви на Синіх Водах, де татарське військо було розбите й загинули всі три беї. Принаймні так стверджує у своїй хроніці Мацей Стрийковський. Усі троє, щоправда, пізніше з'являються в історії живі й здорові, але суті справи це не змінює — на Синіх Водах спільна литовсько-білорусько-українська армія здобула блискучу й переконливу стратегічну перемогу. Значення якої полягало в тому, що наприкінці 1362 року вся територія, на якій проживали предки українців, була звільнена, ханів було витіснено далеко в степ, і на цьому 122-річний ординський період в історії України завершився.

При вивченні свідчень про синьоводську битву в першоджерелах, а також при читанні численних сучасних спроб реконструкції ходу того бою весь час впадає у вічі фантастична дисциплінованість і злагодженість дій усіх підрозділів армії ВКЛ. Адже татарам не вдалося зім'яти лави жодного із шести загонів. Мимоволі подумаєш: «Це ж

**Обкладинка паспорту небайдужого громадянина
Білорусі. Хоча офіційно герб країни інший**

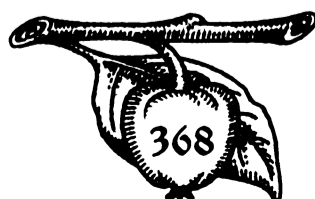
як їх усіх Ольгерд мав ганяти по полігону!». Бо такий рівень вишколу міг бути лише результатом тривалих і важких навчань. Однак це той випадок, коли муштра себе повністю виправдала, бо, як то кажуть, краще на полігоні проливати піт, ніж на полі бою кров.

Але якщо колись надумають знімати фільм про битву на Синіх Водах, дідусеві одягнених у важкі середньовічні обладунки акторів масовки заздалегідь шкода. Бо і їх доведеться довго й безжально муштрувати, перед тим як режисер наважиться дати команду «Мотор». Не добившись хореографічної злагодженості дій всіх підрозділів на знімальному майданчику, такого фільму можна й не знімати. А між тим, було б непогано зняти такий фільм — ця битва напрочуд кінематографічна.

Сам Ольгерд, радіючи перемозі, навряд чи був упевнений, що вона остаточна, бо не виключав у близькому майбутньому нових сутичок із ординцями, які напевно ж зажадають реваншу. Тому енергійно взявся облаштовувати нові рубежі оборони. У майбутньому українські землі ще не раз піддаватимуться ординським набігам, однак серйозних спроб з боку Золотої Орди повернути втрачене вже не буде.

Ольгерд, як і його батько, «оксамитовий завойовник» Гедимін, поводився в нових землях напрочуд делікатно, таку саму політику проводили й призначені ним у різні землі удільні князі. Тому розширення території ВКЛ не мало рис загарбницької експансії, а швидше нагадувало злиття краплин ртуті в одне ціле.

Детальніше про подальшу історію Великого князівства Литовського дідусь розповість уже в наступному, третьому томі «Історії», але варто сказати ще кілька слів про вплив, який прямо

чи опосередковано справила перемога на Синіх Водах на деякі землі сучасної України.

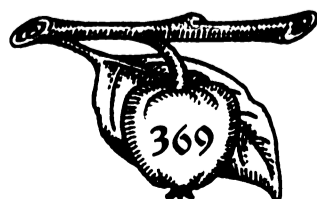
Ольгерд щедро нагородив усіх героїв битви, однак найбільшу звитягу на полі бою, очевидно, проявили сини його брата **Коріята** — Юрій, Олександр, Костянтин і Федір. Принаймні саме **Коріятовичів** Ольгерд нагородив найщедріше, віддавши їм в удільне володіння все **Поділля**. Однак це була не лише нагорода, а й мудре адміністративне рішення, бо Ольгерд призначав у важливі для ВКЛ прикордонні землі найталановитіших своїх полководців та адміністраторів. Які, до того ж, уміли знаходити спільну мову з місцевим населенням.

Період правління литовсько-руських князів Коріятовичів належить до, можливо, найромантичнішої доби історії українського Поділля, де брати діяли як турботливі господарі, а не визискувачі. Ще й широко визнавали за місцевими громадами права самоуправління й надавали містам Магдебурзьке право. Коріятовичі в повсякденній адміністративній практиці явно враховували волелюбний і незалежний характер місцевих мешканців, не утискали їх і поводитися здебільшого чемно й демократично. Принаймні такий погляд превалює в більшості досліджень історії краю, де Коріятовичі виглядають цілком приємними й симпатичними людьми.

Ну, а Юрію та Олександрю Коріятовичам мешканці славного міста **Кам'янець-Подільський** мають бути сердечно вдячні й донині. Бо саме з їхніми іменами пов'язана перша письмова згадка про знамениту **фортецю**, яка з повним правом входить зараз до «Семи чудес України» й щороку приваблює в місто величезні натовпи вітчизняних та іноземних туристів.

Кам'янець-Подільська фортеця. Сучасний вигляд

Щоправда, є чимало дослідників, які твердо вірять, що фортеця та має значно глибшу історію і з'явилася ще в прадавні часи. Дідусь радить ніколи не сперечатися з дослідниками, які давно й ретельно займаються вивченням якогось історичного об'єкта, який із часом стає в їхніх очах предметом майже релігійного поклоніння. Сперечаючись із ними, ви лише образите тих чудових і самовідданих людей, тож якщо хтось із них скаже вам, що якийсь із українських замків був збудований ще в добу енеоліту для захисту від мамонтів, — одразу погоджуйтеся.

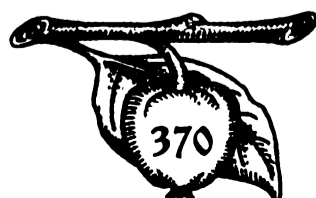
Втім, ніхто особливо не заперечує, що Коріятовичі серйозно займалися створенням у Кам'янці справжньої твердині, але дідуся при спогляданні Кам'янець-Подільської фортеці муляє одна думка... Як Коріятовичам вдалося зігнати на будівництво фортеці велику кількість незалежних і волелюбних подолян? Невже князі зуміли обійтися без примусу?

За примхою історії вдячні Коріятовичам і в... **Закарпатті**. Хоч воно й далеченько знаходиться від Поділля, а до складу ВКЛ і зовсім ніколи не входило, проте Коріятовичі й там зуміли залишити після себе найкращі спогади.

Мова про **Федора Коріятовича** (у Закарпатті його знають, як Корятовича) — одну з найяскравіших і водночас напрочуд позитивних фігур середньовічної історії. Як же литовець Коріятович став закарпатським русином і захисником закарпатців? А через сварку з двоюрідними братами Ягайлом і Вітовтом, після якої змушений був утікати з Поділля в Угорщину, де отримав від тамтешнього короля Жигмонда (Сигізмунда) у власність місто Мукачево. Привівши із собою в Закарпаття, за широковідомою легендою, ще й 40 тисяч подолян. Якщо роки його життя визначені істориками правильно, то в Мукачево він прибув уже у віці 65 років. Однак дідуган мав бути при доброму здоров'ї, бо за наступні 18 років (з 1396 по 1414 рік) зумів зробити стільки, що й не всякому молодому під силу.

От любили Коріятовичі замки будувати, тому, окрім Кам'янець-Подільської фортеці, залишили нам і знаменитий мукачівський замок — «**Паланок**». Звичайно, що про «Паланок», як і про всякий хороший замок, також розповідають, що він дуже-дуже древній й існував задовго до Корятовича, щонайменше з XI століття.

А деякі угорські дослідники, для яких історія середньовічного Закарпаття є органічною частиною історії Угорщини, взагалі доводять, що навіть ще раніше. Ще з часів Арпада, який перевів племена угрів через Карпати у **896** році. Ото спустилися угри з карпатських схилів і тільки порозлягалися перепочити, аж чують — Арпад репетує:

Замок «Паланок». Мукачево. Сучасний вигляд

— Figyelem, figyelem! Гору оту бачите? Ану, швидко будемо там якийсь замок, чи якусь фортецю.

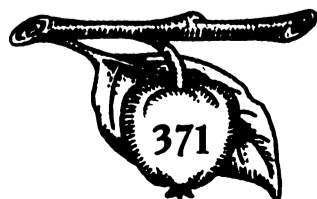
— Навіщо? — дивуються угри, які вже встигли розлягтися на травичці, а деякі вже й захропли в тіньочку під своїми возами.

— Ну, як це навіщо? Для захисту від агресорів та загарбників, — сердито відповідає Арпад.

— Так це ж ми загарбники. Від самих себе будемо захищатися?

— Не розсудять! А як потім нашим історикам доводити, що це угорська земля? Ану, бистро збиралися — і бігом виконувати настанови вченої ради Інституту історії Академії Наук Угорщини. Учені люди, професори й академіки на вас дивляться, а ви тут порозлягалися й хропите! — не вгавав Арпад, але чи вдалося йому примусити своїх угрів робити те, чого вони ще не дуже вміли — будувати постійні укріплення, науці не відомо. Хоча закарпатські краєзнавці над цим нишком посміюються — їм же точно відомо, що перші укріплення в Мукачеві існували задовго до приходу угрів. І не виключено, що й задовго до мамонтів.

Дідусь в історії тих фортець так глибоко й детально не розбирається, тому скажу лише, що за беззаперечними письмовими свідченнями, перетворення мукачівського замку у справжню твердиню,

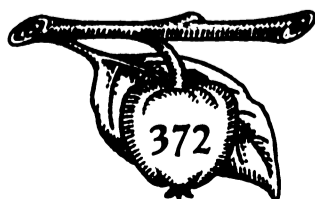
з потужними кам'яними стінами й видовбаним у скельній породі 85-метровим колодязем, відбулося лише на початку XV століття — якраз тоді, коли головою Закарпатської ОДА був Федір Корятович.

Але не лише в побудові мукачівського замку полягає історична заслуга Корятовича перед Закарпаттям. Населення краю, яке вже тривалий час перебувало під владою угорської корони (за винятком 40-річного періоду входження до складу Королівства Русі), уже відвикло від того, що князь може знати місцеву мову й шанувати релігію переважної більшості мешканців. Та і взагалі, поводитьсь не як вельможний пан, а як турботливий господар. Аж тут з'являється Корятович, який одразу береться за справу й розпочинає з... будівництва доріг!

Дорога — це життя, і створення мережі якісних доріг одразу пожвавило в Закарпатті торгівлю. З'являються нові ярмарки, міста ростуть, села заможнішають. Поява платоспроможного споживача дала поштовх розвитку середньовічної індустрії, ремісничі цехи виготовляють продукцію для селянських господарств, їхні вироби ідуть навіть на експорт. Князь тим часом уважно стежить за соціальною справедливістю — науковці кажуть, що в одному із своїх указів Корятович суворо забороняв дворянам краю «заважати селянам багатіти».

Поки зростають економічні показники й підвищується добробут треба подбати про культуру. А осередки освіти й культури в ті часи — це монастирі. При Корятовичі на території Закарпаття засновується цілих десять православних монастирів, що для такої відносно невеликої території — дуже багато. І оті монастирі стали, по суті, цитаделями, які протягом століть берегли віру, культуру, звичаї та мову цього прекрасного краю. Що в умовах католицького Угорського королівства було більш ніж актуально. Один із тих монастирів — Свято-Миколаївський — діє й донині. І ніколи, з часів Корятовича аж до наших днів, не закривався. Навіть у часи СРСР. У тому монастирі, до речі, Корятович і похований.

Літописці часто хвалять своїх князів-роботодавців, однак дуже рідко, коли про правителя добрі легенди складають прості люди. А от князь Корятович виявився гідним такої честі. Закарпатці з покоління в покоління передають ті перекази, і в усній народній творчості він виглядає як ідеальний правитель, захисник простих людей, справжній господар, а загалом — добра й порядна людина. Одна лише закарпатська легенда «Про князя Корятовича та змія Веремія», чого варта.

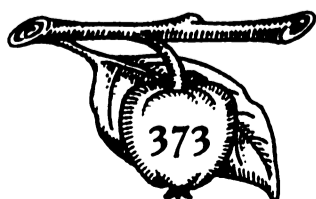
**Пам'ятник Федору Коріятовичу
в мукачівському замку «Паланок»**

У радянські часи замок «Паланок» використовувався не за призначенням, довго стояв занедбаний, поступово руйнувався і лише в часи Незалежності України був відреставрований і гостинно відкрив свої важкі ворота перед відвідувачами. Які, зайшовши у внутрішній двір, одразу мають змогу привітатися з бронзовим Федором Коріятовичем.

Пам'ятник той, до речі, сповнений різних глибоких символів: князь стоїть без зброї — він господар, а не завойовник; у правій руці в нього указ — князь управляє, спираючись не на силу, а на закон; а вказівним пальцем лівої руки показує на плоди своїх трудів, ніби натякаючи: «Я спорудив цей замок, я будував тут дороги, я підняв добробут і культуру цілого краю. А що зробив у своєму житті ти, шановний пане туристе?». Але Корятович зовсім не сердитий і дозволяє потримати себе за палець. І тому, хто це зробить, обов'язково поталанить у... Втім, поїдьте краще в Закарпаття самі, відвідайте мукачівський замок і дізнайтеся — чи правда те, що про той палець розказують, чи проста вигадка для туристів.

— Гарно тут у вас у Закарпатті — мрійливо всміхнувся огрядний митник, сидячи за столом на терасі Хустського замку, вдихаючи свіже карпатське повітря й поглядаючи на Тису.

— Но пак як вам казати... Файно у нас, есе правда. Айбо лиш кой гроші у чиядника є. Без грошей і файна природа не радує, —

відповів закарпатський колега київських митників, нарізаючи шовдирь — відварений шмат копченого свинячого стегна.

— Ну, вам гріх скаржитися — докинув худорлявий митник — Солотвинська сіль користується в Європі неабияким попитом, поставки зростають. Ну, і ви ж із того щось маєте, чи не так? — зі знанням справи підморгнув киянин закарпатському колезі.

— Ви точно рішили на Київ? Може, передумаєте? Лишайтесь, — з'їхав зі слизької теми обережний закарпатець.

— Ні-ні! Поїдемо. Відпустка у Закарпатті це добре, але пора вже й додому. Та й роботи багато — у Києві життя нарешті відроджується, ожила торгівля. Литовські князі непогано керують, а корупційних схем іще не знають. Треба користуватися історичним моментом.

— Но, ото діло сятое, — широко всміхнувся гостинний господар і взяв до рук плетену корчагу. — Давайте уп'єме!

— Що це? — стривожився худий.

— Палинка. Пак лиш мало.

— Знаю я оте ваше закарпатське «мало». Я стільки не вип'ю. І взагалі, не хочу я палинки.

— Но пак тогди вина упийте, — припрошував господар.

— І вина не хочу. А буркут є?

— Буркут? Ко би пив буркут за столом?

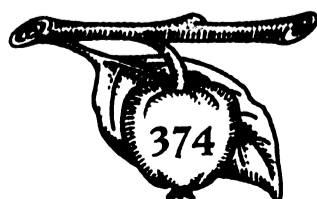
— Ну, просто мені буркут дуже подобається.

— Но, пак най буде так, ги ви кажете, — знизав плечима закарпатець і розлив у глиняні келихи буркут.

— Ну, що ж, — встав огрядний київський митник беручи келих до рук. — Ми вам із кумом дякуємо за гостинність. Прийшли ми колись сюди, до вас, рятуючись від біди. Тоді через перевали сунули натовпи біженців, орди завойовників та інша подібна публіка. А зараз із наших місць у Європу почимчикували знаєте хто? Студенти! Оцей, як його...

— Гниверба, — підказав кум

— Точно. Гниверба. З Києва хлопець пішов учитися в Сорбонну. Уявляєте? Я його питаю: «Нащо ти туди йдеш?» — а він і відповідає: «За знаннями». Чуєте, куме? Раніше люди в далекі походи за золотом і сріблом ходили, а тепер — за знаннями! І це ж іще в XIV столітті студентство з нашої землі у кращі європейські універ-

ситети подалося. Що ж тоді від нового, XV століття, чекати? Я так думаю, друзі, якщо в нас така прогресивна молодь, то діло буде.

— Муй син тоже ся хоче учити. — докинув закарпатець — Кажу ‘му: «Нашто? Сиди дома, сирохмане». А ун: «И завто пуйду!». Лиш іще не знає, куди би поступати — у Сорбонну, в Падую ци у Кракув.

— От бачите! Оце такі теперішні діти. Друзі, я прошу підняти цей буркут за майбутне!

— За майбутне! — підтримав худорлявий.

— Майтеся фест, — приєднався господар, і всі втрюх з насолодою випили по келиху буркуту — цілющої мінеральної води з карпатського джерела.

 Популярні коментарі

Ольгерд Діду, ти під якою корогвою служив? Шось я тебе не помню.

Дід Євирид А я в тебе і не служив. Я ж цей параграф у 2017 році писав — у рік, коли битві на Синіх Водах виповнюється 655 років. Люди стільки не живуть.

Ольгерд Дивно. Описав же все правильно. Тільки чого ти не написав, що в нашому війську втрат майже не було?

Дід Євирид Історики цього не знають. Чому ти не розпорядився письмово все записати? Ми ж нічого достовірно про хід битви так досі і не знаємо.

Ольгерд Бо то воєнна тайна.

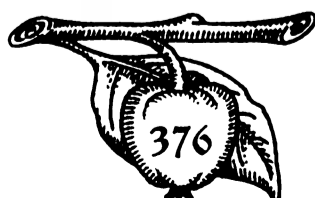
Кутлуг-бей Діду, ото ви все подаєте з точки зору Ольгерда. А це необ'єктивно. Бо ви ж не пишете, як ситуація виглядала в наших очах. От дивіться: Мамай поїхав із військом у Сарай, а нам дав команду берегти кордони нашої землі. Нашої! Розумієте? Бил у нас було мало, бо кращі воїни на кращих конях були з Мамаєм. А тут сунуть литовські загарбники. Великою силою. Що ми мали робити? Але ж ми не злякалися й героїчно боронили свою землю і свої сім'ї.

Ольгерд Це правда, бился татари дуже добре, признаю.

Дід Євирид Ну, я ж — український дід і пишу з тої точки зору, з якої на ситуацію дивляться українці. От, наприклад, наші сусіди молдавани дивляться на все трошки інакше. І зараз ви мене критикували, що я не написав про воєводу Драгоша. Який ще в 1351 році відтіснив татар на східний берег Дністра і став фактично засновником майбутньої потужної Молдовської держави. Втім, про історію Молдови обов'язково розповім у третьому томі, буде там і про Драгоша.

Федір Коріятович Дякую за добрі слова, але ти мене перехвалив, дідусю.

Дід Свирид Та то не я хвалю. Люди тебе вже сьоме століття підряд хвалять. І пам'ятники ставлять, а в Хусті і вулицю твоїм іменем названо.

Федір Коріятович Приємно. А що то за Гниверба? Справді в Сорбонні вчився? Чи то ти все вигадав, дідусю?

Дід Свирид Ні, не вигадав. У 1389 році в Сорбонні справді вчився студент із Києва, Гниверба. Та їх багато було, а з часом в університетах Європи навчалось все більше й більше вихідців із міст і навіть сіл сучасної України. Історик і письменник Григорій Нудьга провів ціле дослідження й опублікував списки таких студентів ще в 1982 році.

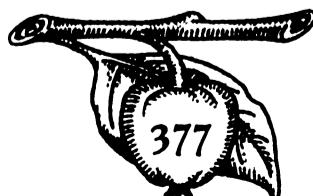
Федір Коріятович Свої університети треба було відкривати.

Дід Свирид Ну, так чого ж ти університет не відкрив? У Мукачеві.

Федір Коріятович Я школи відкривав. Бо щоб гарно в університеті вчитися, треба спочатку школу добре закінчити.

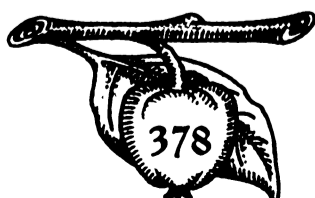
сі події, про які ви щойно прочитали, проходили перед очима наших предків у прямому ефірі, і вони, звісно, жваво їх обговорювали. Даючи діям князів, воевод, митрополитів та інших представників влади свої об'єктивні оцінки. Часом дуже критичні. Бо знали вони про те, що відбувається, значно краще, ніж це знають теперішні історики. У розпорядженні яких лише офіційні літописи, написані по «темниках» тогочасної влади.

Однак звідки наші предки довідувалися про актуальні події їхнього тогодення? Адже радіо й телебачення в них не було, газети не виходили, тим паче не було wi-fi або 3G. Дідусь уже описував, як відбувалося інформування населення про ті чи інші рішення влади: спеціальні гінці розвозили по країні вказівки великого князя, і місцева влада зачитувала їх перед громадянами на ярмарках і торговищах. Крім того, для донесення до громадян офіційної позиції з того чи іншого питання активно використовувалася церква, у розпорядженні якої перебувала широко розгалужена мережа храмів, церков і монастирів в усіх куточках країни. Тож під час богослужінь батюшки також доводили до вірян актуальну інформацію. Звісно, так, як це було вигідно владі. Усе це разом можна об'єднати під умовною назвою – офіційні ЗМІ середніх віків.

Чи вірило населення всьому, що казали представники влади на ярмарках та в церквах? Складно сказати, але беззастережно владі наші предки не вірили ніколи. Бо керувалися здоровим глуздом, на віру нічого просто так не брали, ще й мали свої альтернативні джерела інформації.

Ось про ці альтернативні канали інформування населення науковцям відомо не так багато. Не любили тогочасні провладні ЗМІ своїх народних конкурентів, і в літописах про них не згадують. А між тим вони були, і були завжди.

З билин, які дійшли до наших часів, відомо, наприклад, про **калік-перехожих**. Які постійно подорожували і, виступаючи на ярмарках, співали своїх пісень, складених на злобу дня. У яких і

давали діям влади свої незаангажовані оцінки. Отак подорожуючи країною, вони розповсюджували інформацію, тож люди завжди могли порівняти, що каже офіційна влада і що кажуть добре поінформовані каліки. Тільки не треба отих калік шкодувати, бо це зараз слово «каліка» означає нещасну людину-інваліда. А в давні часи то були цілком міцні і здорові люди, які ходили у Святу землю, де взували на ноги «каліги» — зручне туристичне взуття, яке колись носили і римські солдати. Були серед калік і багатирі.

Традиції мандрівних співаків ніколи не переривалися в Україні і з плином часу трансформувалися у більш відому нам форму кобзарства. Функція якого не зводилася до простого розважання людей співом високохудожніх дум. Кобзарі, про яких дідусь сподівається детальніше розповісти в наступному томі, серед іншого, виконували й роль народних журналістів, репортерів, а також політичних коментаторів. Не дивно, що вони постійно були кісткою поперек горла офіційній владі, адже, навіть будучи сліпими, добре бачили, що діється в країні.

Дідусеві читачі — люди кмітливі, і ви вже, безперечно, здогадалися, до чого я веду. І ви маєте рацію — розвиток новітніх технологій у ХХІ столітті призвів до того, що носіям альтернативної точки зору вже немає потреби ходити пішки з міста в місто й із села в село. Дізнався небайдужий громадянин про щось важливе, сів, написав у соціальні мережі пост — і готово: люди поінформовані, влада стурбована й чеше потилицю. Звісно, є серед сучасних блогерів чимало і калік, і сліпих, і просто вбогих, але головне, що вони є. І вони виконують, власне, ту саму функцію, яку сотні років тому виконували мандрівні лірники та кобзарі. Тож традиції свободи слова, закладені в нашій країні ще в прадавні часи, і сьогодні живі та розвиваються.

А поки вони розвиваються, дідусь спокійно собі пише третій том, де нарешті на сцену історії, б'ючи в литаври та стріляючи з гармат, вийдуть ті, на кого багато хто з читачів так чекає. До виходу на сторінки дідусевої книги готуються засмаглі й загартовані в численних боях козаки! З оселедцями й шаблями в руках. І ще багато про кого буде там написано, отже, дідусь із вами не прощається. Тож до скорої (я сподіваюся) зустрічі на сторінках третього тому.

Зберігаємо бадьорий бойовий дух і стежимо, щоб усюди був порядок! А не те, що зараз.

Завжди ваш,

Дід Свирид

село під Києвом,
березень 2017 року

Зміст

Вступ.	3
§ 1. Євроінтеграція. Спроба перша.	4
§ 2. Русь іде до школи	24
§ 3. Зародження правової держави	41
§ 4. Держава сімейного типу	52
§ 5. Братні розборки	64
§ 6. Половецькі танці.	77
§ 7. Ренесанс держави	99
§ 8. Доба роздробленості	124
§ 9. Галичина й Волинь	155
§ 10. Слово про «Слово»	184
§ 11. Монголи	198
§ 12. Ординська навала	230
§ 13. Королівство Русі	273
§ 14. Литва.	299
§ 15. Крим.	316
§ 16. Чорна смерть.	338
§ 17. Битва на Синіх Водах	350
Післямова	378

ПРИДБАВ КНИГУ — ДОПОМІГ АРМІЇ

За кошти, виручені від продажу першого тому «Історії України від діда Свирида», для Армії України було придбано реаніmobіль підвищеної прохідності.

Придбано його було адресно, для одного з бойових підрозділів ЗСУ, який потребував саме такої техніки підвищеної прохідності для ефективного застосування в зоні АТО.

Організаційну й консультативну допомогу автору у придбанні реаніmobіля надали організація волонтерів Рівненщини «ДАР», а також дідусеві читачі, які мешкають у Німеччині, Великій Британії та Голландії. Бо саме в Голландії дідусь придбав і перегнав в Україну цю автомашину. Яку було відповідним чином дообладнано та підготовлено для відправки у військо. Що дідусь і зробив на Великдень 2016 року, довантаживши реаніmobіль пасками, крашанками і дитячими малюнками, котрі передали в зону АТО сотні небайдужих громадян.

Дід Свирид розглядає цю акцію не як власну добродієність, а як втілення в життя спільної волі багатьох тисяч читачів його книги. Саме тому на борту реаніmobіля розміщено напис «Армії від небайдужих громадян».

Історія України віл піля Свинила

Реаніміобіль вже не раз застосовувався в зоні АТО за призначенням, він справно несе службу, зберігаючи життя і здоров'я наших воїнів. А дідусь, видаючи другий том, проводить тим часом консультації з українськими військовими щодо їхніх потреб. Бо хоч читачі в дідуся й різні, але об'єднує їх усіх одне спільне бажання — забезпечити нашим дітям щасливе життя у вільній процвітаючій Україні.

**Вивчай історію —
допомагай Армії!**

www.didsvyryd-history.com.ua

Популярне видання

Історія України від діда Євиріда

Книга друга

Літературний редактор Ольга Дубчак
Комп'ютерна верстка Олександр Мостяєв

Підписано до друку 20.11.17 р. Формат 70×100/16
Ум.-друк. арк. 31,2. Додатковий наклад 5000 пр.
(Загальний наклад 14300 пр.) Зам. № 17-2397к
Папір Holmen book cream. Гарнітура: Newton, Izhitsa

ФО-П Сілаєва О.В.
а/с 45, Київ 04205
Тел. 066 012 08 46

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5233 від 17.10.2016 р.

Оригінал-макет виготовлено ФО-П Сілаєва О. В.

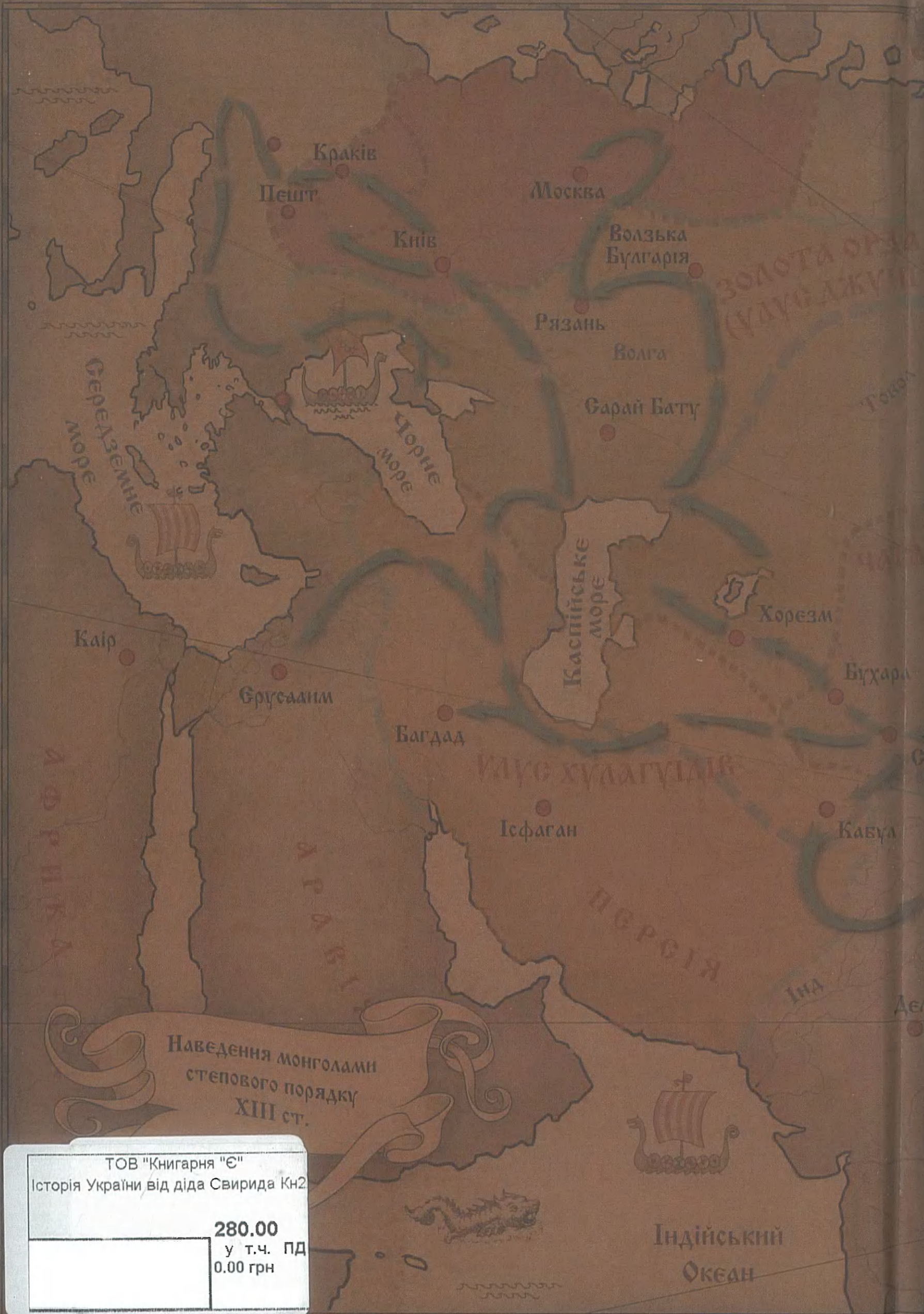
Надруковано: ТОВ «Новий друк»
вул. Магнітогорська, 1, м. Київ, 02660
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1447 від 23.07.2003 р.

З питань розповсюдження звертатись:

тел. 066 012 08 46

e-mail: didsvyryd.history@gmail.com

www.didsvyryd-history.com.ua

Наведення монголами
степового порядку
XIII ст.

ТОВ "Книгарня "Є"
Історія України від діда Свирида Кн2

280.00
у т.ч. ПД
0.00 грн